

DUE SLIP

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

अथ

श्रीमद्यास्काचार्यप्रणीतं

निरुक्तं

निघण्टुपाठसमुपेतं

दुर्गाचार्यकृत-ऋजवर्धाण्यवृत्त्या समयेतम् ।

विलसनकालेजस्थसंस्कृतप्रधानाध्यापकेन

भट्टकमकरोपाभिधेन

महादेवसूनुना हरिणा

टिप्पण्यादिभिर्मण्डितम् ।

तदेव

तद्भ्रात्रीयेण गोविन्दात्मजेन रामकृष्णेन

संशोधितम् ।

तद्य

मुम्बयपुरीस्थराजकीयमन्थशालाधिकारिणा

प्राकार्यं नीतम् ।

प्रथमो भागः ।

शकाब्दाः १८३९]

[ख्रिस्ताब्दाः १९१८

मूल्यं सार्धनव रूप्यकाः ।

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE NIRUKTA

OF

YÂSKA

(WITH NIGHANṬU)

EDITED WITH DURGA'S COMMENTARY

BY

H. M. BHADKAMKAR, B. A.,

Late Professor of Sanskrit, Wilson College, Bombay.

ASSISTED BY

R. G. BHADKAMKAR, M. A.,

Acting Professor of Sanskrit, Elphinstone College, Bombay.

Vol. I.

First Edition, 500 Copies

1918.

[All Rights Reserved]

Price Rs 2, as. 8.

BOMBAY SANSKRIT AND PRAKRIT SERIES. NO. LXXIII

Printed by

Bhivaji Hari Shinde at the "Tattva-vivechaka" Press

Nos. 1-2-3, Khetwadi Back Road, Bombay;

and Published by

The Government Central Press, Bombay.

FOREWORD.

The sad and unexpected death of Professor H. M. Bhadkamkar on the 26th of May, 1915, and all in the midst of his literary labours raised anxious doubts in the minds of many as to whether this edition of the Nirukta, on the completion of which he had set so much heart, would at all be carried to the end. But Mr. R. G. Bhadkamkar, the nephew of the departed Professor and who in fact had been his uncle's amanuensis throughout this work, cheerfully undertook to do what remained of the work and see it through the Press and so pay his humble tribute of respect and gratitude to that noble soul whose memory he so dearly cherishes. The Government of Bombay approved of the proposed transfer of the work and thus it is that the First Volume of the edition which has been with the Press since the end of 1910 is now at last seeing the light of the day. It is hoped that the Second Volume will follow before long. Professor H. M. Bhadkamkar contemplated giving a Third Volume of Notes, but no definite assurance can be given to the public about it until the Text and the Commentary have been edited to the end.

The Press-copy of this volume was all prepared by the late Professor H. M. Bhadkamkar who had even examined the Proofs of the first 192 pages. The work of seeing the rest of the volume through the Press, of putting in the needful references etc., wanting in the Press-copy, and of preparing the Critical Note about the Mss. was entrusted to Mr. R. G. Bhadkamkar, who has, it is due to him to say, discharged his duty in a thoroughly conscientious manner.

DECCAN COLLEGE, POONA, }
15th February, 1918. }

S. K. B.

TABLE OF CONTENTS.

Vol. I.

		Page.
1.	Foreward	vii
2.	Critical Note	ix
3.	Abbreviations	xv
4.	Nighaṇṭu, Chapter 1	1
5.	Nighaṇṭu, Chapter 2	7
6.	Nighaṇṭu, Chapter 3	13
7.	Nighaṇṭu, Chapter 4	18
8.	Nighaṇṭu, Chapter 5	21
9.	Nirukta, Chapter 1	23
10.	Nirukta, Chapter 2	154
11.	Nirukta, Chapter 3	246
12.	Nirukta, Chapter 4	347
13.	Nirukta, Chapter 5	451
14.	Nirukta, Chapter 6	573
15.	Nirukta, Chapter 7	715

CRITICAL NOTE.

The Mss. and the printed editions, on which the following edition of YĀSKA'S *Nirukta* with the commentary of DURGA is based, may be briefly described as follows :—

For the *text* the materials used were :—

- A. A Ms. of the text of *Nirukta* to the end of the *Pūrva-shatka* (the first six *adhyayas*), kindly lent to my revered uncle, PROF. H. M. BHADKAMKAR, by his friend DR. STRATTON, the Registrar of the University of the Punjab, 1900 This Ms. had the merit of being old but was not very carefully written
- B. A second Ms. of the text of *Nirukta*, *Pūrva-shatka*, also lent by DR. STRATTON This was a modern but careful transcript written in fine small letters.
- C. A Ms. of the whole of the *Nirukta* text, lent to the professor by his dear friend, MR. NARAYANRAO TATKE, Head clerk, Archaeological Department, Poona Circle. The text as given in C. is carefully written but exhibits a number of errors. It agrees almost invariably with D. The colophon at the end of the *Pūrva-Shatka* giving the date runs as follows :—इति नैरुक्ते पूर्वपट्टे षष्ठोऽध्यायः ॥ राम् ॥ ७ ॥ शके सोळाशे १५ आश्विन शुक्र विजा (जया) दशमी मंदवासरे तद्दिने इदं पुस्तकं समाप्तं ॥ ६ ॥ खंडहरस्य महादेवेन लिखितं त्रिपोञ्जनकरस्य जगन्नाथेन तांब्रे इत्युपनामकं ब्राह्मस्य दत्तं दीक्षितस्य पुस्तकं. Thus this Ms. is about a hundred and forty-four years old. Pp. 95+56.
- D. A Ms. of the text of *Nirukta* belonging to the Deccan college collection (No. 49 of A 1881-82). It is complete, mostly correct and dated S'ake 1729 = 1807 A. D.
- R. Roth's *editio princeps*. Göttingen, 1847-49.
- Bi. Bibliotheca Indica Edition, edited with commentaries, by S. Sīmas'ramī, Calcutta, 1882-86.
- J. *Jivānand's* second edition. Calcutta, 1891.

For the *commentary* of DURGA, my uncle had the following Mss. and editions :—

a. This was kindly procured from a Gujarāti Agnihotri of AHMEDABAD, by my uncle's friend, SHASTRI VYANKATACHARYA of Baroda College, who also lent to him Mss. *b.* and *m.* It is complete and contains all the twelve adhyayas. The transcript is carefully made and is in a bold legible hand, the writer several times using *prishthamātrā* letters which he often miscopied from the original, which too must have exhibited the same peculiarity of writing.

b. This was a very legibly written copy belonging to one Mr. Bedekar. It was incomplete, covering only the first two adhyayas and a portion of the third. It appears to be independent of *a.* in the *1st* and the *2nd* adhyayas, but the portion of the third looks like a later copy of *a.*, as here it shows no differences of reading, whereas in the previous adhyayas it has shown many.

d. A Deccan College Ms. (No. 11, *a* and *b* of 1879–80), complete to the end of the *pariśiṣṭas*. Written very carefully, but with several mistakes; and dated Śaḥvat 1802.

m. A Ms. belonging to Sīdhbhat Mate of Satara, very carefully written in small legible hand. It shows somewhat an independent source from *a.* It is recently copied and is complete to the end of the 12th adhyaya.

b₁ and *j.* Bibliotheca Indica edition and Jīvanand's printed copy of the book, which agree mostly, even in imitating the mistakes. They represent the Calcutta text. As *B₁* and *J.* invariably agree, *J.* is not often mentioned separately: seldom so while giving the readings in the commentary.

For this edition all the Mss. and the printed editions referred to above have been collated throughout, except *b.*, which was used only upto the beginning of the third adhyaya for the reason stated above. Although in a way the Mss. of the com-

mentary may be suspected to have the same source, yet a comparison of the readings they offer with those of the Bibliotheca edition will make it clear that to a large extent the Mss. *a. d. m.* are typical in themselves. None of the Mss. is quite satisfactory, yet they are allowed to remain as they stand. Generally the reading of the majority has been adopted. But in several places in the commentary the reading as given in all the Mss. is very corrupt and the printed editions too make no sense. In such cases an attempt has been made, in view of the material available, to put together a text (see pages 53, 101, 280 etc.) which made some sense. But in a very few cases (vide p. 69), for want of better material, there had to be retained a text which is not intelligible in itself, as the idea of restoring the text by making free conjectures is of doubtful propriety. Of course, where conjectural emendations could be offered they have been suggested in the foot-notes, as is done on pp. 107, 43, 185 etc. These are the principles generally observed in this edition and in no case is any liberty taken with the text. But in some rare cases, where the conjecture carried conviction with it the text has been very slightly meddled with, as in l. 1, p. 32, where have been added two words which are rendered highly probable by the whole context and the sequel, and in the absence of which the sentence and the sense would remain incomplete.

The Chapters (अध्याय) of the text are divided in this edition, after the manner of B. C. D. and R., into sections, in pursuance of the usual practice of current recitation. This arrangement of the text agrees with the chain of the initial words of the sections, added at the end of each chapter and found in all the Mss., and printed also in Bi. and J. The other kind of division—the division into पाद and खण्ड—found in Bi. and J. and in most of the Mss. of the commentary has been dispensed with. And this for a twofold reason: first because the latter is unhistorical and not found in B. C. D. R. and secondly because all Mss. do not agree in closing the पाद uniformly

Division of the text into Adhyayas and Sections.

in the same place. But although omitted in the body of the book, this division is referred to while giving the readings and also in the corner-citations at the top of the left-hand page. The *pāda-division* given is however, according to A. B. and J. only, as it was not possible to give this division for every Ms., since, as remarked above, all Mss. do not mark the *paḍas* uniformly.

The Mss. as a rule do not arrange either the text or the commentary into paragraphs. The *paḍas* in the Sections are made only as found convenient. Generally a change from one point to an altogether new one is indicated by a double stop-line. Otherwise the stops are marked by a single vertical line. The commentary is divided into sentences and paragraphs as suited the sense.

A word perhaps is necessary here in connection with the writing of the *anusvara* in place of *म्*. The system followed is that *म्* at the end of a distinct unitary word is uniformly changed into an *anusvara* and not into the nasal of the class to which the following letter belongs. This is grammatical and perhaps convenient, as otherwise it would be difficult to distinguish the *paḍas* in cases like *सन्निह* which can be analysed into both *सम्+निह* and *सन्+निह*.

As to the *Sandhis* in the body of a word, they are uniformly followed; but between two separate complete words sometimes the rule of option (*विकल्प*) is availed of where that was thought to be more helpful for understanding the construction of the text. Especially so is the case in the commentary where words of the Vedas are paraphrased by their synonyms. The observance of the *Sandhi* rules here would have made the construction difficult to follow in certain cases. Everywhere the synonyms are separated by small hyphens from the words for which they stand as explanations.

Great variations are seen in reading the प्रतीक from the text in the commentary. An attempt is made to follow what suited each place best and the variations in the The Pratikas. readings are not therefore noted, they being not very important. Some Mss., notably *b.*, read इति almost always after a प्रतीक and after a quotation from the Veda. This has been omitted following the majority.

For remarks on accents, found in Bi. and J. and also in Accents. A. with some variation at the end of a section or a sentence and in other portions of the text which are not quotations from the Rigveda, the reader is referred to the note on p. 62.

Every effort has been made to trace the quotations in the Quotations. text and the commentary to their original sources. Yet many of them have baffled the attempt. It is hoped that at least some more will be traced by the time the second volume is in print.

Thakurdwar,
Bombay,
February 1, 1918. }

R. G. Bhadkamkar.

ABBREVIATIONS.

- AB. = Ārsheya Brīhmaṇa.
 Ait. Ār. = Aitareya Āraṇyaka.
 Ait. Br. = Aitareya Brīhmaṇa.
 Ait. Up. = Aitareya Upanishad.
 Amara = Amarakośa.
 Āpastamba S'r. Sū. = Āpastamba-S'ranta-Sūtra.
 Ās. Gr. Sū. = Ās'valāyana-Grihya-Sūtra.
 Ās. S'r. Sū. = " S'ranta-Sūtra.
 AS. or Ath. Sam. = Atharvaveda-Samhitā.
 Atharva Mīnava S'r. Sū. = Atharva Mīnava S'ranta-Sūtra.
 Bhag. Gītā = Bhagvadgītā.
 Bṛih. or Bṛihadār. Up. = Bṛihadāraṇyakopaniṣad.
 Bṛihad. = Bṛihadevatī.
 B. S. S. = Bombay Sanskrit Series.
 Chh. Ār. = Chhāndogya Āraṇyaka.
 Chh. Up. = Chhāndogyopaniṣad.
 Chh. Sū. = Chhāndaś-Sūtra of Pīṅgala.
 धृ० ऋ० = Dhātu-pāṭha in Sillibhūta-Kaumudī.
 Gobhila Gr. Sū. = Gobhila-Grihya-Sūtra.
 Jai. Sū. = Sūtras of Jaimini.
 Kāt. S'r. Sū. = Kātyāyana-S'ranta-Sūtra.
 KS. or Kāth. Sam. = Kāthaka-Samhitā.
 क० सू० = Kāmandakiya-Sūtra.
 Mahābhāṣya = Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali.
 MS. or Mait. Sam. = Maitrāyaṇya-Samhitā.
 Manu = Manusmṛiti.
 Nigh. = Nighaṇṭu.
 Nir. = Nirukta.
 Nir. Pari. = Nirukta-pariśiṣṭa.
 Pāṇ. or Pāṇī. = Pāṇini's Aṣṭādhyāyī.
 Pāraskara Gr. = Pāraskara-Grihya-Sūtra.
 Rik. Prāt. = Rik-Prātisākhya.
 RS. = Rīgveda-Samhitā.

RS. Kh. = Khila Suktas of the Riksamhitā.

S'B. or S'atapatha Br. = S'atapatha-Brāhmaṇa .

S'āṅkh. S'r. S'ū. = S'āṅkhāyana-S'ranta-Sūtra.

Sām-Veda-Chhānd. Āraṇ. = Sāmaveda-Chhāndogya Āraṇyaka.

Sarvānukramaṇi = Sarvānukramaṇi of Kātyāyana.

Sidd Kau = Siddhānta-Kaumudī.

SS. or SV. or Sām. Sam. = Sāmaveda-Samhitā.

S'vetās'vatara = S'vetās'vataropanishad.

Tait. Ār. = Taittirīya-Āraṇyaka.

Tait. Br. = „ Brāhmaṇa.

TS. or Tait. Sam = Taittirīya Samhitā (Weber's edition).

Tait Up. = Taittirīya Upanishad.

VS. or Vāj Sam. or Yaj. Vāj. Sam. = Yajurveda-Vājasaneyi-Samhitā.

Vār. = Vārtika of Kātyāyana on Pāṇini's sūtras.

६ घ्नंसः । ७ घर्मः । ८ घृणः । ९ दिनम् । १० दिवा । ११ दिवेदिवे ।
११ अविद्यवीति द्वादशाहर्नामानि ॥ ९ ॥

१ अद्रिः । २ घावा । ३ गोत्रः । ४ वलः । ५ अश्रः । ६ पुरुभोजाः ।
७ वलिशानः । ८ अइमा । ९ पर्वतः । १० गिरिः । ११ व्रजः । १२ चरुः ।
१३ वराहः । १४ शम्बरः । १५ रौहिणः । १६ रैवतः । १७ फल्लिगः ।
१८ उपरः । १९ उपलः । २० चमसः । २१ अहिः । २२ अध्रम् ।
२३ बलाहकः । २४ मेघः । २५ हतिः । २६ ओदनः । २७ वृषन्धिः ।
२८ वृत्रः । २९ असुरः । ३० कोश इति त्रिंशन्मेघनामानि ॥ १० ॥

१ श्लोकः । २ धारा । ३ श्ला । ४ गौः । ५ गौरी । ६ गान्धर्वी ।
७ गभीरा । ८ गम्भीरा । ९ मन्द्रा । १० मन्द्रार्जनी । ११ वाशी ।
१२ वाणी । १३ वाणीची । १४ वाणः । १५ पविः । १६ भारती ।
१७ घमनिः । १८ नालीः । १९ मेळिः । २० मेना । २१ सूर्या ।
२२ सरस्वती । २३ निवित् । २४ स्वाहा । २५ वसुः । २६ उपदिः ।
२७ मायुः । २८ काकुत् । २९ जिहा । ३० घोषः । ३१ स्वरः । ३२ शब्दः ।
३३ स्वनः । ३४ ऋक् । ३५ होवा । ३६ गीः । ३७ गार्वा । ३८ गणः ।
३९ घेना । ४० ग्राः । ४१ विपा । ४२ नना । ४३ कशा । ४४ विषणा ।
४५ नौः । ४६ अक्षरम् । ४७ मही । ४८ अदितिः । ४९ शची । ५० वाक् ।
५१ अनुष्टुप् । ५२ घेनुः । ५३ वल्युः । ५४ गल्दा । ५५ सरः । ५६ सु-
पर्णी । ५७ बेकुरेति सप्तपञ्चाशद्वाङ्मनामानि ॥ ११ ॥

IX. For 8, three Mss. of R. read वृणि.

X. For 7, two Mss. of R. read पशान् which is supported by quotations from RS. The reading above given, though uniformly found in all the printed editions and is the more usual reading of the Mss., is not supported by any quotation.

For 27, Devarāja notices विषधि also as a rare reading. Though etymologically allowable it does not occur in RS. at least.

XI. For 42, Devarāja reads नद्य and notices नना as a rare reading. In these parts, however, the latter seems to be the more usual reading. Devarāja questions its occurrence, but *cfr.* RS. IX, 112. 8. The word

१ अणोः । २ क्षोदः । ३ क्षद्रं । ४ नभः । ५ अम्भः । ६ कवन्धम् ।
 ७ सुल्लिलम् । ८ चाः । ९ वनेम् । १० घृतम् । ११ मधु । १२ पुरोषम् ।
 १३ पिप्पलम् । १४ क्षीरम् । १५ विषम् । १६ रेतः । १७ कशः । १८
 जन्म । १९ वृबूकम् । २० बुसम् । २१ तुग्या । २२ बर्बुयम् । २३ सुक्षेम् ।
 २४ घृहणम् । २५ सिरा । २६ अररिन्दांति । २७ घ्वस्मन्वत् । २८ जामि ।
 २९ आसुंधानि । ३० क्षपः । ३१ अहिः । ३२ अक्षरम् । ३३ धोतः ।
 ३४ तृप्तिः । ३५ रसः । ३६ उदकम् । ३७ पयः । ३८ सरः । ३९ भेष-
 जम् । ४० सहः । ४१ शवः । ४२ यहः । ४३ ओजः । ४४ सुखम् ।
 ४५ क्षत्रम् । ४६ आवयाः । ४७ शुभम् । ४८ यादुः । ४९ मृतम् ।
 ५० भुवंनम् । ५१ भविष्यत् । ५२ आपः । ५३ महत् । ५४ व्योम ।
 ५५ यशः । ५६ महः । ५७ सर्णीकम् । ५८ स्वृतीकम् । ५९ सतीनम् ।
 ६० गहनम् । ६१ गृभ्ररम् । ६२ गृभ्ररम् । ६३ ईम् । ६४ अन्नम् ।
 ६५ हचिः । ७६ सज्ञं । ६७ सर्वनम् । ६८ क्रतम् । ६९ योनिः ।

means there a woman, a spinster, but other words also, signifying a woman, are included in the synonyms of *Vdl*.

XII. For 22, Devarāja reads बुर्बु Neither variant occurs in RS.

We read 25 on the authority of Devarāja supported by its occurrence in RS. Other variants are मुरा or मुरा The latter is very common, but is not supported by any quotation.

For 32, three Mss of R. read अद्रा. RS. shows two words as अद्रा (L. 34 4, VII. 1 14) and अद्रा (VII 15. 9, and 36. 7.) The latter clearly means वक्. Siyāṅga explains the former in L. 34 4 as water with the remark अद्रा स्रोतस्त्वमिरिति तत्राम्बु पाठात्. But he explains the same word in VII. 1. 14 as instrumental case equivalent to स्तोत्रेण. The former sense could, however, possibly apply even here. It is rather wonderful that neither a variant nor a separate word as अद्रा should occur in the last section.

For 37, Devarāja reads मयं which also is supported by RS.

Three Mss of R. add रघुनीकम् before 58, and सतीकम् before 59.

After 63, कम् is added as a variant in R., which is often used in RS and 93 is omitted which does not occur.

७० ऋतस्य योनिः । ७१ सत्यम् । ७२ नीरम् । ७३ रायिः । ७४ सत् ।
 ७५ पूर्णम् । ७६ सर्वम् । ७७ अक्षितम् । ७८ बर्हिः । ७९ नार्भ ।
 ८० सर्पिः । ८१ अपः । ८२ पवित्रम् । ८३ अमृतम् । ८४ इन्द्रः । ८५ हेम ।
 ८६ स्वः । ८७ सर्गोः । ८८ शम्बरम् । ८९ अम्बम् । ९० वपुः ।
 ९१ अम्बु । ९२ तोषम् । ९३ तूयम् । ९४ कृपाटम् । ९५ शुक्रम् ।
 ९६ तेजः । ९७ स्वधा । ९८ वारि । ९९ जलम् । १०० जलाषम् ।
 १०१ इदमित्येकशतमुदकनामानि ॥ १२ ॥

१ अवनयः । २ युग्याः । ३ स्नाः । ४ सीराः । ५ स्रोत्याः ।
 ६ एन्यः । ७ धुनयः । ८ रुजानाः । ९ वक्षणाः । १० सार्दो अर्णाः ।
 ११ रोध्वकाः । १२ हरितः । १३ सरितः । १४ अयुवं । १५ नभन्वः ।
 १६ वृध्वः । १७ हिरण्यवर्णाः । १८ रोहितः । १९ समृतः । २० अर्णाः ।
 २१ सिन्धवः । २२ कुल्याः । २३ वर्यः । २४ उर्यः । २५ इरावत्यः ।
 २६ पार्वत्यः । २७ स्रवन्त्यः । २८ ऊर्जस्वत्यः । २९ पर्यस्वत्यः ।
 ३० तरस्वत्यः । ३१ सरस्वत्यः । ३२ हरस्वत्यः । ३३ रोध्वस्वत्यः ।
 ३४ भास्वत्यः । ३५ अजिराः । ३६ मातरः । ३७ नद्य इति सप्तत्रिंश-
 द्भदीनामानि ॥ १३ ॥

१ अत्यः । २ हयः । ३ अवी । ४ वाजी । ५ सतिः । ६ बर्हिः ।
 ७ दधिक्राः । ८ दधिक्रावा । ९ एतंग्वः । १० एतंगः । ११ पैडः ।
 १२ दौर्गहः । १३ औचैश्रवसः । १४ ताक्ष्यैः । १५ आयुः । १६ वृध्वः ।
 १७ अरुधः । १८ माँश्रत्वः । १९ अग्यययः । २० श्येनासः । २१ सुपर्णाः ।
 २२ पतङ्गाः । २३ नरः । २४ ह्यार्याणाम् । २५ हंसासः । २६ अश्वा इति
 षड्विंशतिरश्वनामानि ॥ १४ ॥

XII. Three Mss. of R. add अष्ट after 97.

XIII. For 2, *Devārāja* reads पृष्टः which is supported by RS. For 27, some read ऐत्यः which occurs in RS. as an adjective to *Sindhu*.

XIV. *Devārāja* and some Mss. read 18 as नह्वः and R. नह्वलः which probably ought to have been नह्वलः. The word occurs in RS. IX. 97. 52 as नह्वले, and as नह्वले in IX. 97. 54. These are the only occurrences of the word. *Sāyana* interprets the former as नद्यमानानि

१ हरी इन्द्रस्य । २ रोहितोम्नेः । ३ हरितं आदित्यस्य ।
 ४ रासंभावश्चिनीः । ५ अजाः पुष्पः । ६ पृषत्यो मरुताम् । ७ अरुण्यो
 गावं उपसाम् । ८ श्यावाः संवित्तुः । ९ विश्वरूपा बृहस्पतेः । १० नियुतो
 वायोरिति दशादिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

१ भ्राजते । २ भ्राशते । ३ भ्राशयति । ४ दीदयति । ५ शोचति ।
 ६ मन्दते । ७ भन्दते । ८ रोचते । ९ ज्योतते । १० द्योतते । ११ शुभ-
 दित्येकादश ज्वलतिकर्माणः ॥ १६ ॥

१ जमत् । २ कल्मलीकिनम् । ३ जङ्गणाभवन् । ४ मल्मला-
 भवन् । ५ अर्चिः । ६ शोचिः । ७ तपः । ८ तेजः । ९ हरः । १० हृणिः ।
 ११ शृङ्गाणि शृङ्गाणीत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि ॥ १७ ॥

गौर्हेमान्वरं स्वः खेदय आताः श्यावी विभावरी वस्तोरद्विः श्रेकोर्णोवनयोत्यो
 हरी इन्द्रस्य भ्राजते जमदिति सप्तदश ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

घातके as an adjective to सरणि, and the latter as अक्षरायेतद् । मधु चरतीति ।
 अथैः क्रियमाणे पुद्गे । In RS VII. 44. 3 the word मुञ्चतोः occurs as an
 adjective to वरुणस्य, where Śāyana explains अमिमन्वयमानाश्चापते नारयतीति
 ममहुस्तस्य । All this would seem to show that the reading of Devarāja
 is preferable.

XVII. For 10, Devarāja reads वृषिः which too is supported by RS.

द्वितीयोध्यायः ।

१ अपः । २ अग्रः । ३ दंसः । ४ वेपः । ५ वेपः । ६ विन्दी ।
 ७ व्रतम् । ८ कर्वेम् । ९ करुणम् । १० शक्रुः । ११ क्रतुः । १२ करणानि ।
 १३ कर्वेसि । १४ करिंक्रत् । १५ करन्ती । १६ चक्रत् । १७ कर्वेम् ।
 १८ कर्तोः । १९ कर्तवै । २० कृत्वी । २१ घीः । २२ शर्ची । २३ शर्मी ।
 २४ शिर्मी । २५ शक्तिः । २६ शिल्पमिति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

१ तुक् । २ तोक्म् । ३ तनयः । ४ तोम् । ५ तम् । ६ शेषः ।
 ७ अग्रः । ८ गयः । ९ जाः । १० अपत्यम् । ११ युहुः । १२ सुहुः ।
 १३ नपात् । १४ प्रजा । १५ बीजमिति पञ्चदशापत्यनामानि ॥ २ ॥

१ मृह्याः । २ नरः । ३ घ्वाः । ४ जन्तवः । ५ विशः । ६ क्षितयः ।
 ७ कृष्टयः । ८ चर्षणयः । ९ नहुषः । १० हरयः । ११ मयीः । १२ मर्त्याः ।
 १३ मतोः । १४ व्राताः । १५ तुर्वशाः । १६ दुह्यवः । १७ आयवः ।
 १८ यदवः । १९ अनवः । २० पूरवः । २१ जगतः । २२ तस्थुषः ।
 २३ पर्यजनाः । २४ विवस्वन्तः । २५ एतना इति पञ्चविंशतिर्मृह्य-
 नामानि ॥ ३ ॥

१ आप्यती । २ च्यवाना । ३ अभीशू । ४ अप्रवाना । ५ विनङ्कु-
 सौ । ६ गर्भस्ती । ७ करस्ती । ८ बाहु । ९ मुरिजौ । १० क्षिपस्ती ।
 ११ दार्करी । १२ भरिभ्रे इति द्वादश बाहुनामानि ॥ ४ ॥

१ अयुवः । २ अण्यः । ३ क्षिपः । ४ विशः । ५ शर्षोः ।
 ६ खानाः । ७ घीतयः । ८ अधर्यः । ९ विपः । १० कक्ष्याः । ११ अव-
 नयः । १२ हरितः । १३ स्वसारः । १४ जामयः । १५ सनाभयः ।
 १६ योम्राणि । १७ योजनानि । १८ धुरः । १९ शास्त्राः । २० अभी-
 हन् । २१ क्षिपः । २२ अण्यः इति त्रिंशतिः षड्विंशतिः ।

IV. For 10 Devarāja has क्षिपति also.

V. For 8, Devarāja notices अपयैः as the more usual variant. After 12, three Mss. of R. add रोहितः. R.'s Mss. omit 22. Devarāja notices two variants for 22 as मुहस्याः and समुतः-

१ वथि । २ उइमसि । ३ वेति । ४ वेनति । ५ वेसति ।
६ वाञ्छति । ७ वष्टि । ८ वनोति । ९ जुषते । १० हर्षति । ११ आ
चके । १२ उशिक् । १३ मन्यते । १४ छन्त्सन्त । १५ चाकन्त ।
१६ चकमानः । १७ कर्नति । १८ कानिषदित्यष्टादश कान्तिकर्माणः ॥ ६ ॥

१ अन्धः । २ वाजः । ३ पर्यः । ४ श्रवः । ५ पृक्षः । ६ पितुः ।
७ सुतः । ८ सिनम् । ९ अवः । १० क्षु । ११ घासिः । १२ इर ।
१३ इला । १४ इषम् । १५ ऊर्क । १६ रसः । १७ स्वघा । १८ अर्कः ।
१९ क्षत्रं । २० नेमः । २१ ससम् । २२ नमः । २३ आयुः । २४ सूवृता ।
२५ ब्रह्मं । २६ वचः । २७ कोलालम् । २८ यश इत्यष्टाविंशतिरत्र-
नामानि ॥ ७ ॥

१ आ वयति । २ भवेति । ३ वभस्ति । ४ वेति । ५ वेवेष्टि ।
६ अविप्यन् । ७ वप्सति । ८ भसयः । ९ वन्धाम् । १० हृत्तीति
दशात्तिकर्माणः ॥ ८ ॥

१ ओजः । २ पाजः । ३ शवः । ४ तवः । ५ तरः । ६ त्वक्षः ।
७ शर्वः । ८ बाधः । ९ वृष्णम् । १० तविषी । ११ शुष्मम् । १२ शुष्णम् ।
१३ दक्षः । १४ वील्ल । १५ च्योत्नम् । १६ शुषम् । १७ सहः । १८ यर्हः ।
१९ घर्घः । २० वर्गः । २१ वृजनम् । २२ वृक् । २३ मज्जना ।
२४ पौत्स्यानि । २५ घर्णसिः । २६ द्रविणम् । २७ स्पन्द्रासः ।
२८ शम्बरमित्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥ ९ ॥

VI. Before 3, three Mss. of R. add अवेति. For 5, Devarāja has वेष्टि also. For 7, R. has वेष्टि which probably is वष्टि. Three Mss. of R. omit 11. For 14, three Mss. of R. have ससनम्

VII Three Mss. of R. add पाजः after 2; and omit 4. Devarāja reads मयः for मयः. For 7, Devarāja has वयः, and three Mss. of R. read सुनम्. For 10, they read सुम् or धुम्. Devarāja omits 18. Three Mss. of R. read वयः for 19, and omit 28.

IX. Three Mss. of R. read वृष्टः for 6, and विट् for 22. For 25 Devarāja reads वर्णसि.

१ मघम् । २ रेक्णः । ३ रिस्थम् । ४ वेदः । ५ चरियः । ६ श्वात्रम् ।
 ७ रत्नम् । ८ रयिः । ९ क्षत्रम् । १० भगः । ११ मीळुम् । १२ गयः ।
 १३ शुभ्रम् । १४ इन्द्रियम् । १५ वहुं । १६ रायः । १७ रायः ।
 १८ भोजनम् । १९ तना । २० नृम्णम् । २१ घन्तुः । २२ मेघा ।
 २३ यशः । २४ यशः । २५ द्रविणम् । २६ श्रवः । २७ वृषम् । २८ वृत्त-
 मित्यष्टाविंशतिरेव घननामानि ॥ १० ॥

१ अद्यो । २ उर्रा । ३ उर्रिया । ४ अही । ५ मही । ६ अदितिः ।
 ७ इळां । ८ जगती । ९ शकरीति नव गौनामानि ॥ ११ ॥

१ रेळते । २ हेळते । ३ भामते । ४ हणीयते । ५ धीणाति ।
 ६ धेपति । ७ दौघति । ८ चुनुष्यति । ९ कम्पते । १० भोजत इति दश
 कुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

१ हेळः । २ हरः । ३ हणिः । ४ त्यजः । ५ भामः । ६ एहः ।
 ७ हरः । ८ तपुषी । ९ जुर्णिः । १० मनु्युः । ११ व्यधिरित्येकादश
 श्रोघनामानि ॥ १३ ॥

१ वर्तते । २ अयते । ३ लोटते । ४ लोटते । ५ स्यन्दते ।
 ६ कसति । ७ सर्पति । ८ स्यमति । ९ सयति । १० संसते । ११ अवंति ।
 १२ श्रोतति । १३ घ्वंसति । १४ वेनति । १५ माष्टि । १६ मुरण्यति ।
 १७ शयति । १८ कालयति । १९ पेलयति । २० कण्टति । २१ पिस्यति ।
 २२ घिस्यति । २३ मिस्यति । २४ प्रयते । २५ घ्रयते । २६ चयते ।

X. For 11 Devarāja notices the variants मीळुम्, and मीळुस्. The former is supported by RS. I. 100.11, where Śaṅkara remark मीळुमिति घननाम् । It occurs in three other places in RS. The latter seems to be supported by RS. V. 56. 3, and VI. 50. 12. The word मीळु, however, occurs nowhere. Three Mss. of R. omit 20, and read विते ऋषिभि इति etc. for इयम् । इयमिति etc., which Devarāja rejects on the authority of स्कन्दराम्नी.

XI. For 6, R. reads अश्रितः which does not occur in RS. at least.

XII. For 4, R. has मृजीयते which is common but does not occur in RS.

XIII. For 3, Devarāja reads वृणिः which is supported by RS. but हृणिः is recognized as the older and the more usual reading. For 7, three Mss. of R. have वरः.

XIV. The whole section is read with many changes according to another recension and therefore is quoted below:—

वर्तते । अयते । लोटते । लोटते । स्यन्दति । कसति । सर्पति । स्यमति । सयति ।
 संसते । श्रोतति । अश्रितः । वेनति । माष्टि । मुरण्यति । शयति । कालयति । पेलयति । कण्टति ।

२७ कर्वते । २८ गर्वते । २९ नर्वते । ३० क्षोदति । ३१ नक्षति ।
 ३२ सक्षति । ३३ म्यक्षति । ३४ सचति । ३५ ऋच्छति । ३६ तुरीयति ।
 ३७ चतति । ३८ अतति । ३९ गाति । ४० इयक्षति । ४१ सञ्चति ।
 ४२ त्सरति । ४३ रंहति । ४४ यतते । ४५ धमति । ४६ धजति ।
 ४७ रजति । ४८ लजति । ४९ क्षिपति । ५० घमति । ५१ मिनाति ।
 ५२ ऋण्वति । ५३ ऋणोति । ५४ स्वरति । ५५ सिसर्ति । ५६ वेषिष्टि ।
 ५७ योषिष्टि । ५८ रिणाति । ५९ रीयते । ६० रेजति । ६१ दध्यति ।
 ६२ दध्नोति । ६३ युध्यति । ६४ धन्वति । ६५ अरुषति । ६६ आर्यति ।
 ६७ डीयते । ६८ तकति । ६९ दीयति । ७० ईषति । ६१ फणति ।
 ७२ हनति । ७३ अर्दति । ७४ मर्दति । ७५ सखते । ७६ नसते ।
 ७७ हयति । ७८ इयति । ७९ ईते । ८० ईहते । ८१ ज्यति । ८२ श्वान्ति ।
 ८३ गन्ति । ८४ आ गनीगन्ति । ८५ जङ्गन्ति । ८६ जिन्वति ।
 ८७ जसति । ८८ गमति । ८९ धति । ९० धाति । ९१ धयति ।
 ९२ वहते । ९३ रथयति । ९४ जेहते । ९५ प्यःकति । ९६ क्षुम्पति ।
 ९७ प्साति । ९८ वाति । ९९ याति । १०० इषति । १०१ द्राति ।
 १०२ द्रुति । १०३ एजति । १०४ जमति । १०५ जवति । १०६ वञ्चति ।
 १०७ अनिति । १०८ पवते । १०९ हन्ति । ११० सेषति । १११ अगन् ।
 ११२ अजगन् । ११३ जिगाति । ११४ पतति । ११५ इन्वति ।
 ११६ द्रमति । ११७ द्रवति । ११८ वेति । ११९ हयन्तात् । १२० एति ।
 १२१ जगापात् । १२२ अयुधुरिति द्वाविंशतं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

विस्पति । विस्पति । विस्पति । प्रवते । झुवते । अ्यवते । कवते । गवते । अयते । क्षोदति ।
 सक्षति । इयक्षति । मियक्षति । सचति । अचति । ऋच्छति । तुरीयति । त्सरति । अतति । पतति ।
 चतति । सभति । रहति । प्रमति । भजति । रजति । लगति । सिपाति । शिपोति । ऋण्वति ।
 सिमति । वेषिष्टि । योषिष्टि । ऋणाति । ऋणति । इयति । रीयते । नेदति । नक्षति । दध्यति ।
 दध्नोति । युष्पते । धन्वति । अरुषति । अरुषति । डीयते । तकति । दीयते । ईषति । कणति ।
 सखति । सिखति । धवति । वावति । इम्पति । इयति । ईते । अयति । श्वानाति । गन्ति ।
 गनीगन्ति । जगन्ति । जगाति । जगति । गमति । मिनाति । धति । धाति । धयति । धुवति ।
 वरुषति । अपर्यति । ईहते । जेहते । वदति । राति । रुहति । एजति । वञ्चति । प्यःकति ।
 प्यःकति । क्षुम्पति । प्साति । वाति । याति । जयाति । पतयाति । पवते । हन्ति । सेषति ।
 अगन् । अजगन् । आगनीगन्ति । गाति । जिगाति । इन्वति । व्रजति । द्रवति । द्रुमति । वेति ।
 हयन्तात् । जगापात् । अयुधुरिति गतिकर्माणः ।

For 56, Devaraja has विशिष्टि, and for 67, सयते.

For 119, Devaraja has ह्यन्तात् and notices this also

१ तु । २ मन्तु । ३ द्रवत् । ४ ओषम् । ६ जीराः । ६ जूर्णिः ।
 ७ शर्ताः । ८ शूचनासः । ९ शीर्भम् । १० तृष्टु । ११ तूर्यम् । १२ तूर्णिः ।
 १३ अजिरम् । १४ मुरण्युः । १५ शु । १६ आशु । १७ प्राशुः ।
 १८ तूर्तजिः । १९ तूर्तजानः । २० तुज्यमानासः । २१ अत्राः ।
 २२ साचीवित् । २३ हुगत् । २४ ताजत् । २५ तरणिः । २६ वातरंदा
 इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि ॥ १५ ॥

१ तद्धित् । २ आसात् । ३ अम्बरम् । ४ तुर्वशी । ५ अस्तमीके ।
 ६ आके । ७ उपाके । ८ अर्वाके । ९ अन्तमानाम् । १० अत्रमे ।
 ११ उपम इत्येकादशान्तिकनामानि ॥ १६ ॥

१ रणः । २ विवाक् । ३ विखादः । ४ नदहः । ५ भरं ।
 ६ आक्रन्दे । ७ आह्वये । ८ आजौ । ९ पृतनाज्यम् । १० अमीके ।
 ११ समीके । १२ मयसत्यम् । १३ नेमविता । १४ सदाः । १५ समितिः ।
 १६ समनम् । १७ मीळ्हे । १८ पृतनाः । १९ सृष्ट्यः । २० मृवः ।
 २१ पृष्ठु । २२ समत्सु । २३ सम्ये । २४ सपरणे । २५ समोहे ।
 २६ समिये । २७ संख्ये । २८ सङ्गे । २९ संयुगे । ३० सङ्गथे । ३१ सङ्गमे ।
 ३२ वृत्रतूर्ये । ३३ पृष्टे । ३४ आणौ । ३५ शूरसातौ । ३६ वाजसातौ ।
 ३७ समनीके । ३८ सल्ले । ३९ सल्ले । ४० पौस्ये । ४१ महाधने ।
 ४२ वाजे । ४३ अज्मं । ४४ सन्नं । ४५ संपत् । ४६ संवत इति षट्च-
 त्वारिंशत्सद्नामनामानि ॥ १७ ॥

XV. For 17, one Ms. of R. reads प्राशुपित् or प्राशुपित्; for 18, three Mss. of R. read जूर्तजिन्; and for 19 नृपुजानामः. Devarāja reads तुपुजानः which also is supported by RS

XVI. For 2, two Mss. of R. read अामा.

XVII. For 13, three Mss. of R. read नेमविता; for 21 पुस्तुः; and for 27 सङ्गे which is not supported by any text in RS. The three Mss. of R. omit 31 and add प्रपने after 34. For 43 some read अमन्; for 44 समन् and श्यमन्; for 45 संयन् and for 46 संवत्. For 25 R. reads समोहे which is rare and does not occur in RS.

१ इन्वति । २ नक्षति । ३ आक्ष्णः । ४ जानद् । ५ आष्ट ।
 ६ आपानः । ७ अशत् । ८ नशत् । ९ आनशे । १० अभ्रुत इति दश
 व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

१ दृभोति । २ श्रयति । ३ घ्वरति । ४ घूर्वति । ५ वृणक्ति ।
 ६ वृश्चति । ७ कृण्वति । ८ कृन्तति । ९ श्वसिति । १० नभते ।
 ११ अर्दयति । १२ स्तृणाति । १३ घेदयति । १४ यातयति । १५ स्फुरति ।
 १६ स्फुलति । १७ निवपन्तु । १८ अवतिरति । १९ वियातः ।
 २० आ तिरत् । २१ तद्धित् । २२ आखण्डल । २३ दृणाति ।
 २४ रम्णाति । २५ शृणाति । २६ शम्नाति । २७ तृणेद्धि । २८ ताद्धि ।
 २९ नितोशते । ३० निवर्हयति । ३१ मिनाति । ३२ मिनोति ।
 ३३ घमतीति त्रयस्त्रिंशद्घकर्मणः ॥ १९ ॥

१ विद्युत् । २ नेमिः । ३ हेतिः । ४ नमः । ५ पविः । ६ सृकः ।
 ७ वधः । ८ वक्रः । ९ अर्कः । १० कुत्सः । ११ कुलिशः । १२ हुञ्जः ।
 १३ तिग्मः । १४ मेनिः । १५ स्वर्धितिः । १६ सार्यकः । १७ पर्युरि-
 त्यष्टादश वज्रनामानि ॥ २० ॥

१ इरज्यति । २ पत्यते । ३ क्षयति । ४ यजतीति चत्वार ऐश्वर्य-
 कर्मणः ॥ २१ ॥

१ राश्री । २ अर्षः । ३ नियुत्वान् । ४ इन इन इति चत्वारिश्वर-
 नामानि ॥ २२ ॥

अपस्तुम्बजुष्या आयती अश्रुवो वदन्मन्थ आवयत्योजो मधमन्था रेकते हेक्ये वर्तते
 नु तद्धिदण इन्वति दभोति विद्युदिरज्यति राश्रीति द्वार्विसातिः ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

XVIII. For 2, three Mss. of R. read ननश्; and for 5 आष्टः-

XIX. For 2 three Mss. of R. read श्रयति; for 7 कणति; for 12 मर्दति;
 and for 14 याचति Three Mss. of R. add जूर्वति after 32.

XX. After 6, Devaraja adds वृकः. For 9, three Mss. of R. read अर्कः.
 For 12 Devaraja reads युज्, and for 13 तिग्मम्

तृतीयोध्यायः ।

१ उरु । तुवि । ३ पुरु । ४ मूर्ति । ५ शश्वत् । ६ विश्वम् ।
७ परीणसा । ८ व्यानशिः । ९ शतम् । १० सहस्रम् । ११ सलिलम् ।
१२ कुविदिति द्वादश बहुनामानि ॥ १ ॥

१ ऋहन् । २ ह्रस्वः । ३ निघृष्वः । ४ मायुकः । ५ प्रतिष्ठा ।
६ कृषु । ७ वस्रकः । ८ दधम् । ९ अर्मकः । १० क्षुल्लकः । ११ अल्प
इत्येकादश ह्रस्वनामानि ॥ २ ॥

१ महत् । २ ब्रह्मः । ३ ऋष्वः । ४ बृहत् । ५ उक्षितः । ६ त्वसः ।
७ त्विषः । ८ महिषः । ९ अम्बः । १० ऋमुक्षाः । ११ उक्षा ।
१२ विहायाः । १३ यत्नः । १४ ववक्षिथ । १५ विवक्षसे । १६ अम्भृणः ।
१७ माहिनः । १८ गभीरः । १९ ककुहः । २० रभसः । २१ वार्धन् ।
२२ विरप्शा । २३ अद्भुतम् । २४ बहिष्ठः । २५ बहिषदिति पञ्चविंशति-
र्महत्रामानि ॥ ३ ॥

१ गयः । २ रुदरः । ३ गतेः । ४ हर्म्यम् । ५ अस्तम् । ६ पस्त्यम् ।
७ दुरोणे । ८ नीळम् । ९ दुर्योः । १० स्वसंराणि । ११ अमा । १२ दमे ।
१३ छत्तिः । १४ योनिः । १५ सन्न । १६ शरणम् । १७ बर्हथम् ।
१८ छर्दिः । १९ छदिः । २० छाया । २१ शर्म । २२ अज्मेति द्वाविंश-
तिर्गृहनामानि ॥ ४ ॥

१ इरज्यति । २ विघेमं । ३ सपर्यति । ४ नम्रस्याति । ५ दुवस्यति ।
६ ऋघ्नोति । ७ ऋणद्धि । ८ ऋच्छति । ९ सपति । १० विवासतीति
दश परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

I. For 11 three Mss. of R. read सरि.

II. For 1 the Mss. read रिहं or ऋहं or ऋहत्. After 3 some add त्वसः
or विषमः; for 6 the Mss. read कृषुकः or ऋषुकः; and for 8 दहकः or देहकः.
Three Mss. of R. omit 10.

III. For 1 three Mss. of R. read महः; for 4 उक्षा; for 19 बहुहस्तिना. and
for 24 and 25 बहिष्ठः and बहिषि.

IV. Three Mss. of R. read नीर for 5; अस्य for 6; रम्य for 15; and वमे
for 21.

V. For 1 the Mss. of R. read इरप्यति; for 9 सपति.

१ शिम्वाता । २ शतरा । ३ शार्तपन्ता । ४ शिल्गुः । ५ स्यूमकम् ।
६ शेवृषम् । ७ भयः । ८ सुगन्धम् । ९ सुदिनम् । १० शूपम् । ११ शुनम् ।
१२ शग्मम् । १३ मेषजम् । १४ जलाषम् । १५ स्योनम् । १६ सुम्नम् ।
१७ शेवंम् । १८ शिवम् । १९ शम् । २० कमिति विंशतिः सुख-
नामानि ॥ ६ ॥

१ निर्णिक । २ वत्रिः । ३ वर्षः । ४ वर्षुः । ५ अमतिः । ६ अप्तः ।
७ प्युः । ८ अर्षः । ९ पिष्टम् । १० पेशः । ११ कृशनम् । १२ मरुत् ।
१३ अर्जेनम् । १४ ताम्रम् । १५ अरुषम् । १६ शिल्पमिति षोडश
रूपनामानि ॥ ७ ॥

१ अस्त्रेमा । २ अनेमा । ३ अनेयः । ४ अनवद्यः । ५ अनमिशस्त्यः ।
६ उक्थ्यः । ७ सुनीयः । ८ पाकः । ९ वामः । १० वयुनमिति दश
प्रदास्यनामानि ॥ ८ ॥

१ केतुः । २ केतः । ३ चेतः । ४ चित्तम् । ५ ऋतुः । ६ असुः ।
७ घीः । ८ शर्ची । ९ माया । १० वयुनम् । ११ अमिष्येत्येकादश
प्रधानामानि ॥ ९ ॥

१ षद् । २ अत् । ३ सत्रा । ४ अद्वा । ५ इत्या । ६ ऋतमिति षट्
सत्पनामानि ॥ १० ॥

१ विकर्षत् । २ चाकनत् । ३ अचंदम् । ४ चष्टे । ५ विचष्टे ।
६ विचर्षणिः । ७ विश्वचर्षणिः । ८ अव चाकशदित्यष्टौ पश्यति-
कर्माणः ॥ ११ ॥

१ हिकम् । २ लुकम् । ३ सुकम् । ४ आहिकम् । ५ आकीम् ।
६ नकिः । ७ मार्किः । ८ नकीम् । ९ आकृतमिति नवोत्तराणि पदानि
सर्वपदसमाह्वानाय ॥ १२ ॥

VI. For 4 Devarāja reads यर्ष.

VII. The Mss. of R. add अयुः after 4, omit 7 & 8 and read वस instead.
For 12 Devarāja reads पुरः

VIII. Three Mss. of R. omit 2, and add अर्नियः after 3; for 5 three Mss.
of R. have अनभिरस्तिः. Devarāja reads अनभिरस्ता, but अनभिरस्ता occurs
in RS.

XI. For 1, 2, and 3, the Mss. of R. read विस्यम् । घन । वासम्. Deva-
rāja reads वाच्यम् for 3.

१ इदमिव । २ इदं यथा । ३ अग्निर्न ये । ४ चतुरंश्चिद्वर्दमानात् ।
 ५ ब्राह्मणा व्रतचारिणः । ६ वृक्षस्य तु तं पुरुहूत घ्याः । ७ जार आ
 भगम् । ८ मेघो मृतोऽभि यन्नयः । ९ तद्रूपः । १० तद्वर्णः । ११ तद्वत् ।
 १२ तथेत्युपमाः ॥ १३ ॥

१ अर्चति । २ गायति । ३ रेभति । ४ स्तोभति । ५ गूर्धयति ।
 ६ गृणाति । ७ जरते । ८ ह्वयते । ९ नर्दति । १० पृच्छति । ११ रिहति ।
 १२ घर्मति । १३ कृपायति । १४ कृपयति । १५ पनस्यति । १६ पनायते ।
 १७ वल्गुयति । १८ मन्दते । १९ भन्दते । २० छन्दति । २१ छन्दयते ।
 २२ शशमानः । २३ रजयति । २४ रजयति । २५ शंसति । २६ स्तौति ।
 २७ यौति । २८ रौति । २९ नौति । ३० भनति । ३१ पणायति ।
 ३२ पणते । ३३ सपति । ३४ पृष्ठाः । ३५ महयति । ३६ वाजयति ।
 ३७ पूजयति । ३८ मन्यते । ३९ मर्दति । ४० रसति । ४१ स्वरति ।
 ४२ वेनति । ४३ मन्द्रयते । ४४ जल्पतीति चतुश्चत्वारिंशदर्चति-
 कर्माणः ॥ १४ ॥

१ विर्मः । २ विर्मः । ३ गृत्सः । ४ घीरः । ५ वेनः । ६ वेघाः ।
 ७ कण्वः । ८ ऋमुः । ९ नर्वेदाः । १० कविः । ११ मनीषी । १२ मन्घा-
 ता । १३ विघाता । १४ विपः । १५ मनश्चित् । १६ विपश्चित् । १७ विप-
 न्यर्वः । १८ आकेनिपः । १९ उशिर्जः । २० कीस्तासः । २१ अद्वातयः ।
 २२ मतयः । २३ मृथाः । २४ वाद्यत इति चतुर्विंशतिर्मेघाविना-
 मानि ॥ १५ ॥

१ रेभः । २ जरिता । ३ कारुः । ४ नदः । ५ स्तामुः । ६ कीरिः ।
 ७ गौः । ८ सूरिः । ९ नादः । १० छन्दः । ११ स्तुप् । १२ ह्रदः ।
 १३ कृपण्युरिति त्रयोदश स्तोत्रनामानि ॥ १६ ॥

XIV. For 15 and 16 other readings are पणस्यति । पणायते; for 33 &
 34 स्वपिनि and पिप्लाः; for 38 स्पर्दति; and for 40 to 44 R.'s Mss. read रसति ।
 वेनति । कल्पते । जल्पति । मन्त्रयते । कर्दत इति ।

XV. For 6 R.'s Mss. read मेघाः, and omit 14. After 18 they add
 केनिपः, and for 24 read मेघाविनः.

XVI. The Mss. of R. read for 8 to 13: कारुः । कीरिः । तामुः । सूरिः । ह्रदः ।
 नदः । नादः । छन्दः । स्तुतः । गौः । कृपण्युरिति.

१ यज्ञः । २ वेनः । ३ अध्वरः । ४ मेघः । ५ विद्वयः । ६ नार्थः ।
७ सवनम् । ८ होत्रा । ९ दृष्टिः । १० देवताता । ११ मस्तः । १२ विष्णुः ।
१३ इन्द्रः । १४ प्रजापतिः । १५ घर्म इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥ १० ॥

१ भरताः । २ कुरवः । ३ वायतः । ४ वृक्तवर्द्धिषः । ५ यतमुक्तः ।
६ महतः । ७ सुवार्धः । ८ देवयव इत्यष्टाशुत्विक्रामानि ॥ १८ ॥

१ ईर्महे । २ यार्मि । ३ मन्महे । ४ दृद्धि । ५ शग्वि । ६ पुर्वि ।
७ मिमिद्धि । ८ मिमीहि । ९ रिदिद्धि । १० रिरीहि । ११ पीपेत् ।
१२ यन्तारः । १३ यन्धि । १४ इषुच्यति । १५ मर्देमहि । १६ मनामहे ।
१७ मापत इति सप्तदश याञ्जाकर्माणः ॥ १९ ॥

१ दार्ति । २ दाशति । ३ दासति । ४ राति । ५ रासति ।
६ पृणाक्षि । ७ पृणार्ति । ८ दिक्षति । ९ तुञ्जति । १० मंडत इति दश
दानकर्माणः ॥ २० ॥

१ परिस्त्रव । २ पवंस्व । ३ अम्यंष । ४ आशिष इति चत्वारोध्ये-
षणाकर्माणः ॥ २१ ॥

१ स्वपिति । २ सस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

१ कूपः । २ कातुः । ३ कर्तः । ४ घ्नः । ५ काटः । ६ स्रातः ।
७ अवतः । ८ क्रिविः । ९ सूदः । १० उत्सः । ११ ऋश्यदात् ।
१२ कारोत्पात् । १३ कुशयः । १४ केवट इति चतुर्दश कूपनामानि ॥ २३ ॥

१ नृपुः । २ तक्ताः । ३ रिन्वा । ४ रिपुः । ५ रिक्ता । ६ रिक्तायाः ।
७ तायुः । ८ तस्करः । ९ धनुर्गुः । १० हुरश्चित् । ११ मुषीवान् ।
१२ मलिम्बुचः । १३ अवशंसः । १४ वृक इति चतुर्दशैव स्तेन-
नामानि ॥ २४ ॥

१ निष्यम् । २ सस्वः । ३ सनुतः । ४ द्विरुक् । ५ प्रतीच्यम् ।
६ अपीच्यमिति षण्णिर्णीतान्तर्हितनामवेधानि ॥ २५ ॥

XVII. For 4 three Mss. of R. read नार्थ

XVIII. For I Devarāja reads मारता..

XIX. For 4 the Mss. of R. read दृष्टि and for 13 यन्ति.

XX. Three Mss. of R. add दृष्टि before 8, and omit 9.

XXIII. The Mss. of R. add अवटः after 6

XXIV. For I some read रिपु, for 2 रिक्ता, for 3 दक्ता, and for 6 रिक्ता

१ अ॒क्रे । २ प॒रा॒के । ३ प॒रा॒चैः । ४ आ॒रे । ५ परावत इति पञ्च
दूरनामानि ॥ २६ ॥

१ प्र॒त्नम् । २ प्र॒दिवः । ३ प्र॒वयाः । ४ स॒नेमि । ५ पु॒र्व्यम् ।
६ अ॒ह्वायेति षट् पुराणनामानि ॥ २७ ॥

१ न॒र्वम् । २ न॒र्त्नम् । ३ न॒र्तनम् । ४ न॒व्यम् । ५ इ॒दा । ६ इ॒दानी॒-
मिति षट्त्रय नवनामानि ॥ २८ ॥

१ प्र॒पि॒त्वे । २ अ॒र्मी॒कैः । ३ द॒म्भम् । ४ अ॒र्म॒कम् । ५ ति॒रः । ६ स॒तः ।
७ त्वः । ८ ने॒मः । ९ ऋ॒क्षाः । १० स्तृ॒भिः । ११ व॒र्षा॒भिः ।
१२ उ॒प॒जि॒ह्विका । १३ ऊ॒र्द॒रम् । १४ ऊ॒र्द॒रम् । १५ र॒म्भः । १६ पि॒ना॒कम् ।
१७ मे॒ना । १८ आः । १९ शो॒पः । २० वै॒त॒सः । २१ अ॒या । २२ पु॒ना ।
२३ सि॒ष॒क्तु । २४ स॒च॒न्ते । २५ म्य॒स॒न्ते । २६ रे॒ज॒त इति षड्विंशतिर्द्विंश
उत्तराणि नामानि ॥ २९ ॥

१ स्व॒धे । २ पु॒र॒न्वी । ३ वि॒ष॒णैः । ४ रो॒द॒सी । ५ क्षो॒णी ।
६ अ॒न्म॒सी । ७ न॒म॒सी । ८ र॒ज॒सी । ९ स॒द॒सी । १० स॒ग्र॒नी ।
११ घृ॒त॒व॒न्ती । १२ ब॒हु॒ले । १३ ग॒र्भा॒रे । १४ ग॒म्भा॒रे । १५ ओ॒ण्यौ ।
१६ च॒म्बौ । १७ पा॒र्यौ । १८ म॒हौ । १९ उ॒र्वी । २० पृ॒थ्वी । २१ अ॒र्दि॒ती ।
२२ अ॒ही । २३ दू॒रे॒य॒न्ते । २४ अ॒पारे॒ अपारे॒ इति चतुर्विंशतिर्द्यावापृ॒-
थिवीनामधेयानि नामधेयानि ॥ ३० ॥

उर्द्धन्मद्द्रव्य इरज्यति शिम्वाता निर्णिगलेमा केतुर्वद् विक्वद्विक्वमिदमि-
वावति विप्रो रेमो यज्ञो मरता ईमहे दाति परित्त्व स्वपिति कूप-
स्तूपुर्निग्यमाके प्रत्नं नवं प्रपित्वे स्वधे त्रिशत् ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

XXX. For 1 the Mss. of R. read स्वधे, add रोदसी after 4, and omit 7. For
16 and 17 they read चम्बौ । पार्यौ, and for 21 and 22 they read बुद्धी.

चतुर्थोध्यायः ।

१ जहा । २ निघा । ३ शिताम । ४ मेहना । ५ दमूनाः । ६ मृषः ।
 ७ इषिरेण । ८ कुरुतन । ९ जठरं । १० तित्त । ११ शिमै । १२ मध्या ।
 १३ मन्दू । १४ ईर्मान्तासः । १५ कार्यमानः । १६ लोघम् । १७ शीरम् ।
 १८ विद्रवे । १९ हुपदे । २० तुग्वनि । २१ नंसन्ते । २२ नसन्त ।
 २३ आहनसः । २४ अद्यसत् । २५ इष्मिणः । २६ वाहः । २७ परि-
 तक्म्या । २८ सुचिते । २९ दयते । ३० न चित् । ३१ न च । ३२ दावने ।
 ३३ अकूपारस्य । ३४ शिदाति । ३५ सुतुकः । ३६ सुप्रायणाः । ३७ अ-
 प्रायुवः । ३८ च्यवनः । ३९ रजः । ४० हरः । ४१ जुहुरे । ४२ व्यन्तः ।
 ४३ क्राणाः । ४४ वाशी । ४५ विपुणः । ४६ जामिः । ४७ पिता ।
 ४८ शंयोः । ४९ अदितिः । ५० एरिरे । ५१ जमुंरिः । ५२ जरते ।
 ५३ मन्दिने । ५४ गौः । ५५ गातुः । ५६ दंसयः । ५७ तृताव ।
 ५८ चयसे । ५९ विरुते । ६० ऋघक् । ६१ अस्याः । ६२ अत्येति
 द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

१ सक्षिम् । २ बाहिष्टः । ३ दृतः । ४ वावशानः । ५ वार्यम् ।
 ६ अन्धः । ७ असंश्रन्ती । ८ वरुप्यति । ९ तरुप्यति । १० भन्दनाः ।
 ११ आहनः । १२ नदः । १३ सोमो अक्षाः । १४ श्रात्रम् । १५ ऊतिः ।
 १६ हासमाने । १७ पद्भिः । १८ सुसम् । १९ द्विता । २० वाः ।
 २१ वराहः । २२ स्वसंराणि । २३ शर्योः । २४ अर्कः । २५ पविः ।
 २६ वक्षः । २७ घन्व । २८ सिनम् । २९ इत्या । ३० सचा । ३१ चित् ।
 ३२ आ । ३३ दृप्तम् । ३४ एवित्रम् । ३५ तोदः । ३६ स्वञ्चाः ।
 ३७ शिपिविष्टः । ३८ विष्णुः । ३९ आर्षणिः । ४० पृथुञ्जयाः । ४१ अद्य-
 र्थम् । ४२ काणुका । ४३ अधिगुः । ४४ आङ्गुषः । ४५ आपान्तमन्युः ।
 ४६ इमशा । ४७ उर्वशी । ४८ वयुनम् । ४९ वाजपस्त्यम् । ५० वाज-
 गन्धम् । ५१ गर्धम् । ५२ गर्धिता । ५३ कौरयाणः । ५४ तौरयाणः ।
 ५५ अर्द्रयाणः । ५६ हरयाणः । ५७ आरितः । ५८ वन्दी । ५९ निष्पी ।

६० तूणांशम् । ६१ क्षुम्पम् । ६२ निजुम्पुणः । ६३ पदिम् । ६४ पादुः ।
 ६५ वृकः । ६६ जोषवाकम् । ६७ कृतिः । ६८ श्रमी । ६९ समस्य ।
 ७० कुटंस्य । ७१ चर्षणिः । ७२ शम्बः । ७३ केपयः । ७४ तुतुमाङ्घे ।
 ७५ अंसंघम् । ७६ काकुदम् । ७७ वीरिटे । ७८ अळ्ळ । ७९ परि ।
 ८० ईम् । ८१ सीम् । ८२ एन्म् । ८३ एनाम् । ८४ सृणिरिति चतुस्त-
 रमशीतिः पदानि ॥ २ ॥

१ आशुशुभिः । २ आशांभ्यः । ३ काशिः । ४ कुणांरुम् ।
 ५ अलातृणः । ६ सल्लूकम् । ७ कल्पयम् । ८ विच्छुहः । ९ वीरुयः ।
 १० नन्नहाभम् । ११ अस्कंधोयुः । १२ निशुम्भाः । १३ बृवदुङ्गयम् ।
 १४ ऋदूदरः । १५ ऋदूपे । १६ पुहुकामः । १७ अतिन्वती ।
 १८ कपना । १९ भाकंजीकः । २० हुजानाः । २१ लृणिः । २२ ओमना ।
 २३ उपलप्रभिणी । २४ उपसि । २५ प्रकलवित् । २६ अभ्यर्षयन्वा ।
 २७ ईर्षे । २८ क्षोणस्य । २९ अस्मे । ३० पार्थः । ३१ सर्वोमनि । ३२ सप्रथाः ।
 ३३ विदयानि । ३४ श्रायन्तः । ३५ आशीः । ३६ अजांगः । ३७ अनूरः ।
 ३८ शशमानः । ३९ देवो देवाव्यां कृपा । ४० विजांमातुः । ४१ ओमांसः ।
 ४२ सोमानम् । ४३ अनवायम् । ४४ किमीदिने । ४५ अमवान् ।
 ४६ अमीवा । ४७ दुरितम् । ४८ अन्वा । ४९ अमतिः । ५० शृष्टी ।
 ५१ पुरन्धिः । ५२ रशात् । ५३ रिशादंसः । ५४ सुदत्रः । ५५ सुविदत्रः ।
 ५६ आनुषक् । ५७ तुर्वणिः । ५८ निर्वणसे । ५९ अमूर्ते सुते ।
 ६० अभ्यंक् । ६१ पाहर्षिमन् । ६२ जारपार्यि । ६३ अग्रिया । ६४ चनः ।
 ६५ पचता । ६६ शुहयः । ६७ अमिनः । ६८ जञ्जतीः । ६९ अपतिञ्जुतः ।
 ७० शाशदानः । ७१ स्रमः । ७२ सुशिप्रः । ७३ रंत्तुं । ७४ द्विबहोः ।
 ७५ अक्रः । ७६ उरणः । ७७ स्तिर्यानाम् । ७८ स्तिपाः । ७९ जवाह ।
 ८० जहंयम् । ८१ कुलिशः । ८२ तुञ्जः । ८३ बर्हणां । ८४ ततुतुष्टिम् ।
 ८५ इलीचिर्शः । ८६ क्रियेशः । ८७ भूमिः । ८८ विन्पितः । ८९ हुरीपंम् ।
 ९० रास्पिनः । ९१ ऋञ्जतिः । ९२ ऋञ्जनीती । ९३ प्रतदंस ।

९४ द्विनोत । ९५ चोष्कूपमाणः । ९६ चोष्कूयते । ९७ सुप्रत् ।
 ९८ दिविष्टिषु । ९९ दूतः । १०० जिन्वति । १०१ अमंत्रः ।
 १०२ ऋचीषमः । १०३ अन्तर्शरति । १०४ अनर्वा । १०५ असाभि ।
 १०६ गल्दया । १०७ जत्रहंवः । १०८ बकुंरः । १०९ बेकनाटान् ।
 ११० अभि घेतन । १११ अंहुरः । ११२ वतः । ११३ वाताप्यम् ।
 ११४ चाकन् । ११५ रय्यति । ११६ असक्राम् । ११७ आघवः ।
 ११८ अनवब्रवः । ११९ सदान्त्रे । १२० शिरिम्बिठः । १२१ पराशरः ।
 १२२ क्रिविर्दती । १२३ कर्हृती । १२४ दनः । १२५ शरारुः ।
 १२६ हृद्युः । १२७ कीकटेषु । १२८ बुन्दः । १२९ वृन्दम् । १३० किः ।
 १३१ उल्वम् । १३२ ऋवीसमृवीसमिति द्वात्रिंशच्छतं पदानि ॥ ३ ॥

अहा सक्षिमाशुशुक्षणिर्हीणि ।

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

१ अग्निः । २ जातवेदाः । ३ वैश्वानर इति त्रीणि पदानि ॥ १ ॥

१ द्विणोदाः । २ इध्मः । ३ तनूनपात् । ४ नराशंसः । ५ इळः ।
६ घर्दिः । ७ द्वारः । ८ उपास्तानका । ९ देव्या होतांरा । १० तिस्रो देवीः ।
११ त्वष्टा । १२ वनस्पतिः । १३ स्वाहाकृतय इति त्रयोदश पदानि ॥२॥

१ अश्वः । २ शकुनिः । ३ मण्डूकाः । ४ अक्षाः । ५ यावाणः ।
६ नाराशंसः । ७ रथः । ८ दुन्दुभिः । ९ इषुधिः । १० हस्तघ्नः ।
११ अभीशंवः । १२ घनुः । १३ ज्या । १४ इपुः । १५ अश्वार्जनी । १६ उलूखल-
लम् । १७ वृषभः । १८ द्रुघणः । १९ पितृः । २० नद्यः । २१ आपः ।
२२ ओषधयः । २३ रात्रिः । २४ अरण्यानी । २५ श्रद्धा । २६ पृथिवी ।
२७ अन्वा । २८ अग्रापी । २९ उलूखलमुसले । ३० हविर्धाने ।
३१ द्यावापृथिवी । ३२ विषाङ्गुतुद्री । ३३ आत्नी । ३४ शुनासीरी ।
३५ देवी जोषी । ३६ देवी ऊर्जाहुती इति पद्दत्रिंशत्पदानि ॥ ३ ॥

१ वायुः । २ वरुणः । ३ रुद्रः । ४ इन्द्रः । ५ पर्जन्यः । ६ बृह-
स्पतिः । ७ ब्रह्मणस्पतिः । ८ क्षेत्रस्य पतिः । ९ वास्तोष्पतिः । १० वाच-
स्पतिः । ११ अपां नपात् । १२ यमः । १३ मित्रः । १४ कः । १५ सर-
स्वान् । १६ विश्वकर्मा । १७ ताक्ष्यः । १८ मन्युः । १९ दधिक्राः ।
२० सविता । २१ त्वष्टा । २२ वातः । २३ अग्निः । २४ घेनः । २५ असु-
नीतिः । २६ ऋतः । २७ इन्दुः । २८ मजापतिः । २९ आहिः । ३० अहि-
र्बुध्न्यः । ३१ सुपर्णः । ३२ पुरूरवा इति द्वात्रिंशत्पदानि ॥ ४ ॥

१ ज्येनः । २ सोमः । ३ चन्द्रमाः । ४ मृत्युः । ५ विश्वानरः ।
६ घाता । ७ विघाता । ८ मरुतः । ९ रुद्राः । १० ऋभवं । ११ अहि-
रसः । १२ पितरः । १३ अयर्वाणः । १४ भृगवं । १५ आत्पाः ।
१६ अदितिः । १७ सरमा । १८ सरस्वती । १९ चाक् । २० अनुमतिः ।
२१ राका । २२ सिन्धुवाली । २३ कुहः । २४ यमी । २५ उर्वशी ।

२६ पृथिवी । २७ इन्द्राणी । २८ गौरी । २९ गौः । ३० घेतुः । ३१ अश्याः ।
 ३२ पथ्याः । ३३ स्वस्तिः । ३४ उषाः । ३५ इडा । ३६ रोदसी इति
 षट्त्रिंशत्पदानि ॥ ५ ॥

१ अश्विनौ । २ उषाः । ३ सूर्या । ४ वृषाकपायी । ५ सुरण्युः ।
 ६ त्वष्टा । ७ सविता । ८ भगः । ९ सूर्येः । १० पृषा । ११ विष्णुः ।
 १२ विश्वानरः । १३ बरुणः । १४ केशी । १५ केशिनः । १६ वृषाकपिः ।
 १७ यमः । १८ अज एकपात् । १९ पृथिवी । २० समुद्रः । २१ अश्वी ।
 २२ मनुः । २३ वृष्यद् । २४ आदित्याः । २५ सप्त ऋषयः । २६ देवाः ।
 २७ विश्वे देवाः । २८ साध्याः । २९ वसवः । ३० वाजिनः । ३१ देव-
 पत्न्यो देवपत्न्य इत्येकत्रिंशत्पदानि ॥ ६ ॥

अग्निर्देविणोदा अथो वायुः श्येनोश्विनौ षट् ।

॥ इति षष्ठमोऽध्यायः ॥

॥ समाप्तम् ॥

VI. B) reads at the end as follows —

आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा ।
 तृतीयं देवतं चोक्तिं समाग्रायस्त्रिधा स्थितः ॥ १ ॥
 गौराद्युत्तरपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम् ।
 जहाद्युत्तरमूर्ध्वान्तं नैगमं सप्तचक्षते ॥ २ ॥
 अश्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते ।

अश्यादिदेवी जहाद्युत्तरं, क्षितिगतो गणः ॥
 वाय्वादयो मार्ग(गा)न्ताः स्फुल्लरिक्षस्वदेवताः ॥ १ ॥
 सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता सुस्थान(ना) देवता इति ।
 गौरादिदेवपत्न्यन्तः समाग्रायोभिधीयते ॥ ४ ॥

इत्येवमादिना क्रमेण स्वरव्यञ्जनाभिव्यक्तिलक्षणं पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्णेषु यथाध्येयम-
धीतस्य च स्वरसौष्ठवयुक्तस्य यज्ञकर्मणि प्रयोग इत्येवमाद्यर्थज्ञाते निष्वाच्च । तथा
ह्यधीतः प्रयुज्यमानश्चापूर्वाह्नावाय नान्ययेत्येवमर्थवत्ता शिक्षायाः । एवं ह्याह

“ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स चाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात् ॥ ” (शि० ५२)

इति । वेदाध्ययनानुपदत्तधेतिहासपुराणशास्त्राणां लौकिकानां ग्रन्थवित्तररचनानामत
एवाध्ययनपरिज्ञानम् ।

शिक्षाधिगनाध्ययनविधेर्वेदस्याक्षरकोशभद्व्यवस्थादक्षणापरिज्ञाने छन्दोविधिति- 10
रादियते । इयताक्षरकोशेनेयद्रिः पादैर्गायत्रीयद्रिस्त्रिभुविति । न ह्यविज्ञातच्छन्दसा
प्रयुज्यमानो मन्त्रः कर्मण्यार्थुकः स्यात् । एवं ह्याह । “ यो ह वा अविदि-

8. m. ^०ग्रन्थविस्तररचनानां for ^०विस्तररचनानां 10. d. om ^०लक्षणं. 11. d
आद्रियेत for आद्रियते 12 d. आद्रुकः, bi. आद्रिक. for आर्थुकः of a. b. m.

3. As to the different points dealt with in पाणिनीयसिद्धा cf. तैत्तिरीयोप-
निषद् I. 2. which briefly enumerates them.

4. मन्त्रो हीनः etc.—This verse occurs as fifty-second in the current
edition of *Pāṇinīyas'sikṣā*, but *bi.* refers to it as verse 50 It also
substantially occurs in *Vyākaraṇa-mahābhāṣya* (cf. Bombay Series
Edn. Vol. I. p. 2.) with the variant दृष्टः रन्तः for मन्त्रो हीनः.

9. परिज्ञानम् । शिक्षाधिगन्—The sentences here are separated according
to the reading of some Mss.; *bi.* reads here the first word only of the next
para, but it makes no sense; besides if it be made to begin the next
para it looks symmetrical with other similar paragraphs that follow.

12. According to *bi.* the text यो ह वा etc. occurs in सामवेद आर्षेपद्मद्वय
प्रपा० १ ख० १. The reading is partially doubtful as two of our Mss. read
ई for गर्ते of others and of *bi.*; and there is a doubt as to the verb. All
ss. (except m.) and *bi.* read पदति, m. reads पात्यते. Prof. Max Müller
his *Rig-veda* (P. 40, Vol. I. first edn.) prints this text as गर्ते वा
पते. Kātyāyana's *Sarvānukramanī* seems to read the text as गर्ते वा
ते स्पाथुं वृष्टंति धमीपते वा. I have adopted the reading of the Bom. Univ.
Mss. of the *Ārsheya Br.* which speaks of this chapter as प्रपा० १.

तार्येयच्छन्दोदैवमप्राज्ञेन मन्त्रेण याजयति वाप्याययति वा स्थापुं वर्धति गर्नं वा पश्यति प्र वा मीयते पापीयान्भवति यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति ” इति । अतोनुपहनो वक्त्रादिलक्षणपरिधानं लोके । अत्र “ लौकिकम् ” इति एवम् ।

सम्यगधीतस्य परिज्ञातच्छन्दसोमुष्मिन्कर्मणि विनियोग इति कल्प आदिधने । तयया “ इषेत्वेति च्छिनत्ति कर्जेत्वेत्यनुमाष्टि ” इति । न हि कल्पानभिज्ञः प्रयोगान्विजानीयादिति ।

धुतिचोदितकर्मोद्भूतकालपरिधानाय ज्योतिषम् । अनुपन्तथातोपि प्राणिनां शुभा-
शुभकर्मफलविषयककालपरिधानम् ।

व्याकरणादिभक्त्यादिपरिधानम् । एवं एव “ प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्याः ” ।

2. *d. m.* गर्नं for गर्ने of *a. b. b.* ; *m.* वा पात्तने वा प्रनीयते for वा पश्यति प्र वा मीयते of *a. d. b. b.* We read with the *Bomb. Univ. Ms.* 3. *m.* इत्याह for इति एवम्. 4. *m.* सम्यगधीतपरिज्ञातच्छन्दः for सम्य? to छन्दसो 7. *b.* उभ्रादो प्राणिनां 8. *m.* विषयककर्मकाल?.

3. All *Mss.* read लोकेऽत्र here I have separated the words as belonging to two different sentences. The word अत्र, however, hardly fits in the context. I almost suspect that the reading ought to be अथ लौकिकमिति एवम् for अत्र लौकि?, for, the Sutra of विद्मल reads अथ लौकिकम् after the vedic metres have been explained and then follow the classical metres.

5. यजु० वान० सू० I. 1-2. The words छिनत्ति and अनुमाष्टि are not found in the Yajurveda texts which are simply इषेत्वा । कर्जेत्वा On it Mahādhara comments that the first is a formula for cutting (the branch), and the second for सङ्गमन (making it clean and plape) The additional words in the text above are, therefore, introduced from the use of the formula as read by आपस्तम्ब श्रौ० सू० I. i. 11. अपि वेषे स्वेत्या-
च्छिनत्त्युर्जे लेति सनमयत्यनुमाष्टि वा ।

7. *cf.* वेदा द्वि यद्वाप्यंमिमिशता कालानुपूर्वां विहितस्य यद्वा ।

तस्यादिद कालनिबानयस्य यो ज्योतिषं वेद स वेद यद्वा ।

(*Vedāngajyōtisha* I. 7.) -

9. The quotation occurs in *Mahābhāshya* Vol. I. p. 3 (*Bomb. Series*) but there too, it is introduced as वाञ्छिकाः पश्यति.

तथा चोहं दर्शयति “संख्यादयो न विवर्धन्ते” इति । न च व्याकरणानभिज्ञो विभक्तीर्जानीयादहितुं वा मन्त्रान् । तत एव चानुपगतो लोके लौकिकलक्षणपरिज्ञानमेवं छन्दस्येवं भाषायामिति प्रविभागो नान्तरीयकोनन्तरेण व्यवस्थितः ।

अत उक्ताध्ययनविधेरुक्तच्छन्दःप्रविभागस्योक्तविनियोगस्योपलक्षितकर्माद्भूतकाल-
स्योपदर्शितलक्षणस्यैतैरद्वैतैर्दस्यार्थपरिज्ञानविषये निरुक्त नामेदमहमारभ्यते । प्रधानं 5
चेदमितरेभ्योऽन्वयः सर्वशास्त्रेभ्यश्चार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् । अर्थो हि प्रधानम् ।
तदुपः शब्दः । स चेतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते । कल्पे खल्वपि विनियोगचिन्त्यते ।
स च पुनर्याभिधानवशेन मन्त्राणाम् । यो यमर्थमभिधानेन सस्कर्तुं समयो मन्त्रः
स तत्र विनियुज्यते । तदुक्तम् “अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्”
इति । न च निरुक्तास्तेन्यदहमन्यद्वा बाह्यं शास्त्रमस्ति तात्पर्येण यदशेषाञ्छब्दा- 10
न्निर्ज्यान् । यदपि च क्वचित् क्वचिदन्यशास्त्रे शब्दनिर्वचनमत एव तदित्युपलक्ष्यम् ।
यथा शब्दलक्षणपरिज्ञानं सर्वशास्त्रेषु व्याकरणादेवं शब्दार्थनिर्वचनपरिज्ञानं निरुक्तात् ।
यस्तुभाष्यमेव हीतरेषु शास्त्रेषु स्वाभिमतबुद्धिविषयमेव किञ्चिच्चिन्त्यते । ब्राह्मणमपि च
विषयवादारूपमशेषमन्त्रार्थशेषभूतमेव । मन्त्रब्राह्मणार्थपरिज्ञानबद्धत्वाप्यात्माधिदैवाधि-
भूतपरिज्ञानद्वारेण धर्मार्थकाममोक्षाह्योखिलपुरुषार्थः । न चानिरुक्तो मन्त्रार्थो व्याख्या- 15

1. *d m* चोहं for चेद of others; *m*. शिष्यंत इति; *d*. व्याकरणायानभिज्ञो.
2. *m*. om. लोके. 4. *d*. ‘प्रति’ for ‘प्रवि’ 5. *m*. ‘दृष्टितराब्दलक्षण’
8. *m* यमर्थाभिधानेन for यमर्थमपि?; *m*. मन्त्राः for मन्त्र. 10. *m*. बाह्यशास्त्रं for
बाह्यं शास्त्रं; *m*. यदशेषाञ्छब्दान् 11 *m* उपलक्षण for उपलक्ष्यं. 12. *m*.
‘लक्षणया परिज्ञानं. 14. *a. d*. मन्त्रार्थे शेषभूतमेव, *m*. अशेष मन्त्रार्थशेषभूतमेव
(perhaps better); *m*. ‘परिज्ञान बद्धम्’ 15.. *m*. न च निरुक्तो.

3. I cannot trace the quotation संख्यादयो etc. to its source, and I am doubtful whether it is accurate.

4. *m*. he sense of उह, see Mahābhāṣya vol. I p. I (Bomb. series).

13. *J*. Āhīni Sātra III. ii. 1. The remaining portion of the sūtra is
तस्मादुपनिषत्सु मन्त्रोऽर्थेन नित्यसंयोगात्.

तव्य इति । तस्मादर्थपरिज्ञानाभिविज्ञानादिदेवेव प्रधाननिन्दुपपन्नः । अपास्त्यैवमखिल-
सुखार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य संप्रहः ।

तद्यथा—नामाख्यातोपसर्गनिघातलक्षणं (नि० १. १-११) भावविकारलक्षणं
 (नि० १. २) नामान्याख्यातजानि न सर्वाणि च यथोपन्यस्य पञ्चप्रतिपत्तौ विचार्य-
 5 वधारणं सर्वाण्याख्यातजानि कानिचिद्वानेकधातुजान्यथेति (नि० १. १२-१४)
 मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणं (नि० १.
 १५-१६) पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञावबोधवारलम्बिप्रदर्शनाय आदिमध्यान्तानेकदेवल्लिङ्ग-
 सङ्घट्टेषु मन्त्रेषु याज्ञिकापरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा (नि० १. १७) अर्थप्रशंसना
 अनर्थज्ञावधारणं (नि० १. १८-२०) वेदवेदाङ्गव्युहः सप्रयोजननिघण्टुसमाश्राय-
 10 विरचन प्रकरणत्रयविभागेन वैषण्टुकप्रधानदेवताभिधानप्रविभागलक्षणं (नि० १. २०)
 निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दवृत्तिविषयोपदेशः (नि० २. १) अर्थप्रधान्यालोपोपधावि-
 कारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन सामर्थ्योपप्रदर्शनायादिमध्यान्तयोपोपधाविकारवर्णलोपद्विवर्ण-
 लोपयन्तविपर्ययाद्यन्तवर्णव्यापत्तिवर्णोपजनोदाहरणचिन्ता अतस्तस्यान्तर्धानुमितेन संप्र-
 सार्यसंप्रसार्योमयप्रवृत्तिधातुनिर्वचनोपदेशः भाषिकप्रायोवृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः
 15 नैगमप्रायोवृत्तिभ्यो भाषिकशब्दार्थप्रसिद्धिः देशव्यवस्थया शब्दरूपमुपदेशः तद्धिनस-
 मासनामनिर्वचनलक्षणं (नि० २. २-३) शिष्यलक्षणं (नि० २. ४) विशेषव्या-

2. m. 'पकारवृत्ति'. 3 d. भावविकार'. 4. b. of 'n. n before सर्वाणि,
 all Mss. have it. 5 d व्याख्यातजानि for आख्यातजानि. 6. m. धातुजन्यमपि.
 6. m. अर्थवधारण for अर्थवत्तावधारण. 7 li. 'प्रतिज्ञा' 'प्रतीक्षा'. Here the
 reading of m. is better; but not being supported, no other Mss. i
 is not introduced in the text; m. reads 'प्रतिज्ञा तदवबोधवारलम्बिप्रदर्शनाय'
 8. m reads 'देवल्लिङ्गकेषु मन्त्रेषु, b. याज्ञिकपरिज्ञाने' 8- (प्रसिद्ध) a. d अर्थप्रशं
 अनर्थवधारण, m. अनर्थज्ञावधारण, b. अनर्थज्ञावधारण, d. 'निघण्टुसमाश्राय'
 12. m 'मध्यान्त'. b. om. 'द्विवर्णलोपयन्त' I read the tone next with a. d
 and m. but perhaps the word आद्यन्त after विपर्यय is sufficient. I
 think the reading should be 'वर्णलोपद्विवर्णलोपयन्तविपर्यययत्तरे वेदेषु व्यासदि'
 will be seen from reference to the text given above. 15 d
 शब्दरूपमुपदेशः, a. d. m. as in the text 16. b. विशेषेण व्याख्यात
 विशेषव्याख्या of a. d. as in the text, m. विशेषव्याख्याय.

4. यथोपन्यस्य—I feel there should be इति here for यथा. I. 7. 'I have, however, kept यथा in the text. Ser. 13 is read by any of the Mss. or by the printed editions.

इयथा तत्त्वपर्यायभेदसङ्ख्यासंदिग्धोदाहरणनिर्वचनव्यवस्थया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां
विभागेन नैघण्टुकप्रकरणानुक्रमणं (नि० २.५-३.२२) अनेकार्यानवगतमंस्कारानुक्रमणं
(नि० ४.१-६. यावदन्तं) परोक्षकृतप्रत्यक्षकृताध्यात्मिकमन्त्रलक्षणं स्तुत्याशीःशपथा-
भिशापाचिह्न्यासापरिदेवनानिन्दाप्रशंसादिभिर्मन्त्राभिव्यक्तिहेतुपदेशः (नि० ७. १-३)
निदानपरिज्ञानव्यापनायानादिप्रेदेवतोपरोक्षणायाध्यात्मोपदेशप्रकृतिभूमत्वं इतरेतरत्रन्मत्वं 5
(नि० ७. ४) स्थानत्रयभेदशः तिष्ठणामेकैकस्या महाभाग्यवृत्तौनेकनामधेयप्र-
तिलम्भः पृथगभिधानस्तुतिस्मन्धाद्वा (नि० ७. ५) देवतानामाकारचिन्तनभक्तिसाह-
चर्यमस्तवकर्मसूक्तभाक्त्वहविर्मान्त्वव्यङ्गनभाक्त्वानि (नि० ७. ६-१३) पृथिव्यन्त-
रिक्षयुस्थानदेवतानामभिधेयाभिधानव्युत्पत्तिप्राधान्यस्तुत्युदाहरणं तन्निर्वचनविचारोप-
स्यवधारणानुक्रमेण व्याख्याय देवतप्रकरणनिर्णयः (नि० ७.-१२.) विद्यापारप्रास्तु- 10
पायोपदेशः मन्त्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवताभिधाननिर्वचनफलं देवतातद्भाव्यं (नि० १०
१३.) इत्येव समाम्नो निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषयः ॥

तस्यैवा गवाथा देवपत्न्यन्ता पमाथ्याथी सूत्रमग्रहः । मा च पुनरियं साधात्तथ-
र्मभ्यो महर्षिभ्य उपदेशेन मन्त्रार्थमुपश्रुत्य धुर्तर्षिभिरवरशक्तिदौर्बल्यमवेक्ष्य तदनु-
जिघृक्षया वास्वार्थसामर्थ्यादभिधेयानुत्तरीय मन्त्रार्थवबोधाय छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य 15
ममात्राता । सैषा छन्दोवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव । यथा यूथापत्रस्तो हि गौर्गोधर्मा ।
इयं च तस्या द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः । तस्या इदमादिवाक्यं समाप्तायः

1. *bi.* 'सन्दिग्धोदाहरणान्निर्वचन' It appears to be 'दाहरणतन्निर्वचन', *ride*
comm. on Nir. II. 5. 4. *bi.* 'शपथाभिशापाभिह्वयापरिदेवना', *m.* 'परिदेवनानिन्दा'
a d. 'मन्त्राभिह्वनहेतुप'. We read with *bi.* and *m.*, as 'व्यक्ति' makes better
sense. 5. *bi.* and *m.* निदानपरिज्ञानव्यापनाय, *a. d.* as above; *m.* reads
'आदिष्ट' for 'अनादिष्ट', all read 'पदेशप्रकृति'. For the sense, however, I
believe it should be 'पदेश प्रकृति'. 6. *m.* एकैकस्य for एकैकस्या; *d.* महाभाग्य'
for महा'. 7. *m.* पृथगभिधानस्तुतिसम्बन्धाद्वा. This agrees with the text
VII. 5. But it is supported by a single *Ma.* only. *a d. bi.* पृथगभिधान-
न्तुत्पत्तिसम्बन्धाद्वा; *bi.* 'चिन्तनं प्रकृति', *a d.* as above. 9. *m.* 'दुस्थानदेवतानदे-
वतानां, *a. d.* 'व्युत्पत्तिप्राधान्यस्तुत्युदाहरण, *m.* 'प्राधान्यस्तुत्युदाहरण, *bi.* 'प्राधान्य-
श्रुत्युदाहरण. 13. *m.* यौरादिदेवपत्न्यन्ता. 14. *m.* अपेक्ष्य for अवेक्ष्य. 15. *bi.*
वास्वार्थ' for वास्वार्थ', *a. d. m.* as in the text; *a.* अभिधेयमुत्तरीयोत्तरीय, *m.*
अभिधेयानुत्तरीयोत्तरीय. 16. *m.* and *d.* समात्राता: for समात्राता! *m.* यूथापत्रस्ताहि
गौ. *bi.* यथापत्रस्तागीर्गोधर्मा इति. We read with *a.* and *d.* which continue
as गौर्गोधर्मय च तस्या &c. I separate the sentences in accordance with the
sense. 17. *bi.* अयं for इय; *a. d. m.* तस्य for तस्या.

समास्रात इति । गवादिदेवपत्न्यन्तः शब्दसमुदायः समास्राय उच्यते । समास्रायैस्व
 घातेरभ्यासार्यस्य कर्मणि कारके समास्रायः । समभ्यस्यते मर्यादयायमिति समास्रायः ।
 स च ऋषिभिर्मन्त्रार्थपरिज्ञानायोदाहरणभूतः पञ्चाध्यायीशास्त्रसंग्रहभाषिणैकस्मिन्नास्राये
 प्रस्थीकृत इत्यर्थः ।

तस्य किमिति । स व्याख्यातव्यः । स च योसमास्रातश्छन्दस्वेवावस्थि-
 तोगवादिरन्यैर्वा निरुक्तैर्यः समास्रातोय चैतस्मिन्निरुक्ते स एव उभयलक्षणोपि
 व्याख्यातव्यः । आह । कपमेतद्गम्यतेसमास्रातव्याख्यानमप्यत्राभिमतमिति समास्रा-
 नार्हाणां वा किमर्थमसमास्रातम् । उच्यते । निर्वचनलक्षणोपदेशान् निर्वचनप्रसक्तानां
 च मृगकर्णदक्षिणालक्ष्मीनिघण्टुभद्राधःशब्दप्रभृतीनामेवमाद्यानां निर्वचनोपदेशाज्जायते-
 १) समास्रातव्याख्यानमप्यत्राभिमतमिति । यत्तुनरेतदुक्तं समास्रातार्हाणां वा किमर्थ-
 मसमास्रातमिति । अत्र ब्रूमः । न हि समास्रातार्हाणामन्तोस्ति तेषां सर्वेषां समास्राते
 शास्त्रान्त एव न स्यान् । अतथाध्ययनभ्रवणज्ञानशक्तिहानदोषः प्रमज्येत । शक्यथैता-
 वलक्षणोद्देशोदाहरणभूतनिघण्टुशब्दसमुदायेनाधीतवेदेन मेधाविना तपस्विना लक्षणवि-
 नियोगार्थच्छन्दोदेवतनिदानविदामियुक्तेनागमवता मन्त्रार्थोभ्यूहितमित्येतावानेव निघ-
 २) ण्टु शब्दसमुदायः समास्रातः । तस्मादुपरान्तमसमास्रातव्याख्यानमप्यत्राभिमतमिति ।
 असमास्रातं च सर्वेषां शास्त्रातिगौरवभयादिति । व्याख्यातव्यः । विभज्येमान्यत्र नामानी-
 मान्याख्यातान्युपसर्गा इमे निपाता इम इदं सामान्यलक्षणमिदं विशेषलक्षणमिमान्येकार्या
 नीमान्वनेकार्थानीमान्यनवगतसंस्काराणिदमभिधानमिदमभिधेयमिदमभिधानस्य निर्वच-
 नमित्येवंविधया मर्यादया परिपाठ्या यथासमास्रात व्याख्यातव्यो निर्वक्तव्य इत्यर्थः ।
 ३) तमिमं समास्रायं निघण्टव इत्यावक्षते । तं च योसमास्रातश्छन्दस्वेवाव-
 स्थितोगवादिरन्यैर्वा निरुक्तैः समास्रातस्तमिमं च निघण्टव इत्यावक्षतेन्येप्याचार्या
 इति वाक्यरोपः । निहदा हीयमेतस्मिच्छब्दसमुदाये संज्ञेत्यभिप्रायः ॥

1. d. गवादिदेवपत्न्यन्तः d om. समास्राय 5. m. om. तस्य किमिति
 5-6 b. स च यो समास्रात छन्दस्वेवावस्थितो गवादिभिरन्यैर्वा निरुक्तैर्यः समास्रातः अत्र
 च &c We accept the reading of a d m 7. b. व्याधिप्रतिमिति The
 above text reads with a. and d 8. m. om वा; b. adds इति after
 असमास्रातं 9 m. 'मद्राधा' for 'मद्राधः', a. and d. निर्वचनप्रदेशात् for निर्वचनो-
 पदेशात् 10. b. असमानव्याख्यान for असमास्रातव्याख्यान of a d m 12. m.
 अस्याप(प)नभ्रवणज्ञानशक्तिहानिदोषः. 13. b. b. निघण्टुशब्दसमवायेन, a d.
 and m as in the text 14 b. 'विनिशेगार्थच्छन्दो'. 16. a d om. च
 before सर्वेषु. 18 b. इमान्यनवगतसंस्काराणि, a d m. as text. 19. d.
 एवंविधाया, m. एवं विधाया, for एवंविधया of a b; d परिपाठ्या, m. परिपाठ, for परिपाठ्या.
 21 a. d. 'वहिनो अगवादिन्यैरुक्तैः' 22. b. 'तस्मिच्छब्दसमुदाये, we read
 with a. d m.

निघण्टवः कस्मादिति । निघण्टुशब्दव्युत्पिपादविषया प्रश्नो निर्विवक्षयेदमाह ।
निगमा इमे भवन्ति । येष्वभिधाननिर्वचनप्रारम्भकेष्वान्वाचार्योऽयं यास्को निरुक्त-
कारः कस्माच्छब्दमुत्तरं न कुर्यात्तर्वापि व्याख्याकाले कस्मादिति शब्दः समुत्पाद्य-
स्तया हि व्याख्यासाकृत्यं भवति । निगमा इमे भवन्ति । निश्चयेनाधिकं वा
निगूढार्था एते परिग्राताः सन्तो मन्त्रार्थान् गमयन्ति ततो निगमसंज्ञा इमे भवन्ति । 5

आह । कः पुनरेतेषु विशेषो येनैत एव ज्ञापयन्तीति । उच्यते-यस्मादेते छन्दोभ्यः
समाहृत्य समाहृत्य समाग्राताः । छन्दांसि मन्त्रारतेभ्य उपलक्षितसामर्थ्याः
समाहृत्य प्रन्याहृता इत्यर्थः । आह कस्मात्पुनरेतावन्त एव प्रन्याहृता इति । उच्यते ।
इतो यस्मादेतैरेव छन्दस्यवस्थितैरभिनिविष्टविद्यामपि भेषाविनां तपस्विनां लक्षणविनि-
योगार्पच्छन्दोदैवतनिदानविद्यामपि सतां मन्त्रार्थपरिग्रानोद्यममङ्गः क्रियते दुष्परिज्ञान-10
त्वात्तेषाम् । एतेषु परिज्ञानेवप्रतिबन्धेन गम्यते मन्त्रार्थः परिज्ञातुमित्यत्र उच्यते त एव
ज्ञापका भवन्तीति । अतथैव एवोद्गीतसामर्थ्याः समाहृत्य समाग्राता इति समाग्रान-
मात्रमेव दर्शयति । प्रकरणगताथ नित्या एवैत इति गम्यते ।

ते निगन्तव एव सन्तो निगमनाग्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवः ।
उदाहृताः समाग्राता निर्वचनप्रसङ्गो निरुच्यन्ते य एते समाग्राता गवाद्यस्त एते 15
मन्त्रार्थनिगमायितृत्वादुभयोपि निगन्तवः सन्तो निगमनाद्देवोर्निघण्टव उच्यन्त इत्यौ-
पमन्यवः । इत्येवमर्थनिगमायितृत्वान्निगन्तव एते संग्रहाः सन्तोतिपरोक्षवृत्तिना शब्देन

1. *d.* °शब्दव्युत्पिपादविषया प्रश्ननिर्विवक्षयेदमाह. 2. *a. d.* om. अय यास्को
निरुक्तकारः. 3. *a. d.* व्याख्याकालेऽयं समुत्पाद्यः, *m.* समुत्पाद्य for समुत्पाद्य. other-
wise it agrees with the text. 4. *a. b. bi.* °साकृत्यं, *d. m.* °साकृत्यः;
a. निश्चयेनानधिकं वा निष्कृत्य निगूढार्था, *d.* निश्चयेन अधिकं वा निष्कृत्य निगूढार्था, *m.*
agrees with *a.*, but reads निष्कृत्य for निष्कृत्य. 5. *m.* adds ज्ञापयन्ति after
गमयन्ति; *bi.* adds निघण्टव एव and *m.* निघण्टव after निगमसंज्ञा, *a. d.* as in the
text. 6. *m.* कस्मात् for यस्मात्; *bi.* adds गवाद्यः after यस्मादेते: *a. d. m.*
agree with the text. 10. *bi.* परिज्ञानायोद्यममङ्गः and दुष्परिज्ञानत्/1, *a. d. m.*
as in the text. 12. *m.* adds समाहृत्य again after समाहृत्य; *m.* समाग्रानमात्र,
d. समाग्रानमात्रं, for समाग्रानमात्रं of *a. b. bi.* 17. *m.* अतिपरोक्षवृत्तिशब्देन.

15. I am almost inclined to drop the Visarga of उदाहृताः here, and read
उदाहृता-समाग्राताः as one word or read उदाहृताः समाग्राननिर्वचनं. Then only
the sentence serves as a reason for the निर्वचन of words like निघण्टु. The
manuscripts and the editions, however, read as above.

गकारस्थाने धकारं कृत्वा तकारस्थाने च टकारं कृत्वा निघण्टव उच्यन्ते । वर्णव्या-
पत्त्वादिलक्षणम् अथाप्यादिविपर्ययः' इत्येवमादि । तदेतत्परोक्षानिपरोक्षवृत्तिषु
शब्देषु यथासंभवं दृश्यम् । त्रिविधा हि शब्दव्यवस्था । प्रत्यक्षवृत्तयः परोक्ष-
वृत्तयः अतिपरोक्षवृत्तयश्च । तत्रोक्तटक्रियाः प्रत्यक्षवृत्तयः । अन्तर्लीनक्रियाः परो-
5 क्षवृत्तयः । अतिपरोक्षवृत्तिषु शब्देष्वेव निर्वक्तव्याः । तस्मात्परोक्षवृत्तितानानय
प्रत्यक्षवृत्तिना शब्देन निर्वक्तव्याः । तद्यथा । निघण्टव इत्यनिपरोक्षवृत्तिः । निगन्तव
इति परोक्षवृत्तिः । निगन्तवितार इति प्रत्यक्षवृत्तिः । चत्वारिनिगन्तवितार एते निग-
न्तव इति निघण्टव इत्युच्यन्ते । उक्तं च-

‘ वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चारौ वर्णविकारत्वारौ ।

10 घातोस्तद्व्यतिशयेन चोगस्तदुच्यते पदविधं निरुक्तम् ॥ ”

वक्ष्यति चायनापि वर्णविपर्ययवर्णव्यापतिलक्षणम् । त एते निगन्तवः सन्तो निघण्टव
उच्यन्त इत्येवमतिपरोक्षवृत्तयो निर्वक्तव्याः । प्रायेण चोणादिषु परोक्षवृत्तयः शब्दा-
धिगन्त्यन्ते । तत्र तेषां लक्षणमुपेक्षितव्यम् । येषामपि लक्षणं भास्ति तेषामपि तत्र
कल्प्यम् । अपरिसमाप्ता ह्रुणादय इति लक्षणविदः प्रतिजानन्ते । सर्वेषामपि लक्षणासंभवे
15 ह्रुणोदरादिनाटसिद्धिरेव दृष्टव्या । तत्र हि यथाभ्ययनमेव शब्दाः सार्थायांसो भवन्त्य-

4. a d तत्रोक्तटक्रियाः प्रत्यक्षवृत्तयः, m अन्तर्लीन(त्वः)टक्रियाः, hi तत्रोक्तटक्रियाः-
5. bi. om पश्च after शब्देषु; a. b. d. m as in the text add it. 8. d. om.
इति before उच्यन्ते 13 m अत्र for तत्र, and उपेक्षितव्यम् for उपेक्षितव्यम्
14. m. कल्पम् for कल्प्यम्, अपरिसमाप्ता for अपरिसमाप्ता, ह्रुणादय for ह्रुणादय,
and प्रतिजानन्ते for प्रतिजानन्ते. 15. d. appears to read पादसिद्धिरेव दृष्टव्या 17;
m. adds सर्वे after दि, and reads शब्दः for शब्दाः, d. adds between ददा
and भ्ययनमेव (probably introduces in the body of the comm. a marginal
note occurring in its original)—विद्वत्पुत्रपते योग्य शब्दाः शब्द इत्येते । ह्रुणो-
दरादिनाटसिद्धिरेव प्रमेदौ स पुनर्विधा ॥ १ ॥ अव्यययोगनिर्णययोगामानैस्त्रिधाप्रिसः । ते च ह्रुणो-
दरादिनाटसिद्धिरेव यथाक्रमम् ॥ २ ॥ शुद्धतन्मूलकनिर्णयमेदैर्दौगिकविधा । ते च भास्तिस्त्व-
त्कार्तिके...-r.

1. I take the liberty of adding निघण्टव उच्यन्ते after टकारं कृत्वा on the
analogy of the sequel. Otherwise, I fear, the sentence remains incom-
plete. The whole para appears to be in an unsatisfactory condition.

2. and 11. For the लक्षण See Nir II. 1.

9. The Karikā occurs in the Kāsikā on ह्रुणोदरादीनि परोक्षवृत्तम् ।
(Pāp. VI. 3. 103.)

भिव्याहारानभिधातायेति हि लक्षणाविदो मन्यन्ते । इत्यौपमन्यवः । आचार्यो
मन्यत इति वाक्यशेषः । उपरतमन्युदयमन्युस्तापत्यापत्यमौपमन्यवः । कीर्तिप्रथनार्ध-
मौपमन्यवग्रहणम् ।

अपि बाहननादेव स्युः समाहृता भवन्ति । अपि वैवं यपोक्तम् । अपि
चैवमन्यथा निघण्टवः स्युः । कथमिति । आहननादेव । न निगमनादित्यभिप्रायः । 6
विद्यमानमपि निगमनमविवक्षितमेतस्मिन्ने । अनेकक्रियायोगोपि हि सति कांचिदेव
क्रियामङ्गीकृत्य नामधेयप्रतिलम्भो भवति । तदुत्तरत्र वक्ष्यामः । आह । किमेतेष्वहत्-
मिति । उच्यते । समाहृता भवन्ति । समः स्थाने नीत्येव नियुक्तः । दर्शयिष्यति
नायमुपसर्गव्यत्ययं ' निरित्येव समित्येतस्य स्थाने ' इति । आहविद्यमान एवाध्याहृतो
मर्यादार्षप्रकाशनाय । हन्तेः पाठार्थे वर्तमानस्थानेकार्यत्वाद्वातूनां वर्णव्यापत्तौघ- 10
शब्दवत् हकारस्थानं घकारः । अथ कोर्थः । एतस्मिन्पञ्चाध्यायीसंग्रहे मर्यादया
पठिता ह्येते भवन्ति तस्मात्समाहृताः समाहन्तव एते सन्त उपसर्गव्यत्ययोपसर्गाध्याहार-
वर्णव्यापत्तिभिर्निघण्टव इत्युच्यन्ते । प्रसिद्धश्च पाठार्थे हन्तेः प्रयोगः । एवं हि वक्तारो
भवन्ति ' ब्राह्मण इदमाहृतम् ' ' सूत्र इदमाहृतम् ' इति । अर्थप्राधान्यादर्शनिर्वचन-
वशेन शब्दविपरिणामोयं प्रदर्शितः । 15

यदा समाहृता भवन्ति । पूर्ववदेवोपसर्गव्यत्यय उपसर्गाध्याहारोत्रापि ।
धातुस्तु हरतिरत्र । यद्यस्मादित्यर्थः । यस्माद्वा एते समाहृता भवन्ति छन्दोभ्यस्तस्मात्समा-
हरणक्रियायोगात्समाहृतेव एते समाहृताः सन्तः पूर्ववदेवोपसर्गव्यत्ययादिक्रमेण निघण्टव
इत्युच्यन्ते । एतस्मिन्नापि निगमनसमाहनक्रिये निघण्टुषु विद्यमाने अप्यविवक्षिते कृत्वा
समाहरणक्रियायोगस्तुको नामधेयप्रतिलम्भ उक्तः । एवमेव निघण्टुशब्दो गमेर्वैकोप- 20
सर्गाहन्तिहरतिभ्यां वा धुपसर्गाभ्यां निरुक्तः ।

1. a. b. m. add एवमौपमन्यव again before आचार्यो, d. मन्यव only instead.
6. a. b. d. m. add हि after विद्यमानमपि. 9. d. पञ्चाहृतो for एवाध्याहृतो.
10. b. वर्णव्यापत्या for वर्णव्यापत्या. 11. a. b. d. m. add तकारस्य टकारः after
घकारः, d. हकारस्य स्थाने for हकारस्थाने, bi. as the text above. 13. m. om. इति
before उच्यन्ते. 14. m. ब्राह्मण इदमाहृतम्? bi. ब्राह्मणे इदमाहृतम्? 19. m. reads
गमन² for निगमन²; a. विद्यमानेन्यविवक्षिते?, b. m. विद्यमाने अथविवक्षिते?, bi. विद्यमाने
अर्थविवक्षिते. 21. a. d. इतिहरतिभ्यां वा धुपसर्गाभ्यां, b. धुपसर्गाभ्यां, m. धुप-
सर्गाभ्यां, bi. न्युपसर्गाभ्यां.

आह । किमयं पुनरतिमहान्यत्र एकस्मिन्नभिधानेनेकधात्वर्थनिर्वचनकृत इति ।
उच्यते । इह नावत्सर्वोप्याद्यातजानि नामानीनि सिद्धान्ताः । सत्याद्यातजन्वेभिधे-
यस्या या क्रिया लक्ष्यते तदभिधानसामर्थे परोक्षशुद्धौ वा तदभिधायिनि रुडिशब्दे वा
घातुम्प्रेष्यते स च पुनः स्वरवर्णक्रियासामान्येन । तत्रैव सति रुडिशब्दे यावन्तो
5 घातवः स्वलिङ्गं रुडिगतं दर्शयन्ति तावतः संगृह्य स रुडिशब्दो निर्वाच्यः । किं कार-
णम् । विशेषलक्षणव्यवस्थाभावात् । नहि तत्र विशेषलक्षणव्यवस्था काचिरस्ति
यथैकोवतिष्ठेताव्ये व्यावर्तेरन् । अपि चोक्तं वार्तिककारेण

“ यावतामेव घातूनां लिङ्गं रुडिगतं भवेत् ।

अर्थध्यानभिधेयस्यस्तावद्विगुणविग्रहः ॥ ”

10 इति । रुडिशब्दगतानां च घातूनां रुडिशब्दवाच्येभ्यो क्रियायोगे सत्येतरत् । अभावे तु
क्रियाया रुडिशब्दे वर्तमानमपि घातुलिङ्गमर्कित्विकरम् । स एव क्रियाभावस्तदाश्रय-
निर्वचनव्यावर्तको भवति । ता एतास्तिप्रः क्रिया निगमनसमाह्वनसमाहरणाद्या निघ-
ण्टुषु विद्यन्ते । तदभिधायिन्यपि च रुडिशब्दे निरुच्यमाने गमिर्हन्तिर्हरन्तिश्वाहंशुर्विक्रया
संनिपत्य वदन्ति ममानुरूपं मयैतं निर्गृह्ण मयैतं निर्गृहीति । गमिस्तत्र गकारमात्मीयं
15 व्यापकं मन्यते घकारम् । तथा हन्तिहरन्ती स्वरं व्यापकं घकारं मन्येते । तस्माद्य-
मनेकैर्धात्वर्थैर्निघण्टुशब्दो निरुक्त एवजातीयभिधाननिर्वचनप्रदर्शनाय ॥

तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च
तानीमानि भवन्ति । इहेतावदेवोक्तं समाधायो निघण्टव इति । समाधायशब्द-
पर्यायप्रसक्तस्य च निघण्टुशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता । न तु निघण्टुशब्दस्यार्थस्त्वमवधा-
20 रितं तदवधार्यत इति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः । किं पुनस्तदिति । यान्येतानि चत्वारि
पदजातानि या एताश्चत्वारः पदजातयः । क । लोके वेदे च । कतमानि तानि ।

1. *m.* °मिधानेकधात्व°, *a. d.* °निर्वचने कृतः. 3. *m. b.* om. या before क्रिया,
a. b. m. °समर्थपरो°, *bs. d.* °समर्थे परो°; *a.* तावद° for वा तद° of *d. m. b. bs., a.*
d. bs. om. या before घातु°, *m.* as text above, *b.* °शब्देन for °शब्दे वा. 4. *d.*
उत्प्रेष्यते, *a. b. m.* उपप्रेष्यते, *bs.* उपकृत. 5. *b.* स्व स्वं लिङ्ग, *a. m. bs.* स्वलिङ्ग,
d. स्व लिङ्ग; *bs.* वर्धयन्ति for दर्शयन्ति, *bs.* तावन्तः; *b.* om. स before रुडिशब्दो.
7. *a. d.* read as text, *b. m.* यथैको व्यवतिष्ठ (४६ *m.*) ज्ञान्ये, *bs.* योपमेकोष-
तिष्ठेताव्ये 8. *a. d.* यावतामेव !, *b.* यावत्समेव ?, *bs. m.* as text. 10. *m.*
रुडिशब्दवाच्येऽप्ये !, *a.* तत्क्रियाया for तु क्रियाया. 12. *a. d.* om. ज्ञा before एताः,
m. bs. read it. 14. *b. m.* om. मयैतं निर्गृह्ण (1st); *b. m.* गमिस्तावदन्, *a. d.*
bs. as text. 18. *m.* इहेतावता तदेवोक्त !

8. The quot. occurs in *Bṛihaddevatā* II. 102. But वार्तिककार means
कुमारिलम् probably.

नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च । किं तेषामिति । इमानि चत्वारि पदजानानि सन्ति एतस्मिञ्शाब्दे । किमिति । निघण्टुसंज्ञानि भवन्ति । नित्यमेवानुविधीयमानानि भवन्तीत्याह । न कदाचिदापि न भवन्ति नित्यं भवन्त्येवेत्यभिप्रायः । चत्वारितीति चतुर्भूषणमवधारणार्थम् । नैकं पदजातं यथार्थः पदमैन्द्राणामिति । नापि द्वे यथा सुवन्तं तिष्ठन्तं च । नापि त्रीणि निपातोपसर्गविक्रान्तः कृत्वा । नापि एव पद्म यथा 5 यतिकर्मप्रवचनीयभेदेनेति । पदजातानीति पदगणा इत्यर्थः । जातशब्दो हि गणे प्रसिद्धः । तद्यथा गोजातमश्वजातमिति । तद्वदिहापि । तत्र नामपदगणः स्त्रीपुंनपुंसकविभागेन । तथाख्यातपदगणः कर्तृवचनभाववचनकर्मवचनप्रविभागेन । तद्योपसर्गगण आडादिः । तथा निपातगण इवादिः । एवमभिप्रेत्योक्तं चत्वारि पदजातानीति । अत्र नामाख्यातयोः पूर्वमभिधानं प्राधान्यात् । अप्राधान्यादुपसर्गनिपातानां पश्चात् 10 उभे अपि नामाख्याते निपातोपसर्गनिरपेक्षे अपि सती स्वमर्थं व्रतः । न तुपसर्गनिपातानां नामाख्यातनिरपेक्षाणामयोस्ति । वक्ष्यति हि 'न निर्वद्धा उपसर्गा अर्थाभिराहुरिति शाकटायनः' इति । वाच्येन चैते अर्थेनार्थवती द्योत्येनोपसर्गनिपाता इति वा प्राधान्यम् । 'नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति' इति । तस्मादुपरत्रं भवति प्राधान्यात्नामाख्यातयोः पूर्वमभिधानमप्राधान्याच्च पश्चादुपसर्गनिपातानामिति 15 नामाख्याते इतीतरेतराकाङ्क्षित्वमुभयोर्नामाख्यातयोः समासेनाभिधानम् । कथमितरेतराकाङ्क्षित्वमिति । यशदत्त इति हि नामशब्दस्तावदेव साकाङ्क्षो भवति यावत् पचतिपठतीत्याद्याख्यातशब्देन निराकाङ्क्षाक्रियन् इति । तथा पचतीत्याख्यातशब्दस्तावदेव साकाङ्क्षो भवति यावन्न यशदत्तशब्दः । पचति यशदत्त ओदनमितीतरे-

1. a. d. as text, b., m. bi add अपि after चत्वारि. 2. m. एतस्मिञ्शाब्दे.
 3. m. om. न after कदाचिदापि and adds चत्वारि पदजानानि before चत्वारितीति.
 5. d. तिष्ठन्तं च; m. तानि for नापि. 6. m. कर्मप्रवचनार्थभेदेनेति? 7.-8. b. 'नपुंसकलिङ्गविभागेन, bi. m. 'नपुंसकलिङ्गप्रविभागेन, a. d. as text. 8. m. कर्तृवचनकर्मवचनभाववचनप्रवि; m. तद्योपसर्गपदगण आडादि निपातपदगणः. 11. b. स्वमर्थ for स्वमर्थ. 12. m. 'निपातानामाख्याति'. 13. a. b. इतिचा° for इति वा.
 14. m. प्राधान्यनामाख्यातयोः. 16. a. d. इतरे° for इतीतरे° of m. bi; d. कथमितीतराकाङ्क्षित्वमिति. 18. m. इत्याख्यातशब्देः. and adds च after तया. 19. m. यो यत्र for यावत्र; d. om. पचति.

12. For the quot. *vide* Nir. I. 3.

14. For the quot. *vide* below Nir. I. 3.

16. I believe we should read here 'वाङ्क्षित्वाद्युपयो' instead of 'वाङ्क्षित्वमुपयो'. But all Mss. read as text.

तराकाङ्क्षित्वमुभयोर्नामाख्यातयोः । समानकार्यत्वं चेतयोर्लक्ष्यते वाच्येनार्थेनार्थक-
त्वमित्यतः समस्येते नामाख्याते इति । नाम्नः पूर्वनिपातोत्पात्तरत्वात् । नाम-
पदवाच्यार्थाश्रयकियोपलक्ष्यत्वाद्याख्यातस्य पश्चात्निपातः । उपसर्गनिपाता इत्युभयेपा-
मुपसर्गनिपाताना नामाख्यातयोरर्थविशेषयोजकत्वान् समानकार्यत्वमित्यतः समस्यन्ते ।
आख्यातसहयोगित्वाद्दुपसर्गाणामाख्यातानन्तरं पाठः परिशेषाणां निपातानां पश्चादपरि-
मिताश्च निपाता इति ॥

तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति । तत्र । तरिमैत्रोः रुवेदप्रसिद्धे पदच-
तुष्टये निघण्टुशब्दसमानसंज्ञोपलक्षिते ये शब्दाश्चाख्याते तयोस्तावदेतद्व्युत्पत्तिं प्रदिशन्ति ।
कतमन् । यदेतद्व्युत्पत्तिमाणामित्यभिप्रायः । प्रदिशन्ति । प्रविभज्येद् नाम्नो लक्षणमिदमा-
ख्यातस्येत्येवं दिशन्त्युपदिशन्ति आचार्या इति वाक्यशेषः । आह लक्षणोपदेशः
करमात् । अनुक्रमणेनैव सिद्धत्वात् । अनुक्रमणेनैव हि वक्ष्यति ' इमानि पृथिवीनाम-
धेयान्येकविंशतिः ' ' हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश ' ' कान्तिर्माण उत्तरे
धातवोऽष्टदश ' ' गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतम् ' इति । तत एव विशा-
स्याम् इमानि नामानीमान्याख्यातानीति । तस्मादयमनर्थको लक्षणोपदेशः । नात्र
५ र्थकः । करमात् । व्यापि हि लक्षणं समाभ्रातान्यसमाभ्रातानि च व्याप्य वर्तते ।
यत्पुनरेतदुक्तमनुक्रमणादेव विज्ञास्याम् इति । अत्र ब्रूमः । निर्देशोऽतौ न हि लक्षणम् ।
निर्देशश्च परिच्छिन्नविषयः । स तर्हि किमर्थं इति । शास्त्रे रूपस्वभावोपप्रदर्शनार्थः ।
तस्मादसमाभ्रातार्थोयमादितो लक्षणोपदेशो युक्त इत्युपपन्नम् ।

आह । तात्पर्येणैवेदमन्तरेण समाभ्रातवदसमाभ्रातानि करमाधोपदिश्यन्ते । अपि च
१० तथा सूपदिष्टानि भवन्तीति । उच्यते । तथाह्युपदेशगोरखं प्रसज्येत प्रद्वयशक्तिज्ञानं
चापि । तथा श्लोकम्

1. *a d* वक्ष्यते for लक्ष्यते 3. *bc* नामपदवाच्यार्थाश्रय^०; *m*. आख्यातार्थस्य for
आख्यातस्य 4. *m*. समस्यते for समस्यन्ते. 11. *m* om. हि. before
वक्ष्यति; *a d* लक्ष्यति for वक्ष्यति. 13. *bc* गतिकर्माण; *a b d. m. bc*. द्वाविंश-
शतम्, but cf. Nir III 9 14. *m* इमानि नामान्याख्यातानीति 15. *a*. स्यात्
for कस्मान्; *bc* अथापि for व्यापि; *bc* समाभ्रातान्यसमाभ्रातानि; *d*. व्याप्या for व्याप्य.
16. *b* तत्र for अत्र. 17. *m* हि for तर्हि 18. *m* लक्षणोपदेशोपयुक्त
इति; *d* लक्षणोपदेशोऽयुक्तः 19. *bc*. समाभ्रातानि. 20. *a. b d.* as text,
m. bc. भवति for प्रसज्येत; *m*. शक्तिहीन. 21. *bc* om. तथा after अपि which
it connects as अपिचोक्तम् and not with the last sentence as in the text.

2. For this reason of the पूर्वनिपात *vide* Pān. II. 2 34

11.-13. For the quotations, *vide* Nir. II. 7, 10; and III. 9; also
Nigh I, 1, 2, and II, 6, 14.

“ ऋषयो ह्युपदेशस्य नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः ।

लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चिनः ॥ ”

इति । तस्मादुपदेशगौरवभयाद्ब्रह्मशक्तिहानदोषाच्च समानलक्षणोपदेशः क्रियत इति ।

आह । किं पुनस्तल्लक्षणमिति । उच्यते । “ भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि । नामादवाच्यार्थाश्रयक्रियाव्यङ्ग्यो भावः पाकरागलागाव्यः । स 5 यत्र प्रधानं गुणभूता क्रिया तदिदं भावप्रधानम् । किं पुनस्तदिति । आख्यातम् । आख्यायतेनेन गुणभावेन वर्तमानानेककारकप्रविभक्ता स्फुरमाणेव प्रधानद्रव्यमावाभिव्यक्त्यनुसूचीभूता क्रिया तस्याश्च प्राधान्येन वर्तमानो भावः स्वात्मलामप्रधान इत्याख्यातम् ।

आह । कथं पुनर्गुणभूता क्रियेति । उच्यते । तदर्धत्वान् । तदर्था हि सा । भावार्था । भावसिद्धयर्थमात्मलामनुभूय कारकेषु तण्डुलादौ पाकाख्यं भावमभिनिष्पाद्यावसि- 10 तप्रयोजनैकपद एव तिरोभवति । यस्य च यदर्थं आत्मलामस्तत्तद्गुणभूतं भवति । भावसिद्धयर्थश्च क्रियाया आत्मलामस्तस्माद्गुणभूतेति गम्यते । भावसिद्धयैव चातुनीयते क्रिया परोक्षापि सती ।

आह । कथं पुनः परोक्षा क्रियेति । उच्यते । न हि सेन्द्रियाणामन्यतमेन स्वरूपस्या सती कदाचिदपि संगिकृष्यते । किं तर्हि । तदवसाने योभिनिष्पद्यते भावस्तेन लिङ्गयते । 15 नूलमभिनिर्गृह्यता क्रिया यथा भावोयमभिनिष्पादित इति । नाभिनिर्गृह्यता चेदभविष्यथैव प्राक् क्रियानिर्गृह्यतेर्नाभवदर्थं भाव एवं सांप्रतमपि नामविष्यन् । अस्ति चायम् । तस्मादभिनिर्गृह्यता क्रियेत्येवमनुनीयते । तदेतदाख्यातं क्रियावाचकमपि सद्भावार्थत्वात् क्रियाया भावप्रधानमुच्यत इत्येवमेके मन्यन्ते ॥

अपरे पुनर्भावप्रधानमाख्यातमिति प्रकृत्यर्थप्रधानमिति मन्यन्ते । प्रकृत्यर्थविशेषणं हि 20 प्रत्ययार्थादय इति । भावः कर्म क्रिया-धात्वर्थ इत्यनर्थान्तरम् । स यत्र प्रधानं गुण-

1. *m.* reads ऋषयोऽप्युप^०; *b.* पृथक्त्वशः- 3. *m.* शक्तिहानदोषाच्च; *b.* समान^० for समान^०. 5. *m. d.* व्यङ्ग्यो for व्यङ्ग्यो; *m.* पाकरागाव्यः. 6. *m.* प्रधान for प्रधान. 7. *m.* स्फुरमाणप्रधान^० (perhaps better). 8. *a. b. d. m.* as text, *b.* प्रवर्तमानः; *a. d.* स्वात्मलाम^० प्रधान, *b.* स्वात्मलामप्रधान, *b.* स्वात्मप्रधानलामः, *a. d. b. m.* as text; *b.* इत्याख्यातः 11. *b.* *m.* प्रयोजनैकदेश एव, *a. d.* as text; *a. d.* लामस्तद्गुणभूत, *b.* as text. 14. *d.* आह पुनः कथ. 16. *a.* प्रतं for नूनं; *b.* यथा for यथा of *a. b. d. m.* 17. *b.* सा for प्राक् of *a. d. b. m.* 18. *m.* सद्भाग for सद्भावार्थत्वात् 19. *b.* भाव प्रधान for भावप्रधान of *a. b. d. m.* 20. *b.* पक्षे for अपरे of *a. b. d. m.* पने instead. 21. *m.* इत्यर्थान्तरं for इत्यर्थान्तरं of *a. d. b. b.*

1. Sayanāchārya in the introduction to his *Bhishya* on *समसहित* quotes this verse as of पूर्वाचार्याः. His reading is—ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वतः । The second line as above.

भूतानि साधनानि तदिदं भावप्रधानम् । किंपुनस्तन् । आख्यातम् । आख्यायन्ते स्त्रीपुं-
नपुंसकानि क्रियागुणभावेन वर्तमानान्यनेन क्रिया च तेषामुपरि प्राधान्येन वर्तमाने-
त्याख्यातम् ॥

आह । कथं पुनरत्र क्रियायाः प्राधान्यमिति । उच्यते । सा ह्यत्र शब्दवाच्या ।
अर्थगृहीतानि तन्साधनानीत्यतः प्राधान्यमत्र क्रियायाः । इत्थं प्राधान्यम् । कुतः ।
विशेषप्रत्ययाधानात् । पचतीति प्रथमपुरुषैरुच्यतेपरस्मैपदान्त आख्यातशब्दो वर्तमान-
कालकर्तृविषयो यत्किञ्चिद्विवक्षितविशेषमेव पचत्रादि साधनमात्मन आश्रयभावेनोप-
लक्ष्यभनेकक्रियाशक्तिमत्यापि पचत्रादा साधने पचिक्रियायामेव विशेषप्रत्ययमादधाति ।
नान्यासु क्रियासु नापि विशिष्टे पचत्रादौ साधने । यद्य यस्मिन्नर्थे विशेषेण वर्तते शब्दः
10 स एव तस्य प्रधानम् । विशेषेण च क्रियायामाख्यातशब्दो वर्तते गुणभावेन कारकेषु ।
तस्माद्विशेषप्रत्ययाधानाद्भावप्रधानमाख्यातमित्युपपन्नम् । अपि च क्रियान्यापारविज्ञान-
परतया पृष्ट. ' किं करोति देवदत्त ' क्रियाख्यानपरतयैव प्रत्याचष्टे ' पचतीति ' । न
त्वोदनमिति पूर्वमुक्तत्वा ततः पचतीति व्रवीति ॥

अथ कथमुच्यते भावप्रधानमाख्यातमिति । शृणु । अमूर्ता हि क्रिया निरुपाख्या सा
15 हि कारकैरभिव्यज्यमाना कारकशरीरे वसन्ती शक्यते निर्देष्टुम् । इतरथा ह्यशरीरा सती
सा न गृह्यते । अप्रहणे च सति कथमिव निर्दिश्येत । तत्रैव सति कारकसमूहनाभि-
व्यज्यमाना क्रिया यस्मिन् साधने विशिष्टमात्मीर्यं कार्यमारभते पाकाख्यं तदभिधान-
शब्दोपपदेव साक्षाद्ग्रहणासंभवान्निर्दिश्यते । न ह्यनाधिता कदाचिदपि गृहीतपूर्वाकृ-
तिरिति साक्षाद्ग्रहणासंभवः । तस्मादोदनकर्मका क्रिया देवदत्तकर्तृकौदनशब्दोपपदेव
20 निर्दिश्यते ओदन पचति देवदत्त इति । तत्राविवक्षितस्वार्थं ओदनशब्दः । अपि च
क्रियान्यापारपिष्टच्छिद्ययैव पृष्टः किं करोतीति क्रियान्यापारमात्रमेव प्रत्याचष्टे पच-

२ *a d* प्राधान्ये for प्राधान्येन 6 *bs* प्रथमपुरुषैकपचनान्ते आख्यात°, *a b. d.*
m as text, *m* वर्तमानकर्तृविषय. 8. *m* सति सत्यपि, and विशेषेण प्रत्यय for
विशेषप्रत्यय. 10 *m* गुणभावेन?; *bs* कारके for कारकेषु of all Mss. 12. *m.*
क्रियाख्यापनपरतयैव 14 *a b d* निरुपाख्या 15. *bs* च सती for वसती,
m वसती; *bs. m* निर्दिष्टु for निर्देष्टु. 16. *m* गृह्यते for गृह्येन; *b m.* add तथा
before अप्रहणे 19. *a d* ओदनकर्मकाया, *b* कर्मिका, *m* कर्मिकाया, *bs.* कर्मकार्या.
21. *a d* क्रियाख्यापारपिष्टच्छिद्ययैवपृष्ट किं करोतीति । क्रियाख्या[व्या *d*]परमाश्रयेव प्रत्या-
चष्टे । *b* क्रियान्यापारपिष्टच्छिद्ययैव पृष्ट किं करोतीति । क्रियाया व्यापारमात्रमेव प्रत्याचष्टे ।

19 I read "कर्मिका क्रिया though it is not so read anywhere. The Mss. as well as *bs.* indicate that there is an original य after कर्मिका, which by itself does not complete the sentence. Hence I guess it must be क्रिया instead.

तीति । ततः किमिति पर्यनुयुक्ते शब्दान्तरेणापाकरोति देवदत्त ओदनमिति । तस्मा-
च्छब्दान्तरवाच्यत्वात् साधनस्य पचनीत्यत्र कियैव प्रधानमित्युक्तम् । यन् पुनरेतदुक्त-
मोदनमिति पूर्वमुक्तञ्चेति तत्र ब्रूमः । स हि पर्यनुयुक्तां साधनगतां भाविनीं माशङ्कमानः
पर्यनुयोगमात्मनो बुद्धपक्वत्वं कृत्वा तदपाकरणार्थमोदनमिति पूर्वं ब्रवीत्येवं तत्रापि द्रव्य-
विशेषपरिज्ञानार्थो द्वितीयः पर्यनुयोगोनुक्तो द्रष्टव्यः । तस्मान् पचतीति शब्दवाच्यत्वाद् 5
क्रियायाः शब्दान्तरवाच्यत्वाद्द्रव्यस्य कियैव प्रधानमिति । इतश्च न द्रव्यप्रधानमा-
ह्यातम् । एकस्मिन् वाक्ये द्वयोराख्यानयोरसमवायान् । पचतिपठतीत्युभयोः प्राधान्या-
दितरेतरेण समवायो नास्ति । न हीतरः शब्द इतरत्र गुणीभवति । द्रव्यशब्दे च सम-
वायान् । समवैति द्रव्यशब्देनाह्यातशब्दः । पचति देवदत्त इत्युक्ते पचिक्रियागुणभूतो
लक्ष्यने देवदत्तः । तस्मादुपपन्नं भावप्रधानमाह्यातमिति । अपिचोक्तम् 10

“ क्रियावाचकमाह्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते ।

श्रीनत्र पुरुषान् विद्यात्काल्तस्तु विशिष्यते ॥ ”

इति । तन् पुनरेतच्चतुःप्रभेदमाह्यातं भवति । कर्तरि भावे कर्मणि कर्मकर्तरि
चेति । पचतीति कर्तरि । भूयते पच्यते इति भावकर्मणोः । पच्यते स्वयमेवेति कर्म-
कर्तरि । चतुर्ष्वप्यवयवार्थानि द्रव्याप्यप्रधानानीति कियैव प्रधानम् । तामभिदधत् 15
तथैव लक्ष्यमाण आख्यातसंज्ञो भवतीत्युक्तम् ॥

आख्यातज्ञत्वाद्वात्रां प्रतिज्ञाकर्म भित्त्वा पूर्वमाह्यातलक्षणमुक्तं पश्चात्तमलक्षणमुच्यते ।
किंपुनस्तत् । सत्त्वप्रधानानि नामानि । लिङ्गसहस्योरत्र सद्भाव इति सत्त्वम् । तथा
लक्षणोपगतेः । तथेषु प्रधानं गुणभूता क्रिया नामान्येव तानि । नमन्त्याख्यानशब्दे
गुणभावेन नमयन्ति वा स्वमर्थमाह्यातशब्दवाच्ये गुणभावैनेति नामानि । यथैव ह्याह्याते 20
विद्यमानानपि द्रव्यमविवक्षितमेवमिहापि विद्यमानापि क्रियाविवक्षिता द्रव्यपरत्वात्सत्त्व-
शब्दस्य । तद्विक्रियाजनितमुत्तरकालं क्रियाशेषभूतमभिधाय घात्वर्थोसौ व्यावर्तते ॥

1. m. पर्यनुयुक्ते for पर्यनुयुक्ते, bi. पर्यनुयुक्ते; a. °पापाकं करोति, b. °ण पाकं करोति.
5. 6. द्रव्यविशेषपरिज्ञानार्थो, m. द्रव्यविशेषपरिज्ञानार्थो; a. d. add अपि after अनुक्तः;
d. पचतीति शब्दवाच्यत्वात् 6. m. शब्दान्तरं शब्दत्वात्तद्द्रव्यस्य, and इतरश्च
मात्रप्रधानं. 8. d. नहीतरशब्द इतरत्र 14. a. d. मूयते भावे पच्यते इति भावकर्मणोः.
15. 6. चतुर्ष्वप्यवयवार्थानि, m. चतुर्ष्वप्यविवक्षितावयवार्थानि; m. द्रव्याप्यप्रधानानीति
for द्रव्याप्यप्रधानानीति. 19. a. b. प्रधानगुणभूता for प्रधानं गुणभूता; a. d. नम-
यन्ति, a. नामयन्ति also, bi. m. नमयन्ति. 21. d. om. अपि before क्रिया; m.
विद्यमानक्रिया. 22. b. m. तद्वि क्रिया for तद्विक्रिया of a. d. bi.; m. °जनि-
तमुत्तरकालं; b. m. कृतार्थोसौ for घात्वर्थोसौ.

आह । कथं पुनर्नाम्नि क्रिया विद्यत इति विद्यमानापि चाविवक्षितेति । उच्यते ।
 प्रकृतिः प्रत्ययो विभक्तिरिति त्रैधा विभज्यमानमेतावदेवैतन्नाम । तत्र प्रकृतिर्धातुरि-
 त्यैकोर्थः । धातुश्च पुनः क्रियावचनः स च नाम्नि विद्यत इति तदभिधेयभूतया क्रियाया
 भवितव्यम् । यथावदयं यत्रार्थस्तत्र तदभिधायकः शब्दो यत्र शब्दस्तत्र तद्वाच्योर्थ
 इति । संबद्धौ हि शब्दार्थौ वाच्यवाचकत्वेन नित्यमिति । एवं तावत् क्रिया विद्यते । यत्
 पुनरेतदुक्तं विद्यमानापि क्रिया कथमविवक्षितेति । अत्र धूमः । नाम्नि यो धातुः स
 इत्यत्रत्यथोपजनितेन प्रातिपदिकेनाभिभूतक्रियाभिधानशक्तिः प्रातिपदिकान्तर्लीनशक्तिरेव
 स्वमर्थमुद्गावयितुमशक्नुवन् प्रातिपदिकार्थमेवानुवर्तमानो द्रव्यप्रधान एव भवतीत्येवं न
 विवक्षिता क्रिया । सा तु विद्यमानापि विगृह्यमाणे नाम्नि प्रातिपदिकनिबन्धनादुन्मुख्य-
 10 माना द्रव्यगतमर्थं प्रकाशयति न प्राग्विप्रहादिति द्रव्यपरता सत्त्वशब्दस्य गम्यते । तथा
 चोक्तम्

“ शब्देनोच्चारितेनेह येन द्रव्यं प्रतीयते ।
 तदक्षरविधौ युक्तं नामेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ”

इति । पुनश्चोक्तम्—

15 “ अथै यत्र प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तयः ।
 तत्राम कवयः प्राहुर्भेदे वचनलिङ्गयोः ॥ ”

“ निर्देशः कर्म करणं प्रदानमपकर्षणम् ।
 स्वाभ्यर्थोपाधिकरणं विभक्त्यर्थाः प्रवर्तिताः ॥ ”

इति । छीपुंनपुंसकभेदं निपातोपसर्गणामपि वा क्वचिन्नामत्वमपेक्ष्य बहुवचनेनोक्तं नामा-
 20 नीति ॥

1. a b. d m चाविवक्षितेति, *ds* वा विवक्षितेति. 2. d क्षिया for त्रैधा 3. d
 ०देवार्थं, 4. a. b. d. m तथा for यथा of *bs*, which is preferred as it
 yields better sense; m तद्वाच्यार्थं for तद्वाच्योर्थं. 6 d. m om. अपि before
 क्रिया 7 *bi*. सङ्गत् प्रयोजयति तेन The reading preferred is met with in
 all our Mss 8 m. अविवक्षिता for न विव^०; m. ०वचनान्मुख्य^०. 12. a.
 d. प्रदीयते for प्रतीयते 14. d. om. इति. 16. d. प्राहुर्भेदे? 18 b. m.
 स्वाभ्यर्थोपाधिकरण, d. स्वाभ्यर्थोधिकरण, *bi* स्वाभ्यर्थोपधिकरणं. We prefer the
 first as it alone suits the metre

12. Vide *Epihaddevatā* I. 42.

15. Vide “ I. 43.

अपरे पुनः । भावद्वयकारकाभ्याश्चत्वार एतेषां आप्त्यात्म्यम् । तेषां भावप्रधानता भवति । अतो भावप्रधानमाख्यातमित्युक्तम् । नात्रापि गत्ता इष्ये संख्या लिङ्गमित्ये-
तेषां । तेषां इष्ये प्रधानमित्यतः सत्यप्रधानानि नामानीत्युक्तमेवमेके मन्यन्ते ।

तद्यत्राभे भावप्रधाने भवतः । एवं तावदनयोर्नामाख्यातयोः परस्परविना-
भूतयोः स्वपदार्थोक्तौक्य भावप्रधान्यमेतस्य सत्यप्रधान्यम् । अथ पुनर्विशेषे उभे 6
भवतः । क च पुनर्गो उभे भवतः । तास्ये । तत्र कस्य प्रधानोर्थः कस्य गुणभूत
इति । शृणु । भावप्रधाने भवतः तस्य विधीयितव्यात् । तास्ये ह्याख्यातं प्रधानं
तदर्थव्यात् गुणभूतं नाम तदर्थस्य भावविणोक्त्यावद्भूत्वान् । एवं तावदाख्यातं तास्ये
प्रधानम् ।

अथ पुनः कथमभिनिर्येयमानो भाव आख्यातनोच्यते । किं वा तदाख्यातमिति । 10
यतो लोकप्रसिद्धशैवीदाहरति तत्रागद्वत्याच्छब्दार्थगन्धमयम् । पूर्वापरीभूतं भावमा-
ख्यातं नाचक्षे ब्रजतिपचर्तार्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् । अत्रैतन्नारं गन्-
महात्पूर्वापरीभूतं पूर्वापरमित्येतावपिनामिलमेकमनेकासु श्रियात्याश्रितमुपादानद्विनद्व-
नपूर्वात्तरादविहरणपविभोजनसयनागनोदकपानाद्याभ्याश्रितं तदाभिनिर्येयस्येनाभिनिर-
येतमानं कर्मेतिन् पृच्छते किं करोतीत्यन्य आचक्षे ब्रजतीति । अविभक्तकृत्येकं द्विती- 15
यमित्युदाहरणद्वयं भावद्वयप्रदर्शनार्थम् । उपक्रमप्रभृतीति । उपक्रम आरम्भस्यामा-
दारव्यापवर्गपर्यन्तं तावदन्या क्रियेत्यर्थः ।

1. a. m. भावप्रधानं भवति ततो. 2. m. om. इति before इत्तम् 3. a.
इत्तप्रधानं for इत्तं प्रधानं. 4. a. परस्परविनात्मनयो, b. परस्परं विना, c. m.
परस्परविना. 5. a. d. यत्र ते उभे for यत्रैते उभे, b. यत्रैते उभे नामाख्याते. 6. All
read प्रधानमर्थः which I change into प्रधानार्थे, as I think the former is un-
grammatical. 13. m. 'दमित्तद्वयं' for 'दत्तद्वयं'. 14. a. b. d. m. 'पाद'
for 'पद' of c. 15. m. 'निर्येयमानं' for 'निर्येतमानं', b. d. करोतीति, a. appears
to do the same, c. m. करोति, m. 'कर्तृक' for 'कर्तृक'. 16. b. 'द्वयोपदर्श'.

3. a. m. real भावप्रधाने in I. 1. for भावप्रधानता, and a. reads द्वय-
प्रधानं here for द्वयं प्रधानं of all the other Mss. From similarity to द्वयं
प्रधानं here, I am tempted to suggest that भावः प्रधानं in I. 1. is a better
reading than the one in the text above, which, however, is retained as
it is supported by many Mss.

15. Is it possibly अविभक्तकृत्येकं प्रथमं विभक्तकृत्येकं द्वितीयमिति? All the Mss.
and editions read as अविभक्तकृत्येकं द्वितीयं, but it hardly makes sense as it
stands. Hence the query.

आह । अन्व्यामनिधौ भावनिर्गुणितर्मादादन्वयैव निर्वर्त्यते इति । गृणु । पूर्वात्ताम-
 भाये अन्वयैव न स्यात् । पूर्वोपदेशं हि तस्या अन्वयत्वम् । अपि च प्राप्तिरस्यो हि व्रजतिः ।
 न चैकस्या क्रिययाभिमतदेशान्तरप्राप्तिरिति । तस्मादुपक्रमाद्याभिः क्रियाभिरीपदीपदमि-
 निष्पाद्यमानो भावोऽन्वयायामभिसंनिष्ठते । ततः सनिकर्षे गृह्यते न त्वसावन्त्ययैव
 ; निर्वृत इत्यन्ते गृह्यते । अपि च प्रसिद्धमेतदुपक्रमादारभ्य यत्र व्रजितं यत्र व्रज्यते
 व्रजिष्यमाण तत्सर्वमेकादृश्य वक्तारि भवन्ति व्रजति देवदत्त इति । न प्रसिद्धिरगोष्ठं
 न्याय्या । यथावन्धतानां हि शब्दानामन्वयान्तरमेव शास्त्रेण क्रियते नोत्पाद्यन्ते
 शब्दा नाप्यर्थेषु विधीयन्ते । तस्मात्प्रसिद्धः शास्त्रसमवोपि लौकिकप्रसिद्धयैव पूर्वा-
 पराभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजतिपचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम् ।
 10 तस्मादुपरतमनेकक्रियाभिर्निर्वर्त्यमानो भाव आख्यातेनोच्यते इति । आह च

“ क्रियासु बह्विधमभिसंधिनो यः पूर्वोपरीभूत इवैक एव ।

क्रियाभिर्निर्वृतिवशेन सिद्ध आख्यातशब्धेन तमर्थमाहुः ॥

इति ॥

मूर्त सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः । कदाचिषु तमेव भावं तथैवोपक्रमप्रभृत्यभि-
 15 निर्वर्त्यमानमपवर्गपर्यन्तं मूर्त सत्त्वभूतं सत्त्वमपि लिङ्गसंख्यायुक्तैः सत्त्वनामभिश्चष्टे ।
 कथम् । व्रज्या पक्तिरिति । तत्रोक्तो विशेषः । वृद्धमहितो भावो द्रव्यवद्भवति ।
 सोऽयं प्रयुक्तस्य लक्षणस्य प्रयोगमपेक्ष्य वचिदपवादः । आह च

“ क्रियाभिर्निर्वृतिवशोपजान. वृद्धन्तश्चदाभिहितो यदा स्यात् ।

संख्याविर्भाक्तव्यवलिङ्गुक्तो भावस्तदा द्रव्यमिवोपलक्ष्यः ॥ ”

20 इति ॥

2. *bi* अन्वयात्, we read अन्वयत्वे with *a. b. d. m.*, the reading of *bi.* is however, perhaps better, *a. d.* व्रजि for व्रजतिः, *m.* व्रजति. 3. *bi.* “देवदत्तो प्राप्तिः”, we read with *a. b. d., m.* has देवदत्तप्राप्तिः; *bi.* om one इपत्, all others have it. 4. *a. b. d. m.* न त्वसावन्त्ययैवमभिसंधितं इत्यन्ते, &c. *bi.* न त्वसावन्त्ययैव निर्वृत इत्यन्ते, &c. 5. *a. b. d.* गृह्यते for गृह्यते; *a. d. m.* यत्र व्रजितः यत्र व्रज्यते यत्र व्रजिष्यमाण, *b.* reads यत्र व्रजित. यत्र व्रज्यते यत्र व्रजिष्यमाण. 7. *m.* अन्वाख्यातमानं 8. *m.* उपदः for उच्चा; *a. b. m.* प्रसिद्धः शास्त्रसमवोपि, *bi.* प्रसिद्धशब्दः. 14. *a. b. d. m.* om. तु before तदर्थः; *m.* तदर्थ for तदर्थ. 15. *b.* “यामिनिर्वर्त्यमानं; *m.* adds सन्त after मूर्त 16. *a.* तत्रोक्तो for तत्रोक्तो. 17. *b.* प्रयोगमुपेक्ष्य for “मतेष्य. 19. *a.* “वोपलक्ष्य इति, *b.* “वोपलक्ष्य” इति, *d.* द्रव्यमित्योपलक्ष्य इति.

11. For quot. side Brihaddevatā I. 44. It reads इवैक एव for इवैक एव here.

18. For quot. side Brihaddevatā I. 45. It reads “विमशपप्य” for “मशप्य”.

आह । कस्मात्पुनरेक एव भावन्तिदन्तेन कृदन्तेन चान्यथोच्यत इति । उच्यते । शब्दम्भाभाष्याद्वेन नान्यदत्र प्रयोजकमिति । अपि चोक्तमन्माभिर्ग्वन्धितानामेव शब्दानामभिधानाभिधेयसंबन्धेनाभिधेयद्वानामेव नित्यमन्वाप्त्यानमात्रमेव क्रियते । नोदादन्तेषु वा विधीयन्ते शब्दा इति । तत्रा पक्तिग्लियुदाहृणद्वयमुक्तप्रयोजनम् ।

अद् इति मत्त्वानामुपदेश इति । भावार्थिकृतः । म च पुनः सत्त्वभूतो ऽनेतरः । यत्नन्त्वसंबन्धेनैव भाषो यद्वदशियते तदुच्यते । किं पुनस्तत् । सामान्यविशेषवाचित्वम् । तत्राद् इति मत्त्वानामुपदेशः । सामान्यत इति वाच्यशेषः । सर्वेषामपि मत्त्वानामन्ययने प्राप्ते विद्वाविशिष्टत्वादिदमेवैकमुदाहृतमुपप्रदर्शनार्थम् ॥

आह । विशेषोपदेशः कथमिति । उच्यते । गौरश्वः पुरुषो हर्ताति । मत्त्वानां विशेषोपदेश इति वाच्यशेषः । सोपाधिकनिष्पाधिकोपप्रदर्शनार्थमनेकोदाहृणम् । सामान्यदृष्ट्या विशेषदृष्ट्या चोभयथा शब्दः प्रवर्तते इत्युभयमुपदर्शितम् ।

भवतीति भावस्य सामान्येनोपदेशः । अत्र हि सर्वेषां मत्त्वाविनामन्ययने प्राप्ते भवतिरेवैक उदाहरणार्थः परगृहीतः । विश्वमाननामेवानुभवन्तः सर्वे भवतिशब्दवाच्या अन्यामिदिशेषाक्रियाभिर्गनसंबन्धे । तस्माद्भवतीति सर्वक्रियाप्रभववर्तमानभूतमन्तित्वमात्रमेव निरूपदेन भवतिशब्देनोच्यत इत्युपात्रं भवति सामान्यवाचित्वम् । विशेषनिर्देशः कथमिति । उच्यते । आस्ते शीते व्रजति तिगृतीति । सकर्मककर्मशेषदर्शनार्थमुनयेत्रमुदाहरणम् ।

1. a. om. चान्यथोच्यत इति । उच्यते शब्दम्भाभाष्याद्वेन (through mistake); b. adds च again after अन्धगा; m. om. उच्यते after इति, and reads ऋतेन for ऋते. 5. m. इति भावार्थिकृत by joining the *Pratika*. 6. d. यद्विशिष्यते; m. om. तत् after पुनः. 8. b. m लिङ्गविशिष्टत्वाद् 9. li. adds सत्त्वभूतम् after उच्यते; m. om. कथमिति उच्यते; li. गौरश्वपुरुषो 10. b. सोपाविप्रदर्शनार्थ. 12. b. सामान्योपदेशः. 13. a. उदाहरणार्थेभ्य for 'धे; d. भवत्ययनप्राप्ते भवतिरेवैक, m. भवतिरेवैक; a. b. d. m. विश्वमानता for मानत् of li.; d. नृपवनः for नृमकलः. 14. m. संबन्धते, li. सत्त्वच्यते, a. b. d. संबन्धते. 15. m. अस्मितत्वं for अस्मितः.

4. For the प्रयोजन *vide* page 41, L. 15.

10. The sense of the line is not clear. Perhaps the reading of b. is better. But the reading of the majority of Ms. is retained.

इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः । आह । इह तावदुक्तं पदचतुष्टयं भाव-
वचनता द्रव्यवचनता गुणभावः प्रधानभावः पूर्वोपरीभावः सामान्यवाचित्वं विशेषवा-
चित्वमिति नोपपद्यते । कस्मान् । वचनानित्यत्वान् । कः पुनरेवमाहानित्यं वचन-
मिति । उच्यते । इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः । इन्द्र आत्मा स येन ईश्वरे
5 लिङ्गपतेनुमीयते वास्तवसावात्मा कर्ता यस्येदं करणं नाकर्तृकं करणमस्तीति तदि-
न्द्रियम् । तस्मिन्निस्थमिन्द्रियनित्यम् । किं पुनस्तन् । वचनम् । उच्यतेनेनेति वचनं
वाक्यमित्यर्थः । कतमत् । यदेतन्नामाख्यातापसर्गनिपातात्मकम् । औदुम्बरायणः ।
आचार्यो मन्यते इति वामनशेषः । उदुम्बरस्यापत्यमौदुम्बरस्तेस्यापत्यमौदुम्बरायणः ॥१॥

तत्र चतुष्टयं नोपपद्यते गुणपद्वत्प्रधानां वा शब्दानामितरेतरापदेशः
10 शास्त्रकृतो योगश्च । व्याप्तिमत्त्वाच्च शब्दस्याणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञा-
करणं व्यवहारार्थं लोके । तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानं पुरुषविद्यानित्य-
त्वात्कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे ॥

षड् भावविकारा भवन्तीति वाण्यायाणिर्जायतेस्ति विपरिणमते
वर्धतेपक्षीयते विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे
15 नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं
विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाधिकारं वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं
सांयोगिकानां वार्थानां वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति
वापक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यतीत्यपरभावस्या-
20 धदिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ २ ॥

१ गृह । ततः किमिति । उच्यते । तत्र चतुष्टयं नोपपद्यते । तत्र तस्मिन्वाक्य
however नित्ये सति यदेतत्पदचतुष्टयमुक्तमेतन्नोपपद्यते । कस्मान् । शृणु । यावदेव वक्तु-
माप्तिः, ११ श्रोतुश्च श्रोत्रेन्द्रिये वचनं तावदेव तदस्तीति शक्यते वक्तुं प्रच्युतं च नास्ति ।
others have

न त्वसावत्ययैव निः. a d 'षडुम्बर' पदं for 'षडुक्त पदं'; b m इह for इह and
व्रजितः पञ्च व्रज्यते पञ्च ११ after 'षडुक्त' showing that the sentence ends there.
7. m अन्वाख्यातापसर्गः. 3 m इत्युपपद्यते for इति नोप°. 5 bi वास्तव° for
bi प्रसिद्धशब्द° 14. a ° m तस्मिन्निति इति° for 'स्मिन्नित्यमिन्द्रि°'. 7. m.
15. b. 'त्यभिनिर्वर्तमानः; m शोभापद्वत्प्रयोगश्च 12. A. Di complete Khandā
17. b. प्रयोगमुपेक्ष for 'मपेक्ष. conclude Khandā 3 after प्रतिषेधति 20. m
द्रव्यमित्योपपत्त्य इति. om. श्रोतुश्च श्रोत्रेन्द्रिये found in all our Mss.

11. For quot. vide Bṛihadā for पदचतुष्टयं. See below L. 21.

18. For quot. vide Bṛihadā p. 258 (Bomb. Sansk. series.)
अस्मिन् here.

अपि च वाक्यमपि सनस्तनुभूतं तदिन्द्रिये नावतिष्ठते यदरपनभूतानि परान्त्वस्थितानि परेणैवत्युम् । न च विनष्टाविनष्टयोः पदयोः सहसरिसंख्यानमस्ति । तस्माद्भवानित्यत्वात्तदचतुष्टयानुगतिरित्युक्तम् ।

किंचान्यम् । अयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः । वाच्यः स्तुष्टयार्थो “ वा विकल्पोऽमानद्वन्द्वस्तुष्टयार्थेषु ” इति हि निबन्धविदः षन्ति । ५ वक्ष्यति चावनापि ‘ वेति निवारणार्थे ’ इत्युक्तम् ‘ अथारि स्तुष्टयार्थे भवति ’ इति । एवं वैतेशानयुगननुत्पन्नानां शब्दानां वाक्यावदवभूतानां योयनितरेतरोपदेश इतरेत-
दुत्पन्नानभावो नाम आह्वयत्वं प्रति युगभावेनोपदेश आह्वयानस्य च नाम प्रति प्रधानभावेनोपदेशोऽयं च नोत्पन्न इत्युच्यते । किं कारणम् । न हि विनष्टं नाम युगभावेनिराशह्यते नापि नष्टमाह्वयत्वं प्रधानभावेनिराशापि । न हि विनष्टाविनष्टयो-
रितरेतयुगप्रधानभावोऽस्ति ।

किंचान्यम् । शास्त्रकृतो योगश्च । यथायं शास्त्रकृतो योगः शास्त्रकृतः शब्दस्य शब्दान्तरेण योगः । तद्यथा । उपनर्गस्य घालुना घालोः प्रत्ययेन प्रत्ययस्य लोपान्न-
वर्गविद्यारैः । अयं च वचनानित्यत्वात्प्रोच्यते । किं कारणम् । अयुगपदुत्पन्नौ हि स्त्यां घालुद्वयान्तौ विनष्टः स कथमुत्पन्नौ योऽप्यने प्रत्ययेन वा । न हि विनष्टाविनष्टयो-
15

1. *li.* ‘ त्रिवेनावतिष्ठते, and adds वाच्य again after अपि. 2. *m.* om. पदयोः, and adds इति after अस्ति. 4. *a.* युगपदुत्पन्नौ for अयुगपदुत्पन्नौ; *b.* किं वाच्यम् for किं वाच्यम्. 5. *a. b.* ‘ अथार्थे for ‘ अथार्थे of *d. m. li.*; *b.* स्तुष्टयार्थेषु for ‘ अथार्थेषु. 6. *b. m.* add वाच्यो before मस्ति; *m.* अथार्थे for अथार्थे. 7. *a. om.* आह्वयानस्य च नाम प्रति प्रधानभावेनोपदेशः (perhaps error of copy). 10. *d. m.* विनष्टं for नष्ट. 12. *li.* किं वाच्यम् for किं वा of *a. b. d. m.*; *m.* शब्दान्तरेण, and adds सद्योः after योगः. 14. *b.* om. च after अथ, all the MSS. have it. 15. *li.* स वाच्यम् for स वाच्यम् of *a. b. d. m.*

1. All read तद् after अत्र. Should we read सन् instead?

5. It is not clear who are referred to by निबन्धविदः. Whence this text is quoted is not certain. Similar to it are the following quotations from the Sanskrit glossaries:—

वा स्थाविकस्योत्पन्नयोर्विभक्तौ पदरूपाणि । स्तुष्टये च (Quoted from देहिनी in the रामाश्रमटीका of अमरकोष, but not found in Jivānanda's edition of देहिनी).

वा स्थाविकस्योत्पन्नयोर्विभक्तौ च स्तुष्टये । इति विधः (Rāmās'ramā's Tikā on अमरकोष).

6. For the senses of वा *vide* Nir. I. 4.

योगोऽस्ति । तस्माद्य एष नामान्यातयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपसर्गनिपातानां नामा-
ख्याताभ्यां योगो यद्य पदचतुष्टयमुक्त सर्वमेतदसम्बन्धिगिति ।

युगपदुत्पन्नानामयुगपदुत्पन्नानामित्येवमारभ्यमाणयोर्वान्ययोरेतयोरन्यो व्याख्यामाणो
भवति । नोपपद्यते । युगपदुत्पन्नानामयुगपदुत्पन्नानामित्युभावापि व्याहारौ प्राप्तौ ।

5 समानसंहित्वात् । इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपगतिरित्युच्चार्य मनाशद्वाङ्मारेणैतद्वनाशे ।
युगपदुत्पन्नानामिति । अथ मनम् ।

“अविचालिन एषेते कूटस्था अविनाशिनः ।

शब्दाले तु कल्पान्ते.....” ॥

तस्मात्प्राप्तिरुद्वादिशीर्षेणभिधेयैषाभिधानृषु कारणभावमायमानेष्वाश्रयाभावादेवाव-
10 स्यात्तुमराकृत्यन्तोभिधेयाभिधानृसहिता एव कारणान्तभावमधिकमनुभूयामिसंभवसंशे
कल्यादावन्यकल्याविशिष्टकर्मनिर्जितकार्यकारणसर्वभूतसाधारणात्मभूते हिरण्यगर्भे विवर्तमाने
तद्बुद्धिमाश्रयं प्राप्य तेनैव सह युगपदेवामिव्यज्यन्ते विशेषात्मलामाद्य शब्दा इति । अप्र-
ममः । एवमन्येतेषां युगपदुत्पन्नानां युगपदुत्पत्तावपि सत्यां यद्यपि पदचतुष्टयं प्राप्नोत्येव
सहावस्थितानां तन्नामीतरेतरेपदेश इतरेतरगुणप्रधानभावश्च न प्राप्नोति । नहि युगपदु-
15 त्तययोगोविषाणयोरितरेतरगुणप्रधानभावोऽस्ति । किं चान्यत् । कूटस्थेषु चारिवालिषु

1 *b* एष for एष of *a b d m.*, *m* इतरेतरे गुणप्रधानमात्रोपसर्गम्. 2. *b*.
योगे for 'योगो, and चतुष्टयं for चतुष्टयं of all our Mss. 3. *a. d* om
'युगपदुत्पन्नानां' (perhaps an error); *b* om. 'नयो' of *a. b. d. m.*
4. *b* इत्युभावापि पाठौ व्यापारो प्राप्नुतः, *m* agrees with *b* but reads व्यापारं for
व्यापारो. 5. *a. d.* मनाशक्यद्वाङ्मारेणैतद्वनाशेते, *m* 'त्युच्चार्यमाणशब्दा' and 'द्वनाशेते'
We prefer the reading of *b* and *b* correcting the latter where it is
badly printed. 7 *d* 'नाशनः' for 'नाशिनः'. 9. *b*. तस्याव्याप्ति' for तस्मा-
द्याप्ति'. 10. *b*. अथकृत्यन्तोऽपि, *a b d. m.* 'कृत्यन्तोऽपि'; *b*. 'संभव' for 'संभव'
of *a b. d. m.* 11 *m*. 'दत्तकृत्यन्तो' for 'दत्तकृत्यन्तो'; *b* 'करण' for 'कारण'.
I almost believe there ought to be 'निर्मित' for 'निर्मित'. 13. *a* 'चतुष्टय',
all others 'चतुष्टयं' here; *m*. प्राप्नोत्येव for 'येन'. 15 *m*. इतरेतरप्रधानमात्रोऽस्ति;
b किं चान्यत्.

7. We print this quotation as we find it in our Mss. It is doubtful
whether it is accurate and correct especially in the latter incomplete
half. We cannot trace it to its source. However it may be observed
that the attributes कूटस्थ and अविचालिन are often applied to शब्द in the
Mahābhāṣya (See p. 7 and p. 136 of the Bombay Sanskrit series
edition of it.)

14. च after इतरेतरगुणप्रधानमात्रः seems to be superfluous.

नित्येषु शब्देषु य एष शास्त्रज्ञो योगः स एष नोपपद्यते । किं कारणम् । अयुक्तो हि युज्यते । नित्यं युक्ता हि धातव उपसर्गः प्रत्ययैश्च । प्रत्ययाश्च लोपागमवर्णविकारैरिति । तस्मान्नित्यपक्षेपि वचनस्य यदेतदुपवर्णितं गुणप्रधानभावादि पदचतुष्टयमधिकृत्य सर्वमेतदसम्यगिति ॥

व्याप्तिमत्त्वान्तु शब्दस्य । उच्यते । सर्वमेतदुपपद्यते । कस्मात् । व्याप्ति- 5
मत्त्वाच्छब्दस्य । तुशब्दः पञ्चव्याप्तौ । व्यापनं व्याप्तिः सा यस्मिन्नस्ति सोऽयं
व्याप्तिमाञ्शब्दः । तद्भावो व्याप्तिमत्त्वम् । तस्माद् व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य । सर्वमेतदुपप-
द्यत इति वाक्यशेषः । आह । कथं पुनर्व्याप्तिमाञ्शब्द इति । शृणु । शरीरे ह्यभिधाना-
भिधेयस्या बुद्धिर्हृदयान्तर्गताकाशप्रतिष्ठिता । तयोरभिधानरूपाभिधेयरूपयोर्बुद्धिर्पोर्मध्येभि-
धानरूपया शास्त्राभिमतप्रयोजनविजिज्ञापयिषया पुरुषेण तदभिव्यक्तिसमर्थेन स्वगुणभू- 10
तेन प्रयत्नेनोदीर्यमाणः शब्द उरःकण्ठादिवर्णस्थानेषु निष्पद्यमानतया पुरुषार्थाभिधान-
समर्थवर्णादिभावमापद्यमानः पुरुषप्रयत्नेन बहिर्विनिक्षिप्तोविनाशिनि व्यक्तिभावमापन्नः
धोत्रद्वारेणानुप्रविश्य प्रत्याप्यस्य बुद्धिं सर्वार्थरूपां सर्वाभिधानरूपां व्याप्नोतीत्येवं
व्याप्तिमाञ्शब्दः । आह । ततः किं यदि व्याप्तिमाञ्शब्दः । उच्यते । यदि
नित्यो यन्नित्यः पदचतुष्टादि सर्वमुपपद्यत एव । किं कारणम् । न ह्यसंव्याप्य 15

1. a. d. °योग एष नोपपद्यते; b अयुक्तो for °क्तो. 2. a. d. m नित्ययुक्ताश्च
धानश्च &c., b also does so but adds हि after च. 3. bi. तदे° for यदे° of
a. b. d. m.; a. d. °वर्णितं गुणप्रधानमापयिषयं चतुष्टयमधिकृत्य. 6. b. d. m.
तुशब्दः पञ्चव्याप्तौ after शब्दस्य, a. तुशब्दः पञ्चव्याप्तौ, bi. om. it. 8. m.
om. पुनः after कथं. 9. a. b. d. m. °तिष्ठिता तयो° for °निष्ठितयो° of b; a.
d. तयोरभिधानाभिधेयरूपयो°. 10. bi. adds बुद्ध्या not found in a. b. d. m.
before पुरुषेण, b. °समर्थेन for °समर्थेन. 11. a. b °दीर्यमाणादिषु सत्युर°, d.
°दीर्यमाणासत्युर°; b. °कण्ठादिषु वर्णस्थानेषु, a. d. निष्पद्यमानस्ततया, b. निष्पद्यमानतया,
m. निष्पद्यमानस्तथा. The last two make some sense. bi has निष्पद्यमानस्तथा.
We prefer the reading of b. as it makes the best sense. 12. m. पुरुष-
यत्नेन; b. विनाशिव्यक्तिमात्र° for अविनाशिनि व्यक्ति°. 13. a. d. m प्रत्याप्यस्य, b.
प्रत्याप्यस्य, bi प्रत्याप्यास्य, m. सर्वार्थरूपा सर्वाभिधानरूपा. 14. m. पदव्याप्तिमात्र
for यदि व्याप्तिमात्र. 15. a. b. d. m. यन्नित्यः for यदा नित्य of b.

15. We adopt the reading of all our Mss. in preference to that of bi. as it appears that here an answer is made to the objections based on both the suppositions of अनित्यत्व and नित्यत्व of शब्द. The answer to the former is first given and to the latter the reply is given below, see next page, L. 15 et seq.

- पुरुषस्य बुद्धयवस्थमर्थप्रत्ययमादधीत । न चानवस्थितो व्याप्राधान् । ततश्च निम् । व
शब्दः स्वमर्थममिदधन् स्वक्रियाप्रवेशोपजनितेनाभिधानेनाख्यातमित्येवमादिना स्वमा-
त्मानमभिधेयव्यतिरोभवितुमुपपन्नते विनाशं चोपैति । तस्य स्वदेशोपजनितैरप्यथा-
दिभिः स्वप्रदेशविशेषानुस्मृतिपूर्वकं परिसंख्यानमुपपन्न एव । तस्मात्सम्यगेवोक्तम् ।
6 यत्पुनरेतदुक्तं न हि विनष्टाविनष्टयोः परिसंख्यानमस्तीति । अत्र भूमः । पुनरुपपन्नोप-
निताद्वक्त्रोद्घातात्परस्यार्थप्रत्ययमाधाय शब्दव्यक्तय एव प्वसन्ते न तु शब्दाकृतयः ।
तास्तु तथाभिधानशक्त्या बुद्धिद्वारेणावस्थिताः स्वानर्थान् प्रकाशयन्त्यः स्थिता एव
भवन्ति । तासु साक्षात्परिसंख्यानं वर्तमानमित्यसु विनाशिनीषु व्यक्तिसु रक्षणयो-
पचर्यते । तस्माद्यासित्वाच्छब्दस्य पदचतुष्टादि सर्वमुपपद्यत एव । व्याप्तिमत्त्वादित्य-
10 नैनेवेतरेतरोपदेशः प्रत्युक्तः । शास्त्रकृतो योगश्च । नामाख्यातपदरूपे बुद्धितत्त्वे सत्त्व-
क्रियाविषये गुणप्रधानभावेनावतिष्ठेते । तयोर्गुणप्रधानभावे सति तच्छब्दे लक्षणोप-
चर्यते । तथा च धातुरूपा बुद्धिस्तदर्थेण संयुज्यते । बुद्धिरेव हि धात्वादिहरेण विपरि-
णममाना शास्त्रेण संस्क्रियन्ते । तस्यां संस्क्रियमाणयां शब्दे संस्कारोपचारः क्रियते ।
तदभिधायकत्वाच्छब्दस्य । तत्र यदुक्तं वचनानित्यत्वादिनरेतरोपदेशः शास्त्रकृतश्च योगो
15 गोपयति इत्येतदयुक्तमिति । नित्यत्वयोपि युगपदुत्पन्नानां गुणप्रधानभावो गोविप्राण-
धनास्तीति यदुक्तमनेकान्तिकोसो दृश्यन्तः । दृष्टो हि युगपदुत्पन्नयोरेककाले राजपुत्रा-
मात्यपुत्रयोर्गुणप्रधानभावः । तत्र यदुक्तं युगपदुत्पन्नानामितरेतरोपदेशो न प्राप्नोतीत्ये-
तदयुक्तं व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वमुपपद्यत इति तदेव सम्यगिति ।

- 1 *b. m.* add बुद्धि after पुरुषस्य, *d.* अर्थ प्रत्यय^o for अर्थप्रत्यय^o. 2 *a. d.*
m. शब्दसं तमपंममि^o for शब्दः स्वमर्थममि^o, *a. d.* 'पजनितेननेनाभिधा^o'. 3. *b.* विनाशं
चोपैति, *bi.* विनाश चोपैति. *a. d. m.* चोपैति. 7. *a. d.* तस्मात् स्योमिधानयसया बुद्धि-
वारेणावस्थिताः स्वानभिधेयान् प्रका^o. 8. *a. d. m.* 'दित्येनेनेने' for 'दित्येनेनेने'.
10. *a. d.* शास्त्रकृतश्च यो योग ; *b.* नामाख्याते पदरूपे and सर्व^o for सत्त्वं, *bi.* 'रूपवु-
दित्ये and 'नातिष्ठेन, *a. d. m.* as text. 11 *b.* तच्छब्दे for तच्छब्दे; *a.* तच्छब्द-
रक्षणया 'रूपविपुषचर्यते, *d.* तच्छब्दे रक्षणया व्यक्तिसुपचर्यते. 12. *b.* तदर्थनया for
तदर्थनया, *m.* adds संस्क्रियमाणया after तदर्थनया, *m.* 'रेव for बुद्धिरेव, *b.* om. हि after
बुद्धिरेव; *b.* परिणममाना for विपरिणम^o. 13 स्रियतेति for स्रियते; *a. d.* शब्दे
for शास्त्रेण, *m.* शब्दसंस्कारो^o for शब्दे संस्कारोप^o. 14. *bi.* शास्त्रकृतस्य for
कृतस्य. 15. *b.* 'पदेप्रपि for 'पदेप्रपि. 16. *a. d.* om. अस्ती; *a. d.* एक-
कालप्रपुत्रया^o. 18 *a. b.* स. 'मदति, *d.* 'मुपपद्यतदेवसम्यगप्रति.

2. I believe it must be स्वक्रियाप्रदेशोपजनितेन here, though none of our
MSs. read it in this way. cf. LL. 3-4 below. Otherwise no sense is
possible.

आरो व्याख्यामार्गः । इन्द्रियनित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपासितस्तदाश्रयस्य च सर्वस्थित्ये-
वमाक्षिप्ते परिहारद्वारेणोदभवत्यर्थे । युगपद्वृत्तानां वा शब्दानामितरेतरोप-
देश इति । अत्र समग्र एव वाशब्दः । कथम् । अयुगपद्वृत्तानां वा युगपद्वृत्तानां वा
नित्याना वा अनित्याना वेत्यर्थः । इतरेतरोपदेशः । इतरस्थेत्याख्यातस्य क्रियावचने
शब्देभिधानत्वेनोपदेशः इतरस्य च नामशब्दस्य सत्त्ववचने शब्देभिधानत्वेनोपदेशः । 5
शास्त्रकृतो योगश्च । लक्षणशास्त्रेण चैते क्रियामत्त्वे आख्यातनामशब्दाभ्यां युज्येते ।
तस्मादुपपद्यते पदचतुष्टयमिति । आह आगमनमात्रमेतत् । हेतुरुच्यता कथं विनष्टा-
विनष्टयोः सहपरिसंग्रहानभवस्थितयोर्वा गुणप्रधानभाव इति । उच्यते व्याप्तिम-
त्त्वाच्च शब्दस्य । हेत्वर्थः समान एव पूर्वेण ।

आह । यदि व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य व्यवहारार्थं पदचतुष्टयमुपादीयते एवमपि नोपादे- 10
यन् । किं कारणम् । अभिनया अपि व्याप्तिमन्तः पाणिनिद्वाराक्षिप्तोपादयः । तैरेव
कार्यनिर्दिष्टस्त्विति । अपि चैवं पदचतुष्टयदोषैर्न संभेदासहं न चायमतिमहान् वेद-
समुद्रः पठितव्यो भविष्यति क्लेशेनेति । उच्यते । स्यादेतदेवं ययमपरो विशेषहेतुर्न
स्यात् । कतमः ।

23947

अणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके । सत्यम् । अभि- 15
नया अपि व्याप्तिमन्तः । न त्वणीयांसः । ते महता यत्नेन व्याप्नुवन्ति न च निःसंदिग्धं
कुर्वन्ति । तत्प्रतीतशब्दायैर्मन्वस्यैव नेतरस्य । शब्दस्तुपरिमितमर्थमलीयसां यत्ने-
नोपार्जितो व्याप्नोति । तस्मादणीयस्त्वादिति विशेषहेतुपत्त्या शब्देनैव संज्ञाकरणं व्यव-

1. a. d. om. च after तदाश्रयस्य. 2. bi. परिवारपक्षेण. 3. m. युगपद्वृत्तानाम-
युगपद्वृत्तानां वा. 4. a. m. om. वा अनित्यानां; a. d. om. इतरेतरोपदेशः; a. d.
om. इति after इतरस्य; a. b. d. m. आख्यातशब्दस्य for आख्यातस्य. 5. m.
adds. च सत्त्ववचनस्य after नामशब्दस्य. 10. bi. व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य. 11. b.
m. "सकोपादयः for "निकोपादयः. 12. d. न चायमति" for न चायमति". 13. a.
b. d. m. अनिक्लेशेन for क्लेशेन; m. इति before अतिक्लेशेन, a. b. om. इति after
अतिक्लेशेन. 17. m. तद्व्यतीतापेक्षया (perhaps better); m. om. अपि after
अपरिमित.

7. Is it आगमनाश्रयमेतत् ?

12. पदचतुष्टयोः would have been better.

हाण्यं लोक इत्युपपन्नम् । यत्पुनरेतदुक्तमध्ययनदोषैर्न संमक्ष्यामहे न चापमतिमहान्वे-
दसमुद्रोष्येतव्यो भविष्यतीति । अत्र ब्रूमः । अभ्युदयो ह्यत्र वेदानुरूप एव भवति ।
अभ्युदयार्थं नः शास्त्रारम्भे यत्नः ।

तेषां मनुष्यवदेवताभिधानम् । आह । एवं तावन्मनुष्याणां मनुष्येषु शब्देन
५ चतुर्धा विभक्तेनावबोधकरणम् । अथ मनुष्याणां देवेषु हविःसंप्रदानाशीःप्रार्थनादिव्य-
वहारः केनेति । उच्यते । तेषामेव शब्दानामिधमेव व्यवस्था देवेष्वपि देवानपि प्रति ।
कतमा । मनुष्यवदेवताभिधानमिति । मनुष्यैस्तुल्यं मनुष्यवत् । देवताभिधानमभि-
हितरभिधानम् । यथैव हि मनुष्याः प्रयोजनेषु नामाख्यातोपसर्गनिपातैर्यथार्थमभिदध-
त्येवमेव देवा अपि । देवेष्वपि शब्दस्याभिधानशक्तिरपरिहीनेत्यभिप्रायः । तेषि हि
10 मनुष्यवदेवा अह्नादियुक्ताः । ' पौरुषविधिर्कैरहैः कर्मभिश्च संस्तूयन्ते ' इति हि वक्ष्यति ।
तस्मादुपपद्यते मनुष्यवदेवताभिधानमिति ।

आह । यदि नामाख्यातोपसर्गनिपातानामपरिहीना शक्तिर्देवानप्यभिधातुमथ किमर्थं
वेदे मन्त्रः समानात् इति । उच्यते । पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो
वेदे । पुरुषेषु मनुष्येषु विद्यायाः विज्ञानस्यानित्यत्वात्पुरुषविद्यानित्यत्वाद्देतोः कर्म-
15 संपत्तिः फलेन संपादनमविगुणकर्मसंपत्तिः फलसंपन्नमेव कर्म भविष्यतीत्येवमर्थं वेदे
मन्त्रः समानात् इति वाक्यशेषः । इतरथा हि पुरुषेषु विज्ञानस्यानित्यत्वाद्यर्थं नामि-

1. a. d. m. अध्ययनकृतैर्दोषैः, m. मक्ष्यामहे for 'समक्ष्या' . 3. m. न for नः
(bad), a. b. d. m. read after यत्नः as follows -तत्र यदुक्तमध्ययनकृतैर्दोषैर्न सम-
क्ष्यामहे न चापमतिमहान्वेदसमुद्रोष्येतव्यो भविष्यतीत्येतदुक्तमिति b. for the last words
b. 'येतदुक्तमिति' b. and m. 'येतदुक्तमिति' .† This sort of repetition is found
in such writings, but is almost superfluous, therefore the reading is
overlooked. 5. b1. प्रक्तेन for विभक्तेन of a. b. m ; b1. वेदेषु for देवेषु of a. b.
d. m. 7 b1. मनुष्येण तुल्य for मनुष्यैस्तुल्य of a. b. d. m. 8. b1. 'भिरिदु'
for 'भिरिति' of a. b. d. m, a. d. m. अपिदधति, b. b1. अपिदधानि 9. a. b.
d. देवानपि for देवा अपि of m. b1 ; a. d. शब्दस्याभिधानेनशक्तिः, b1. 'भिधाने-
तापि शक्तिः' b. 'm. 'भिधानशक्तिः' ; a. b. d. 'परिहीने', b1. m. 'परिहीने'. 10 a.
f. कर्मभिश्च सहिष्यन्त इति हि वक्ष्याम. 12 a. b. d. 'परिहीणा, m. b1. 'रिहीना.
' m. वेदमन्त्र for वेदे मन्त्र.. 14. a. d. विज्ञानस्यानित्यत्वं तस्मात् पुरुषः ; b. m.
कोपानित्यत्वात्तस्मात् पुरुषः. 15 a. फलेनसंपादन for फलेन संपादनं ; b. कर्मणं
r. for कर्मसंपत्ति ; a. सफल for फल ; a. d. 'मेवं for मेव.

1. 2.
Mss. m. this is not an exact quotation but all the words may be
possible.
. Vix. VII. 5.

दधने देवानामाख्यातोपसर्गनिपातैरशिक्षितत्वान्मन्दशिक्षितत्वाद्विस्मरणशीलत्वाद्वा देवानामपराध्येयुरयथावत् प्रयुजाना नामाख्यातोपसर्गनिपातान् । ततश्च सर्वार्थप्रत्यक्षदृशो देवाः स्वल्पमप्ययथावदभिधानं न मर्षयन्ति विगुणमेतदिति । विद्यानित्यत्वात्तदभावे नेयुः कर्मणि । ततश्च देवताहीनं कर्मफलं न संपद्यते । न च केवलं फलसंपत्तिः । किं तर्हि । दुरिष्टहेतुको दोषोपि स्यात् । तस्मादेत एव नामाख्यातोपसर्गनिपाताः प्रयोगानुपरिपाटीविनियमार्थं मन्त्रत्वेन वेदे समाग्राताः । न हि नामाख्यातोपसर्गनिपातान् परित्यज्य मन्त्राः सन्ति । एतदेव चतुर्विधं पदजातं प्रयोगानुपरिपाट्या कयाचिदवस्थितं मन्त्रा इत्युच्यते ।

आह । कथमनित्यत्वं विद्यायाः पुरोधिति । उच्यते । येन वाक्यविरचनानुक्रमेणार्थवस्त्वनुक्रमेण बोधत्वानुपेक्ष्यते मनुष्य एवमेव ब्रूयास्त्वममुं देवदत्तमिति । स तेनैव वाक्य- 10
विरचनानुक्रमेणैवावब्रह्ममपि सन्तमर्थं न शक्नोति प्रतिपादयितुम् । एवमनित्यत्वं विद्यायाः पुरोधेः । तददोषं वा मनुष्यान् प्रति सर्वेषामेव मनुष्याणामनित्यत्वाद्विद्यायाः । अयमपि हि येन वाक्यानुक्रमेणाय वक्ति मनुष्यः कंचिदर्थं न तेनैव शः शक्नोति वक्तुम् । तत्र यदुक्तं किमर्थं मन्त्रो वेदे समाग्रात इति । इदं न युक्तम् । पुरोधविद्यानित्यत्वात्कर्मफलसंपत्त्यर्थं मन्त्रो वेदे समाग्रात इति । नञ्प्रविचारितमेव विज्ञायते अत इदमाह ॥ 16

पदचतुष्टुमाक्षिप्य पक्षप्रतिपक्षशो विचार्यावधारितम् । विषयशाक्षेपप्रसङ्गेनैवास्य परिकृष्टः । देवमनुष्यव्यवहारार्थमेतदिति । तदेतत्सर्वमपि चोदकवशेन प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् । भावस्तु प्रकृतो यतस्तच्छेषमधुना वर्णयिष्यामः ।

1. m. adds यत् before देवान्. 2. bi. पराध्येयथावत् for पराध्येयुरथावत्.
3. a. d. स्वल्पमप्यपराधं न मर्षयन्ति ; a. repeats विगुणमेतदिति. 4. m. 'ताही-
नकर्मफल, bi. om. न after कर्मफलम्. 5. m. दुरित° for दुरिष्ट°. 6. a. b. d.
'परिपाटी°; b. m. om. 'वि° before 'नियमार्थं 7. b m add हि after पतदेव;
a. d. कदाचित् for कयाचित् 8. a. b. d. bi. इत्युच्यन्ते, m. इत्युच्यते (better).
9. a. d. m. add इह before येन. 10. a. ब्रूयास्त्वमं देवदत्तमिति, d. ब्रूयास्त्वगतदेवदत्त-
मिति, m. ब्रूयास्त्वमनु देवदत्तमिति, bi. इह तु न वाक्यविरचनानुक्रमेण अर्थवस्त्वने-
मनुष्य एवमेव ब्रूयात् ' ए गत्त देवदत्तमिति '. We have followed b. as
intelligible of these all. 11. bi. क्रमेण ब्रह्ममपि for the text
Mss. given above. 12. m. om after अयमपि all the text
&c. to किमर्थ. 13. bi. om. अथ before वक्ति; d. किंचिदर्थ for कंचिद-
र्थ for शः of a. d. 14. a. समाग्रात for समाग्रात. 15. a. d. नञ्प्रवि-
वेदे पश्यते इत्यत इदमाह, b. नञ्प्रविचारितमेव विज्ञायते इदमाह, m. नञ्प्रविचारितमेव
विज्ञायते अत इदमाह, bi. नञ्प्रविचारितमेव विज्ञायते । अत इदमाह, 16. bi. विषयाश्च
17. a. d. bi. परिकृष्टा.

स च पुनस्तन्ना भावः । कार्यान्ना करणत्वात् च । तयोर्भेदः कार्यान्ना तन्नि-
 श्च्योक्तं क्रियानिर्वच्यो दोषः स भावः क्रियैव वा मात्र इति । इदानीं करणत्वा
 भावो निरूप्यते । कथम् । क्रियाद्रव्ययोः स्वान्तस्थो विशेषः कार्यान्प्रचस्तयोः पुरो-
 5 वयोगस्तान्नामप्ये कार्यान्भावानीतो येनान्प्रभावेन भवनमाशानिसंबन्धिना प्रत्यक्षत्वे-

आह । कथमत्रनिह प्रसक्तः । श्यु । तद्विकार एव हि द्रव्यगुणकर्तृभावेनावस्तिभाः
 स्तनो नानाख्यातौपसर्गनिमित्तैरभिधीयन्ते स्थितिकाले । अस्मादपि च प्रह्लांसर्वविशेष-
 मवननात्रक्रियानिसंबन्धीं सन् व्यावृत्तसर्वोपपत्त्यां नानाख्यातशब्दाभ्यामुच्यते भव-
 तीति भाव इति च । शब्दगतविमुक्तादशोत्सर्वविशेषानन्वेतावस्थानेनौ शब्दाकारकन्दः ।
 10 यत् एतयोरेव साधारणार्थमत्रनिह प्रसङ्गिनः पदचतुष्टयाधिकरणे ।

आह । प्रधाननेत्रत्वं स्यात् । किं कारणम् । तद्भावेन होनजगदवतिष्ठते प्रत्यक्षकाल
 इत्येके मन्यन्ते । तत्र नैव । किं कारणम् । भावविकार एव हि सोपपत्तेश्चवाच्यत्वात्
 प्रधानभाव इति ह्युच्यते । पुरपस्ताहि । तत्राप्यथनेव हेतुः अनुगर्हाणशक्तित्वात् ।
 एतेनैव ईश्वरपरमात्मादिभावाः प्रयुक्ताः । ईश्वरभावः परमात्मभाव इति सोपपत्त्यात् ।
 15 शून्यं तर्हि । तदापि न । यस्माच्छून्यशब्देति भावशब्दासदृशनिम् । न तत्तन्पर्ये
 शब्दः प्रयुज्यते । शब्दो हि शब्दस्वार्थेन संबद्धः । किञ्चित्तदस्ति यच्छून्यमिति । लोके
 हि प्रसिद्धं एहं शून्यं मानः शून्यः शून्ये शब्दनहत्वे इति । तस्मात् शून्यशब्देनाभाव
 एवोच्यते । किं तर्हि । अनेशाहृतं शून्यमिति । भावशब्द एवात्रोपपत्त्येन युक्तं

1 a. d. अनयो for तयो. 2 b. om. यः after 'निर्वच्ये'. 3 m. कायांमा-
 प्रचस्तयो. 4 b. सदन' for मवन', b. om. it, b. adds तनुनात्र: before प्रत्यक्षत्वे,
 m. adds न तु मात्रा instead. 5 b. 'विनाशवममत्र for 'विनाशवना. 6. d.
 प्रसिक्त for प्रसक्त; m. द्रव्यकर्तृगुणभावेना'. 7. b. प्रह्लां. 8. m. व्यावृत्त'
 for व्यावृत्त'. 9. b. m. शब्दगतविमुक्तादशोत्सर्व', a. d. शब्दगतं विमुक्तादशोत्सर्व', b.
 शब्दगतत्वादशोत्सर्व'. 10. b. प्रसङ्गित for प्रसङ्गिन; m. om. न्य before इह
 11. m. हेपज' for श्युत्सर्व'. 12. b. m. सोप पदशब्द' for सोपपदशब्द'.
 13. a. d. m. om. हि before उच्यते. 14. a. d. परमात्मादिभावविकारः प्रयुक्ता,
 m. 'कारा प्रयुक्ता, b. 'कारा प्रयुक्त. 15. a. शून्ये शब्देऽपि भावशब्दासदृशनिम्;
 d. om. तर्हि, m. तस्मात् for दस्मात्. 16. b. सशब्द' for संबद्ध; m. om. तर्हि
 after किञ्चित् 17. a. d. om. शून्ये शब्दनहत्वे, m. शब्दे म्हात्वे, a. b. d. तस्मात्
 शून्यशब्देनेह भाव उच्यते. m. तस्मात् शून्यशब्देनेहामाव पयोच्यते, b. तस्मात् शून्यशब्दे-
 नामाव पयोच्यते. 18. a. b. प्रत्येकाहृत for अनेशा'. m. भावशब्दो' for भावशब्द.

इति चेत । न । प्रयोगप्रसिद्धेः । न हि भावभाव इति प्रसिद्धः प्रयोगः । न च प्रयु-
ज्यमानोऽपि भावशब्दो भावशब्द एतोपपदत्वेन प्रवानादियच्चदत्तु केचिद्विभेदप्रत्यय-
मादधाति । तस्मात्प्रयोगप्रदहीनस्य भवतेऽनन्तस्य भावः । अतस्मिन्नात्मभावेनेदं जग-
दित्यम् । इतरेस्तु भावविकारैः परमाण्यादिभिर्भावविकारात्मभिरनित्यम् । कस्मान् ।
विकारात्मकत्वादेव । विकारो ह्यनित्यः । तमेव भवनमात्राभिर्मन्वन्नेन प्रहीणसर्वभाव- 5
विकारमेतत्माद्रावविद्योवभृतेवेदान्तरहस्यमपदः परापरविद्यो वेदविद्यो मेधाविन आत्म-
कृच्छकारितया मुक्ताधिकारवन्वना एतत्परिज्ञानादेवोपशीणकर्मोपभोगमंतानाः सन्
आत्मकामाः प्रतिपद्यन्ते नेतरे । प्रवानादिविद्यो वेदानुग्रामनैकदेवानाभिरुपप्रवानादीन-
नित्यात् भावविकारात् न स्वमतिकल्पनाद्देतुव्यवहितान कृत्वा स्थिरीकृत्य चातो नित्यत्वेन
प्रतिपद्यन्ते भवनमात्राभिर्मन्वन्नेन । तदेतस्मादात्मन उद्दिजन्त आत्मप्रकाशकतया 10
दिना कर्मोपभोगसंतान शिवमिव मन्यमाना । केचिच्छक्तिहानादसंशोधनादेव । म एष

I. a. d. न हि भावभाव इति प्रसिद्धपूर्व प्रयोगः, m as text above, b न हि भावभाव इति प्रसिद्ध-
इति प्रसिद्ध-पूर्व प्रयोगः, bi. न हि अभावे भाव इति प्रसिद्ध-प्रयोग 2 a. d न च
प्रयुज्यमानो भावः, a. d. भावशब्दे ऽप्यो, m किञ्चित् for कश्चित्. 3 bi. भवते-
रान्मभावेनेदं for भवतेऽनन्तस्य भावोतस्मिन्नात्मभावेनेदं of a. b d. m. 5 bi. प्रहीणो
for प्रहीण of a. b. d. m. 6. b. विभृतेवेदान्तरहस्यमपदो वेदविद्य परापरविद्यो मेधा-
विन, a. d. ७ उपभृतेवेदान्तरहस्यमपद परापरविद्यो मेधाविन, m ७ उपभृतेवेदान्तरहस्यमपदो
वेदविद्यो मेधाविन, bi. ७ उपभृतेवेदान्तरहस्यमपद. परापरविद्यो मेधाविन. 7 a. आत्मम-
प्रपातकालयादीना विगुह्यदर्शनप्रयोगा वेदविहितकर्महनस्तत्कारितया मुक्ताधिकार, d.
आत्ममप्रपातकालयादीना विगुह्यदर्शनप्रयोगा वेदविहितकर्महनस्तत्कारितया मुक्ताधिकार,
m. आत्मकृच्छकारितया मुक्ताधिकार, bi. आत्मवेदविद्यो न कृच्छकारितया मुक्ताधिकार.
9. m. अनित्यभावविकारात्ः b bi. मत्वा, m. मत्वा, a. d. कृत्वा; bi. स्थिरीकृत्यानेन
प्रति, a. d. स्थिरीकृत्य चातो नित्यत्वेन प्रति. 10. a. b d. as text, m आत्मप्र-
काशकतया नाकमपि भोगममाप्य तत् सन्तान शिवमिव मन्यमाना, bi. आत्मप्रकाशकतया-
न्यय चित्संतानमिव मन्यमानाः. 11 a. b. m. bi. adit च after केचिद्; bi.
असंशानादेव.

9-11. 'The reading of the whole page, and especially of these lines, is not satisfactory. The text printed above is based upon the available material. The various readings of the *Ms* and the printed edition are fully noted here. In line 9, either कृत्वा of a. d., or मत्वा of m. makes sense.

10. Separate उद्दिजन्ते आत्मप्रकाश &c., which makes some sense.

इह वेदाङ्गे वेदार्थनिर्वचनाविनिवेशिनि शब्दानां सामान्यविशेषवृत्त्युपदेशप्रसङ्गे वर्तमाने भवतेः कृदन्तीभूतस्य भवनमात्रमेव वक्तुं सामर्थ्यं नेतरान् भावविकारान् विद्यमानानपात्येतेन प्रसङ्गेनात्र सूचितः । वेदरहस्यब्राह्मणैस्तत्र तत्र विस्तरेणायं निर्णीयते ॥

षड्भावविकारा भवन्तीति । अपि च लक्षणविदो विवृण्वन्ति भावशब्दं भवतेः
5 स्वः पदार्थो भवनं भाव इति । “ सन्मात्रं भावलिङ्गं स्यात् ” इति च पठन्ति ।
तस्य विकार भावविकाराः । भवन्तीति सामान्यादात्मनः प्रसक्त्या इव सन्तः स्वेन स्वेन वैशेषिकेण भावविकारात्मलाभाय भवन्ति । इतिपरः प्रयुज्यमानः शब्दः शब्दपदार्थकः ।

क एवमाह षड्भावविकारा इति । उच्यते । चाभ्यांघणिरिति । तिकादिपाठात् फिन् ।
10 आचार्य इति वाक्यशेषः । निर्देशत उपलब्धाना पठित्यवधारणं सुस्वार्थम् । वक्ष्यामः
' अतोन्वे भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ।'

आह । कनमे त इनि । उच्यते । जायतेस्ति विपरिणमते वर्धतेपक्षीयते
विनश्यतीति ।

आह । एतेषा जन्मादीना भावविकाराशब्दानां क. कस्यां विकारावस्थायामवस्थितं
15 भावमाद्ये कं वा विद्यमानमपि नाद्ये क वा न प्रतिषेधतीति । उच्यते । जायते

1 *bs* वेदाङ्गे, *a* वेदार्थे निर्वं, *ls* 'निर्वचनाविनिवेशशब्दानां सामान्यः', *bt* प्रवर्तमाने.
2 *a d* add वा after कृदन्तीभूतस्य, 3 *a. d* अय for अत्र, *bt* सद्यश्चिन्, *bt*
वेदरहस्यो ब्राह्मणे, *bs* विधीयते for निर्णीयते of all our Mss, *bt* om. one तत्र.
4 *a d* om षड्भावविकारा भवन्तीति, *b m*, instead of षड्भावविकारा भवन्तीति.
read ठक्तो [*k m*] द्विविधो भावः कारणरूपं कार्यरूपश्च । तत्र कारणे विरुतत्वादभि[*m*.
त्वामि]त्र एवेत्यवगत [*m* त] इदानीं कार्यरूपस्यानेकविकृत[*b* नि]रूपत्वाद्दुर्वि[*m*. इवि]ञ्जि-
यत्वेन निर्वक्तुमाह । षड्भावविकारा भवन्तीति चाभ्यांघणि । भाव बललक्षणो नियम विरु-
तिकारण तैर्विकारैर्विशिष्ट शब्दप्रकारोभिधीयत उपचरत । यतो वि[*m* तोष्य वि]शयाननामेव
मवनशब्देनाभिधीयते । तेन यो विद्यमानमात्रमवनात्मक स पर भिन्नोऽभिधीयते । 5 • *bs*.
स्वपदार्थे, *a b d* स्व. पदार्थो, *m* स्वपदार्थमवनं, *bt* om च after इति. 6. *m*.
om भावविकारा, *b* भावविकार 7. *bs* सन्तत्वेन for सन्तः स्वेन of *a. b. d m*.
8 *bt*. om शब्द, *m*. शब्दपदार्थः. 9 *m* om. क before एवं. 10. *a*
d पठित्यवधारणार्थं, *bt* om वक्ष्याम. 11. *bs* भावविकारा for विकारा. 12. *bt*.
वनमतदिति.

इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति । जनिः पूर्वो भावस्तस्य पूर्वभावस्य षण्णां भावविद्यारणां यदि वान्यो यः पूर्वो भावविचारस्तस्य जायत इत्यनेन शब्देनादिमाचष्टे ।

आह । किमादिमेव । नेत्युच्यते । उक्तमुत्कृष्टप्रवृत्तवर्गमन्तमिति । स एव पूर्वो-
परोभूतो भावस्तावदेव जायत इत्युच्यते यावन्निष्ठाशब्दाच्चः संवृत्तो जात इति । नाप- 5
रभावमाचष्टे न प्रतिषेधति । नेति प्रतिषेधे । न परो भागोपरभावः ।

आह । कस्मादपरः । पौर्वाभ्यं हि देशकालवृत्तम् । उच्यते । जनिशब्दवाच्यो भाव-
विद्यारः पूर्वः । तस्मादपरकालोत्तराशब्दाच्चः । तत्रैवं सति जनिशब्दवाच्ये भाव-
विद्यारेस्तरेत्यर्थोऽस्ति विद्यमानता । किं चरणम् । न ह्यविद्यमानो जायते । अपि न
चरणान्मनि भावे सर्वे एते भावविद्याराः सन्ति । सर्वार्थप्रसवशक्तिवात्तस्य । यथा 10
शृणुष्यां घटादयो भावविद्याराः । ते तु द्वारद्वारिभावेन विद्येयान्मन्त्रमं प्रभुवन्ति ।
तदया । जनिद्वारेणास्ति । अस्तिद्वारेण विनरिणमतिः । किं चरणम् । न ह्यजातो-
स्तांनुच्यते । नायविद्यमानो विनरिणमत इति । तत्रैवं सति जायत इत्येव शब्दो
बन्नेव केवलं श्रुत्याविवक्षितेतरभावविशेषम् । किं चरणम् । एकार्थवृत्तिवाच्यस्य ।
अस्तिशब्दवाच्यस्य भावविद्यारस्यासंभूतत्वात् । अनवधृतरूपं हि तस्यामवस्थायां तद्व- 15
पन्नुनातगन्मं किमपि जायत इति । तस्माज्जायत इत्येव शब्दो जायमानावस्थायाम-
स्तित्वं विद्यमानमपि नाचष्टे ।

आह । यदि नाकोट्यादानं भवति प्रतिषेधतीति । उच्यते न प्रतिषेधति इति ।
अस्तिवस्य न प्रतिषेधं करोतीत्यर्थः । किं चरणम् । उच्यते । अस्तित्वान्मवानपि ह्यसौ
जायते । एतस्मिन् प्रतिषेधेनात्मक एव स्यात् । कर्मालम्ब्य जायते । तस्मात् प्रतिषेधव्य- 20
स्तित्वम् । उपस्थितत्वाच्च । उपस्थित एव च प्रत्यासन्नस्तस्यावधारणश्च इत्यतश्च न
प्रतिषेधति ।

एवमेव प्रथम उत्तरेष्वपि भावविद्यारेषु । समासनास्तु यत्र यद्वक्तव्यं तत्र तद्वृत्तम् ।

1. b. reads the *prastā* upto आदिमाचष्टे; d. reads जायत इत्येव मात्रः पूर्वभावस्या; m. adds इति after प्रतिषेधति; a. d. जनिपूर्वो भावस्तस्य &c. 2. m. मन्वोत्पः for मन्यो यः. 3. m. यावन्नष्टाशब्दाच्चः. 4. a. d. नेति प्रतिषेधे मन्यो मात्रः आह &c. 5. m. नेति प्रतिषेधे अरोमाकः अरमात् आह, l. नेति प्रतिषेधे न परोभाः अपरोभा आह. 6. d. देशकालवृत्तम् । उच्यते; 7. a. b. d. अरकाले-
स्तिशब्दाच्चः. 8. d. जनिद्वारेणास्ति । अस्तिद्वारेण &c. 9. m. तस्यामवस्थायां तद्वृत्तम् । 10. d. m. जायते तस्मिन्. 11. l. m. च after अस्ति एव. 12. m. तत्र यद्वक्तव्यं तत्र इत्येव.

अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम् । अस्तीति जानस्य सत्त्वस्यावधारणमात्रं ब्रवीति न विपरिणाममाचष्टे अपूर्णत्वात् । न प्रतिषेधस्युपस्थितत्वात् ।

विपरिणामत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारम् । विपरिणामत इत्येष शब्दोऽप्रच्यवमानस्य तत्त्वादप्रप्रद्यमानस्य तत्त्वात्तद्वावद्विकारम् । योस्य भावो-
5 स्तित्वं स्वरूपत्वं वा तस्माद्विकारं विक्रियामात्रं ब्रवीति न वृद्धेरर्थमाचष्टे । न प्रतिषेधति ।

वर्धत इति स्वाहाभ्युच्चयं सांयोगिकानां वार्थानाम् । वर्धत इत्येष शब्दः स्वेशमज्ञाना शिरोश्रीवावाद्दृशदीनां सांयोगिकानां वा गोदिरण्यधान्यादीनामि-
भ्युच्चयमाह । अभ्युच्चिता ब्रवीति ।

10 आह । कथं प्रयोगः । उच्यते । वर्धते विजयेनेति वा वर्धत शरीरेणेति वा । वर्धते विजयेनेति सांयोगिकेषूहाहरणम् । वर्धते शरीरेणेति स्वाहाभ्युच्चये । अत्र वर्धत इति हुवत्रापक्षी(क्षि?)यतिमाचष्टे न प्रतिषेधति ।

अपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः पतिलोमम् । यथेन दि स्वाहेः सांयोगिकैर्था इत्येवपक्षीयते तथेवापक्षीयते । तत्रापि नाचष्टे न प्रतिषेधति ।

15 विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति । विनाश एवापरभावस्तन्व्यादिमाचष्टे । किमादिमेव । नेत्युच्यते । उपक्रमप्रभृत्यभर्तापर्यन्तमित्युक्तं यावद्विनष्ट इति । स च विनाशं हुवत्र पूर्वभावमाचष्टेपक्षी(क्षि?)यनेरर्थं विद्यमानमपि तस्मिन्विनाशे । कथं युगपदपक्षी(क्षि?)यनेरर्थो विनाशोस्तीति । उच्यते । न ह्यनपक्षीयमाणो विनश्येत् ॥ २ ॥

1. a. d om अस्तीति before जानस्य. 4. m. तत्त्वादप्रप्रद्यमानस्य. 5. m. स्वरूप for स्वरूपत्वं, bi. हुवत्र; bi om. न before इहे, 8. a. adds अर्थां after वा, and reads दिरण्यवत्या for गोदिरण्य. 12. m. bi. हुवत्रपक्षीयति. 13 a d इत्येतेनैव? 14. a d अपक्षीयते and अपक्षीयनेऽपि for अपक्षीयते and अपक्षीयते. 16. a. om. all from विनाश to आचष्टे; b विनाश एव परमतर. &c.; d. तन्व्यादिमाचष्टे. 17 a. d इतिहुक्त; bi. om. न after हुवत्र. 18. bi. विनाशमपि for विद्यमानमपि; d. अपक्षीयते after युगपद; m विनाशो for विनाशे.

14. It appears that the word विनाश should be understood after न in तत्रापि नाचष्टे. cf. the above similar passages. Our Mss. do not read it.

अतोन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्माह
ते यथावचनमभ्युहितव्याः ॥

न निर्यदा उपसर्गा अर्थात्रिराहुरिति शाकटापनो नामाख्यातयोस्तु
कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्त्युच्चावचाः पदार्था भवन्तीति मार्ग्यस्तद्य
एषु पदार्थः प्राहुरिमे तं नामाख्यातयोरर्थविकरणम् । 5

आ इत्यर्वागर्थे प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्याभिमुख्यं प्रती-
त्येतस्य प्रातिलोम्यमति सु इत्यभिपूजितार्थे निर्द्वरित्येतयोः प्राति-
लोम्यं न्यवेति विनिग्रहार्थीया उदित्येतयोः प्रातिलोम्यं समि-
त्येकीमावं व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यमन्विति सादृश्यापरभावमपीति
संसर्गमुपेत्युपजनं परीति सर्वतोभावमधीत्युपरिभावमश्वैर्य वैवमु-10
च्चावचानर्थान्प्राहुरस्त उपेक्षितव्याः ॥ ३ ॥

आह । एतेभ्यो भावविकारेभ्यः किमन्येपि व्यतिरिक्ताः सन्ति भावविकार न
वेति । उच्यते । अतोन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह
स्माह । अतो भावविकारपदकायेन्यत्वेन भावविकारा रक्ष्यन्ते न ते पृथक् पृथगन्व-
न्तमिवाः सन्ति । किं तर्हि । एतेषामेव विकारा भवन्ति । तद्यथा । 15
अनिसब्दवाच्यो भावविकारोनेकप्रभेदमिन्नेनेकपर्यायशब्दवचनो निष्पद्यतेभिव्यज्यत
उत्तिष्ठतीत्येवमायुपेक्षितव्यम् । तथास्तिशब्दवाच्योनेकप्रभेदमिन्नेनेकपर्यायवचनश्च
अस्ति विद्यते भवतीत्येवमादि । तथा विपरिणमतिशब्दवाच्यो विपरिणमते जीर्यति
भावान्तरमापद्यत इत्येवमादि । तथा वर्धतिशब्दवाच्यो वर्धते पुत्र्यति उपवीयते
आन्यायत इत्येवमादि । तथा अपक्षी(क्षि?)यतिशब्दवाच्यो ध्वस्यति भ्रस्यतीत्येवमादि । 20

5. A. Bi. complete Khaṇḍa 4 after 'विकरणम्'. 11. A. Bi. complete
Khaṇḍa 5 after उपेक्षितव्याः, and then read प्रथमाध्यापस्य प्रथमः पादः. 14. bi.
om. न before ते, a. b. d. न ते पृथगेवात्यन्तमिवाः &c. 18. d. तथा विपरिणम-
तिशब्दवाच्योनेकप्रभे(दो) विपरिणमने; m. जीर्यते for जीर्यति. 20, b. m. आन्यायत,
a. d. आन्यायत, bi. अपायत; a. d. भ्रस्यति भ्रस्यतीत्येवमादि, b. ध्वस्यति भ्रस्यतीत्येवमादि.

तथा विनश्यतिशब्दवाच्यो विनश्यति प्रियते विलीयत इत्येवमादि । इति ह
स्माद् । एवमाहाचार्यो वाच्यार्थगिरित्यनुवर्तते ।

ते यथावचनमभ्यूहितव्याः । त एते जन्यादिशब्दवाच्या विकारा यथावचनं
यो यस्मिन्वचने यथावचनमवस्थिताः सन्तः प्रकरणोपपत्तिभ्यां मन्त्रार्थावधारणं प्रथम्-
5 हितव्या वितर्क्याः । प्रयुज्यमाना इति वाक्यशेषः । सर्व एव धातवो भाववचनास्तेषा-
मिहाप्यने ग्राप्ते शास्त्रातिगौरवमयादेतत्क्षणमुत्पद्यते । इह शास्त्रे व्याख्याशैलीर्षं द्रष्टव्या ।
उद्देशो निर्देशः प्रतिनिर्देश इति । तत्रोद्देशः सूत्रस्थानीयः । तद्यथा । 'पद् भावविकार'
इति । निर्देशो वृत्तिस्थानीयः । तद्यथा । 'जायतेस्ति विपरिणमत' इति । प्रतिनिर्देशो
वार्तिकस्थानीयः । तद्यथा । 'जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे' इति । एवं सर्वत्र यथा-
10 संभवं शोच्यम् ॥

सानुपद्रुक्तं नामाख्यातयोर्लक्षणं नाम्नस्तु किञ्चिदवशिष्यते तद्वत्तरप्राप्तमपि सदनुना
नोच्यते पदचतुष्टुलक्षणप्रतिशब्ध्याधातमयात् । उन्त्वा पदचतुष्टुलक्षणं चतुर्षेण पादेन
तद्वक्ष्यामः । प्रतिशप्रसक्तमेवाधुनोपसर्गलक्षणमुच्यते ।

आह । वक्ष्यति भवानुपसर्गलक्षणमिदमेव तावदुच्यताम् । किमिमे उपसर्गा नामा-
15 ख्यातवन् पदचतुष्टुत्रिकृष्य बद्धाः सन्तोर्धानाहुर्न वेति । उच्यते । न निर्वद्धा उप-
सर्गा अर्थाग्निराहुरिति शाकटायनः । नेति प्रतिषेधे । निष्कृष्य नामाख्यात-
मध्यान् पदवाक्यरूपेण विरचिताः सन्तः । के पुनस्ते । उपसर्गाः । आख्यातमुपगृह्यार्थ-
विशेषमिमे तस्यैव ह्रजन्नीत्युपसर्गाः । अर्थाग्निराहुरिति शाकटायनः । निश्चयेन सतो-
र्धानाहुः । साक्षात् तेषामर्थाभिधानशक्तिरस्ति पृथग्विरचितानामित्यभिप्रायः ।
20 यथा वर्णानां पदादपगतानामर्थाभिधानशक्तिर्नास्ति एवमेतेषामपि नामाख्यातवियोगेर्था-
भिधानशक्तिर्नास्ति । क एवमाह । शाकटायनः शकटस्यापत्वं (नडादिगठात् फक्)
शाकटायनः ।

आह । कथं तेषामर्थवत्तेति । उच्यते । नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोग-
धोतका भवन्ति । तुशब्दोवधारणार्थः । नामाख्यातयोरेव शोर्थः कर्म तत्रैव
25 विशेषं किञ्चिदुपसंयुज्य द्योतयन्ति । स एव नामाख्यातयोरेवार्थविशेष उपसर्गसंयोगे

1. m om विलीयते. 2 a. d. m क एवमाह for एवमाह of *bi.*, *b* कपमाह
instead. 6 a. d. व्याख्याशीली for व्याख्याशैली 8. b om. अस्ति after
जायते. 11 a. b. d. नामसु. m नामस्तु, *bi.* नामस्तु. 12. m. पदचतुष्टुलक्षणा-
व्याचतमयाद् &c. 14. *bi.* उपसर्गनामाः, 15 a. d. *bi.* निष्कृष्य, *b.* निष्कृष्य, m.
निष्कृष्य, *bi.* सतो for सन्तो, and न इत्युच्यते for नवेति । उच्यते of our *Ms.* 16. *b.*
निष्कृष्य for निष्कृष्य, 20 *bi.* पदादपगतानाः 23 a. d. om. उच्यते. 24. *b.* तत्र
for तत्रैव 25. *d* किञ्चित् for कश्चित्; m. स एव for स एव; a. उपसर्गे for उपसर्गसंयोगे.

सति व्यभ्यते । यथा प्रदीपसंयोगे द्रव्यस्य गुणविशेषोभिव्यज्यमानो द्रव्याश्रय एव भवति न प्रदीपाश्रयः ।

आह । कोन्यथा प्रतीति येनैवमुच्यते शास्त्राद्यन एवमाहेति शृणु । उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः । उच्चावचावचा उच्चावचा बहुप्रकारा इत्यर्थः । एतामुपसर्गपदानामर्थाः पदार्था भवन्ति त्रिपुक्तानामपि नामाख्याताभ्यामिति गार्ग्यः । 5 आचार्यो मन्यत इति वाक्यरोशः । एकैकोन्येनां प्रादीनां नामाख्यातत्रियोगेन्येनैवार्थ इत्यभिप्रायः । तद्यथा । “ प्रेक्षादिस्त्रयोदीर्घभूराधेषु । ” इत्यभिधाने शक्तिरस्त्येनैवैवमायुरलक्षितस्य लक्षणशाश्रे । यदुत्तरेतदुक्तं वर्णनदिति । अनभ्युपगमादपुक्तं न ह्यभ्युपगमत्सामिरेतदनर्थका वर्णा इति । सामान्या हि वर्णैर्नाभिधानशक्तिरस्त्येव । यथा मृदोरन्येषु सर्वभृन्नममाग्रात्मशक्तिः । सा तु 10 पदत्वेन समुदितानामर्थविशेषेनतिष्ठते । यथा मृदोरन्येषां घटे घटात्मशक्तिरभिव्यज्यत एवम् । तत्र यदुक्तं वर्णनदनर्थका उपसर्गा नामाख्यातत्रियोगादित्येतदपुक्तम् । अपि च । वर्णैर्लक्ष्यैरेतदभ्युपगमं पदमन्यनर्थकमेव स्यात् । न ह्युद्दिष्टानुभिद्यत्प्रमाणः षटः शुद्धो भवति । ततश्च पदेरनर्थकैरात्मनानां वाचनमनर्थकमेव स्यात् । वास्तुध्यानर्थकैरात्मनं शास्त्रमन्यनर्थकमेव स्यात् । तत्रधाभ्युदयनिःशेषतायो 15 योयमभ्युपगमः स्वप्रत्ययेन त्रिदशमपमनर्थक एव स्यात् । अनिष्टं चैतत् । तस्मादर्थवन्तो वर्णा इत्युपगमम् । यत् पुनरेतदुक्तं प्रदीपनदनर्थका उपसर्गा इति । तत्रोच्यते । प्रदीपेति स्वैनार्थेन प्रकाशात्त्वेनार्थवानेन । सत्यां चार्थवत्ये प्रकाशमर्थमाधारभूतं प्रकाशयन्त्वां प्रकाशानशक्तिमभिव्यजति । एवमुपसर्गा अर्थवन्तोपि सन्तः स्वार्थाभिधानशक्तिमनेकप्रकारं त्रिदशमनामपि स्वार्थाभिधानशक्त्याधारभूते नामाख्याते प्रत्याख्या 20 मिव्यभ्येषुः । तत्र यदुक्तं प्रदीपनदनर्थका उपसर्गा इत्येतदपुक्तम् । नामाख्यातयोरेवावर्ष उपसर्गसंयोगे सत्युपजायत इति । तत्र द्रुमः । न हि लोके यो यत्र समर्थो

2. *b.* दीपाश्रयः; *b.* प्रदीपाश्रयः for प्रदीपाश्रयः. 3. *m.* पुक्तानां for त्रिपुक्तानां.
 7. *b.* om. अपि, *a. d.* प्रेक्षादिस्त्रयोदीर्घ(दी. प)दीर्घभूराधेषुभ्यामिधाने, *b.* *m.* प्रेक्षादि-
 क्तोदीर्घो पदार्थे इत्यभिधाने. 8. *m.* शक्तिरस्त्येनशुद्धे? 10. *a. d.* मृदोरन्येषु;
a. b. d. m. “मृदव” for “मृदव्य”. 11. *a. d.* मृदवपयतां. 12. *m.* om.
 तत्र. *a. d.* read यत्र for it, *a.* नामाख्यातत्रियोगा for “स्वार्थाभिधानात्”. 13. *d.*
 अपि च न तु वर्णैर्लक्ष्यैरे. 16. *b.* “भ्युपगमप्रत्ययेन, *m.* अनर्थं for अनर्थक.
 17. *a. d.* इत्येवमुपगमं; *a. d.* इति तत्पुक्तं for इति तत्रोच्यते. 19. *b.* एवं for स्त्वा.
 21. *a.* मत्र for तत्र; *b.* एतदपुक्तं । यदपुक्तं नामाख्यातयोः &c. 22. *a. d. m.*
 om. तत्र before द्रुमः.

भवति स तत्रान्यमपेक्षते । नामाख्याते चार्थविशेषं प्रत्युपसर्गसंयोगमपेक्षते । तस्मादुप-
पन्नमुपसर्गस्य क्रियाविशेषोर्ध्वः क्रियासामान्यमात्रमाख्यातस्येति ।

तत्र घदुक्तमनर्थकाः पृथगवस्थिता उपसर्गा इत्येतदयुक्तम् । कुतः । तत्र एषु
पदार्थः प्राहुरिमं तम् । तदेतदुपपन्नं भवति । य एषुपसर्गेषु स्वानेकप्रकारोर्थे इति
5 प्राहुरेव तमिमे उपसर्गाः पदविशेषाः पृथगपि सन्तः । कः पुनरसाविति । उच्यते ।
नामाख्यातयोर्ध्वविकरणम् । अर्थविक्रियामित्यर्थः । तस्मादर्धवन्त एवेति ।

उच्यतां तर्हि क एषां कस्मिन्नर्थविशेषे वर्तते । उच्यते । अयं तावत् । आ इत्यर्वा-
गर्थे । तद्यथा । आ पर्वतादिति । अर्वागिति गम्यते । अनेकार्थत्वेपि सत्युपसर्गा-
णामेकैकोर्थे उदाहरणत्वेनोच्यतेर्यवत्त्वप्रकाशनार्थम् ।

10 प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । प्र परा इत्येतादुपसर्गावितस्यैवाडोर्ध्वस्य प्राति-
लोम्यमाहनुः । प्रगतः परगतः ।

अभौत्याभिमुख्यमाह । अभिगतः ।

प्रतीत्येतस्यैवाभेः प्रातिलोम्यमाह । प्रतिगत् इति ।

अति मु इत्यभिपूजितार्थे वर्तते । अतिधनः सुनाहण इति ।

15 निर्द्वरित्येतयोः प्रातिलोम्यम् । निर्धनो दुर्बाहण इति ।

न्यवेति विनिग्रहार्थीयो । निगृह्णाति । अबगृह्णातीति ।

उदिति अथमेक एव एतयोर्द्वयोः प्रातिलोम्यमाह । उद्गृह्णातीति ।

समित्येकीभावमर्थमाह । संगृह्णातीति ।

व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यमाहनुः । विगृह्णाति अपगृह्णातीति ।

1) अन्विति सादृश्यापरभावमाह । अनुरूपमस्येदमिति सादृश्यम् । अनु-
गच्छतीत्यपरभावः ।

1. *bi.* अपेक्षते for अपेक्षेते. 4. *m. om.* स्वः before अनेकप्रकार. 6. *d.*
25 व्यादर्धवतमेवेति, *m.* adds उच्यते after एवेति. 7. *m. om.* उच्यतां. 9. *m.*
lds एव after शनार्थम्. 13. *b m. om.* एव अने; and *m. om.* आह. 14. *bi.*
is एतौ before अभिपूजितार्थे; *m. om.* वर्तते and adds अति मु इत्येतावमिपूजितार्थ
d. अतिधनुः for अतिधनः. 17. *b m.* उदित्येतयोः प्रातिलोम्यमिति । उदित्य-
भावः इयो प्रातिलोम्यमाह. *d. om.* एतयो. 18. *m.* adds after the preliks
न्यायात् भारार्थमाह. 19. *m. om.* आहनुः; *bi* adds विगृह्णातिर्ध्वविकरणः after
निगृह्य. If our *Ms.*; omit it. 20. *m. om.* इदं before इति. 21. *b.*
निगृह्य for or एव
for तत्रैव.

अपीति संसर्गमाह । सान्निभोपि स्यात् । मनुष्योपि स्यात् ।

उपेत्युपजनम् । उपजनमाधिक्यम् । उपजायते ।

परीति सर्वतोभावमाह । परिषावतीति ।

अधीत्युपरिभावमाह । ऐश्वर्यं वा । अधितिष्ठति अधिरतिरिति ।

आह । 'नामाह्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगदोतक्य भवन्ति' इत्युक्तम् । अत्र नात्रः ५
कर्मोपसंयोगदोतक्य भवन्तीत्येवं न पृथक्ते । "उपसर्गाः क्रियायोगे" इति प्रसिद्धो
दुपसर्गाणां क्रियापदेन योगो न नात्र । उपसर्गा हि क्रियाहृत्वेनैव नामान्या-
स्कन्दन्तीति ॥ ३ ॥

अथ निपाता उच्चारचेव्यर्थेषु निपतन्त्यप्युपमार्थेषु कर्मोपसंघा-
र्थेषु पदपूरणाः ॥

10

तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्ति । इवेति भाषायां चान्वध्यायं चाभि-
रिवेन्द्र इवेति ॥ नेति प्रतिषेधार्थीषो भाषापामुमयमन्वध्यायं "नेन्द्रं
देवममंसत" इति प्रतिषेधार्थीषः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत् प्रति-
षेधति । "दुर्मदासो न सुरायाम्" इत्युपमार्थीष उपरिष्टादुपावा-
रस्तस्य येनोपमिमीते ॥ चिदित्येषोनेककर्माचार्याभिदिदं ह्यादिति 15

2. *bi. om.* उपजनमाधिक्यम् of all our Mss., *a. d.* उपजन for उपजन ?
6. *b.* कर्मोपसंघादोतकाः १; *m.* सिद्धो for प्रसिद्धो. 11. *R.* reads भवन्तीति ।
इवेति, we follow all our Mss. 15. *A. Bi.* conclude, *Pā. 2. Kh. 1.*
here after उपमिमीते.

ot. see *LL. 3-4, P. 57.*

quot. see *Pāṇini I. iv. 59.*

s the first Pāda of the first Adhyāya here. There is
no in reading the colophon. The Mss. generally treat this
āyā, as they include the five adhyāyas of the Nighaṭṭa
e Nīruṭta chapters in continuation. Besides all Mss.
marking the pādas. Hence we omit the colophons
e pādas altogether.

पूजायाम् । आचार्यः कस्मादाचार्यं आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिति वा । दधिचिदित्युपमार्ये । कुलमाषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते । कुलमाषाः कुलेषु सीदन्ति ॥ तु इत्येषोनेककर्मेदं तु करिष्यतीति हेत्वपदेशे । कथं तु करिष्यतीत्यनुष्टुप्ते भन्वेतदकार्षीदिति च । अथाप्युपमार्ये भवति ।

“वृक्षस्य तु ते पुरुहूत शयाः ।”

वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखा शयाः शाखा वैतैर्वातापना भवन्ति शाखाः सशयाः शक्रोतेर्या ॥

1. D. B. add आचार्यः कस्मात् before आचार्यः, B. adds कस्मात्, C. has lost a page, but agrees generally with B D, Bi om. this but notices it as the reading of some of its Mss. 5 A. Bt. conclude Pl. 2. Kh. 2 after भवति. 6. All Mss. accent the quotation from Rig-veda, but A. accents some other portions of the text also, generally at the end of a section or a sentence; Bt. also marks accents similarly, though A. differs from them in some cases e. g. A. reads सम्प्रयुष्यते । अइ च त च वृक्षस्येत्सिन्नेवाये &c; ; विचरणाये, सम्प्रययाये भवति. As, however, these accents merely indicate the occasional rise and fall in intonation, and are not the natural accents of the words, we follow the practice of Mss other than A. in omitting them altogether.

1, 3. R puts the derivations of आचार्यः and कुम्भाया. here into brackets. These words are not found in the Nighantu, but are derived like many other words occasionally in the course of other explanations by Yāska. The Mss. of the commentary take no note of them excepting *m* whose additions are noticed *loc. cit.*

4. Here, as also in LL. 6, 7 on P. 69, I would prefer to take ननु by separating it into न and नु. and not as a compound particle. If we remember that the point in question is the sense of the particle नु, my suggestion seems to be proper. Besides the commentary makes sense if we take them so, and not otherwise. I have, however, allowed them to stand together on the authority of B. and Bi.

6. The line is quoted from RS. VI. 24. 3.

अथ यस्यागमादर्थपृथक्कमह विज्ञायते न त्वीद्देशिकमिव विग्रहेण
पृथक्कात्स कर्मोपसंग्रहः । चेति समुच्चयार्थ उभाम्प्यां संप्रयुज्यते

“अहं च त्वं च वृत्रहन् ।”

इत्येतस्मिन्नेवार्थे

“देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ।”

इत्याकारो वेति विचारणार्थे

“हन्ताहं पृथिवीमिमां निदधानीह वेह वा ।”

इत्ययापि समुच्चयार्थे भवति ॥ ४ ॥

अथ निपाताः । उक्तमुपसर्गलक्षणं सामान्यं ‘नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंग्रह-
योतका भवन्ति’ इति । विशेषलक्षणमपि ‘आ इत्यर्वागर्थे’ इत्येवमादि । अत्या इति 10
श्रुत्वा च ते प्रत्येकं समाग्राताः । अधुना सामान्यलक्षणानुपगतं प्रतिज्ञाप्रसक्तमेव निपात-
लक्षणं वर्तयिष्यामः । तदधिकारोयमथशब्दः ।

उच्चावचेत्वर्थेषु निपतन्ति । उच्चावचेच्चनेकप्रकारेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाताः ।

आह । कतमे पुनस्ते । उच्यते । अद्युपमार्येपि कर्मोपसंग्रहार्थेपि पदपूरणाः ।

उपमैत्रार्थे उपमार्थः । तस्मिन्नुपमार्थे । उपमा नाम कस्मिन्निदेवार्थे यः प्रसिद्धो गुण-16
सत्सामान्यस्मिन्नप्रसिद्धतद्गुणेषु शब्दमात्रेण यदुपसंग्रहोऽयं तद्गुणप्रकाशनं क्रियते सोपमा ।
कर्मोपसंग्रह एवार्थः कर्मोपसंग्रहार्थः । तस्मिन् कर्मोपसंग्रहार्थे । अर्थोपसंग्रहार्थे इत्यर्थः ।
कर्मशब्दो हि प्रायेणार्थपर्यायवचन एतस्मिञ्छब्दे । ‘गतिकर्माण उत्तरे धातवः’
गत्यर्था इति गम्यते । पदमेव पूर्यितव्यं येषामर्थस्ते पदपूरणाः । तदेतन् त्रिधात्वमर्थ-
भेदकृतं निपातानां समासेन ॥

20

1. A. पुपक्तमप्यमिति विज्ञायते । 10. m. अक्षय for अक्षया, 11. m. reads
‘पुपक्तमिति’ । 12. bi. वर्णयिष्याम’, m. ‘त्रिकाराणोयमप’ । 14. All our
Mss. read कतमे पुनस्ते य एतेषामित्युच्यते, bi. as our text. 16. a. d.
सोपात्वमोपसंग्रह एवार्थः- 17. a. d. अर्थोपसंग्रहार्थः । कर्मशब्दो हि &c. 19. a.
b. d. त्रैतम्यं for त्रिधात्वम्.

आह । किमविशेषेण सर्वं एतस्मिन्नर्थे निपतन्ति । नेत्युच्यते । तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्ति । तेषां सर्वेषां मध्ये एत एव चत्वार इव न चित् न च प्रायोक्त्योपमार्थे भवन्ति ।

अधुनैवमुक्त्वा भाषाच्छन्दःप्रविभागेनोदाहरणमेकैकं दर्शयति । समासविस्तारभ्यां
5 हि शास्त्राणि प्रतीयन्ते । तत्तायं तावत् । इथेति भाषायां च उपमार्थीयः । अन्व-
ध्यायं च । छन्दसि चेत्यर्थः । कश्चित् छन्दस्त्वेव भवति न भाषायां कश्चिद्भाषायामेव
न छन्दसि कश्चिदुभयत्र इत्यतो विभागेन प्रदर्शयते ।

आह । किमुदाहरणमिवेत्यस्योपमार्थीयस्य । का बोधमाशब्दस्य व्युत्पत्तिरिति ।
उच्यते । उपगम्यातयागुणेर्माथित इत्युपमा । अग्निरिवेन्द्र इवेति ।

10 “अग्निरिव मन्व्ये त्विदितः संहस्व सेनानीनः सहुरे हूत एधि ।
हृत्वाय शत्रुन्वि भञ्जस्व वेद श्वो जो मिर्मानो वि मृधो नुदस्व ॥

इत्येतदत्रोदाहरणम् । तपसः पुत्रो मन्दुर्नाम तस्येयमार्थम् ।

आह । ननु सर्वे एकायमृग्यजुःसामार्थवर्त्मको ब्रह्मराशिरादित्यान्तर्युरस्य भगवतो
हिरण्यगर्भस्य प्राणस्यार्थम् । ऐतरेयके रहस्यब्राह्मणे “शतर्चिनो माध्यमाः” इत्ये-
15 वमाद्यजुश्रिभ्रम्य पुनः पर्याय्युक्त्य “एतमेव सन्तं शतर्चिन इत्याचक्षते” “एत-
मेव सन्तं गृहसमद इत्याचक्षते” इत्येवमादिना क्रमेण मन्त्रदृक्शब्दान् प्राणे

2 a इवचित्रव प्रायोक्त्या &c, b d इवचित्रव प्रायोक्त्या &c. 4. m °युक्ता;
d. उदाहरणे 108 उदाहरण; m adds च after दर्शयति; m omits all from समास
to व्युत्पत्तिरिति उच्यते l. 9 below. 6. d. om. च after अन्वध्याय. 8. a.
b. d. °पमार्थीयत्वे for °पमार्थीयस्य of bi. 9 a b. d. m. read उपगम्यातयागुणे-
र्माथिते [माथित m]. 13 a d °यजुःसामात्मको. 14. m. bi. हिरण्यगर्भ-
प्राणस्य for हिरण्यगर्भस्य प्राणस्य of a. b. d.; bi. माध्यमाः for प्राध्यमा. of a. b. d. m.
15. a. d पुनः पर्याय्युक्त्येवमेव &c

9. The two examples are taken by Durga to be parts of two ṛiks one of which is explained in our Mss. here, and the other below. May be that Yāska intended one of these as an illustration from the māva and the other from the Veda.

sugg. For quotation vide R.S. X. 84. 2.

if we take for quotation see Ait. Ār. II. ii. 1. There the reading is शतर्चिन to stand एतमेव सन्तम्, and there is also a similar inversion in the next

निगमयति । अपि चैता ऋचः शौनकेन संहृष्टा यस्यामार्याणि चिन्त्यन्ते सा च स्मृतिः ।
 श्रुतिस्मृत्योश्च विरोधे श्रुतिरेव गरायसीति । न्यायविदः खल्वपि पठन्ति “विरोधे त्वन-
 पेक्षं स्यात्” इति । तस्माद्विशेषाभिधानमनर्थकमेवेति । उच्यते । न ह्यकस्मादात्मनः
 परिशयमात्रशेषः सन् शौनकः कुर्यात् । पश्यतो हुभावापि । तेन क्षेत्रज्ञाहुभावापि मन्त्रा-
 भिव्यक्तौ व्यापृतौ । बुद्धिदेवतात्वेन हिरण्यगर्भः क्षेत्रज्ञोवस्थितः सर्वभूतानां कर्म- 5
 विपाकानुरूपेण यमर्थ शब्दं वा दर्शयति तमितरो विशिष्टकर्मकारी क्षेत्रज्ञो बुद्धिस्थः
 पश्यति । तत्रैवं सति वसिष्ठादिर्मन्त्रदृक् क्षेत्रज्ञस्तेनैवोपदर्शितं मन्त्रं पश्यतीत्युभयमुपपद्यते ।
 एवं सत्युभावापि याथात्म्यतस्तावदनुसंधेयौ मन्त्रप्रयोगकाले उभयोरर्थवत्त्वाय । यन्
 पुनरेतदुक्तं भवति श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे स्मृतिरनपेक्षेति । न हि विरोधोऽस्त्युभयोरपि
 संधीयमानयोः । अपि च श्रुतिपूर्वकमेवेदं स्मरणं न स्वतन्त्रम् । ताण्डके हि रहस्यत्रा-10
 द्घणं दर्शयति “येन साम्रा स्तोम्यन् स्यात् तस्मामोपधावेत् । यस्यामृचि तामृचम् ।
 यदावेयं तामृचिम्” इति । तत्र यदुक्तं स्मृतिरिवमिति तदयुक्तम् । तस्मादुक्तव्यमेव
 विशेषार्थमिति ।

1. *a. b. d. m.* अपि चैता ऋचः for अपापीदृशः of *bi*; *a. d.* संहृष्टा. *b.* साहृष्टा.
bi. m. संहृष्टाः; *a. b. d.* चिन्त्यन्ते, *m. bi.* विदन्ते; *m.* तथा च for सा च. We
 read with *a. d.* as it makes sense, though the form संहृष्टा is ungram-
 matical. 3. *a. b. d. m.* न ह्यकस्मात् for नद्येकस्मात् of *bi*. 4. All Mss. as
 well as *bi.* read परिशय^०, but it makes no sense. Is it पुरिशय? The
 text is unintelligible yet retained as such for want of better help.
b. a. d. व्यापृतौ for व्यापृतौ; *a. b. d. m.* क्षेत्रज्ञो व्यवस्थितः for क्षेत्रज्ञोऽवस्थितः of *bi*.
 6. *a. b. d. m.* कर्मविपाकानुरूपेण for ०रूपेण of *bi*; *m.* दर्शयते for दर्शयति; *a.*
घं. तमितरो for तदितरो of *bi*. 7. *d.* वसिष्ठादिर्मन्त्रदृक्; *m. om.* from तत्रैव सति
 to उभयमुपपद्यते; *a. d.* उभयमुपपद्यते. 8. *a. d.* एव सत्युभावापि य[था *d.*]यात्म्यत-
 स्पावदनुसंधेयो मन्त्रप्रयोगकाले उभयोरर्थवत्त्वाय, *b.* as the text, but has तौ for तारत्,
m. याथात्म्यतस्तावदनुसंधेयः, and अर्थवत्त्वाय; *m. om.* यत्. 9. *m. om.* पुनः and भवति;
bi. विरोधे श्रुतिरनपेक्षेति, *a. d.* स्मृतिरनपेक्षेति, *b.* स्मृतिरनपेक्षेति (preferable),
m. स्मृतिरनपेक्षेति. 10. *m.* काण्डक for ताण्डके. 11. *bi.* यत् साम्रा for येन
 साम्रा of all our Mss. 12. *bi.* यदावेयं for यदावेयं of all our Mss.; *a. d.*
 यदावेयं for तदयुक्तम् of *b. m. bi*; *b.* यस्यात् for तस्मात्. 13. *bi.* विशिष्या-
 र्थमिति, *m.* विशेषार्थमिति.

1. Grammar would require here संहृष्टय for संहृष्टा. The स्मृति probably means the आचारानुक्रमणी.

2. The quotation is from Jai. Śū. I. iii. 3.

त्रिष्टुबेया मान्यवी स्येनादिषु निष्केवल्ये शस्यते । मन्युः पुनरिन्द्र एव माहाभाग्यात् कर्मपृथक्त्वाच्च । अथवा देवतान्तरं पृथगभिधानस्तुत्यभिधानसंबन्धात् ।

आह । ननु मान्यवी मन्त्रो माहेन्द्रग्रहयजिसंनिधौ निष्केवल्ये शस्यमानो माहेन्द्रम-
मिहितिसंस्कारेणासमर्थ एव बन्धुम् । अथ किमर्थमेव निष्केवल्ये शस्यत इति । उच्यते ।

- 5 अन्यदेव हि स्तुत्यभिव्यङ्ग्यमपूर्वमारारुपकाराद्भूतं माहेन्द्रग्रहयजिव्यङ्ग्यस्यापूर्वस्य ।
“अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे स्तौतिसंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम्” इति न्याय-
विदो याज्ञिकाः पठन्ति । वक्ष्यति चायमपि ‘इतीमा देवता अनुकान्ताः सूक्तभाजो
हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः’ इति । ४ एष मन्युः स्तुतिभागेव । यथा “अमि
त्वा शू” इति इन्द्र एव तस्मिन्निष्केवल्ये, यथा “आपो हि ह्य” इत्याप आग्निमास्ते ।
10 सुर्वादय आश्विने एवम् ।

- हे मन्यो सहुरे-सहनशील एतस्मिन् शत्रूणामभिभवनकाले प्रत्युपस्थिते हूतः-
आहूतः सन् अस्माभिः सेनानीः-सेनाप्रणेता नः-अस्माकम् एधि-भक्ष । ततश्च
अग्निरिव त्विषितः-दीप्तस्त्वं तेजसा भूत्वा सहस्व-अभिभव तानस्मच्छत्रून् । इत्याय-
इत्वेव यदेतेषामस्मच्छत्रूणां वेदः-धनं तत् त्वमादाय तेषामस्मद्योधानाम् ओजः-बलं
15 मिमानः-निर्माय यथावस्तु यथाई विभजस्व । येषि च केचिद्दत्तावशिष्टाः शृषः-

1. *d.* मान्यवे; *a* निष्केवल्येषु 2 *a. b. d.* पृथगभिधानस्तुत्यभिधानसंबन्धात्
m. श्रुत्यभिसंबन्धात्, *bi.* श्रुत्यभिधानसंबन्धात् 3 *m.* माहेन्द्र ग्रहं, *a d.* माहेन्द्रा
ग्रहयजि; *m.* माहेन्द्र for महेन्द्र. 4 *bi.* अमिहितिसंस्कारेण for ‘मिहितिसं’ of *a b d*
m.; *m.* किमर्थमेव for ‘र्थमेव. 5. *a b. d. m.* स्तुत्यभिव्यंग्य for ‘स्तुत्यभि’ of *bi*;
m. माहेन्द्र ग्रहयजि°. 6 *b* अपि च for अपि वा; *m.* स्तुतिसंयोगात्; *a d.* श्रुतौति,
b. bi. श्रुतौ. *m.* श्रुति, *bi.* विदध्याताम् for विदध्याताम् of all our Mss. 8. *a.*
स्तुतिभागेन for ‘भागेन, *a. d.* add च after यथा. 9. *m.* यथापीद्विद्वीये यथाग्निमास्ते.
11. *a. d. m.* सहनशीले; *m.* पतस्मिच्छत्रूणां, *a b. d. m.* om हूत, *bi.* हूत.
13 *bi.* om प्रत्वा after तेजसा, *m.* om सहस्व and reads अमिषाच for अमिषव.
14. *a. d.* add स्व before वेद. 15. *b.* यद्यपि च केचिद्दत्तावशिष्टा शृषः &c

1 यथा i. e. RS. X 84. 2, given above fully. Jīvananda's edn. cites RS. X 83. 2 in support of मन्यु पुनरिन्द्र एव.

6. For the quot see Jai Sū. II. 1. 24.

7. वक्ष्यति च i. e. in Nir. VII. 18.

8. For quot. see RS. VII. 32. 22.

9. The quot. is from RS. X. 9. 1.

मृषकारिणः अस्मद्विषः अस्मत्तः प्रत्याजिहीर्षन्त्येतद्द्वनं तेषामोजो मिमानः तूलयित्वा कियदवशिष्यत्वा ह्येते न शक्ताः प्रत्याहर्तुमित्येव मिमानस्तावन्मात्रशेषबलान् कृत्वा स्वं विनुदस्व-एनान् दूरं प्रक्षिप अपुनरागमनाय ।

द्वितीयमुदाहरणमेतस्यैव

“इहैवधि मापे च्योष्ठाः पर्वतइवाविचाचलिः” ।

5

इन्द्रइवेह ध्रुवसिंष्टेह राष्ट्रमु धारय ॥”

अनया चानुग्रहा ध्रुव आक्षिप्तो राजानमभिषिपेच । इहैव-राष्ट्रे त्वम् एधि-भव । मा चातस्त्वम् अप च्योष्ठाः । पर्वत इव अविचाचलिः-अविचलनशीलः । इन्द्र इव च इह ध्रुवः-शादवतः तिष्ठ । स्थित्वा च इदं राष्ट्रम् इह उ-एव विभूतियोगेवस्थितं धारय । इत्याशीः ।

10

भाषायां प्रसिद्धमेवेति कृत्वा नोदाहरणं पठितम् । अथवा एते एव । अग्निरिव तीक्ष्णः । इन्द्र इव विक्रान्तः ।

1. Between ०न्त्येतद्द्वनम् and तेषां all our Mss. add:—तामपि विनुदस्व दूरम-पुनरागमनाय । अपवा भोज इत्यस्योत्तरेण विनुदस्वेत्यनेन क्रियापदेन योगः । कथं । इत्वा राष्ट्रमाजपित्वा च तद्द्वन ये केचिद्भतावशिष्टा अस्माद्विषः प्रत्याजिहीर्षन्त्येतद्द्वनमस्मत्तः (*c. l.* in this passage:—*m. b.* add प्रेरयस्व after विनुदस्व; *b.* यद्वा for अपवा; *m. om.* अनेन before क्रियापदेन; *b. m.* संबन्धः for योगः; *b. om.* च before तद्द्वन; *b.* इननावशिष्टाः after केचिन्; *b.* अस्मद्विषन्. for द्विष; *b.* अस्मत् for अस्मत्तः.); *b. m.* कृतयित्वा for तूलयित्वा. 2. *a. d.* ह्येते तेन शक्ताः; *m. om.* स्व. 3. *m. om.* एनान्. प्रक्षिप, *a. b. d.* *om.* प्रक्षिप. 4. *a.* एव तस्यैव for एतस्यैव. 7. *bi.* अभिसिपेच. 8. *a. b. d. m. om.* अविचाचलिः; *b. om.* च after इन्द्र इव. 9. *a. d. om.* च after स्थित्वा; *m.* reads राष्ट्रे for राष्ट्र; *a. b. d. m. om.* उ; *a. d. m.* विभूतियोगे-वस्थित, *bi.*, योगेन स्थित. 11. *a. d.* पठन्ति, *b.* पठति, *m. bi.* पठितं.

1. The addition after ०तद्द्वनं (noticed in the *c. l.* given above) is common to all our Mss. and would perhaps look natural. It also accounts for the repetition of भोजो मिमानः in construing the text as found in the reading of *bi.* which I have allowed to stand. The addition is not introduced in the body of the commentary as without it also a connected idea is somehow made out by the reading as it is printed. Yet I think it probable that the addition formed part of the original reading of the commentary.

5. The quot. is RS. X. 173. 2.

नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायां श्रद्धिः । उभयमनरिन्द्र एव मन्तव्यम् । "नेत्रं देवममंसत" इति । नेत्रं देवमात्मनो दीपयितारममन्यन्तार्थम् ।

आह । किं पुनर्लक्षणमिति । उच्यते । प्रतिषेधार्थीयः पुराणस्यमानोऽष्टादशारस्तस्य यत् प्रतिषेधति । दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उच्यते ।

रस्तस्य येनोपमिमीते इति येनार्थेनोपमेयमर्थमुपमिमीते । तद्यथा
"हस्तु पीतासौ युष्यन्ते दुर्मदासो न सुरायाम्
ऊर्ध्वं नम्रा जरन्ते ॥"

काण्वो मेधातिथिराक्षिरसथ प्रियमेध ऐन्द्रं सूक्तं ददशाते । तत्रैषा गायत्री । येषामपि विनियोगः हृदिदन्यत्र नास्ति तेषां वाचःस्तोमे विनियुज्यन्ते । हस्तु पीतासः-पीताः सन्तो हृदयेष्ववस्थिताः सोमाः युष्यन्ते इव-संप्रहारमिव कुर्वन्ति अहं विशिष्ट इत्येवं स्पर्धमानाः । क इव । दुर्मदासो न । दुर्मदासः "आजसेसुक्" । यया कुत्सितमदाः केचित् पुरुषाः सुराया पीतायां सत्यां युष्येन् एवम् । किं च तमेव यजमानं जरन्ते-स्तुवन्तीव आत्मलाभपरितुष्टाः । कथं जरन्ते । ऊर्ध्वं-ऊर्ध्वरिव-रात्रिमिव नम्राः भूत्वा द्वियं संप्रयोक्ष्यामह इत्येवमभिप्राया इव केचिद्विशिष्टाः पुरुषाः ।

चिदित्येषोनेककर्मा । चिदित्येषोनेकार्थोपि सन्नुपमाधीयसंयोगादत्रोदाहृतः । कथमयमनेकार्थ इति । उच्यते । आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायाम् । आचार्य

2. *m* प्रत्ययत for अमन्यन्त, *b. m* इति शेष, *d* देवते शेष, *bs* om. it altogether. 3-5. *a. d* आह किं पुनर्लक्षणमिति । उपमार्थीय उपरि[वि *b*]ष्टादशारस्तस्य येनार्थेनोपमेयमर्थमुपमिमीते, *b* आह किं पुनर्लक्षणमिति । दुर्मदासो न सुरायामिति उपमार्थीय उपरिष्टादशारस्तस्य येनार्थेनोपमेयमर्थमुपमिमीयते, *m* om. इति after उपमिमीते. 9. *a. d* वाचास्तोमे for वाच स्तोमे. 10. *bs* om. इव after युष्यन्ते 13. *m* पूवन्तीव for तुवन्तीव, *b* स्तरपित च. 14. *m* समोक्ष्यामिहे?, Jivānanda's edn. adds after 'मिप्राया इव -नम्रा स्तोतारः । ते च ऊर्ध्वं पदसा पूर्णं गवादेरुव इव सोमपूर्णं वा जरन्ते स्तुवन्ति इति सायण', evidently a marginal note wrongly incorporated into the commentary. 15. *a. d*. उपमार्थी[*d* *b*]वसन्नेनोदाहृत. 16. *m* adds (between आचार्य. and एव) कस्मादाचार्य आचारं ब्राह्मणत्वापिनोत्पर्णनापिनोति ब्रुदिमिति वा.

1. The quot. is from RS. X. ६६. 1.

2. The reference is to Nir. XIII. 4. Paris'ishṭa.

6. The quot. is RS. VIII. 2. 12.

11. The quot. is Pāg. VII. i. 50.

[कोन्य एवं वक्ष्यतीति । दधिचिदित्युपमार्थे दधित्व ओदन इति ।
 ॥ शिवाहरेत्ययमुक्तिस्तते । शृशं कुत्सिते । कुत्साभानपि तापदाहरेति कि
 रिष्यसि ॥

नु इत्येषोनेककर्मा । कथम् । इदं करिष्यतीति । कथं हि क्रियाया हेतु-
 निमित्तमित्यर्थः । कथं नु करिष्यतीति पृष्ठा करिष्यतीत्युक्ते यत् पुनरुपप्लवति कथं नु
 करिष्यति तदनुज्ञानमेतस्मिन्ननुपप्लवे । नन्वेतदकार्षीदिति च । अनुपप्लव एवायं
 भवतीति । नन्वयमकार्षीदितत् कथमर्थं प्रवीति कथं करिष्यतीति । अथाप्युपमार्थे
 भवति । तद्यथा

“अशो न चक्रवोः शूर वृद्धन्त्र ते मना रिंरिचे रोदस्योः ।

वृक्षस्य नु ते पुरहूत यमा व्युत्तयो परहुरिन्द्र पूर्वीः ॥”

10

भद्रराजो गार्हस्पत्योस्त्रास्त्रिभुवः पूर्वोणार्धेनेन्द्रं स्तुतोत्तरेणोपातन्भवान् । हे शूर
 इन्द्र पुरहूत महानक्ष इय चक्रवोः प्र रिंरिचे-प्रकर्षेणातिरिच्यते तव मङ्गा-महात्वेन
 विभूतिः । कुतोतिरिच्यते । रोदस्योः-द्यावापृथिव्योः । तथानि क्षेत्रं विभूतितुक्तस्य
 एतत्तव त्वद्रक्षानामेवास्माकं सतां वृक्षस्यैव यथाः-शाखाः पूर्वोत्तयः-पूर्वोत्तयहागम-
 नमार्गाः विहरहुः-रिंरिचीभूतास्तावानागमनात् । अतो कष्टं मन्त्रभागधेयतास्माकं येन
 नो धनं तदस्ति येन त्वां यजेमहि । किमत्र त्वां वक्ष्याम इति ।

1. a. d. ओदनमिति. 2. m. adds कुत्सायाः कुलेषु सीदति । after शृशं कुत्सिते.
 3. d. किंश^० for किंश^०; b. आहारिष्यति for रिंरिचे. 4. m. adds हेतुपदेशे after करि-
 ष्यतीति, m. क्रिया for क्रियाया; d. m. हेतुनिमित्त^०. 5. b. om. नु after कथं; m. om.
 करिष्यतीति पृष्ठा; m. 'नुपप्लवति' for 'नि'. 6. m. 'नुज्ञात^०' for 'नुज्ञान^०'. 7. a.
 b. d. अथाप्युपमार्थे भवति. 8. a. om. तद्यथा. 11. b. adds इति after पूर्वीः;
 a. d. परिशिष्टो after गार्हस्पत्यो. 12. a. b. d. चक्रवोः for चक्रवोः. 14 m.
 adds तेषु after वृक्षस्यैव; bi. पूर्वोत्तय^० for पूर्वोत्तय^० of our Mss. 15. N. तत्रावाग^०
 for तत्रावाग^० of our Mss. 16. bi. adds न after धनं; b. m. वक्ष्याम for
 वक्ष्याम;

4-6. All the Mss. of the commentary as well as the editions are
 unsatisfactory from इदं नु to अनुपप्लवे. May the text be इदं नु करिष्यतीति
 पृष्ठा करिष्यतीत्युक्ते परानुपप्लवति कथं नु करिष्यतीति तदननुज्ञानमित्यनुपप्लवे । I
 allow the text to stand as the Mss. read it, but I cannot understand
 the passage as it is.

9. The rik quoted is RS. VI. 24 3.

वयाः-शाखा इति पर्यायवचनः । चेतैर्वया इति निगमप्रसक्तस्य निर्वचनम् ।
शाखा स्वशायाः इति पर्यायप्रसक्तस्य । व्याख्याता उपमार्थीयाः ॥

- अयानन्तरं प्रतिज्ञाप्रसक्तानेव कर्मोपसंग्रहार्थान् वक्ष्यामः । अथ यस्यागमादर्थ-
पृथक्त्वमह विज्ञापते न त्थौद्देशिकमिव विग्रहेण पृथक्त्वात्स कर्मोपसंग्रहः ।
5 यस्यागमादध्याहारादभ्युपगमस्यैव निपातस्य सरूपविरूपैकशेषादर्थतो वा पृथक्त्वमह
पृथग्भाव एव विज्ञायते । तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्चेति ।

- आह । द्वावप्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तौ भ्रूयेते न तु तयोरोद्देशिकमिव पृथक्त्वमिति मया
गाः अर्थान् पुरुषान् पशुनिति प्रत्येकमुद्दिश्यमानानाम् । इह तु विग्रहेण चरन्दा-
गमादेतन् पृथक्त्वमुपजायते । नानाग्रहणं द्वयोर्बहुनामर्थानां विग्रहः । स एव पृथक्त्वादेतोः
10 पृथक्त्वेन निमित्तेनोपलक्ष्यमाणो यस्माद् द्वावथौ बहून् वा शृद्धीत्वैकस्मिन् कर्मण्युपसमा-
नेष्टयति तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ पशेते इत्येकम् । तस्मान् कर्मोपसंग्रह इत्येतस्य-
भेदः तद्भवति । अथवा बृहस्पतिथेलुक्ते प्रजापतिस्तुक्तोपि द्वितीयो गम्यते प्रजापतिश्चेति ।

क्तमः पुनरसाविति । उच्यते चेति कदाचिदयमेव समुच्चयार्थः उभाभ्याप-
प्यर्थाभ्यां विशृद्धीताभ्यामेव संयुक्तः प्रयुज्यते । यथा

- 15 “ अहं च त्वं चं घृत्रहन्सं युज्याव सनिभ्य आ ।

अरातीवा चिददिवोऽनु नौ शूर मंसते भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥”

घोरपुत्रः प्रगाथोनयेन्द्र्या पश्वत्या इन्द्रस्य सत्याधी सत्रव्रीत् । हे घृत्रहन्-इन्द्र ।
अहं च-प्रगाथ- त्वं च सं युज्याव एकस्मिन्नर्थे सति प्राप्तिलक्षणे युज्यावहे आ सनिभ्यः
-आ प्राप्तेः । अरातीवा इत्येकं पदम् । अथैवमावां संयुक्तौ दृष्ट्वा हे अदिवः । अदिवेजस्त-

5 a. b. d. विरूपैकशेषादर्थपृथक्त्वमह, but b. om अह. 7. m ननु for न तु.
8 d प्रत्येकमु^३?, d om. च after विग्रहेण. 9 a. d तेनाग्रहण for नानाग्रहणं,
b. नानात्वेन ग्रहण, a. d स एव for स एष. 10. a. पतस्मिन् for पकस्मिन्.
11. m. इत्येवं नामेश for इत्येतज्जामेश. 13 d. कदाचिदयमेव. 14. b. m.
संयुक्तः for संयुक्तः. 17. a. d. om पशुधा; m. सकथार्थी। 18. d. m.
प्रगाथस्त्व, b. प्रगाथ त्वं; b. युज्यावहे for युज्यावहे, a. d. आ सनि प्राप्तेः.

1 I should it not be पर्यायवचनम्? We read, however, with all our
Mss. and b.

इन् । हे शूर विक्रान्तेन्द्र अरातीवा चिन् । अदानशीलोपि दानशीलतामुपेत्यानुमंस्यत्
एवावयोदानम् । मद्राः-मन्दनीयाः इन्द्रस्य रातयः-दानानीत्येवं मन्यमानः । को हि
नाम त्वत्संयुक्तानामम्माकं न दद्यादित्यभिप्रायः ॥

अथाप्याकारः । एतस्मिन्नेवाथै-समुच्चयार्थं देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकारः ।
अथमन्मिन्मन्त्र आकारः

5

“ यो अग्निः कव्यवाहनः पितृभ्यर्क्षतामृषः ।

प्रेदु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥”

अनुष्पु यामी पितृभ्यो विनियुक्ता । योग्निः कव्यस्य वोढा यस्यायमधिकारः
कव्यानि वोढव्यानीति स इहाम्माकं पितृभ्यो होतृत्वेन स्थितः पितृन् आहूय यथात्
-पूजयन्तित्यर्थः । किलक्षणान् ऋतामृषः-सत्यमृषो वा यज्ञमृषो वा । किञ्च । प्रेदु हव्यानि 10
वोचति-वोचतु च प्रप्रवीलितानि हवीष्यस्मत्प्रदत्तानि । कस्मै । देवेभ्यश्च पितृ-
भ्यश्च इति ॥

वेति अयं विचारणार्थं । समुच्चयार्थप्रमद्रेनोदात्तियते

“ हन्ताहं पृथिवीमिमां निर्दधानीह वेह वा । कुवित्सोमस्याग्रमिति ॥”

ऐन्द्रो लवस्तस्येयमार्यं गायत्री । हन्त इदानीमेव अहम् इमां पृथिवीं इह वा 15
अन्तरिक्षलोके । इह वा-शुलोके । अथवा इह-दक्षिणे स्कन्धे इह वा-सव्ये निर्दधानि-
अवस्थापयामि अतः स्थानाद्दृश्य । अयं किमर्थं शूने कुवित्सोमस्य-बद्धं सोमं अपां-
पीतवानिति । अस्य मे सोमभानस्यानुरूपमेव वीर्यमस्तीत्यभिप्रायः ।

अथापि वेत्यर्थं समुच्चयार्थं भवति ॥ ४ ॥

1. a. d. om. अरातीवा चिन्; a. d. bi. om. after (अग्निः) अग्निर्ब्रह्मदत्त वे शूर
विक्रान्तेन्द्र; a. अनुमंसत्, m. अनुमंसस्यत् । 4. a आकारः, d अपत्याकारः; a. d.
एतस्मिन्समुच्चयार्थं, b. अपाकार एतस्मिन्समुच्चयार्थं. 5. d. अयमेतस्मिन् 6. a.
b. d. कव्यवाहनः । 8. bi. आग्नी for यामी of a. b. d. m.; a. d. कव्यवोढा, b.
कव्यस्य वोढा. 9. a. d. होतृत्वेन व्यवस्थितः; bi. om. आहूय after पितृन्.
11. a. वोचतु वा, a. b. d. m. read प्रदत्तानि for प्रदत्तानि of bi. 15. b. ऐन्द्रो
for ऐन्द्रो; b. तस्येयमार्यं, m. स्तस्येयमार्यं? 16. m. अपा for अपा, and दक्षिणस्कन्धे
for दक्षिणे स्कन्धे. 17. bi. ब्रूते for ब्रूये of our Mss. 18. a. d. वीर्यमप्यस्ती-
त्यभिप्रायः. 19. m. om. वेत्यर्थं.

- वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति ॥ अद् इति च इ इति च विनिग्रहार्थीयौ
 पूर्वेण संप्रयुज्येते । [अयमहेदं करोत्वपमिदमिदं इ करिष्यतीदं न
 करिष्यतीत्यथाप्सुकार एतस्मिन्नेवार्थं उत्तरेण मृषेये वदन्ति सत्यसु
 ते वदन्तीत्यथापि पदपूरण इदमु तद् । हीत्येपोनेककर्मदं हि करि-
 5 ष्यतीति हेत्वपदेशे । कथं हि करिष्यतीत्यनुष्टुप्ते । कथं हि व्याकरि-
 ष्यतीत्यसूयायाम् । किलेति विद्याप्रकर्ष एवं किलेत्यथापि न ननु
 इत्येताभ्यां संप्रयुज्यतेतुष्टुप्ते न किलैवं ननु किलैवम् । भेति प्रतिषेधे ।
 मा कार्षोर्मा हार्षीरिति च । सल्विति च खलु कृत्वा खलु कृतमयापि
 पदपूरण एवं खलु तद्वभूवेति । शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायां
 10 शश्वदेशमित्यनुष्टुप्ते एवं शश्वदित्यस्वयं ष्टुप्ते । नूनमिति विचिकित्सार्थीयो
 भाषायामुभयमन्वध्यायं विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्चागस्त्य इन्द्राय
 हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सांचकार । स इन्द्र एत्य परिदेवयांचके ॥५॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति ।

“वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।
 ते अप्रेक्षमयुञ्जंस्ते अस्मिन्भवमादधुः ॥”

15

1. A. B. conclude Pā. 2. Kh. 3. here after त्वेति. 2. B. करो-
 त्वपमिदं इ, all others as text; A C तु for न 7, B. C. R. ननु किलैवं
 मोहं प्रतिषेधे, A. D. B. किलैव भेति. 11. A. अगस्त्य. 12. A. B. con-
 15 clude Pā 2. Kh. 4. here after परिदेवयांचके. B. concludes also the
 second पाद. Some Mss. of the commentary conclude the 2nd पाद at
 the end of the next section A concludes the 2nd पाद at the end
 of the 3rd पाद of Bi. 13. a. d. मनुर्वा त्वा । अस्मिन्मन्त्रे । अनुष्टुप्तेषां &c
 15. b. अथवायुज्यन्.

4. Durga regards इदमु and तद् as the initial words of two paks, for
 which see commentary These may, however, be alike the other
 examples in this sect.

14. VS. IX. 7. is very similar to this in sense and reading. It reads
 वातो वा मनो वा गन्धर्वाः &c.

धामदेवो गौतमो नया त्रिष्टुभोपसं तुष्टाव । प्रतिस्तुवाकाश्विनयोः शस्यते । इदं तत्
ज्योतिः यत् जनाः कथयन्ति । उच्चारः पदपूरणः । एतन् पुरुतमं बहुतमम् । कुतः
पुरुतमम् । तमसः । यदभिभूय शार्वरं तमः स्वमात्मानमभिव्यनक्ति । अत एव तत्
बहुतमम् । पुरस्तात् प्राच्यां दिशि ज्योतिः वयुनवन्-प्रज्ञानवदुत्तिष्ठति । नूनं निधयेन
5 एता उपसः दिवो दुहितरः । रूपसामान्यात् दुहितृत्वम् । विभातीः-विभासमानाः
गातुं गमनमपि कृतार्थं जनानां कृणवन् इवन्त्य आगच्छन्ति चयेयमनुरज्यते प्राचीं
दिक् विष्वंसते च तमः । एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनम् ।

“तदु प्रयक्षतममस्य कर्म दस्सस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपहरे यदुपरा अपिन्वन्मर्षणसो नय ध्वतसः ॥”

- 10 द्वितीयमुदाहरणमस्यैव । गौतमो नोधा अनया त्रिष्टुभेन्द्रमस्तौत् । प्रवर्ग्ये विनि-
युक्ता । तत् प्रकर्षेण यक्षतमं-पूज्यतमम् । उ इति पदपूरण एव । अस्य-इन्द्रस्य
दस्सस्य-दासयितुर्दशनीयस्य वा चारुतमं-शोभनतमम् । अन्यदपि तस्य अस्ति दंसः-
कर्म किमपि बहुप्रकारं तत्रार्थेव पूज्यमेव । इदमेव तस्य चारुतमं च पूज्यतमं च ।
तत् किम् । उपहरे यत् उपराः अपिन्वत् । उपकानमर्हन्ति यस्मिन् देशेवस्थिताः
15 सहायाः स उपहरो देशः-जनैरनाकीर्णो यस्मिन्नेकाकी यन् उपराः-मेघपूरिताः मध्व-
र्णसः-मधुदना. चतस्रः नयः-नदीः अपिन्वत्-अपातयत् अक्षारयत् । वर्षद्वारेण
यज्ञादि प्रवर्तयत् इत्यतः एतदेवास्य चारुतमं पूज्यतमं चेत्यभिप्रायः ।

2. *m.* यज्ञना for यज्ञनाः; *b.* पदपूरणार्थः for पदपूरणः. 5. *bi.* दुहि-
वृत्तात् for दुहितृत्वम् of all our Mss. 6 *bi.* कृणवत् for कृणवन् of all
others. 7. *bi.* विष्वस्यते for 'ष्वस' of all our Mss; *b.* पक्षस्यां for पक्षस्या.
10. *a. d.* नोधानया, *b.* नोधा जनया, *bi.* नोधाख्यानया, *m.* om. these. 11. *b.*
पदपूरण for 'पूरण'. 13. *b.* तत्रार्थे पूज्यमेव, *m.* तत्रार्थेष्वेव?, *m.* पूज्यतमे for
पूज्यतमं. 14. *a. d. m.* यत् for तत् before किं. 15. *a. d.* om. स and
read जनैरनाकीर्णो for जनैरनाकीर्णो; *b.* तस्मिन् for यस्मिन्; *a b d. m.* om. मध्वर्णस
and नदीः. 16. *a. d. m.* अप आनयत् for अपातयत्; *a d.* om. अक्षारयत्;
17. *a. d. m.* यज्ञादि वर्षद्वारेण प्रवर्तयत इत्येत एतदेवास्य चारुतमं पूज्यतमं [om *m.*]
चेत्यभिप्राय, *b.* यज्ञादि वर्षद्वारेण and चारुतमं पूज्यतमं चेत्यभिप्राय, *bi.* चारुतमत्
पूज्यतमत्वं चे?

हीत्येषानेककर्मा । तद्यथा । इदं हि करिष्यतीति हेत्वपदेशे । कथं हि करिष्यतीत्यनुष्टुप् । कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसूयायाम् । कथमयं व्याकरिष्यतीत्यहृतप्रयत्नोर्यामित्यभिप्रायः । अमर्षादमाशाच्छब्दपूर्वकोभिप्रायः परिवादोसूयेत्युच्यते । परगुणानभ्यनुज्ञेत्यर्थः ।

किलेति विद्यापकर्षे-विज्ञानातिशय इत्यर्थः । अन्यत् उपश्रुत्वातिशयेनावधा- 5
यान्यम्मा आवष्टे क्विन् एवं किल एतदासीद्युद्धमिति ।

अथापि न ननु इत्येताभ्यां संयुक्तः किलेत्ययं प्रयुज्यते अनुष्टुप् अर्थे । अन्यत् उपश्रुत्य कंचिदर्थं नायमेवमिति तत्तस्मैवार्थमन्यमनुष्टुप्छति । अथेतरमथद्घ-
त्वंस्य न किलैवम् इति । ननु किलैवम् इति ।

मेति अर्थं प्रतिषेधे । तद्यथा । मा कार्षीमां हार्षीरिति च अर्थं च प्रतिषेधा- 10
शीय एव ।

सन्विति च । तद्यथा । सलु कृत्वा । अहृत्वेत्यर्थः । देशभाषाव्यवस्यैवं-
जातीयानामुपेक्षितव्यः क्विन् प्रयोगः । अथापि गन्वित्ययं पदपूरणो भवति ।
तद्यथा । एवं सलु तद्रमूवेति । अन्वीक्ष्यः प्रयोगः क्वचित्तादवृत्तेषु ।

शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम् । छन्दसि पुनरन्येष्वन्येषु भवति । 15
यवाममवं दृश्यः । इयं चास्य शैव्यर्थमपेक्ष्य । एवंशब्दस्य पुस्तात्प्रयोगो वा भव-
त्युपरिग्राह्यः । तद्यथा । शश्वदेवमित्यनुष्टुप् एवं शश्वदित्यस्वर्षण्टुप् । अर्थे इति
वाक्यशेषः ।

नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम् । विचिकित्सा नाम विवेकपूर्वको-
वधारणाभिप्रायः । तत्रार्थं भाषार्या भवति । उभयमन्वध्यायम् । छन्दसि पुनरय-
मर्थद्वये भवति । विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च । 20

1. m. adds ठ before हीत्येषो? 3. b. om. इति after व्याकरिष्याति. 4. bi.
परगुणानभिज्ञेत्यर्थः, we read with our Mss. 5. bi. adds after इत्यर्थः-अन्यत्
व्यश्रुत्वातिशय इत्यर्थः. 6. m. एवं किलेति. 8. m. अर्षान्तर? for अथेतरम्?
10. m om. अर्थं after मेति, m. om. च after अर्थ, b. खल्विति चार्थं प्रति-
षेधाशीय एव । तद्यथा &c. for अर्थं च प्रतिषेधाशीय एव । खल्विति च । तद्यथा &c.
12. a. l. d. add एवं after तद्यथा; a. d. देशभाषाव्यवस्यैवं &c. 14. m.
अन्वीक्ष्य for अन्वीक्ष्यः. 15. a. d. अन्येष्वन्येषु भवति. 16. a. d. शीली for
शैली, b. अनेष्य for अनेष्य. 19. a. d. om. उभयं, and read अन्वध्यायं पुनरयमर्थ-
द्वये &c., b. उभयमन्वध्यायं छन्दसि पुन? &c., bi. om. छन्दसि.

उदाहरणमत्र निर्विषयुर्निदानमेवाह । अगस्त्य इन्द्राय इत्यादि । निदानवतां
 मन्त्राणां निदानमेव पूर्वं वक्तव्यम् । तेन एतितरामर्थ उच्यमानः प्रकशते । ततः
 पदानि । ततोर्थः । ततः प्रत्येकं विग्रहेण निर्वचनम् । एष हि व्याख्यात्मनः । अगः
 कुम्भस्तत्र स्थानः संहत इत्यगस्त्यः । स इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः संप्र-
 5 दित्सांचकार । संप्रदातुमेच्छदित्यर्थः । स इन्द्र एत्य परिदेवयांचके । परि-
 देवता नाम मन्वुपूर्वको विलापः ॥ ५ ॥

“ न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम् ।

अन्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥ ”

न नूनमस्त्यद्यतनं नो एव श्वस्तनमद्यास्मिन् श्वि । सुरित्यहो नाम-
 10 धेयं द्योतत इति सतः । श्व उपाशंसनीयः कालो ह्यो हीनः कालः । कस्त-
 द्वेद यदद्भुतम् । कस्तद्वेद यदभूतमिदमपीतरदद्भुतमभूतमिवान्यस्य
 चित्तमभिसंचरेण्यमभिसंचार्यन्यो नानेयश्चित्तं चेततेरुताधीतं विनश्य-
 तीत्यप्याध्यातं विनश्यत्याध्यातमभिप्रेतमयापि पदपूरणः ॥ ६ ॥

न नूनमस्ति इति । विचार्यमेतन्ममैतत्तावत् । अद्यतनं हविर्मम नास्तीति । नकारं
 15 दृष्ट्वाद्यतनशब्दोप्याहृत आचार्येण । प्रतिषेधे हि सति प्रतिषेधेनाप्यवश्यं भवितव्यमिति ।
 एते च मन्त्रैकदेशा एव सन्तोप्याहाराः पदातिरेकादध्ययनकाले नाधीयन्ते । ते त्वर्थे-

1. *m* reads विविष्णु for निर्विषयुः; *b. m.* om. इत्यादि. 2. *bi.* अर्पेनुच्यमान.
 3. *b.* शब्दानिर्वचनम् for निर्वचनम्; *a. d.* एष हि व्याख्यातः? 4. *a. b. d. m.*
 इन्द्राय for इन्द्राय; *ls* निरूप्य. 5. *m* प्रदातुं for संप्रदातुं; *a. d. m.* उपेत्य for एत्य.
 6. After विलाप *ls.* concludes sect. 4. and adds the colophon इति निरुक्त-
 शतो षष्ठाध्यापस्य द्वितीयः पादः; *a.* concludes section as ॥ १० ॥ but does not
 conclude the *pāda*, *b. c. d.* conclude sect. 5 but do not mark the *pāda*.
 11. A. B. 'मूनमिति वा' for 'मूनमिदम्'. 12, 13. B. C. D. R. as above, A.
 B. उताधीतं विनश्यतीत्याध्यातमभिः; *Bi.* concludes sect. 1 of the 3rd *pāda* after
 पदपूरणः; A. however concludes sect. 5 of the 2nd *pāda*. 15. *m.* कथ्या-
 द्विपते for कथ्याहन, *a.* om. सति; *a. d.* om. अपि; *m.* प्रतिषेधेन for प्रतिषेधेन.
 16. *b.* एव for एव; *m.* 'रेकाध्यय' for 'रेकादध्यय'.

निर्वचनकाले प्रकाशयितव्याः । अथापि स्यात् श्वसनं भविष्यतीति । नो श्वः । इदं तावदस्मदर्थमेव निरुक्तं सदस्मत्तो व्यापन्नमय श्वसने का प्रत्याशा । किं कारणम् । कस्तद्वेद यदद्भुतम् । को हि नान तद्वेद-जानाति यदद्भुतमनुत्पन्नं कस्य भविष्यतीति मम वा अन्यस्य वेति । कस्मात् पुनर्न विशायत इति । अतो यस्मात् अन्यस्य चित्त-मभिसंचरेण्यं-संचरणशीलमनवस्थितमित्यभिप्रायः । उत अपि अथेति छन्दसि समानार्थाः । एतद्वचनं इविः आधीतम्-आध्यातमभिप्रेतं सत् मया ममेदमित्येवं तथापि विनश्यति एवान्यस्मै प्रदीयते । तत्रैवं सति श्वसनमस्माकं भविष्यतीति कुत एतदिति समस्तार्थः ।

अथैकस्मिन्निरुक्तम् । अथ अस्मिन् यवि । द्युतित्यहो नामधेयम् । द्योतत इति सतः । द्योततेर्द्युतिरिति । द्योतेत इति कर्तृकारकम् । सति यत्र द्या-10 तत्रोच्चारित एव कारकनियमो द्रष्टव्यः । अन्यत्र यथेष्टं योज्यम् । श्व उपाशंसनीयः उपगम्य सचेतसा आशासव्यो भवत्यनागतत्वान् । द्यो हीनः कालः । अतिक्रान्तो हि स भवति । श्वःसंवन्वान् ह्यःशब्दोविद्यमानोपि निरुक्तः । अद्भुतम्-अभूतम् । इदमपीतरदद्भुतम् शोणितवर्णादि अभूतमिव कादाचित्कत्वात् । शब्दसारूप्य-श्रवणेनैदं निरुक्तम् । अन्यो नानेयः नानात्वेन व्यवस्थितस्यापत्यमस्तुलजस्येत्यर्थः । 15 अथवा न सनामानेयः । चित्तं चेततेः । चेतत्यनेनार्थानिति चित्तम् । उताधीतं विनश्यतीति । आध्यातम्-अभिप्रेतम् इति पर्यायवचनम् । एवमयमास्मिन्मन्त्रे विचिकित्सार्थाः ॥ ६ ॥

2. *bi.* अस्मन्नो for अस्मत्तो of all our Mss.; *bi.* व्याप नूनमप for व्यापन्नमप of *b. m.* a. *d.* व्यापन्नमप. 3. *m.* अद्भुतमुत्पन्नम् । 4. *m.* विशायेति । 6. *b. d.* पत्र for पत्र. 7. *b. d.* पत्र for पत्र. 9. *bi.* om अथ. 10. *a. b. d. m.* द्योतेते तदिति द्युतिरिति कर्तृकारकम् 11. *a. d.* तत्र तत्र for तत्र; *d.* श्व इति उपाशंसनीयः; *b.* adds काल after उपाशंसनीय. 12. *b.* सचेतसा, *bi.* सचेतसा, *a. d.* चेतसा; *m.* adds कालो before द्यो as also before अतिक्रान्तो. 13. *m.* reads संवन्वान् for श्व संवन्वान्; *bi.* 'विमानो' for विद्यमानो of all our Mss. 14. *a. b. d.* कदाचित्कत्वात्. 17. *m.* om. इति after विनश्यति; *bi.* om. पत्रम-यमास्मिन्मन्त्रे विचिकित्सार्थाः । of all our Mss.

अथापि अयमन्यस्मिन्नन्त्रे पदपूरणो भवति ।

“ नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुंदीपदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षां स्तोवृभ्यो मातिं घृग्भगो नो वृहद्वदेम विद्ये सुवीर्यः ॥ ”

सा ते प्रति दुग्धां वरं जरित्रे । वये वरयितव्यो भवति । जरिता
 ५ गरिता । दक्षिणा मघोनी मघवती । मघामिति घननामघेयं मंहतेर्दा-
 नकर्मणो दक्षिणा दक्षतैः समर्घयति कर्मणो व्यृद्धं समर्घयतीत्यपि वा
 प्रदक्षिणागमनादिद्वामभिमेत्य दिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणो हस्तो दक्षतेरु-
 त्सादकर्मणो दाशतेर्षा स्यादानकर्मणो हस्तो हन्तेः प्राधुर्हनने । देहि
 स्तोवृभ्यः कामान्मास्मानतिदंहीर्मास्मानतिहाय दा भगो नोस्तु ।
 10 वृहद्वदेम स्वे वेदने । भगो मजतेर्बृहदिति महतो नामघेयं परिष्टुडं भवति ।
 वीरवन्तः कल्याणवीरा वा वीरो वीरयत्यमित्रान् धेतेर्वा स्यादति-
 कर्मणो वीरयतेर्वा ॥ सीमिति परिषहार्थीयो वा पदपूरणो वा । “प्र
 सीमादित्यो अंसृजत्” । प्रासृजदिति वा प्रासृजत्सर्वत इति वा ।

“ वि सीमतः सुरुचो वेन आवर् ”

13 इति च । व्यृणोत्सर्वत आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरोचनात् ।
 अपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददौत पञ्चमीकर्माणं सीमः
 सीमतः सीमातो मर्यादातः । सीमा मर्यादा विधीयति देशाविति ॥
 त्व इति विनिषहार्थीयं सर्वनामानुदात्तमर्थनामेत्येके ॥ ७ ॥

1. *by* अस्मिद् for अन्वस्मिन्; after पदान्ते *a. A.* and इति निरुक्तौ पदुभ्यामस्य द्वितयं पादः. 5. *A.* महने^० for मंहते^०. 9. *C. R.* नोस्तु. *Di.* नो अस्तु.
 10. *G. D. R.* परिष्टुडं. *Bi.* परिष्टुडं 17. *A.* व्यृणीष्यति. *Bi.* विनीष्यति. *B. C.*
D. R. विधीयति 18. *A.* concludes sect. 6 of the 2nd pāda, and *Di.*
 sect. 2 of the 3rd pāda after इत्येके.

2. *RS. II. 11. 21.*

12. The quotation is from *RS. II. 28. 4.*

14. The quotation is from *VS. XIII. 5.* or *SS. (Chh. Br.) IV. i. 5. 9.*

नूनं सा ते इति । पृष्ठमदस्येयमार्षम् । पृष्ठस्य चतुर्थेहनि मरुत्वतीये दास्यते ।
 नूनम् इति पदपूरण एव । सा दक्षिणा ते-तव या पुत्रभावके कर्मणि । सा किं
 करोतु । प्रति दुग्धाम् । किम् । वरम् । कर्मणो दक्षिणागुणकात् फलप्राप्तिस्तथापि तु
 दक्षिणायामुपचर्यते । कस्मै । जरित्रे-स्तुवते यजमानाय । किलक्षणा । मघोनी-
 मघवती-द्विग्यधान्यादिधनेन संयुक्ता तद्वतीत्यर्थः । किञ्च शिक्ष-देहि । कस्मै । 5
 स्तोत्रभ्यः-ऋत्विग्भ्योनुकामान् । किञ्च प्राति धक्-मास्मानतिदाय-अती-
 त्यान्येभ्यो देहीति मा दा इत्यर्थः । अस्मभ्यं तावदेहि ततो न्येभ्योपि दास्यसि चेत्यभि-
 प्रायः । किं च भगो नः-धनं नोस्तु । येन किं कुर्यामि । बृहद्देम-महदूर्जितं वदेम
 दीयतां भुज्यतामिति । क्व । विदथे-यज्ञे । अथवा स्वे गृहे । किं च युष्मदनुग्रहाच्च
 सुवीराः-वीरवन्तो भवेम पुत्रवन्तो यद्यपुत्राः । एवमयं मत्वर्थायः सुः । अथ पुनः 10
 पुत्रवन्त एव ततः कल्याणवीरा इति समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । वरो वरपितृव्यो भवति । त्रियते ह्यसौ । जरिता
 गरिता गिरतेः स्तुत्यर्थस्य । मघं मंहतेर्दानकर्मणः । दीयते हि तत् । दक्षिणा
 दक्षतेः समर्धयत्यर्थस्य यज्ञे हि यत् किञ्चिद्विगतधिकं भवति तदियं समर्धयति विशिष्टं
 यज्ञस्य साधनमेतदिति । अपि वा प्रदक्षिणागमनात् दक्षिणा । दक्षिणा दिश-15
 मभिप्रेत्य । सा हि दक्षिणस्यां वेदिधोणावप्रेण गार्हपत्यं जघनेन सदो दक्षि-
 णेनाग्नीध्रं गत्वा अन्तर्वेदि स्थित्वान्तरेण चात्वालमाग्नीध्रं चोत्सृज्यमाना गच्छति । दिक्
 पुनर्दक्षिणा हस्तप्रकृतिः । प्राङ्मुखस्य प्रजापतेर्यतो दक्षिणो हस्तो बभूव सा दक्षिणा
 दिग्भवत् । अथ दक्षिणो हस्तः कस्माद्दक्षिण इति । दक्षतेः उत्साहार्थस्य । स

1. *ô.* पृष्ठस्य for पृष्ठस्य. 2. *a. m.* पदपूरणमेव for °पूरण एव; *b.* पुत्रभावेके
 for °भावेके. 3. *b.* तथापि तुर्दक्षिणायाः । 4. *b. m. om.* जरित्रे; *d.* कस्मै ते
 यजमानाय. 5. *bs.* शिक्षा for शिक्ष of our Mes.; *b. m.* add हे इन्द्र before शिक्ष.
 7. *b. m.* दास्यसि चेदेहीत्यभिप्रायः. 8. *b.* वदेम मदीयतां; 10. *b.* पुत्रवन्त यद्य-
 पुत्रा एव । अयं &c. 11. *bi.* एवं for एव; *d.* मघतः for ततः; 13. *bi.* om.
 गिरते; *b. m. bi.* add इति after गरिता; *bs.* adds इति after मघे; *a. d.* दानार्थस्य
 for दानकर्मणः. 14. *a. d.* add कृत before भवति; *b.* adds इन्द्र समर्धयतीति
 before यज्ञे हि. 15. *a.* adds दि before यज्ञस्य. 17. *bs.* °नाग्नीधीपं; *bi.*
 अन्तर्वेदि; *bi.* अन्तरेण चात्वालोत्करो तमाग्नीध्रं चोत्सृज्यमाना गच्छतीति; we read
 with *a. d.*; *b. m.* add ताम् after °त्करो; *b.* adds दिक्प्रकृतिः before दिक्पुनः.
 18. *bi.* om. यतो after प्रजापतेः. 19. *b.* adds दक्षिणो हस्तो दक्षतेःस्त्वादिकर्मण
 इति before अथ.

शुक्लाह्वान् भवति कर्मसु न तथा सव्यः । दाशतेर्वा स्यात् दानार्थस्य । तेनैव हि प्रायेण दीयते । अथ हस्तः कस्मात् । हन्तेः । तेन हि हन्यते । मन्वन्त्येनापि वेनविद्वेजेन हन्यते । एवम् । थो हन्तव्यो भवति तस्य हनने अयमेव तु प्राशुः—शीघ्रः इत्यर्थः । बृहदिति महतो नामधेयं परिवृढं भवति इति । वीरो वीरपत्यमिघ्रान् 5 वानाप्रकारमारयतीत्यर्थः । धैतेर्वा स्यात्प्रतिकर्मणः—गत्यर्थे वर्तमानस्य । गच्छत्येवासावभिमुखः शत्रून् । वीरपतेर्वा विक्रमार्थस्य । विक्रान्तो हस्तौ भवति ॥

सीमिति अयं परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा ।

अस्यामेव तावदुभयमपि प्रदर्शयति । ततः परिग्रहार्थीयत्वे द्वितीयमुदाहरणं वक्ष्यति । ग्रहसमदस्य तत्सुत्रस्य वा कर्मस्येवमार्थम् ।

- 10 “अ सीमादित्यो अष्टजद्विधर्ता ऋतं सिन्धवो वरुणस्य यन्ति ।
न भ्राम्यन्ति न वि मुचन्त्येते वयो न पम्स्रुथा परिष्मन् ॥”

विष्टुप् सौरी । सूर्यः पुनरस्यां वरुणनाम्ना स्तूयते । प्रासृजत्सूर्यो रदमीन् । सीमिति पदपूरण एव । कुतोपीत्यविश्रितमेवैतत्पदपूरणपक्षे । अयं परिग्रहार्थीयम् । सर्वमेव परिगृह्णाति । प्रासृजत् सर्वत्र इति वा । विधर्ता—विधारयिता रस्नानां रदमीनां वा । स्व- 15 शिमजालान्तर्गतस्य वा धर्ता सर्वस्य जगतः । ऋतम्—उदकमादाय पृथिवीलोकादन्तरिक्षलोकाद्य । सिन्धवः स्थन्दनाः सूर्यरदमयः । ते हि आदित्यमण्डलान्यधो वर्तमानाः स्थन्दन्ते वर्षकाले सूर्येण प्रसृष्टा उदकमादाय सार्वलौकिकं वरुणस्य—सूर्यस्य स्थानं मण्डलं यन्ति । तदेवमप्यनिशमुत्सर्गादानलक्षणं स्वकर्म कुर्वाणा न भ्राम्यन्ति । न वा भ्रान्ता अपि सन्तो विद्यगादप्येतत्कर्म विमुचन्त्येते । कथं पुनः पतन्तो न भ्राम्यन्ति ।

2. a b. d. add हस्तौ before हन्ते, b. n for ननु. 3. a. b. d. एव for एव of b. m. a d सत्यं हन्यते for तस्य हनने, b. सत्यं प्राशुर्हनने हननेऽप्यमेव & c. m. तस्य हनने for तस्य हनने. (The reading of a. d. is better here). 4. a. d. परिष्मद् हि परिष्मद् तद्भवतीति । b. b. 'प्रकारं भारयती'. 6. b. 'भिमुख for 'भिमुखः. 8. b परिग्रहार्थीयत्वेन. 9. m कर्मस्येवार्थे 10. a b d m read पादपूरणपक्षे for पदपूरणपक्षे. 14. a. d. om. वा after इति; b. m. om. रदमीनां (perhaps better.) 16. a. स्थन्दनात्, d स्थन्दनात् for स्थन्दना, but b. m. स्थन्दमाना; m b. प्राशुो for न्यधो. 17. m. स्थन्दन्ते; d. वर्षाकाले for वर्षकाले; d' सर्वलौकिक; m सृष्टा for प्रसृष्टा; m. स्थानमण्डल for स्थानं मण्डल. 18. b यान्ति for यन्ति, a. d. कर्म for स्वकर्म, b. कुर्वाण. for कुर्वाणा of d. m. 19. a. d. add न before अपि; a. m. d. मुच्यन्त्येते for विमु.

किं शनकैः । न । वयो न-वय इव-पक्षिण इव शीघ्रं पतुः-पतन्तः खुष्या-उषुष्या-
लुब्ध्या-शीघ्रिक्रियापि गत्या परिज्मन्-परिजमन्तः-परिगच्छन्तः सर्वमप्येतज्जगत्त
थान्यन्ति न विमुञ्चन्त्येतन् कर्म । एतद्गुणयुक्तानामप्येतेषां मूर्ध् एव प्रविसर्गे संयमे च
ईश्वर इत्येवं सूर्यस्य स्तुतिरेषा ।

“ ब्रह्मं जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्भिः सीमतः सुदृचो वेन आर्चः ।

. 5

स बुध्न्या उपमा अंस्य विष्टाः सतश्च योनिमसंतश्च विवः ॥

इदं द्वितीयमुदाहरणम् । वामदेवपुत्रो नकुल्येनया लिष्टुमादित्यं नुयाव । प्रवर्ग्यं
विनियुक्ता इक्ष्मोपधाने चादिचयने । ब्रह्म-आदित्याद्यं जज्ञानं-जायमानम् । प्रथमं-
अनुत्पन्नेष्वन्येष्वदितेः पुरस्तात्-प्राच्या दिशि तदुदयोपलक्षितमेव प्राच्याः प्राचीत्वम् ।
वि आर्चः-व्यवृणोत्-विष्टानकरोत् । सुरुचः-प्रशस्तरौचनान्-रस्मीन् । सीमतः 10
-सर्वतः । किं च स वेनः-मेधावी बुध्न्याः-बुध्नमन्तरिक्षं तदवयवभूता दिशः उपमाः
-उपनिर्माज्यः तासु हेतत्प्रतिष्ठितं सर्वमुपनिर्मायते जगदित्येतस्मात्ता एवोपनिर्माज्य
उच्यन्ते । विष्टाः-विस्थाः । तासु हेतज्जगद्भिभिर्न तिष्ठतीति ता एव विष्टाः । सतश्च-
अभिव्यक्तस्य-स्थूलस्य असतश्च-अनभिव्यक्तस्य-सूक्ष्मस्य योनि विवः-व्यवृणोदित्यर्थः ।
तद्गुण्ये ह्येवंगुणयुक्ता दिशोभिव्यज्यन्त इत्यभिप्रायः । अथवा बुध्न्या आप आन्त-15
रिक्षास्ता उपमा इत्येवमादि सर्वं योज्यम् ।

अपि वा सीमित्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पञ्चमीकर्माणम् । सीम्रः
सीमतः सीमातो मर्यादातः सीमा मर्यादा विधीव्यति देशाविति ।
विगतसंतानो देशौ करोतीति ॥

1. m. om. लुषुष्या. 2. *bi.* गत्यापि for अपि गत्या. 3. *bi.* प्रविसर्गे for प्रविसर्गे
of a. d. 4. m. मूर्ध्स्तुति for मूर्ध्स्य स्तुति. 7. *b.* om. ब्रह्म जज्ञानमिति read
by all others after उदाहरणम्, m. reads ब्रह्म जज्ञानं प्रथममिति चक, *bi.* quotes
the verse before वामदेवपुत्रो &c.; m. इति for इदं; *bi.* प्रवर्ग्यंविनि°. 8. a.
d. इक्ष्मोपधाने. 9. d. अत्रेषु for अन्येषु, *bi.* om. अन्येषु; *bi.* a. b. आदितः
for आदिते; m. अनुत्पन्ने अन्येषु अदितेः पुरस्तात् etc.; *bi.* तद्गुण्येप°; a. d. लक्षितेनैव
for लक्षितेनैव. 10. a. b. d. आर्चः for वि आर्चः. 11. *bi.* पञ्चमताया; m.
om. दिशः. 12. *bi.* पतन् तस्मात् for पतस्मात् of our Mss.; m. adds उपमा
उपनिर्माज्य after विस्थाः. 14. a. d. सूक्ष्मयोनिः स्थानं विवः, *b.* m. सूक्ष्मस्यास्य
अगतः योनि स्थानं &c.; m. अवृणोत् for व्यवृ°. 15. *bi.* आदित्योदये for तद्गुण्ये
of all our Mss; *b.* आन्तरिक्षाः for रिक्षा. 18. *bi.* विधीव्यति.

त्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम् । निपातत्वेनैतदपि संदिश्यते ।
 वक्ष्यति हि 'निपात इत्येके' इति । अतस्त्व इति ह्येवं निपातकाण्ड उदाह्रियते
 संशयपरिशोधनाय । त्व इत्येतद्विनिग्रहार्थीयमिति व्याख्यातम् । किं तत् । सर्वनाम ।
 विप्रतिपन्नस्वरत्वात्स्वरमन्यवधारणस्य अनुदात्तं इत्याह । कथं पुनर्विप्रतिपन्नस्वरे-
 5 तदिति । उच्यते । प्रातिपदिकस्यान्त उदात्त इत्यौत्सर्गिकं रुक्षणमन्यत्राप्रादान् ।
 लक्षणविदोपि चास्यापवादं पठन्ति " त्वत्त्वेनेमसमसिमेत्यनुष्ठानि " इति । अर्धनामे-
 त्येके । अर्धस्यैतन्नामेत्येवमेके आचार्या मन्यन्ते । वक्ष्यति चाप्यपि 'त्वो नेम
 इत्यर्धस्य' इति । तदेतत् प्रकरणोपपदाभ्यामध्यवसेयं अर्धनाम क सर्वनामेति ॥ ७ ॥

“ ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वीं गायति शकरीषु ।

10 ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि विमोत उ त्वः ॥”

इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्ट ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान्हातर्ग-
 च्चनी । गायत्रमेको गायति शकरीषूद्राता । गायत्रं गायतेः स्तुति-
 कर्मणः शक्यं ऋचः शक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृत्वमशक्यन्तुं तच्छकरीणां
 शकरीत्वमिति विज्ञायते । ब्रह्मैको जातेजाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्व-
 15 विद्यः सर्वं वेदितुमर्हति । ब्रह्मा परिचृढः श्रुततो ब्रह्म परिचृढं सर्वतो
 यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य

2 *m* इ for हि ; *d* इति वै इ for इति ह्येव ; *m* अतस्त्व for अतस्त्व. 3 *bc*
 विमु तत् for किं तत् of *b m*, *a d* सर्वनामाविप्रति? 4. *m* स्वरमन्यवधारण?
 5 *a. b d om* उदात्त, *bc* adds च after अन्यत्र. 6 *a b m d* add अद्येन
 after पठन्ति ; *a d* त्वेनेमसमसिमेत्यनुष्ठानि, *b* त्वात्तत् नेमसमसिमे इनुष्ठानीति, *m* त्वत्
 नेमसमसिमेत्यनुष्ठानीति 8. *b om* क सर्वनाम. 15. *C. D.* read परिचृढो and
 परिचृढं. *B.* परिचृढो and परिचृढः.

2 For the quot. see p. 83. l 2.

5. ऋचोऽन्त वदति (Phitsūtra I 1) is the sūtra here referred to

6. Phitsūtra IV. 9. The readings of this sūtra in all the Mss. do not agree with one another, nor with Sidd Kāu in श्वरप्रक्रिया where the sūtra is read as त्वत्त्वेनेमसमसिमेत्यनुष्ठानि.

7. For the quot. vide Nir. III. 20.

9. RS. X. 71. 11.

नेताध्वरं कामयतं इति वापि वाधीयाने पुरुषबन्धोध्वर इति यद्भनाम
ध्वरतिर्हिसाकर्मा तत्प्रतिषेधो निपात इत्येके । तत्कथमनुदात्तप्रकृति
नाम स्यादृष्टव्ययं तु भवति ।

“उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुः ।”

इति द्वितीयायाम् ।

“उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे ।”

इति चतुर्थ्यामयापि प्रथमात्रह्रस्वचने ॥ ८ ॥

यथात्र सर्वनाम तथेयमनुदाह्रियते ऋचां त्वः इति । बृहस्पतेरार्यम् । ऋत्वि-
हर्मणां विनियोगमनयर्चाचष्टे । ऋचां त्वः पोषमिति । य एते चत्वारो
महर्त्विज एतेषां त्वः—एक इत्यर्थः । किमेकः करोति । ऋचां पोषं—सुष्टि¹⁰
पुपुष्वान्—पुनः पुनर्भूयां वा देवतायायात्मानुसंचिन्तनसंज्ञानगर्भः स्थानकरणात्-
प्रदानवनीर्ययाकालमृचोधीयानः आस्ते । स हि तासां पोषः । क्लम एक
एतत्कर्म कुर्वन्नास्त इति । होता । एतत्तावदगभ्ययनकर्म तस्मिन् होतारि विनि-
युक्तम् । उक्तं च “यद्वैत्र होत्रं क्रियते” इति । गायत्रं त्वः गायत्रमेको

3. B. C. D. read द्रष्टव्ययन्तुः This is the traditional way of recita-
tion also, but makes no sense. The Nirnayasarāgar edition reads द्रष्टव्यं तु
instead, which makes sense, but the wording is rather unexpected. as
on similar occasions we are familiar with तद्वेत्तेनोपेक्षितव्यं rather than द्रष्टव्यं.
7. A. concludes sec. 7 of the 2nd pāda, but Bi. marks sect. 3 of the
3rd pāda after ऋचवचने. 9. a. d. read ऋत्विक्कर्मविनियोगमनयर्चाचष्टे. 10. m
च for त्वः । 11. d. om. one पुनः ; a. b. d. देवतायायात्मानुसंचिन्तनसंज्ञानगर्भ-
स्थान^०, m. देवता यथाशक्यतनुसंचिन्तनसंज्ञानगर्भः स्थान^०, bi. देवतायायात्मानुसंचिन्त-
नसंज्ञानगर्भ^०. 12. b. ऋचाधीयानः. 13. b. m. पतस्मिन् for तस्मिन्. 14. bi.
होत्रं for होय of our Mes.; b. om इति; d. om. एव after ऋचा; a. d. om. गायत्रं
before एकः.

4. The quot. is from RS. X. 71. 5. The entire verse is quoted and
explained in Nir. I. 20.

6. The quot. is from RS. X. 71. 4. For the entire verse quoted
and explained, see Nir. I. 19.

14. The quot. is from Ait. Br. XXV. 8.

गायति शक्नोषु-ऋक्षु । कतमः । उद्राता । तस्मिन्त्येतत्सामग्नकर्म विनियुक्तम् ।
 उक्तं च “साग्नेद्रीथम्” इति । ब्रह्मा त्वः-ब्रह्मा नाम एक ऋत्विक् जाते-प्रायश्चित्ते
 विद्यां वदति विद्याप्रयहेतुत्वादात्मनो विद्यां-विज्ञानं; वदतीतिरेभ्य ऋत्विग्न्य
 इदमत्र कुरुतेति । तत्रापि हेतत् कर्म विनियुक्तम् । स पुनरेव सर्वविद्याः-सर्ववि-
 5 ज्ञानस्तयावियो ह्यसावधिकारी त्रयीविद्यासंयुक्तो येनासौ सर्वमेव वेदितुमर्हति । न
 ह्यसर्वविन् तमधिकारं शक्नुयाभिर्वर्तयितुम् । उक्तं च “अथ केन ब्रह्मत्वं कियत इति ।
 प्रप्या विद्या” इति । यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः-एक इति । मीयन् इति
 मानं कर्म तन्मात्रेत्युच्यते । या काचिदिति कर्तव्यता यज्ञस्य तां विमिमीतेष्वर्थु-
 नानाप्रकारं करोतीत्यर्थः ।

10 अथैकपदनिरुक्तम् । गायत्रं गायतेः स्तुत्यर्थस्य स्तुयते ह्यनेन । शक्यं ऋचः
 शक्नोतेः इत्युक्त्वा ब्राह्मणेनापि शक्नोतेः शक्रीशब्दे ष्टित् दर्शयति । तद्यदाभिर्दृ-
 ष्टमशक्यन्तुं तत् एतन् शक्रीणां शक्रीत्वम् । ययस्मादाभिरभियुग इन्द्रो
 ष्टमशक्यन्तुं तच्छक्रीत्वम् इति विज्ञायते । ऋचां शकरोत्वमित्येवं ब्राह्मणेपि शक्नो-
 तेरेव शक्यं इति विज्ञायते । लिङ्तोपि हि दर्शितं भवति आख्यातजानि नामानीति ।

15 ब्रह्मा परिवृढः श्रुततः स हि त्रयीं विद्या वेद । शब्दसारूप्यप्रसक्तमुच्यते
 ब्रह्म परिवृढं सर्वतः । ऋगादि परं चोभयमपि तत्परिवृढं सर्वांशु दिक्षु । अध्वर्युः
 अध्वर्युः एवमपि पृथगत इति । पुनरप्याह । अध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेता-
 प्रापयितेत्यर्थः । स ह्यन्तं प्रापयत्यध्वरमेव । अथवा अध्वरं कामयते कर्तुम् इति

2 a d एकएक for एक. 3 m वदतीतिरेतरऋत्विग्न्य । 4. a b. repeat
 इदमत्र कुरुत once more 5. a. त्रयीविद्यां संयुक्तो । 6. a. b. d. m. read
 अथ केन ब्रह्मत्वमित्यनया प्रप्या[रथ । m]विद्ययेति, b. अथ केन ब्रह्मत्वं कियत इति ।
 प्रप्या विद्या इति. 7. a d. add विमिमीते before एक इति. 8. a. d. समानं
 for मानं of m b. 9. a. d. read नानाप्रकारं for प्रकारं. 10 a. b. d.
 m om. अथैकपदनिरुक्तम् । 11 b. om. ब्राह्मणेनापि शक्नोते. 12. b. एव
 for एतन् of all our Mss; a d. m. om. शक्रीणां, b. adds तन् before ययस्मा°.
 13. b. add तदेतच्छक्रीणां before ऋचां, b. इत्येव for इत्येवं. 14. b. om
 5. त्रयोऽत्र
 6. Phitsa, b. ऋगूचने for पृथगते, of all Mss. 18 a. b. d. 'स्यध्वरम् ।
 do not agree (s better).

the sūtra is n

7. For the 4 Ait. p. XXV. 8.

9. RS. X. 71 i' - XXV. 8.

अध्वर्युः । एतस्मिन्निर्वचने युः वसूव इति यथा । अथवा अधीयाने तमध्वरम् ।
 एतस्मिन्निर्वचने अध्वर इतीयमेव संज्ञा भवति मयश्चेतिवत् । एतस्मिन्निर्वचने
 युः अयम् उपबन्धः नामकरणः अध्वरमधीते यः सोध्वर्युः । विप्रहृष्टस्तस्याध्वर-
 चास्य तत्पनाचष्टे अध्वर इति यज्ञनाम । अध्वर इत्यधुना निर्वक्तव्यः ।
 ध्वरतिर्हिंसाकर्मा । 'ध्वरति धूर्वति' इति हिंसाशेषे पठितौ । तत्प्रतिषेधः अध्वरः 5
 अर्हिस इत्यर्थः ।

साह । नन्वत्र ह्यन्ते पशवश्चिउपन्ते तृणवनस्तनयः । तत्कथनार्हिसः । उच्यते ।
 अन्धुरय एव हि सः । एवं हि श्रूयते " न वा उं एतन्त्रियसे " इति । तथा च

“ कुशत्वमिच्छन्ति तृणानि राजन् ”

इति । तस्मादन्धुरययोगादर्हिस इत्युपपत्तेः ।

10

निपातः अयम् इत्येके मन्यन्ते ।

एवमेवोपरशे निष्पत्त्वमस्योक्त्वाधुना चोदकरशे स्थित्वा परमशनाशिन्याह ।
 तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात् इति । तदेतच्छब्दरूपननुदात्तत्वभावं सन्
 कथं नाम स्यात् । ननु भवैवोक्तम् ' उत्सर्गेनैवान्तोदात्तानि प्रातिपदिकानि ' इति

1. *b.* adds अपि वासीयाने युष्पद्वन्धः before अपवा. 2. *bi.* मञ्जाको^२ for
 मञ्जाको^२. 3. *bi.* नामकरणम् for 'करणः; *b.* अधीयते for अधीते । 4. *b. m.*
bi. ध्वर for अध्वर after यज्ञनाम. 7. *m. om.* दृग्^२; *a. d.* अप for तृ.
 8. *bi.* एतस्मिन्निर्वचने, *b.* reads the whole verse given in the footnote.
 10. *m. om.* इति after अर्हिस. 12. *m.* 'क्त्वमधुना &c.; *a. d.* add अनुदात्तं
 after एतद्रूपं. 13. *a. om.* इति after स्यात्.

2. The interpretation of अधीयाने etc., as printed by *bi.* seems to be
 inaccurate. Durga seems thereby to say that the word अध्वर signifies
 by स्थुना the person studying the sacrificial ritual. In this case the affix
 यु has no meaning, and hence the letter of the text, अधीयाने युष्पद्वन्धो,
 seems to be contradicted. We believe the proper idea should be that the
 word अध्वर, i. e. sacrifice, signifies by स्थुना the ritualistic treatise or
 a ब्राह्मण, which expounds the ritual of the sacrifice (अध्वर). The affix
 यु then signifies अधीयानः e. g. अध्वरपठति सः अध्वर्युः. We have, therefore,
 added punctuations to yield this meaning.

5. Vide Nigh. II. 19. 3-4.

8. VS. XXIII. 16.

न वा उं एतन्त्रियसे न रिष्यसि देवं देवेषु पथिभिः सुयेभिः ।

परासते मुञ्जो यत्र ते एतुस्तत्र त्वा देवः संविता देवस्य ॥

14. उच्यते-see p. 82, L. 5.

प्रज्वेप्वसमा बभूवुरास्यदघ्ना अपर उपकक्षदघ्ना अपर आस्यमस्यते-
 रास्यन्दत एनदघ्नमिति वा दघ्नं दध्यतेः स्ववतिकर्मणो दस्यतेर्वा
 स्याद्विदस्ततरं भवति । प्रत्रेया हृदा इवैके प्रघेया दृष्टशिरे स्रानार्हा
 हृदो हृदतेः शब्दकर्मणो ह्रादतेर्वा स्याच्छीतीभावकर्मणोथापि समु-
 च्चयार्थं भवति पर्याया इव त्वदाश्विनमाश्विनं च पर्यायाश्चेति ॥ अथ 5
 ये प्रवृत्तेर्येभिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते
 पिताक्षरेष्वनर्थकाः कर्मीमिद्विति ॥ ९ ॥

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः इत्येतस्यामृचि । बृहस्तेरार्थं विद्यासूक्तं नाम । अक्ष-
 ण्वन्तः-अक्षिसंयुक्ताः । कर्णवन्तः-कर्णसंयुक्ताः । एवमपि समानेन्द्रियाः समानपृष्ठो-
 दरणाणिपादाः सन्तः । आप च सखायः-समानख्यानाः सर्वे मनुष्याख्याः । अथवा 10
 समानेषु शास्त्रेषु कृतभ्रमाः । वैयाकरणा वैयाकरणानामेव समानस्थाना नैरुक्ता एव
 नैरुक्तानाम् । मनोजिवेषु-मनोगम्येष्वर्थेषु असमा बभूवुः । केचिद्ब्रह्मपोहनधारण-
 वक्तृत्वसमर्थोः केचिदमेवसः । कथमसाम्यमिति । यतो दृष्टान्तेन प्रतिपादयति ।
 आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव । आदघ्ना एव आदघ्नासः-आस्यदघ्न-
 हृदपरिमाणाः केचिद् प्रज्ञया । उपकक्षामः-कक्षसभिकृष्टदेशतुल्योदका इव हृदाः एके 15
 प्रज्ञया हृदाः स्रानार्हा-स्रानार्हा-असोभ्या अपरिमेयप्रज्ञानाः । दृष्टश्रे-दृष्टशिरे-दृश्यन्त
 इति समस्तार्थः ।

अपैकपदनिरुक्तम् । अक्षि चष्टेः पदयत्यर्थस्य । दृश्यते अनेन । अनक्तेः
 व्यक्त्यर्थस्य इत्याप्रायणः मन्वते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिभिर्वचने भवति । तस्मा-

1. A. E. C. अपर आस्य°, Bi. अपरे आस्य°. 3. A. दृष्टशिरे for दृष्टशिरे
 4. Bi. R. हृदतेः for ह्रादते of A. B. C. D. 5. After समुच्चयार्थं भवति A.
 concludes sect. 8. of the 2nd Pāda, and Bi. sect. 4 of the 3rd Pāda.
 8. d. adds सखायः after कर्मवन्तः; a. d. read अस्यां for पतस्यां; m. पतत् for नाम;
 d. adds (after नाम) तत्रेयमृक्. 9. bi. om. कर्णवन्तः कर्णसंयुक्ता before
 परमपि. 10. m. om सन्तः; a. b. d. m. om. सखाय; m. समानाख्यानाः; a. b.
 d. मनुष्याख्याः; bi. m. मनुष्या. 11. m. om. वैयाकरणा. 12. m. क्वचित्
 for केचिन्; b. m. 'पोहकरण' for पोहनधारण°. 13. b. m. कथमसाम्यमिति, a.
 d. कथमसाम्यमिति, bi. कथमसाम्यमिति; a. d. दृष्टान्तं न दर्शयति for दृष्टान्तेन प्रति-
 पादयति. 14. m. om. pratika आदघ्नासः etc.; d. आस्यदघ्नहृदपरिमाणा केचिन्.
 15. m. om. एके. 16. a. b. d. om. स्रानार्हा; bi. om. स्रानार्हा. 17. bi.
 अपैकपदनिरुक्तम्; a. adds इति after अनेन. 19. a. आप्रायणः for आप्रायणः;
 bi. ब्राह्मणमपि for ब्राह्मणमपि.

देते व्यक्तरे इव भवत इति ह विज्ञायते यस्मादिदं नामेति । किमिति प्रकृत-
 मनेत्य । अथवा यस्मादेते त्रेऽवयवभूयिष्ठे तस्मात्कारणादिभ्येवं चच्छब्दमन्वाहृष्य
 विद्यमानमविद्यमानं चोत्पाद्य तस्माच्छब्दस्य सामर्थ्यमुत्पाद्यते । तथाहि स निरुक्ताहो
 भवति । सर्वत्र साक्षाद्भेषु शब्देभ्येवं व्याख्यायमो इच्छव्यः । एते अदिगी इतरे-
 5 म्योद्देश्यो व्यक्तरे-सुखरे-प्रकाशरे भवतः अन्वकारेण इति प्रकाशेने नरुत्तर-
 दांना न तथेतराम्भशानि एवं अज्ञानेपि अनन्तरेवप्रक्षिणी इति ह विज्ञायते ।

1. *bi* om. इ विज्ञायते after इति. 2. *m*. om. कारणात् 3. *bi*. इत्यद्
 for उत्पाद्य; *b m* शब्दज्ञानभ्यादपह्नापचिते for शब्दस्य सामर्थ्यमुत्पाद्यते. 4. *bi*.
 adds च before साक्षाद्भेषु; *a b*. व्याख्यायमो for व्याख्यायमो of *bi*.; *d*. व्याख्यायमो
 इच्छव्यः. 5. *m*. om. प्रकाशरे; *bi* प्रकाशेनैव for प्रकाशेते, *b*. प्रकाशते. 6. *a*.
d. om. इ after इति; *b. m*. च for इ.

कर्णः कृन्ततेर्निकृत्तद्वारो भवति । ऋच्छतेरित्याघ्रायणो मन्यते । ब्राह्मणमपि
चेनस्मिन्निर्वचने भवति ऋच्छन्तीव से उदगन्तामिति ह विज्ञायते इति ।
ऋच्छन्तीवैतौ कर्णौ रोभिर्व्यक्ताः सन्तः शब्दाः । एतावपि च उदगन्तां प्रत्युद्गच्छन्
इव शब्दप्रक्षणाय । विचार्यमाणे ज्ञायते रो कर्णाविति । आन्वयस्यतेः क्षेपार्थस्य
क्षायते होतदाभिमुख्येनात्रम् । स्यन्दतेर्वा स्यादापूर्वस्यैव क्षवणार्थस्य । शुकोपि 5
होतदग्ने आगते स्रवत्येव क्षेपमाणं येन तदादीभूतं प्रसितुं शक्यते । दध्मं दध्मतेः
क्षवत्यर्थस्य । स्रुततरमिव तद्भवति पूर्वतरात्परिमाणान् । दस्यतेर्वा स्यात् क्षयार्थस्य ।
विदस्ततरं शुभशीणतरं तद् भवति उत्तरस्मात्परिमाणान् । प्रक्षेयाः प्रक्षेपेण
भ्रातृं येषु योग्यभगावत्वात्ते प्रक्षेयाः स्नानार्हा इत्यर्थः । हृदो ह्रादतेः शब्दार्थस्य ।
शब्दं ह्रासावभिहन्यमानः करोति । ह्रादतेर्वा स्यात् शीतीभावाद्यस्य प्रीध्मेपि ह्रासौ 10
शीतल एव भवति ।

अथापि अयमसौ निपातः समुच्चयार्थे भवति । कनमः त्वन् इति ।
किमुदाहरणम् । पर्याया इव त्वदाश्विनम् इति । आह । किमुक्तं भवति । उच्यते ।
आश्विनं च पर्यायाश्चेति । एवं समुच्चयार्थे भवति ॥

अयं ये प्रवृत्तेर्पिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वास्यपूरणा आगच्छन्ति 15
पदपूरणास्ते पिताक्षरेष्वनर्थकाः कर्मापिद्धिति । व्याख्याताः कर्मोपसंप्र-
क्षार्षीयाः । तत्प्रसङ्गेन हीत्येवमादयो अन्यार्था अप्युक्ताः । प्रतिज्ञाप्रमक्तानेवाधुना पद-
पूरणान् वक्ष्यामः । तेषां सामान्यमेव तावद्दक्षणमुच्यते । तत्राधिकाराद्योयमथशब्दः । अयं
ये प्रवृत्तेः परिमनास्ते अर्थे अन्यैरेव वास्यगतेः पदेरभिनाक्षरेषु गद्यग्रन्थेषु वास्यपूरणा
आगच्छन्ति पदपूरणार्थास्त एव पिताक्षरेषु पादद्वयेषु भवन्ति । उभयत्रापि तु तेनर्थक्य 20

2. a. d. ऋच्छन्ती इव. 3. a d उदगन्तामित्युद्गच्छन् इव. b. प्रत्युद्गच्छन् इव ।
4. b. m. शब्दप्रक्षणाय, bi. प्रक्षणाय. 5. a d. क्षिप्यते होतदाभिमुख्येनात्रम्,
d. क्षिप्येते for क्षिप्यते, m. "होतदभि" for "होतदामि". 6. a. d. om. अग्नेः,
a. d. तदादीभूते, bi. तदादीभूतम् for तदादीभूतं of b. m. 7 bi. उत्तरात् for पूर्वतरात्,
9. m. तेन for त. 10. m. अभिमन्यमान. for अभिहन्यमानः 12 bi. कनमः
for कनय. of our MSS 14 a. d. पर्यायश्चेति पर समुच्चयार्थे. 16. bi. क
आपि संप्रदा? for कर्मोपसंप्रदा? 19. a d परिमनापिने for परिमनाप्ते, b. m. प्रापिते
परिमनाप्ते for it, b. अ-येरेकत्रास्यगते पादे; d. om. गद्यग्रन्थेषु, m. वास्यपूरणेषु for it-
20. m. पदपूरणास्त पर, bi. om. पादद्वयेषु before मरुति.

अनर्थान्तरवाचकाः प्रकृतादर्थात् न किञ्चिदधीन्तरे द्योतयन्ति । पदमेव वाक्यमेव वा
 पुरयितव्यमित्ययमेव हि तेषामर्थो नान्यदर्थान्तरम् । उक्तं च

“ क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् ।

सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥”

इति । कतमे पुनस्ते । कमीमिद्विति । एते चत्वारः कम् ईम् इत् उ इति ।

आह । ननु ये प्रवृत्तेर्ष इति यदेतदुपदिष्टं लक्षणमत एव विज्ञास्यामो येमिताक्षरेषु
 वाक्येषु पठितास्ते मिताक्षरेषु पदपूरणा भविष्यन्तीति । अथ किमर्थमेते विशेषतः कमी-
 मिद्वो निर्दिश्यन्त इति । उच्यते । एते हि प्रायेण पदपूरणा एव । अन्ये पुनः इवन-
 चिन्वाद्यो अर्थवन्तोऽप्यर्थासंभवे सति पदपूरणा भवन्ति । लक्षणं हि तानपि व्याप्नोति ।
 एते पुनः प्रायेणानर्थका एवेति विगम्यते निर्दिश्यन्ते । अथवा ते प्रायेणार्थवन्तः कदा-
 चिदनर्थका एते पुनः प्रायेणानर्थकाः कदाचिदनर्थवन्त इत्यतो विशेषतो निर्दिश्यन्ते ।

आह । एवमपि च उकारो न निर्देष्टव्यः । किं कारणम् । स हि पुरस्ताभिर्दिष्ट एव
 ‘ अथापि पदपूरण इदमु तदु ’ इति । उच्यते सत्त्वं निर्दिष्टः । प्राप्तद्विकस्तु स तस्य
 निर्देशोयमेवान्नोकारस्य पदपूरणत्वे मुख्यो निर्देशः स्वप्रकरणत्वात् । आह तत्र तर्था-
 किञ्चित्करः इति । उच्यते । नाकिञ्चित्करः । किं कारणम् । ४७ । यदि ह्ययमुकारस्तत्र पद-
 पूरणत्वेन नोच्येत इहैवोच्येत ततः पूर्वोक्तस्य विनिप्रार्थीयत्वस्यायमपवाद इति
 गम्येत । अथापि तत्रैव केवलमस्य पदपूरणत्वमुच्येत नेह तथापि पदपूरणेषु परि-
 संख्यायमानेषु नायमुक्त इति परिसंख्यया पदपूरणत्वमस्य भाष्येत । अनिष्टं चैतत् ।
 तस्मादुभयत्राप्यधीत इति ।

1. *bi*. प्राकृतान् for प्रकृतान्. 3. *bi* विशेषवत् for ०कृत्. 5 *a. b. d.* add
 इत्युच्यते after पुनस्ते. 6. *bi*. पदे तदुप^० for यदेतदुप^०, *m.* प्रवृत्त्यर्थं for प्रवृत्तेर्ष.
 8. *a. d.* om इति. 11. *bi*. om एते पुन प्रायेणानर्थका कदाचिदनर्थवन्त.
 13. *m* त्यदिनि for तदु इति, *m* om सः 14. *m.* ०मेवार्थोऽनो for ०मेवार्थो,
bi. om. आह before तत्र. 15. *bi*. om उच्यते after इति. 16. *bi*.
 पूरणत्वेन for पदपूरणत्वेन, and नोच्यते for नोच्येत: *a d* इहैवोच्यते! 17. *a d.*
 वाच्यते for गम्येत, *bi* उच्यते for उच्येत, and पादपूरणेषु for पदपू^०; *b.* पद-संख्याप-
 eyes L 18. *bi* पदसंख्यया for परिसंख्यया. 19. *a. d* read अर्थापत् for व्यधीत
 2ndly a-

second is ०rātis'ākhyā XII. 8.

II. 4.) But ० is given a name
 is given a name
 quality, and not ०

आह । मन्वेदे सऽनुमितिः ततोः परितोऽनया पदपूर्वत्वात् न बाधः प्राप्त इति ।
उच्यते । मैत्रम् । किं कारणात् । उकारवन्तो तु भावयि । मन्वेदे तुकारोर्भावात् अर्धकथ
एवं तावयि । तस्मात्तुकाराद्भेदेन तावयन् एहीतो इच्छन्ती । न केवलमुभावेन ।
किं तर्हि । अन्वेषे यागर्थकाः सन्ति । तद्यथा “ आ या ता गंध्यात्तुत्तं ” इत्यत्र
पकारः । तेषु यातावह्या इच्छन्ताः । उदाहरणमात्रपदार्थानार्थे होनायता एवो- १
दाहताः । त एते सर्वे एवार्थासंभवे सत्यनर्थका एवार्थासंभवे त्वर्थवन्त इति । किं कार-
णात् । न हि कस्मिंश्चिदर्थे तावत्संभवति अन्वेषेत्त्वकल्पना म्नाय्या शब्दस्य । अर्धपदानो
हि शब्दः । स वाक्यमादिभिर्भेदेनार्थेन विना तावये संद्वयेत । तस्मादायत्त्वमन्वेदे
तावदर्थः कल्पनीयः । अत्र पुनरेतत्तुत्तं चाहमपूरणा इति अगतिरेव । तदेत-
त्सर्वथा अर्थासंभवे सत्यगती सत्यं भवति । त एते शानोवृत्त्या इव न विस्थादन्वेषवन्तः । 10
अन्वेषवन्तः च कर्मादिद्वयनर्थका इति दृश्यम् ।

आह । मन्वादी च मन्वे म पूरणानामागमो दृष्टः । तद्यथा “ त्वां सा ते ” इति ।
अथ कथमुच्यते ये प्रवृत्तौ आगच्छन्ति ते पदपूर्वाः इति । उच्यते । न होतव-
न्मन्वादीनामात्पूर्वमशेषाणां पदानां वा व्याख्याकाये नियतमस्ति । अर्धपकारानार्थ-
निर्वहन्तरोभात्पदपूर्वमशेषाणामेव व्याख्यातव्ये । तत्रेव सत्यात्पदान्त्वं प्रधानं तदनु 15
याम तदनुसर्गात्वात् नियता इत्येतामात्पूर्वीनवेस्तेतत्तुत्तं ताव ये प्रवृत्तौ
आगच्छन्ति ते पदपूर्वा भवन्ति । एतामेतावन्निर्भेदेन पूर्वमाह्वातशक्यत्तुत्तं तावत्

1. *ds. om.* परितोऽनया, *m. reads* पदपूर्वत्वात्.   3. *ds.* प्रवृत्तौ वापि for मन्वेदेनेव.
4. *ds.* तावत् एव for तावत्पेका; *cf. om.* वता after यञ्जत्.   5. *m.* भावं
परदर्शात्, for भावपरदर्शात्.   6. *m. & cf.* अर्धं अत्र before उदाहताः; *ds.* एव
संभवे for पदार्थसंभवे, *m. cf.* चार्थसंभवे.   7. *m. cf.* अर्धकथे.   8. *m.* अर्धकथे, for अर्धे
तावत् of *ds.*;   9. *cf.* कथपठित्त्या for कथपटीया; *m.*
cf. तदेतत् for तदेतत्.   10. *m. cf. om.* ते before एते.   12. *cf.* पदपूर्वत्वात्; *cf.*
मन्वेदपदपूर्वत्वात्, for पूरणानां of *ds.*; *m. m.*   13. *m.* एतावत् for एतावत्.   14. *m.*
cf. m. आत्पूर्व for आत्पूर्व; *ds. om.* वा after पदानां.   15. *ds.* विद्येतावत्पदपूर्वत्वात्,
and व्याख्याकाये.   16. *ds.* अन्वेष for अन्वेष; *cf. m.* अर्धं अत्र before ताव.
17. *m. cf. om.* ते before पदपूर्वत्वात्; *cf. cf. m.* अर्धं इति after मन्वेदे; *ds.* एतावत्-
पदपूर्वत्वात्.

4. The quotation is from BS. X, 10, 10.
9. *cf.* p. 87, l. 6.
12. The quot. is from BS. II, 11, 21.
13. and 17. *cf.* p. 87 l. 4.

नामलक्षणं तदनुपसर्गलक्षणं तदनु निपातलक्षणम् । तस्मादादावपि निपातः सम्मध्ये
वान्त एव द्रष्टव्यः । लोकेपि हि दत्तानुयोगानां ब्राह्मणानामवस्थानक्रमोक्तिचित्कर एव
भवति । मध्येन्ते वावस्थितो यः प्रधानः सोऽप्य इत्युच्यते । तस्मात् सम्म्यगेवीकं ये
प्रवृत्तेर्ये इति ।

5 व्यत्ययं चाधिकृत्य श्लोकमप्युदाहरन्ति

“ आदिमध्यान्तलभानि प्रच्छन्नापिहितानि च ।

ब्रह्मणः परिगत्ययं वेदे व्यवहितानि च ॥”

इति ॥ ९ ॥

“ निद्रुक्त्रासंश्चिद्विद्रो मूर्तिं तोका वृकार्दिव ।

10 विभ्यस्पन्तोववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम् ॥”

शिशिरं जीवनाय । शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा ।

“ एमेनं सृजता सुते ।”

आसृजतेनं सुते ।

“ तमिर्ध्वन्तु नो गिरः ।”

15 तं वर्धयन्तु नो गिरः स्तुतपो गिरो गृणातेः ।

“ अयमुं ते समतसि ।”

अयं ते समतसि । इवोपि दृश्यते । सु विदुरिव सु विज्ञायेते इय ।

अयापि नेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यते परिभये ॥ १० ॥

अधुनैवमेतानुदाहृतान् कमीमिदून् समासनः प्रत्येकमुदाहरणैर्दर्शयति । शिशिरं
20 जीवनाय कम् इत्यत्र कमित्येष पदपूरणः । शिशिरं जीवनाय जीवनायमित्यर्थः ।

1. *lt.* om. तदनुपसर्गलक्षणं तदनु निपातलक्षणम्; *lt.* तमध्ये वा भत एव for सम्मध्ये वान्त एव of all our Mss, *m* om. वा 3 a b. d. मध्ये वा²; a. b. d. *m* प्रधानः; a. d. *adi* भवति after प्रधानं. 6. *m* प्रच्छिन्ना³. 7. *m*. वेदव्य⁴. 17. After दृश्यते A. concludes sect. 9 of the 2nd pāda, and *lt.* sect. 5 of the 3rd pāda. 20. *b.* शिशिरे for शिशिरं.

तत्र हि प्रवेगं प्रचुगपि शग्दान्यानि भवन्ति । कमिति पदभूग एव । शाखान्तरे
शेषो द्रष्टव्यः । केचिदेवं कृतशेषमत्राधीयते

“ निद्रुक्त्त्रामंश्चिदित्रो मूरितोका वृकादिव ।

विन्वस्यन्तोववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम् ॥”

इति । निद्रुक्त्त्रा एव निद्रुक्त्त्रास । निर्वसना इत्यर्थः । अपि च मूरितोकाः— 5
वङ्गपत्या इत्यर्थः । के पुनस्तौ । दरिद्राः केचिन्नगे—मनुष्या इत्यर्थः । किं तेषामिति । वृका-
दिव विन्वस्यन्तः—पुनः पुनर्भुञ्ज वा विन्वन्तो वृकादिव हिमात् ववाशिरे पुनः
पुनर्भुञ्ज वावाश्यन्ते । किमिति ववाशिरे । शिशिरमन्माकं जीवनाय जीवनायमागच्छति
इत्येवं हेमन्ते ववाशिरे । अल्पतरशीतं हि शिशिरं मुखं तत्र जीविष्यान इत्यभिप्रायः ।

निगनप्रसक्तस्य शिशिरशब्दस्य निर्वचनम् । शिशिरं शृणातेः हिंसार्थस्य 10
शम्रातेर्वा—हिंसार्थस्यैव । नार्थकृतो विशेषः । हिनस्ति तस्मिन् कालेप्रतिबध्यमानो-
तिशयेन दावाग्निः शुक्रानोपविबनसतीन् ।

I. m. reads शग्दान्यानि ? After पदभूग एव, Jivānanda's edition adds
“ वृकाणि वा द्विषा जीवनाय कम् ” इति (ऋ स ८. ८. १९. १) अत्र सायणः । किमर्थम् ?
“ जीवनाय कम् ” जीवनायम् । इह लोके चिरकालवस्थानार्थमित्यर्थः । कमिति पूरक ।
इति । b. reads this in a foot-note, none of our Mss. have it. 5. a.
b. d. add निद्रुक्त्त्राम- before निद्रुक्त्त्रा; m. adds it and the pratika upto परिमये
before इति. 7. m. हिमात् for हिमात् ; a. om. one पुनः. 8. a. d. add
ववाशिरे after वावाश्यते, a. d. m. read वावाश्यते, b. वा वश्यते. 11. d. m.
add हि after हिनस्ति.

3. No trace can be found of this verse any where. m. does not
accent it, all other Mss. as well as R., however, do so. The remark
शाखान्तरेषु शेषो द्रष्टव्यः, shows, that the commentator does not believe this
to be the right quotation, or, at any rate, has not got the stanza,
निद्रुक्त्त्रामः in full in the text he is explaining. The only part that
occurs in his text is the last quarter. J. quotes and B. gives in a
foot-note a part of RS., X. 161. 1. with Sayana's commentary on it as
an example from the Rig-Veda. This is not supported by any of our Mss.
(This quotation is noticed in the readings loc. cit.) Besides a quota-
tion from सायण in Durga's commentary is an anachronism. Nor does
it appear to be the quotation intended by Yāska, as the word शिशिरं is
not to be found in it.

ईमिन्यस्योदाहरणम्

“ एमेंतं सृजता सुने मन्दिमिन्द्राय मन्दिने ।

चक्रि विश्वानि चक्रये ॥”

ऐन्द्रोया गायत्री । मधुच्छन्दस आप्तम् । पृथ्याभिप्रवयोः सोमसूद्रौ प्रतःसवने ब्राह्मणा-
 5 च्छंसिनः शस्त्रे महात्रने च तुचारातिपु विनियुक्ता । ध्या सृजतेनम्-आमिसुख्येन
 सृजन । ईम् इति पदरूप एव । दत्त उपधात्रेण चमसैव सोमं हे अश्वर्यवः ।
 किमासृजन । योयमिन्द्रस्य सुते-अभिपुते-सोमे स्वांसः-उक्थयात्रचमसस्य एवमा-
 सृजत । मन्दिम्-मन्दयितारम् । मन्दिने इन्द्राय हृष्यते । चक्रि-चक्रवन्तं-क्रमण-
 वन्तं वा । अपि वा इविधोऽनशकृत्चक्राभ्यां चक्रवन्तम् । अपि च चक्रदिति कर्मनाम ।
 10 प्रतिविशिष्टवोर्यजनकैः संस्कारकर्मभिन्मदन्तं विश्वानि-सर्वाणि भूतानि कर्माणि वा
 चक्रये-कृतवत्रे इन्द्राय । सोमोत्र प्रत्यक्षो दातारथ । परोक्षा त्विन्द्रस्य स्तुतिः । ‘अर्थाणि
 प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि’ इति हि वक्ष्यति ।

तमिद्वर्धन्तु नो गिरः इति इदित्यस्योदाहरणम् ।

“ तमिद्वर्धन्तु नो गितो वत्सं संशिक्षरीरिव ।

15 य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥”

3. *m* adds इत्यृक् after चक्रये 4. *m*. om. षष्ठा after ऐन्द्रो; *b*: ‘मिद्वर्ध-
 र्धनो’ 6. *b* reads सृजत twice before ईम्; *m*. reads पूरण एव for पदरूप
 एव; *a* *d* add आसृजन before दत्त. 7. *d*. क for क्रि; *d* अभिपुते for अभिपुते
 8. *b* *m* मादयितारम् for मन्दयितारम्; *a* *d* add चरणवन् before क्रमणवन्.
 9. *b*: ‘चक्रवन्तव्या चक्रवन्तमपि । चक्रदिति &c. 10. *b*: अतिविशिष्ट’ for प्रति-
 विशिष्ट’ of all *Ms*; *b*. om. कर्माणि after भूतानि. 11. *b*: om. अत्र after
 सोम 12. *b*. om. हि after इति. 13. *a* om. the *prati* तमिद्वर्धन्तु नो
 गिर इति । 15. *m* adds इत्यृक् after सनि.

2. The quot. is RS. I. 9 2.

3. चक्र-*Nigh.* II. i. 16.

12. वक्ष्यति i. e. in. *Nir.* VII. 2.

14. The quot. is RS. IX. 61. 14.

अमहीयोराग्निरसस्येयमार्यम् । गायत्री सौमी । प्रवस्तुनौ विनियुक्ता । तं वर्ध-
यन्तु नः । तं-सोमम् । इत्-इति पदपूरणः । वर्धयन्तुपजातवीर्यं कुर्वन्तु देवतृ-
प्तये । नः एता अस्मद्गिरः-स्तुतयः । कथं पुनर्वर्धयन्तु । वत्सं संशिश्वरीरिव-
वत्समिवैकशिशुका बहुषो गावस्ता यथा पर्यायेण वत्समेकं मृतवत्साः स्वैः स्वैः पथो-
भिर्वहनादिसमर्थं कुर्वन्तेवमेवास्मद्गिर एतं सोममुपजातवीर्यं देवतर्पणाय कुर्वन्तु-वर्ध- 5
यन्तु । कतमः । यः इन्द्रस्य हृदंसनिः-हृदयसंभक्ता तमेनं वर्धयन्त्वित्यभिप्रायः ।

आह कस्मात् पुनरत्र केचिदुदाहरणमत्रा अशेषाः पठ्यन्ते निरुच्यन्ते च केपां-
चिदेकदेशा इति । उच्यते । ये तावदशेषाः पठ्यन्ते निरुच्यन्ते च ते व्याख्याधर्मो-
पदेशनार्थम् । यदि पुनः सर्व एव पठ्येन् निरुच्येरंश्च अतिगुरु शास्त्रं संपद्येत । अथापि
सर्वेषामेवोदाहरणमन्त्राणामेकदेशः पठ्येन निरुच्येत च तथापि व्याख्याधर्मो न प्रद- 10
र्शितः स्यात् । तस्माद् व्याख्याधर्मोपदर्शनार्थं केचिदशेषाः पठ्यन्ते निरुच्यन्ते च
केयाचिदेकदेशाः शास्त्रातिगौरवभयात् । इति प्रनिमन्त्रमपि सकलार्धर्चपादाध्ययने
शक्यते प्रयोजनमन्वेष्टुं तदेतत्समासेन ब्रूमः । यस्मिन् यस्मिन्मध्ये यद्यत्पदमेकार्थमने-
कार्थमनवगतसंस्कारं वा निर्द्दिषीति किञ्चिद्वा अन्यच्छब्दरूपमप्याहरति अन्यद्वापो-
इति अन्यथा वा कस्यचिद्विपरिणामं करोति संदिग्धं वा निर्णयति तदर्थमेव तं 15
सकलमधीते । यस्मिन्वार्धर्चं पादे वा तत्पदं भवति यदभिमतं निर्वेक्तुं तावन्मात्रमेवाधीते
तन्निर्विकल्पया । तदेतदेवं निपुणमन्वेष्ट्यं सर्वत्र ।

उत्तरस्योदाहरणम्

“ अयं भुं ते धर्मतसि कपोतं इव गर्भीधम् ।

वचस्तर्धिन्न ओहसे ॥”

20

1. a. अमहीयोराग्निरसस्येयमार्यं, rs. आमहीय आग्निरसस्येयमार्यं । 2-3. m देवे वृषयोः
for देववृषये. 4. m. बहुषो for बहुषो 5. bi. परमेधास्थग्निः पतं ?; d. पतं for
पतं; d. देव तर्पणाय, a. देवतर्पणाय for देवतर्पणाय 6. d m य कतमः य इन्द्रस्य,
b. reads य कतमः स इन्द्रस्य; m. हृदयस्य संभक्ता. 7. bi. om. च after निरुच्यन्ते.
10. b. सर्वेषामप्युदाहरणं for सर्वेषामेवोदाहरणं of our Mss.; a d om च after
निरुच्येन. 11. a. d व्याख्याधर्मोपदर्शनार्थं, b m व्याख्याधर्मोपदर्शनार्थं. 14. b. m.
om वा after किञ्चित्; m अन्यद्वापेदं करोति. 15. bi. कश्चित् for कस्याचित्.
16. bi तावत् पद for वा तत्पदं 17. bi. मन्वेष्ट्यं for मन्वेष्ट्यं. 18. m.
oids कञ् after उदाहरणं.

शुनःशपो यूये नियुक्तमात्मानं मोचयितुमिच्छन्त्या गायज्येन्द्रं तुष्टाव । अयम्
इति वर्तमान एव कर्मणि निदर्शयन्नाह । ते-तव त्वदर्धं सोमः यं प्रति नित्यकालमेव
समतसि-संपतसि । त्वं तासु तासु क्रियास्वाह्यमानः समतसि संपतसि । कथं पुन-
संप्रति समतसि । कपोत इव । कल्पतनः कपोतः कुरिसितपतनः स यथा गर्भधि-
5 गर्भधानी कपोतिकां अण्डाभ्रयं वा मीडं प्रति पुनः पुनः पतति एवं यं प्रति नित्य-
कालमेव संपतसि त्वं स एवायमभिषुतः सोम एभिर्कृत्विरिभिः । अथ किमस्माभिः
करिष्यसि । मोचयास्मान् । किं वा वच एवेदं नः स्तुतिरुक्षणं नोहसे-न वितर्क्यसि
रौरुयनाणाना केनाप्यभिप्रायेण । वयमेव ब्रूमः कैर्वा युष्मद्गुणैर्न युक्तमेतदिति यतो
न मोचयस्यस्मानतो यूपात् । ध्रुत्वैतदवबुद्धार्थमार्ततामस्माकमवधार्य काहण्यान्मोच-
10 यास्मान् । किं तेस्माभिः । अयमेव तेस्मत्तः श्रुतिविशिष्टतरः सोमोभिषुत इत्यभिप्रायः ।

इवोपि दृश्यते । कदाचिदनर्थकः इति वाक्यशेषः । किमुदाहरणम् । सु
विदुरिव सु विद्वाथेते इव इत्येते उदाहरणे । सुयु विदुर्यं ब्राह्मणा इति । इ
नर्थक एव वाक्यपूरणः । सुयु विद्वाथेते यज्ञक्षत्रे ब्राह्मणैरिति अत्रापीवोनर्थक

व्याख्याताः पदपूरणाः । निपातसमाहारमधुना दर्शयति तदधिकारा
15 शब्दः । अपीति संभावने । अन्धायमेव इदिति केवलः प्रयुज्यमानः पदपूरण
अपि वायमेव न इत्येतेन संश्रुक्तः प्रयुज्यते परिभये अर्थे । स
परिभयम् ॥ १० ॥

पिपुत्र-
दपूरण
पुत्रे

1 *ls.* शुनः शपो नियुक्त आत्मान, and पतया for अनया. 2. *ls.* वर्तमानः ३
कर्मणि निर्वृत्तनाह ४. *ls.* युष्मदर्धं for त्वदर्ध 5. *ls.* om. संपतसि, and one
तासु. ६. *ls.* पुनर्थं प्रति for पुन संप्रति, and वंपतनः for कल्पतन- of our Mes ;
d. om. गर्भधि. 7. *m.* एवमेव for एवायं 8. *ls.* रौरुयनाणां, *b* *m*
वयमेव for वयमेतत् of *ls.* 9. *b. m.* अर्थमावतां for अर्थमार्ततां of others
12 यज्ञब्राह्मणा for यज्ञं ब्राह्मणा 13. *b. m.* यज्ञक्षत्रे, *d.* यज्ञेन । शत्रं?, *bi* यज्ञो
नक्षत्रं 14. *m.* तदप्यविकारापो. 15. *a. d.* om अथ before अयमेव, *b. m.*
आपि for अथ here; *a.* पादपूरणः for पदपूरणः. 16. *a. d.* अनेन for एतेन, *ls.*
संश्रुक्तः for संप्रयुक्तः.

“ हविर्भिरैके स्वरितः संचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।
शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्वायन्त्यो नरकं पताम ॥ ”

इति । नरकं न्यरकं नीचैर्गमनं नास्मिन्नमणं स्थानमलपमध्यस्तीति
वाथापि न चेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यतेनुष्टुप्ते न चेत्युरां पिबन्तीति ।
सुरा सुनोतेः । एवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्याः ॥ ११ ॥ 5

कथं प्रयोगः । नेज्जिह्वायन्त्यो नरकं पतामेति । मृग्यः शेषः । केचित्त्वेतं
कृतशेषमत्राधीयते

“ हविर्भिरैके स्वरितः संचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।
शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्वायन्त्यो नरकं पताम ”

इति ।

10

नारदेन किल विप्रलभ्यमाना अमुरपत्यो भर्तृप्रति तमनेन मन्त्रेण प्रत्युचुः । एके
तावत् इतः लोकात् हविर्भिः-पुरोडाशादिभिर्निमित्तभूतैः स्वः सचन्ते-स्वर्गं लोकं
प्राप्नुवन्ति स्म । अथ एके सवनेषु-यज्ञेषु सोमान् सुन्वन्तः-अनिपुण्वन्तस्तेन
'हर्मणेत्यर्थः । शचीर्मदन्तः-अन्ये शच्या वाचा स्तुतिभिरैके देवान् मादयन्तः-
विद

5. Bi. concludes here sect. 6, and concludes the Pāda as इति प्रपमा-
णस्य वृत्तीयः पादः, A. om. त, and after उपेक्षितव्या concludes sect. 10. and
also the pāda as इति प्रपमाण्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ 7. bi. अधीयन्ते. 11. m.
adds हविर्भिरैक इति before नारदेन, a. विप्रलभ्यमानाश्च अमुरपत्योः । 12 d. लोकात्
for लोकात्, and पुरोडाशादिभिः for पुरोडाशादिभिः; m. निमित्तभूतैः for निमित्तभूतैः;
d. सचेते for सचन्ते, a. d. om. लोकं. 13. a. d. प्राप्नुवन्ति स्म अन्येके; a. b. m.
om. सुन्वन्तः; d. reads सोमानमनिपुण्वन्तः; 14. b. m. om. एके.

1. This verse is not traceable in the ऋग्वेद. The remark of the com-
mentator मृग्यः शेषः &c. seems to question the occurrence of the stanza in
full in the text relied upon by him as authentic, though he too is
conscious that it was found in some Mss. All the Mss, consulted by
us, contain it as an accented text, and it is also preserved by tradi-
tional recitation in these parts of India. Hence we believe that the
whole stanza did exist in the current text of the Nīrūkta from very
old times.

संदर्भयन्त इत्यर्थः । अप्यन्ये दक्षिणाभिः स्वः सचन्ते 'इत्येतदेवानुवर्तते । तत्रैवं सति तेन तेनाभ्युद्यतेषु प्राणिषु ध्रंयः प्रति यदि वयमेतानपि भर्तृन् सम्यक् परिवरेनान्येषां जपहोमादीना कर्मणामसंभवे सति नेत् वयमेतेषामप्युपरि जिह्वायन्तो-जिह्वामान्वरन्त्यो भगवन् नरकं पताम न ह्यन्यो भर्तृपरिवर्तितः श्रियाः कथन धर्मो-स्तीत्यभिप्रायः ।

नरकशब्दं निर्भवीति । नीचैरस्मिन्नर्चते गम्यत इति नरकमयवा नास्त्यस्मिन्नरमणं रतिकं स्थानमल्पमप्यस्तीति नरकम् ।

अद्याप्ययमपरो निपातसमाहारो नचेत्येष इदित्येतेनैव संश्रुक्तः प्रयुज्यते । केनविदनुष्टुप्ते सति प्रतिवचनं भवति । तथाया कश्चित् कंचित् पृच्छति तिष्ठन्ति 10 वृषला इति । ततः प्रत्याचष्टे तिष्ठन्तीनि । ततो यदि तिष्ठन्ति किमर्थं नागच्छन्तीति पुनरनुष्टुप्ते ब्रवीति न चेत् सुरां पिबन्त्यागमिष्यन्ति इति । यदि सुरां न पिबन्तीत्यर्थः ।

अथ सुरा कस्मात् । सुनोतेः । सा ह्यभिपूयतेनेकेर्द्वयैः पिशादिभिः ।

एवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति त उपेक्षितव्याः । एवमनेन प्रकारेणोच्चावचे- 5 ष्वर्थेषु बहुप्रकारेषु समाहृताश्चान्येष्वेवं बहुप्रकारा निपतन्ति प्रयुज्यमानास्ते लक्षणशास्त्र-मेतत्कार्यनिर्वचनशास्त्रमुपेत्योपगम्यानुप्रविश्य ईक्षितव्याः कः कस्मिन्नर्थे वर्तत इत्येवं द्रष्टव्याः परीक्ष्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥

1. *d.* स्व सचन्त्येतदेव^०. 2. *b d.* भर्तृन् सम्यक्, *m b.* भर्तृन्सम्यक्. 3. *a.* कर्मणामसंभवे; *b.* उप for उपरि of all our Mss. 4. *m.* स्वग्यो for ह्यन्यो. 5. *m b.* परिचरपते for स्मिन्नर्चते; *a* नास्मिन् for नास्त्यस्मिन् (perhaps better).

1. *d.* सुन. 1 भवन्तीत्यर्थे probably a mistake. 13. *a. b. d. m* अथ कर्मणि निर्विस्तारण 10 and the pāda after नियमनार्थः below, *b* concludes sect. ताम्. 4 *b.* pāda after परिमत्तार्थं below, *b. m.* conclude Khaṇḍa *d. om* गर्धभि. 'ter इत्यर्थः.

वयमेवं for वयमेतत् weakening यदि seems to be superfluous and the reading 12 पञ्चशतशत for पञ्चreferable. In that case the sentence makes sense नख. 14. *m.* तदप्य^१ यदि be there the reading of *b. d.* adopted here is अपि for अथ here, *a* पाद^२ most should have its place after अथ. We have, संयुक्तः for संयुक्तः.

१ and नेत् as no Ms. omits any of them. Hence a less faulty than the other one.

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि नामाख्याते चोपसर्ग-
 निपाताश्च । तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ।
 न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके । तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समयौ
 प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां संविज्ञातानि तानि यथा गौरश्चः
 पुरुषो हस्तीत्यथ चेत् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यः कश्च 5
 तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन् यः कश्चाध्वानमभ्रुवीताश्चः
 स वचनीयः स्याद्यत् किञ्चिन्नुन्यामृणं तदयापि चेत् सर्वाण्याख्यात-
 जानि नामानि स्युर्यावद्विर्भावैः संप्रयुज्येत तावज्यो नामधेयप्रतिलम्भः
 स्यात्तत्रैवं स्यूणा दरशया वा सञ्जनी च स्यात् ॥ १२ ॥

इतिऋणोधिकारपरिसमाप्त्यर्थः । इमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्-10
 न्तानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च इति । प्रतिज्ञाभ्यासो निगमनार्थः
 इतीमानि चत्वारि पदजातानीति व्याख्यातम् । अनुक्रान्तान्यानुपूर्व्येण पूर्वमाख्यातं ततो
 नामानि तत उपसर्गोक्ततो निपाता इत्येवमानुपूर्व्येण क्रान्तानि-वर्णितानि व्याख्ययेति
 वाच्यशेषः । कतमानि पुनस्तानि । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति । तदपि व्याख्या-
 तमेव । यच्च तदुक्तं नाम्नः किञ्चिद्वशिष्यते तच्छ्रुत्येन पादेन वर्णयिष्याम इति तदिदम-15
 वसर्राप्तं पदचतुष्टयलक्षणान्तरमारभ्यते । तत्र नामान्याख्यातजानीति शाक-
 टायनो नैरुक्तसमयश्च । तत्र तस्मिन्नेव पदचतुष्टये यानि नामानि तानि सर्वाण्येवा

4. Bi. remarks, in the foot-note, that संविज्ञानानि is a variant here acknowledged by Durga 7. One Ms. of Bi. पत्किञ्च तृष्णान्. 9. A. and three Mss. of Bi. read इर्यया, one Ms. सञ्जनी, R's variant is इर्यया वा सञ्जनी; after स्यात् A. Bi. concludes sect. I. of the 4th pāda. 10. m. adds before इतिऋणः the pratika up to स्युरिति; a. b. d. add इति before इयानि. 11. *bi.* प्रतिज्ञाभ्यासो निगम इत्यर्थः. 12. a. b. d. m. पदजातानीति व्याख्यातम् । अनुक्रान्तान्यानुपूर्व्येण पूर्वमाख्यातं &c., *bi.* पदजातानीति व्याख्याय अनुक्रान्तानि पूर्वमाख्यातम् etc. 13. m. व्याख्याय for व्याख्यया. 14. m. om. पुनस्तानि after कतमानि. 15. *bi.* adds पर after तदिदं. 16. m. तेनात्र for तत्र. 17. *bi.* पादचतुष्टये; a. repeats तानि once more.

विशेषेणाख्यातजानीत्येवं शाकटापन आचार्यो ब्रवीतीति वाक्यशेषः । नैहत्तानां चैप
समयः—सिद्धान्तः सर्वेषामविशेषेण गार्ग्यवर्जम् । आह । कः पुनरन्यथा ब्रवांति येनैव-
मुच्यते शाकटापनो ब्रवीतीति । उच्यते । न सर्वाणीति गार्ग्यो ब्रवांति । किं
गार्ग्य एव ब्रवीति । नेत्युच्यते । वैयाकरणानां चैके । व्याकरणमधीयते ये ते वेद्या-
5 करणाः । तेषां चैके न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीत्येवं श्रुत इति वाक्यशेषः ।

तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समयौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां संवि-
ज्ञातानि तानि इति । तदेतदपश्यते गार्ग्यपक्षेण । यान्याख्यातजानि नामानि यानि
यान्यानि एवं एतुमुक्तमच्छब्दः । इह त्रिविधा व्यवस्था नाम्नाम् । तद्यथा । प्रत्यक्ष-
क्रियाणि प्रकल्प्यक्रियाण्यविद्यमानक्रियाणीति । तत्र प्रत्यक्षक्रियाणि । तद्यथा कारको हारक
10 इति । प्रकल्प्यक्रियाणि । तद्यथा गौरश्च इति । अविद्यमानक्रियाणि । तद्यथा द्वित्यो द्वित्यो-
रविन्दोर्वाहू चन्द्र इति । तत्रैवं सति यत्र-येष्वित्यर्थः । केपु । नामसु । स्वरसंस्कारौ-
स्वरस्योदात्तादिः संस्कारस्य प्रकृतिप्रत्ययादिस्तौ स्वरसंस्कारौ समयौ । समयता नामोप-
पत्तिरुच्यते । सगतार्थो—लक्षणशास्त्रविहितयोपपत्त्या युक्तावित्यर्थः । यथैव लक्षणाविप्र-
तिपत्त्या स्वरोवस्थित एवं संस्कारोपि । येष्वपि च प्रादेशिकेन प्रदिश्यते द्रव्यमनयेति
15 प्रदेशः क्रिया या तस्मिन् द्रव्ये व्यवस्थिता यद्देतुकस्तस्य नामधेयप्रतिलम्भोभिप्रेत-
स्तस्याः प्रदेशाख्यायाः क्रियाया अभिवाचको धातुः स गुण इत्युच्यते । अन्यत्र हि गुण-
शब्दोप्रचाने वर्तते । शेषः अहं गुणः इति समानार्थाः । प्रधानं तु तत्र क्रिया प्रदे-
शाख्या । तदभिवाचको धातुर्गुणाख्यः । स प्रदेशवाचकत्वान् प्रादेशिको गुण इत्युच्यते ।
तेन धातुरूपेणान्वितावनुगतौ स्वरसंस्कारौ स्थानां भवेतां येषाम् । आह । किं तेषा-

2. *bi* गार्ग्यवर्जम् 3 *a. d.* add एव after शाकटापनः, *b. m.* om. येनैवमुच्यते
शाकटापनो ब्रवीतीति ; *a d.* om. इति after ब्रवांति ; *a d.* om. ब्रवीति, 4. *bi.*
अधीयते, *d* स्ते for ये ते, *m* om. ये ते. 7. *b. m.* यानि यान्यानि, *bi.* यानि
यापति, *a d* यानि वानेति 8. *m.* तच्छब्दः, *bi* विशा 9. *bi* प्रकल्पक्रियाणि ;
bi. om इति before तत्र, and तद्यथा before कारको. 10 *bi.* प्रकल्पक्रियाणि ;
b. om. तद्यथा before द्वित्यो. 11 *a. m.* अरविन्दोर्वाहू इति, *b.* अरविन्दोर्वाहू
इति, *d.* द्वित्यो द्वित्ये अरविन्दोर्वाहू इति This is all unintelligible, neither is
the reading of *bi* the more likely though it is retained above, 12. *a.*
b. d. m. पतौ for तौ, *a. d.* प्रकृतिप्रत्ययादिसि. for स्ययादि ; *a* संस्कारसमयो, *d.*
संस्कारो समयो ? 14 *b* एकं संस्कारोपि येषु । अपि च etc, *b. m.* om द्रव्य.
15. *m.* क्रियायाः for क्रिया या, *a b. d. m.* व्यवस्थिता for व्यवस्थिता of *bi.* 16. *b.*
m. add यो before धातुः. 19. *b. m.* धातुगुणेन for धातुरूपेण.

मिति उच्यते । संविज्ञातानि तानि । समं विज्ञातानि ऐकमत्येन विज्ञातानीत्यर्थः ।
 तेषु तावदविप्रतिपत्तिरेवास्माकमाख्यातज्ञानि नामानीति । तद्यथा कर्ता कारकः
 पक्ता पाचक इति । न पुनर्यथा गौरश्वः पुत्रयो हस्तीति । किं कारणम् । एतेषु प्रकल्प्यन्ते
 क्रिया न साक्षादुपलभ्यन्ते । अपि चैतेषु कल्पयितुमपि तावच्छक्यन्ते न इत्यादिषु
 पुनः प्रकल्पयितुमपि शक्यन्ते । तस्मात् सर्वाण्याख्यातज्ञानि नामानीति । तत्र यदुक्तं
 सर्वाण्याख्यातज्ञानि नामानीति तदयुक्तम् । रुद्धिशब्देषु च क्रियाः केवलं शब्द-
 व्युत्पत्तिकर्मण्युपलक्षणभूता निमित्तभावेनोपादीयन्ते न वस्तुतोर्थक्रियास्वनुमहायभावं
 प्रति । तत्र शब्दस्याप्रच्युतानुस्रवक्षितेनुप्रवृत्तेभिधाने निवृत्तायां क्रियायामुपरतग्राधन-
 व्यापारं निरूप्य क्रियायामभिधानं वस्तुमात्रस्य प्रतिनिर्देशकं रुद्धिरित्यभिधीयते ।

अपरो व्याख्यामार्गः । तद्यत्र स्वरसंस्कारी समर्थो प्रादेशिकेन गुणेना- 10
 न्वितौ स्याताम् । यत्र यम्मिमात्रि स्वरसंस्कारी समर्थो अत्राध्यायीलक्षणोपपत्त्या
 युक्तौ प्रदेशाभिधायिना च धात्वाम्येन प्रादेशिकेन गुणेनान्वितावनुगतौ स्यातां न्याय-
 यन्कर्मनामिकमयुक्तेन संस्कारेण । तद्यथा कर्ता कारकः पक्ता पाचक इत्येवमादि ।
 तदाख्यातर्जं गुणकृतमिति प्रतीम इति वाम्यशेषः । येषु पुनर्याध्यायीलक्षणपराङ्मुनी
 स्वरसंस्कारावनुगतौ न च न्याय्यकर्मनामिकसंस्कारयुक्तेन प्रदेशाम्येन धातुरू- 15

1. *m.* समविज्ञातानि; *a. d.* एकमत्येन. 2. *m.* om नामानि, *a. b. d.* read तानि
 instead of नामानि. 3. *bi.* प्रकल्प्यन्ते for प्रकल्प्यन्ते. 4. *bi.* तदित्यादिषु
 or न इत्यादिषु. *d.* इत्यादिषु for इत्यादि. 5. *a. bi.* कल्पयितुं for प्रकल्प्यं,
 6. *m.* तत् for तत्र 6. *b. d.* पतन् for तत्; *bi.* रुद्धिशब्दे for शब्देषु; *m.*
 क्रियायां for क्रियाः. 7. *b.* शब्दस्य व्युत्पत्तिः; *m.* सहायामार्गः 8. *b. m.*
 शब्दस्याप्रच्युतौ उपलक्षिते, *a. d.* शब्दस्य प्रच्युतौ उपलक्षिते, *bi.* शब्दस्य प्रच्युतानुपलक्षिते,
 9. *bi.* निवृत्तायां for निवृत्तायां of all our Mss.; *a. d.* om क्रियायां before उपरतः;
 10. सावनाख्यापार, *d.* सावनाख्यापारं, *b. m. bi.* सावनव्यापारं. 9. *m.* निरूप्य
 for निरूप्य of *bi.* *a. d.*; *m.* reads वस्तु तस्य for वस्तुमात्रस्य of *a. b. d. bi.*
 10. *m. b. om.* तत् before यत्र 12. *a. d.* प्रदेशाभिधायिना. *bi. m.* प्रादेशाभिधा-
 येना, *b.* प्रदेशाभिधानं विना च. 13. *d.* कर्मनामिकं for कर्म. 14. *a.*
 गुणाकृतं for गुणकृतं of *b. d. m. bi.* 15. *b. m. om.* व्याप्यं before
 कर्मनामिकं.

8. The sentence beginning with तत्र शब्दस्य hardly makes any sense
 nor are the variants useful in this case. We select a reading which
 is the nearer to make any sense.

भिधानं द्वयोर्घातोः संवस्कार सत्यमिति । अथ कोर्थः । सन्तमर्षमाययति प्रत्याययति
 गमयतीति सत्यम् । कारितं च यकारादि च शुद्धं च सकारादि चेति इतरस्माच्चेतर-
 स्माच्चेतरं चेतरे चार्थमिति समुच्चयार्थाश्चकाराः । एवं पदेभ्यः पदेतरार्धान् संवस्कार
 शाकटायनः । तदेतदन्वयाय्यं कृतवान् । को हि नाम पदं विभज्यानेकघातुजं कुर्यात् ।
 तदेतदकृतपूर्वनन्यैर्विद्वद्भिः शाकटायनोतिपाण्डित्याभिमानादकरोद्यदभिनत्पदानि । अपि 5
 चीपजायते नः शङ्का । यथासौ प्रवृत्तो नासौ पदेषु स्थास्यति । अवश्यमसौ वर्णानपि
 भेत्स्यति । अनेकार्थाश्च कल्पयिष्यति । यो हि पदान्यभिनत्तस्य वर्णाभेदे विशेषहेतुः को
 भविष्यति । तस्मादतिप्रसङ्गदोषोपरत्या नानेकघातुजानि नामानि नापि सर्वाण्यह्या-
 तजानि नामानीति ।

अयापि अयमरो दोषः प्रसज्येत । कतमः । सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुः 10
 अभियुक्तास्तद्विद्वदः । सत्त्वं पूर्वमस्मात्सोयं सत्त्वपूर्वः । किं कारणम् । सत्त्वाश्रय एव
 शंसौ । तत्रैवं सति अपरस्माद्भावात्-अपरकालीनेन भावेन-क्रियया पूर्वस्य-पूर्वो-
 तन्नस्य सत्त्वस्य प्रदेशः-प्रदेशानं-संज्ञाप्रतिलम्बो नोपपद्यते । किं कारणम् । उत्स-
 तिसहभूता हि सा । खेनाभिधानेन क्रियानिरपेक्षेणाभिसंबद्धमेव द्रव्यमुत्पद्यते । नित्यसं-
 बद्धौ हि शब्दायौ । इति तदेतत् सर्वया सर्वाण्यह्यातजानि नामानीति शाकटायन- 15
 नं नोपपद्यते । तदनुगतावस्तत्पक्षसिद्धिः क्वानिचिदाह्यातजानि नामानि क्वानि-
 माह्यातजानीति । अथ शक्यते प्रत्यवस्थातुं प्रत्यवस्थापयतामिति । परिसमाप्तौ
 प्रत्यवस्थापः ॥ १३ ॥

1. *li.* adds भवति after सत्यमिति; *a. d. b. m.* सन्तमर्षमाययति प्रत्याययति गमय-
 तीति सत्यम्. *li.* सन्तमर्षमाययति प्रत्याययति गमयतीति सत्यम्. 2. *b. m.* add पते: before
 कारितं, *m.* om. च after कारितं; *b. m.* add अन्तकरणमस्ते after यकारादि च;
a. d. इतरस्याचेतर चार्थमिति, *b. m.* इतरस्माच्चेतरस्माच्चेतरं चेतरे चार्थमिति, *li.* इतरस्य चेतरे
 चार्थमिति. 5. *m.* शाकटायन इति पाठित्या. 6. *d.* प्रुष्टो, *a.* वृष्टो, *m.* प्रवृत्तो,
b. li. प्रवृत्तो; *a. b. d. m.* अवश्यमसौ, *li.* अपि चासौ. 7. *b. m.* वर्णाभेदे, *li. a.*
d. वर्णाभेदे. 8. *m.* अतिप्रसङ्गेन दोषोप; *m.* om. after नानेकघातुं all from 'जानि
 to कतमः in *l.* 10. 9. *a. d.* आह्यातजानिति, by omitting नामानि. 10. *b.*
 reads प्रसज्येत. 12. *a. b. d. m.* om. अपरस्माद्भावात्; and also पूर्वस्य.
 13. *li. om.* सत्त्वस्य before प्रदेशः. 14. *a.* सा हि इति; *m.* निरपेक्षनापा for निरपेक्षे-
 षा. 15. *m.* शब्दापार्थमिति । तदेतत् &c.

14. I suggest that the reading here should be उत्पत्पसहभूता हि सा.
 This will give a consistent meaning. But no Ms. or edition comes to
 support the change. I have therefore allowed the reading of the Mss.
 to stand, though, I fear, it hardly makes any sense.

शाकटायनपक्षेणेदानीमेतान्दोषान्प्रतिसमाधास्यामसादर्याभिदमारभ्यते ।

यथो हि तु वा एतत्तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन
 न्वितौ स्यातां सर्व प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एष भवति । य
 एतद्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात्सर्वं तत्सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति पश्यामः सम
 5 नकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भभ्रमेकेषां नैकेषां यथा तश्चा परिव्राजव
 जीवनो मूमिज इत्येतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः । ययो एतद्यथा चापि प्रत
 तार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोप्येक
 दिका यथा व्रततिर्दमूना जाट्य आट्णारो जागरूको दर्विदोमीति
 ययो एतन्नित्येभिर्व्याहारेभिर्विचारयन्तीति भवति हि निष्पदे
 10 भिव्याहारे योगपरीष्टिः । प्रथनात्प्रथिवीत्याहुः क एनामप्रथयिष्
 त्किमाधारश्चेत्यथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैरथाप्येवं सर्व ए
 दृष्टप्रयादा उपालभ्यन्ते । ययो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्थान्संचस्कार
 योनन्वितेथे संचस्कार स तेन गर्ह्यः सैषा पुरुषगर्हा न शास्त्रग
 इति । यथो एतदपरस्माद्वावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्या
 15 पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरस्माद्वावात्प्रथमधेयप्रतिलम्भभ्रमेकेषां नैके
 यथा बिलवादो लम्बचूडक इति । बिलवं भरणाद्वा भेदनाद्वा ॥ १४ ॥

3. R's variant सत्यनुपालम्भ^० 7. A. कृतोप्येकपदिका. 8 A. व्रगा
 for व्रतति । 11. A. Bi. conclude sect 3 of the fourth pāda after चे
 प्यन्यैः 13. B C. D. गर्ह्यं, Bi गर्हं, Bi om न शास्त्रगर्हा read by all others
 14. C. प्रादेशो for प्रदेशो 16. Three Ms of Bi. लम्बचूडक; Di. concluded
 sect. 4 after भेदनाद्वा and then concludes pāda as प्रथमधेयप्रथयिष्
 चतुर्थं. पादः
 A. concludes sect. 4, but does not conclude its pāda here and goes
 marking the sections of the next pāda serially.

ययो हि तु वा एतदिति । यथेति वाक्योपादाने । यथा येन प्रकारेण । उकारो-
वभारणार्थः । व्याख्यातमेतन्न 'अथाप्युच्चार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरं' इति । येनैव
प्रकारेण प्रगिदमानार्थेणाभ्यातजत्वं प्रतिविद्धं नात्रस्तेनैव प्रकारेण प्रत्यनुभाष्य समीक-
रिष्यामीति । हि इत्यभ्यासात् । कथं हि व्याहरित्यतीति । तु इत्येष हेत्वपदेशे । वै
इत्ययं यथोक्तपूर्वशोपदेशार्थः । येनैव प्रकारेणाममर्था हेतव उक्तास्तेनैव प्रकारेण 5
प्रत्यनुभाष्य प्रतिवक्तृधर्मेण समीकरिष्यामः ।

यथैतदुक्तम् । किमिति । तत्र च स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेना-
न्वितौ स्यातामिति । आह । तत्र किमिति । उच्यते । तदेतत्प्रत्युच्यत इत्याभ्युक्तस्तच्छब्दः ।

आह । केन पुनः प्रकारेण प्रत्युच्यत इति । उच्यते । सर्वं प्रादेशिकमित्येवं
प्रत्यनुपालम्भ एव भवति । सर्वमेव प्रादेशिकं सर्वमेव क्रियाजं नाम । आह । ततः 10
किमिति । एवं सत्यनुपालम्भ एव भवति । आह । कथम् । शृणु । प्रदेशवाचिन
आभ्यासानुत्प्रेष्य तदाश्रयो स्वरसंस्कारौ यावद्रम्यमनुविधेयौ । विन्वी हि लक्षणगति-
नैष शब्दागमधो नाप्यभ्यासम् । भवत एवायमासाद्यो मन्दशिक्षितत्वाद्येनानुविधादु
स्वरसंस्कारौ विशमानावपि प्रदेशवाचिनि घातौ न शक्नोपि । स त्वं तावत् पुनः पुनः
शिक्षयान्यद्रथाकरणं यावच्छक्तिस्त्ववानुविधादुमिति । व्याकरणेप्यश्रधा भिन्ने लक्षणे- 15
रैकदेशो विशिस्तः । कश्चित्तौश्रो विधिः कश्चित्तुनाच्दवमन्द्वागन्द्वातिरिक्ताध्याहारश्लो-
रिमागादिगम्यः । तथा । मतान्तरेष्वयमिन्नेषु कश्चित्तुविद्विधिरुच्यते । ते च सर्व
एव प्रयोगमिच्छता प्रयोगकाल उपसंहर्तव्याः । एवमिहापि सर्वाण्येव लक्षणशास्त्राप्य-
पेक्षयाप्यनिलम्बरसंस्कारमिदमे इति स त्वं तावच्छिक्षयानिर्विण्णो यावदस्त्रिलक्षणा
स्वरसंस्कारानुविधानुमुपशान्तुं सामर्थ्यमिति । 20

1. m. वाक्योपादानेन. 2. *hi* इतरेण for उत्तरंति of all our Mss. 3. *hi*.
प्रत्यनुभाष्यामि for प्रत्यनुभाष्य समीकरिष्यामीति. m. प्रत्यनुभाष्ये? 7. a. d. एव-
तुङ्ग?; m. कमिति f. d. om. तत् before एव. 9. a. d. om. पुनः after केन.
10. m. नाह for नाम । आह. 12. m. विन्वी? for विन्वी? 13. *hi* भवत इत्याय
&c; m. अस्त्रि तु after एवायं. 14. a. b. om. one पुनः. 15. a. d. तथानु-
विधादु for तथानु?; *hi*. लक्षणैरैकदेशो विशिस्त, a. d. लक्षणैरैकदेशो विशिस्तः, b. लक्षणैरै-
कदेशो विशिस्तः, m. लक्षणैरैकदेशो विशिस्तः. 16. a. d. read विधि for वादु of
hi m; a. d. 'रिक्ता व्याहार'; *hi* ° हारविमागा° for हारयोगविमागा° of all our Mss.
17. m. गम्यमाह for गम्य f. b. om. च, m. om. च सर्व after ते 19. a. a.
कश्चित्स्वरसंस्कारमिदमे विश्वरसंस्कार वा इति?; *hi* अनिर्विण्ण for अनिर्विण्ण. 20. a.
d. उपशान्तुं for उपशान्तुं.

क्रियाकारितो नामधेयप्रतिबन्धस्तथा तक्षा परित्राजक इत्येतान्येवोदाहरणानि । तक्षा ह्यन्यान्यापि कर्माणि करोति । न पुनस्तस्य तद्वृत्तो नामधेयप्रतिबन्धोऽस्ति । तत्र यदुक्तमेकस्थानेकक्रियायोगादनेकनामता प्रसज्जेतेति एतदयुक्तम् । न हि प्रसज्येत । यद्योक्तमनेकेयमेकनामतैकस्य चानेकनामता प्राप्नोति ततश्च व्यवहाराप्रसिद्धिर्गिति न हि तदुभयमस्ति । अनेकपामेकक्रियायोगेपि हि श्लोकस्य चानेकक्रियायोगेपि हि मति 5 व्यवस्थित एव शब्दनिघन्तुः स्वभावत एव लोके । तस्मान्न व्यवहाराप्रसिद्धिदोषोऽस्ति । तत्र यदुक्तं व्यवहाराप्रसिद्धिदोषप्रसङ्गं सर्वान्प्याख्यातजानि नामानित्येतदयुक्तम् ।

यथो एतत्-यत् पुनरेतदुक्तं यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैना-
न्याचक्षीरन्निति । अत्र ब्रूमः शब्दस्वाभाव्यमेतद्यत्र तथा सर्वाप्याख्यायन्ते यथा
प्रतीतार्थानि भवन्ति । न तत्राहमपराध्ये भवनो नापि शास्त्रम् । यथावस्थितानां 10
हि शब्दानामन्वाख्यानमात्रमेव क्रियते । नाहं शब्दानां कर्ता । य एषा प्रयोक्तास्ता-
नेवोपालभस्व निराकुरु वा यदि शक्नोषि ।

आह । कस्मात्पुनः कानिचिदाख्यायन्ते लोके । उच्यते । तदभिधानस्वाभाव्यमेव
कानिचिन् प्रतीतार्थानि कानिचिदप्रतीतार्थानि । तान्यपि शास्त्रेण प्रतीतार्थान्येव कर्त-
व्यानि । एतदेव शास्त्रस्य शास्त्रत्वं यदप्रतीतार्थान्यपि प्रकृत्यादिना प्रतीतार्थानि स्युस्तथै- 15
नान्याचक्षीरन्निति । आख्यायन्त एव कानिचित् । कानिचिच्छास्त्रेण प्रतीतार्थानि
क्रियन्ते । रूढतुविधायित्वाङ्गक्षणशास्त्रस्य गुणतस्तेषु लक्षणम् । अपि च । सन्त्ये-
वालपप्रयोगाः प्रतीतार्थक्रिया अपि केचित् कृतः-कृतप्रत्ययान्ताः शब्दा अपि
एकपदिका-एकप्रकरणान्तर्वर्तिनस्तद्दर्माणः । तद्यथा व्रततिर्दम्पना जात्य

1. *bs.* adds षति after °प्रतिबन्धः. 3. *b.* प्रसज्जेतेति, *d.* प्रसज्येते तदयुक्तम्;
b. प्रसज्येत. 4. *bi.* यदि चोक्तं for यद्योक्तं of *b. m.* 5. *bs.* om अपि after
°क्रियायोगे read by all our Mss; *b.* एकस्या शानेक°, *m.* एकस्य शानेक°. 7. *a.*
d. add इति after अयुक्तं. 8. *b.* यत्पुनश्च. 9. *bi.* om. न after यत् and
before तथा. 10. *m.* प्रतीतार्थानि 12. *a. d.* om. एव, *bs.* उपालम्भस्व. 13. *bs.*
om. उच्यते read by *b. m.* after लोके; *bs.* अभिधाने स्वाभाव्यमेव, we read with
all our Mss. 15. *a. d.* शास्त्रार्थं for शास्त्रत्वं; *b. m.* प्रकृत्यादीनि for °नादिना
of *bi. a. d.* 16. *m.* om. one कानिचिन्; *a. d.* प्रतीतार्थानि for प्रतीतार्थानि but
b. om. it. 17. *bs.* लक्षणस्य for लक्षणशास्त्रस्य of our Mss; *b.* om. it's एव
after सन्ति. 18. *d.* प्रतीतार्थं क्रिया; *bs.* om. अपि before केचित् read by all
our Mss.; *a. b. d. m.* om. कृतः; *m.* reads कप्रत्ययान्ताः for कृत्य°. 19. *a. b.*
d. m. om. अपि and read एकपदिकाः for एकपदिकाः of *bi.*

आदर्शरो जागरूको दर्विहोमीति । व्रततिर्वीणातेः वक्षी । दमूना दममन-
 गेत्येवमादि अभिरतिविर्वा । जाड्यः—जटावान् । आदर्शरो—अटनशीलः । जागरूको-
 जागरणशीलः । दर्विहोमीति—दर्व्यां जुहोतीत्येव प्रतीतार्यान्यपि इति शाकटायनाभिप्रायः ।
 तत्र यदुक्तं न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीत्येतदयुक्तम् ।

- 5 यथो एतत्—यत् पुनरेतदुक्तं निष्पन्नेभिर्व्याहारेभिविचारयन्तीति,
 धत्र भूमः । युक्तं ते कुर्वन्ति भयति हि निष्पन्नेभिर्व्याहारे योगपरीष्टिः
 योगपरीष्टिर्नाम योगस्य परीक्षणम् । कथं ब्यनुपन्नः भ्रममिधानयोगः परीक्ष्येत । त
 यदुक्तं प्रथमात् पृथिवीरथाहूः क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चोति ।
 ययमेवं भूमः प्रथितेयं केनचिदतः पृथिवीयमिति । आह । कथमित्यमप्रथिता रु
 10 पृथिवीत्वमोपेति । उच्यते । अथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैः । दृश
 माना हीर्यं पृथिवी । तस्माद्ययमप्रथिता कैश्चिदन्यैस्तथापीर्यं पृथुदर्शनयोगात् पृथिव्येव
 तत्र यदुक्तं क एनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्च एतदयुक्तम् अन्यथापि ।
 धात्वर्थं उपरद्यत एव । तत्रैवं सति यथा न विरोत्स्यते तथा निर्वक्ष्यामः । तस्मात्
 विद्वः शाकटायनाभिप्रायः ।

1. a b d m व्रीणाते for वृणाते of *bs*. 3. m. om. अपि; *bs* om. इ
 before शाकटायन read by b m, m reads शाकटायन. 4. *bs* नामानीति त
 युक्तम्. 6. a. d om. युक्तं ते कुर्वन्ति. 7 a. d m. b. कथं वा^० for कथं वा
 a. d. m. परीक्षेत. 8 *bs* m om. न before वयं read by a b. d 11.
 m. d. read पृथुदर्शनक्रियायोगात्, m. in mistake क्रियायोगायोगान् 12. a.
 d. add इति after किमाधारश्च, *bs*. एतद् युक्तम् for एतदयुक्तम् of all Mss. 13. *bs*
 अन्यथा हि धात्वर्थो नोपपद्यत एव, m. निरोत्स्यते for विरोत्स्यते.

1. cf. Nir. VI. 28. *infra* for the der. of व्रततिः. For the der. of दृश
 (Nigh. IV. i. 5) *vide* Nir. IV 4. *infra*.

2. For जाड्यः *vide* Pān. V. ii. 120 and the Vārtika on it. Hence
 simply means "possessed of matted hair". For जागरूक *vide* Pān.
 III. 1. 105.

4. यदुक्तं *vide* Nir. I. 12 *supra*

अथापि च यदि दृष्टव्यस्याः पृथुत्वे वयमुपात्स्यामहे । नन्वेवं सति सर्व एव
दृष्टवादा उपालभ्यन्ते न केवलमहमेव । यो यद्गृह्णात् तत्र दोष एव ।
या सति दृष्टानं प्रसज्येत । अनिष्टं चैतत् । तस्मात् पृथुदर्शनात् पृथिवीत्युच्यते ।

यथो एतत्-यत्पुनरेतदुक्तं पदेभ्यः पदेतरार्थान्संचस्कारेत्यत्र इमः ।
तेनान्विते शब्देनानभिधेये अर्थे अनुगतमसंबद्धं संचस्कार स तेनासम्- 5
सेनासंबद्धेन सस्कारेण गार्ह्यैः-गर्हणीयः । न पुनराचार्यो योऽनुगमस्य धातुभिर-
कैरेकाभिधानगतानर्थस्ततः संचस्कार नैव मौञ्चेन । सैषा तदभिप्रायापरिज्ञानात्
हृषगर्हा । पुरुषो हि कथिदशिक्षितत्वादेकधातुजमपि न जानाति किमुत बहुधातुजम् ।
पि च सन्ति लोके तादृशाः पुरुषा ये कारकहारकादीन्यपि प्रकटक्रियाणि सन्ति
तमेभ्यो धातुभ्य एतान्यभिनिष्पद्यन्त इति न जानते । एष पुरुषदोषो न शास्त्रदोषः 10
अनुगमयितुं धातुशब्दैर्यो न शक्यते । तत्र यदुक्तमनन्वितैर्येऽप्रादेशिके विकारे
रेभ्यः पदेतरार्थान्संचस्कार शाकटायन इति तदयुक्तम् । अनुगत एवार्थे संचस्कार
कटायनः । सन्तमेव ह्यर्थमाययति गमयतीति सत्यम् । तस्मादुपपद्यत एव शाकटा-
नमतम् ।

अपि च रुदिशब्दव्युत्पत्तिर्मन्त्रैश्चपि दृश्यते । यथा लक्ष्यं तथा लक्षणं प्रवर्तितु- 15
र्हति । इतरथा हि कस्य तदलक्षणं स्यात् । यदसर्पत् तत्सर्पिरिति मन्त्रो यत्रवमेतत्र-

1. a b. d. m. om. स्व read by b, we read अप according to the text;
addis न before वयं; b. उपलभ्यामहे; 2. d. दृष्ट प्रवादाः for दृष्टवादाः; d.
उपलभ्यन्ते, b. योयं दृष्टा for यो यद्गृह्णात् of all our Mss. 3. b. प्रसज्येत, a.
पृथुदर्शनात्, m. पृथुना for पृथुदर्शनात् of bi.; a d. उपपद्यते for दृश्यते. 4. b.
om. एतत् अत्र पुनः. 5. d. शब्देनाभिधेये; b. सेन संबद्धेन for सेनासम्ब-
दसंबद्धेन of a b. d. m. 6. bi गर्ह्यैः for गार्ह्यैः of all our Mss; b. omits
before पुनः read by all our Mss., a. b. d. m. योऽनुगमस्य धातुभि for
अनुगतधातुभि of bi. 10. b. m. अभिनिष्पद्यन्ते, b. अपिनिष्पद्यन्ते 11. bi.
देः for धातुशब्दैः; m. अनुगत इति for अनुगमयितु; a. d. om. अनन्वितैर्ये to
युक्तम् 1. bi. अनुगतम् for अनुगत of all others. 15. a. न्युद्धि for
f; b. न्युत्पत्ति for न्युत्पत्ति. b. यथा लक्षणं तथा लक्ष्यं प्रवर्तितुमर्हति; d. adds
after यथा; a. d. ad। च after तथा 16. bi. यत्रवनीतममर्हति, we
read as above with a. d. m.

16. The reading adopted does not make good sense. Perhaps it
ought to be यत्रवमेतत्र Pand. Sivadatta's edition reads यत्रवमेव नीति तत्र-
यत्रवमेवदिति मन्त्र. This makes sense but is not available in any Mss.
I have consulted.

वनीतनभवदिति मन्त्रः । अग्निं च ब्राह्मणेनाप्यनेकधातुजान्पेव कृत्वा निरुच्यन्ते तत्र
मन्त्रानिधानानि यत्परिज्ञाने च फलमुपपद्यते । आह " तदेतत् व्यक्षरं हृदयमिति । ह
इत्येकमज्ञानमिहरन्त्यस्मै स्वाधान्ये च य एवं वेद । द इत्येकमक्षरं ददन्त्यस्मै
स्वाधान्ये च य एवं वेद । यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद इति ।" एवं हस्ते-
५ ददातेरेतेर्हृदयशब्दस्तदर्थफलमुपदर्शनार्थं ब्राह्मणेनैव निरुक्तः । तच्च नः परं प्रमाणम् ।
तस्माच्छाकट्यायनस्तदनुदत्तस्य सम्यगेव कृतवान् यदनेकैर्धातुनिरेकनिधानं निरुक्तवानिति ।

यथो एतत्-यत् पुनरेतदुक्तं अपरस्माद्भावात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत
इति अत्र ह्नः । पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानां नामधेयप्रतिलम्भः अपरस्मादपि सन्नो
भावात् केषाचित्तद्यथा बिल्वादो लम्बचूडक इति । पश्चान्वालीनयापि चूडालम्बन-
१० क्रियया भविष्यता योगेन बिल्वादनक्रियया च पूर्वोत्पन्नस्य सत्त्वस्य नामधेयप्रतिलम्भ
उपपद्यमानो दृष्टः । ऋ चान्यत्र नोपपद्यते । तत्रे यदुक्तमपरस्माद्भावात् पूर्वस्य प्रदेशो
नोपपद्यत इत्येतदनेकान्तिकत्वादयुक्तम् । उपपद्यत एव हि केषांचिदिति ।

बिल्वं भ्ररणाद्वा भेदनाद्वा । भृतं हि तद्भवति बीजानां विभक्तिं वा दुर्भिधासौ
भक्ष्यमाणं जनम् । भेदनाद्वा भिद्यते हि तदवस्थं भक्षणयेति ।

१५ आह किमिदमतिबह्विधं किमपि पूर्वोत्तरपक्षसंबद्धं नामाख्यातजन्मनधिकृत्योक्त-
मिति । उच्यते । शिष्यबुद्धिबृहत्पर्यमेतदुक्तम् । कथं नाम व्युत्पन्नबुद्धिः शिष्योऽप्रति-
बध्यमानः सर्वतोमुखानेव लौकिकवैदिकच्छब्दान्निर्भ्रयादिति । सर्वाम्येव हि व्याकरणानि
निरुक्तानि च वेदाहत्वाविशेषात्प्रमाणानि । तेषामिदं फलित्वदं साधित्वेत्तदशक्यं वक्तु-
मिति ॥ १४ ॥

२. *b.* इर इत्येक for हृ इत्येक. 4 *b₁* लोके for लोके of *a* *b.* *m.*, *d* one लोक.
५. *a.* *d.* फलोपप्रदर्शनार्थं, *m.* नार्था; *b* *m.* ब्राह्मणे चैव for ब्राह्मणेनैव, *d* appears to
read ज(प्र)नः for नः. 7. *a* *m.* *om.* एतत् after यत्पुन ८. *b₁* *om.*
पश्यायः after इति; *b₂*. पूर्वोत्पन्नानां सत्त्वानामपरस्माद्भावात्पक्षधेयप्रतिलम्भः । अपरस्मादपि
सन्नो भावात् । एकेषां न एकेषां तत्र यथा; *a.* *d.* अपरवालीनानां for अपरस्मात् 9. *d.*
लम्बचूडक इति. 11. *m.* चान्यत्रनोप, for चान्यत्र नोप of *b₁*. 12. *f₁*. कृत्वा-
तदनेकत्वादयुक्तम् for इत्येतदनेकान्तिकत्वादयुक्तम्. 15 *m.* *om.* हा after मरण्यात्
15. *b₁*. अतिमधिय for अतिबह्विध of all our *Mss.* 16. *b* शिष्योऽप्रतिबध्यमानः,
d. शिष्यो न प्रतिबुध्यमानः, *b₂*. शिष्योऽप्रतिबुध्यमानः. 18. *b₁*. तेषाम्येव फलित्वदं साधित्व-
येत्तदशक्यं तदुक्तमिति 1. *m.* तेषामपीदं.

अयासीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यतेर्यमप्रतियतो नात्यन्तं
स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकं
च । यदि मन्त्रार्थप्रत्ययापानर्थकं भवतीति कौत्सोनर्थका हि मन्त्रा-
स्तद्देशेनोपेक्षितं नियतवाचोपुक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्त्यथापि
ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्त “उरु प्रयस्वेति प्रययति” । “प्रोहा- 5
णीति प्रोहति” । अयाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति । “ओषधे त्रायस्वैनं”
“स्वधिते मैत्रं हिंसोः” इत्याह हिंसन्त्यापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति ।

“एकं एव रुद्रोव तस्ये न द्वितीयः ।”

“असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अयि सून्याम् ।”

“अशश्रुर्निद्र जज्ञिषे ।”

10

“शतं सेनां अजयत्साकमिन्द्रः ।”

इत्यथापि जानन्तं संप्रेष्यति “अग्नये समिध्यमानायावु ब्रूहि” इत्य-
थाप्याहादितिः सर्वमिति “अदिनिद्यौरदितिरन्तरिक्षम्” इति । तदु-
परिष्ठाद्वाद्यास्यामोयाप्यविस्फष्टार्था भवन्त्यम्यग्याहदिमञ्जारयायि
काणुकेति ॥ १५ ॥

15

एवं नामाख्यातोपमर्गनिपातानां प्रविभागेनावस्थितानामेतस्माद्दक्षुणं परिज्ञायते ।
अयापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते । अयसब्दोधिकारार्थः ।
द्वितीयं शास्त्रारम्भप्रयोजनमधिकरोतीति । अपीति संभावने । अपि पदेषु विभागेनाव-

1. A. विद्यनेर्यमप्रतियतो, Two Mes. of Bi. मप्रतियतो. 2. R.'s variant
विद्यात्पान. 4. Three Ms. of Bi. स्तदिति नो. 16. &. पतङ्गण.
18. a. d. om. इति after अधिकरोति.

स्थितेषु लोके वेदे वा आंग मन्त्रेषु वाक्यभावेनावस्थितेषु चः समन्वयार्थेऽन्विन्नप्रत्ययो विशेषावधारणं न विद्यते—न भवतीत्यर्थः । अरोदं शास्त्रमन्तरेण पदार्थे प्रत्ययो नास्ति । अपि वाक्यार्थ इत्याभिप्रायः ।

आह । कः पुनः पदार्थवाक्यार्थयोर्विशेष इति । उच्यते । साकाङ्क्षः पदार्थो निरा-
5 काङ्क्षो वाक्यार्थः । तथा गौरित्युक्ते किमित्याकाङ्क्षा भवति ततो गच्छतीत्युक्ते
निराकाङ्क्षं भवति । यथा गच्छतीत्युक्ते क इति साकाङ्क्षं भवति तथा गौरित्युक्ते निरा-
काङ्क्षं भवति । अथेदानो गौरिगच्छतीत्युक्ते गौरिर्वाहदोहादिभ्यो व्याप्त्य गमनेवतिष्ठते ।
गमनं चान्विभ्यो व्याप्त्य गम्येवावतिष्ठते । एष वाक्यार्थः । स एष प्रकरणाविरोधी
वाक्यार्थः पदार्थं नियमेन लक्षयति पदार्थश्च पदलक्षणम् । पदार्थसंनियोगेन हि व्याक-
10 रणे पदानां प्रकृतिप्रत्ययादीनि लक्षणानि व्यादिश्यन्ते ।

यत एवमलोर्धमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः । अर्थमप्रतियतो-
प्रतिपाद्यमानस्यानवधृतायस्येत्यर्थः । नात्यन्तम्—नैकान्तिकेन । एकान्तो नाम निश्चयो
निश्चयेनेत्यर्थः । किम् । स्वरसंस्कारोद्देशः । स्वरोद्देशश्च संस्कारोद्देशश्च स्वराव-
धारणं संस्कारावधारणं च नास्तीति वाक्यशेषः । किं कारणम् । न एतदवधृतायः
15 स्वरसंस्कारावधारयितुं शक्यात् । अर्थवशेन हि स्वरसंस्कारावधितिष्ठते ।

तदिदम्—एवं कृत्वा निरुक्तशास्त्रं विशालस्थानमेतदधीनत्वादर्थपरिज्ञानस्य । अर्थ-
वशागत्वाच्च स्वरसंस्कारयोरिदं व्याकरणस्य कात्स्न्यं कृत्वाभावं करोतीति वाक्य-
शेषः । व्याकरणेन हि स्वरसंस्कारौ चिन्त्येते । तस्मादपरिसमाप्तमेव तावद्व्याकरणं याव-
न्निर्हक्तं नाधिगतमिति । न ह्यनैकलोर्धमवधारयितुमलम् । नानवधृतायः स्वरसंस्कारतत्त्वं
20 विजानीयादिति ।

2. a d नास्तीत्यर्थः । for न भवतीत्यर्थः ; m इति सप्तमार्थः for इत्यर्थः ; 6 b.
m यथा for तथा of b: before गच्छति; m. निरुक्तं for निरुक्तं 7. a, d गच्छ-
तीति यत् for गच्छतीत्युक्ते 8 m चान्विभ्यो for चान्विभ्यो, b om स before एष;
b. m. प्रकरणाविरोधी for प्रकरणाविरोधी 9. a, b, d m पदार्थनियमेन for पदार्थ
नियमेन ; a om हि 10. b. m लक्षणानि for लक्षणानि. 12 a d
नैकान्ते च for नैकान्तिकेन ; b एकान्ते, b: एकान्त for एकान्ते of others 13. m.
निश्चयो नेत्यर्थः 14. b: om. च before नास्तीति. 15 b: चितिष्ठते for चितिष्ठते.
16. b. एष तदधीनं for एतदधीनं. 18 a d व्याकरणे for व्याकरणेन

आह । ननु व्याकरणस्य कारत्वंमेतत्करोतीत्युक्ते तच्छेषभूतमेवैतदुणादिवत् । ततश्च
विद्यास्थानतरमस्य विरुष्यत इति । नैत्युच्यते । स्वार्थसाधकं च । स्वार्थाजहद्गुह्या
होतदनुपहृतो व्याकरणस्य कृतप्रतां करोति । यथा लोके स्वार्थमपरिहाय फडितरानुग्रहं
करोत्येवम् । यत्पुनरेतदुक्तमुणादिवदिति । ते हि तन्त्रान्तर्भूता एव । “उणादयो बहुलम्”
इत्युक्तम् । न पुनर्निघण्टवो बहुलमिति । तस्मात्स्वतन्त्रमेवेदं विद्यास्थानमर्थनिर्वचनम् । 6
व्याकरणं तु लक्षणप्रधानमिति विशेषः ।

आह । यदि मन्त्रार्थप्रघषादेतदाभ्यते हस्त तर्ह्येनदेवमर्थमारभ्यमाणमनर्थ-
कमेव भवतीति । आह । क एवमाहेति । उच्यते । वीरसः । किं कारणम् । अन-
र्थका हि मन्त्राः । न हि मन्त्राणामर्थोऽस्ति वाच्यवाचकत्वेन । तदर्थनिर्वचनाया-
रभ्यमाणमिदमप्यनर्थकमेव भवति । तस्मात्कारणव्यमित्येवं वीरसो मन्यते । तत् एत- 10
देवमुच्यमानं वीरसेनानेन नेरुक्तेनोपेक्षितव्यम् । उपगम्य वेदं शास्त्रं चेक्षितव्यम् ।
किमतो सत्यमाचष्टे दूषेति वा परीक्ष्यम् । अर्थवत्त्वे मन्त्राणां यद्देतुज्ञानं वक्ष्यमाणं
तदुपगम्यार्थवत्त्वं मन्त्राणामीक्षितव्यमिति केचिदाहुः ।

कया पुनरुपात्त्या वीरसो मन्त्राणामानर्थक्यमाहेति । उच्यते । नियतयाचो-
युक्तयोः नियतानुपूर्व्या भवन्ति इति । नियतयाचोयुक्तयोः-निष्कशाचोयुक्तयोः- 15
अभिधाननियता हि ते भवन्ति । “आम आ याह वीतये” इति मन्त्रे न पुनर्विभावसो
आगच्छ पानायेति । नियतानुपूर्व्या नियतनिष्ठानुपूर्वी पदप्रयोगस्य । तद्यथा । आम
आयाह इति न पुनर्भवति आयाहमे इति । इह लोकेर्धवती शब्दानामनियमेन

1. a. d कर्तव्येवमुच्यमाने, bi. तच्छेषमेवैतत्, a. b d. उणादिवत्, bi. गुणा-
दिवत् 2 m. विद्यास्थानतरमस्य; b addn किं after उच्यते. 3. b. m अनुपहृतात्
for 'बहुतो; a. d व्याकरणकृतप्रतां, m सङ्गतां a अपरिहाय, b. d. अपरिहाय, m.
स्वार्थामप? 4 b करोत्येव, . b d उणादिवत्, bi गुणादिवत्, m तत्रान्तर्भूता एव.
5 m अयं निर्वचन for अपेक्षित? 6. m लक्षणप्रधान? for 'प्रधान'. 7. a.
b d m तर्ह्येनदेवमर्थं for तदेवमर्थं of bi. 8. m. om उच्यते 11. bi. उच्यमानं
वीरसं वनेन अनेन नैरुक्तेन न उपेक्षितव्यम् We read with all our Mss. 16. bi.
प्रयोग for मध्ये न of all our Mss. 17. a. d. नियतनिष्ठानुपूर्वी; m. नियतानुपूर्वी.

4. For the Sūtra quoted *vide* Pāṇ. III. iii. 1.

16. For the quot. *vide* ŚS. I. i. 1.

पर्यायवचनता दृष्टा गवादिप्रयोगे तथा न पौर्वापर्यं दृष्टम् । तद्यथा । गोणीमभ्याज अभ्याज गोणीम् । आहर पात्रम् । पात्रमाहरेति । न च तथा मन्त्रेषु । ततोर्थवच्छब्द-
वैधर्म्यात्प्रथामानर्थका मन्त्रा इति ।

अथाप्ययमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह । कतम इति । उच्यते । ब्राह्मणेन
5 होते रूपसंपन्ना अपि सन्तो विधीयन्ते । रूपं नाम लिङ्गे तेन संपन्ना लिङ्गसंयुक्ता
इत्यर्थः । प्रकृतलिङ्गा अपि सन्तस्तद्विवक्षितं कृत्वा कर्मसु विधीयन्त एव । यदि होते
अर्थवन्तोभविष्यन् स्वनेव लिङ्गेन स्वमात्मानमेते विनियुक्तं समर्था इति कृत्वा न
ब्राह्मणेन तेषु तेषु कर्मसु व्यधास्यन्त विहिताथ । तद्यथा । “ उरु प्रयस्व ” इति प्रयन-
लिङ्गे मन्त्रो विहितः प्रयनकर्मणि । तथा च “ उरुप्रेया उरु प्रेयस्त्रोरु ते यज्ञंतिः
0 प्रयताम् ” । यज्ञुरिदम् । पुरोडाशं प्रत्युच्यते । पुरोडाश । त्वं विस्तीर्णप्रयनः सन् विलार-
यात्मानं ते तव यज्ञपतिश्चायं यजमानः प्रजापशुद्विरण्यादिभिश्चोरु प्रथतां विस्तीर्यता-
मिति । तथा “ प्रोहाणीति प्रोहति ” इति ब्राह्मणं द्रोणकःशप्रोहणविधायि । इदमह-
मात्मानमेव प्राञ्चं प्रोहामि तेजसे ब्रह्मवर्चसायेति । तेजोयै ब्रह्मवर्चसार्यं चात्मानं प्रोहामि
प्राञ्चं प्रेरयामीति । प्रोहाणीति प्रोहतीति प्रोहणलिङ्गे विहितः प्रोहणकर्मणि । तस्मात्-
15 लिङ्गसंपन्नविधानात्प्रथामो ब्राह्मणेनानर्थकस्वरूपमेव सन्तं मन्त्रं नियुक्तम् । एवं सति
मन्त्रं दुर्नविदधद्ब्राह्मणमर्थवत् । अनर्थका मन्त्राः । न ह्यर्थवन्तः सन्तो दासवद्ब्राह्मणेन

4

1. *b m* read गौणी for गोणी 2 *b om* अभ्याज गोणीम्, *a d m* read
गामभ्याज instead, *a d* ते षयमर्थवच्छब्दं for ततोऽर्थवः. 4 *m* हेतुरानर्थक्ये
for हेतुरानर्थक्ये 5 *bi* ते for होते, *b. om* it. 6. *a. d om.* एव after विधीयते,
b. m. read it; *bi om* रूप नाम etc to विधीयत एव 7. *b* तेनेव for स्वनेव
8. *m om* one तेषु, *m* विधास्यन्ते for व्यधास्यन्त, *a b d m om* प्रययन्ति added
by *bi* from the text. 10. *m* adds हे before पुरोडाश, *bi* विस्तारप्रथाः
श्चात्मानं for विस्तारयात्मानं of all our Mss. 11 *m* विस्तार्यतां for विस्तीर्यतां.
12 *bi* प्रोहणविधायि । इदमहमात्मानं प्रोहामि प्राञ्चं प्रेरयामीति प्रोहाणीति प्रोहतीति
प्रोहणलिङ्गे for प्रोहणविधायि & c to प्रोहणलिङ्गे of our Mss 15 *b d* read
विनियुक्तं for नियुक्तं, *bi* मन्त्रं तत्रोच्यते after एव सति. 16 *a. d* add हि after
अनर्थका.

8. For the quot. cf. S'B I i 6 8; and Kft. S'r. Sū II 5 20

9. For the quot, see VS, I, 22.

12. In the ताण्ड्यब्राह्मण we read प्रोहाणीति प्रोहति.

विधीयेत् विहित्वा । तस्मादनर्थका मन्त्रा इति पश्यामः । अपि च ब्राह्मणस्यानर्थ-
क्याभ्युपगमे देशकालकर्तृदक्षिणादि कर्माहभूतं कुत उपलभ्येत । तथा च ब्राह्मणस्या-
नर्थक्येभ्युपगम्यमाने वेदैकदेशस्य मन्त्रस्यालन्तमेवानर्थकत्वमभ्युपगतं स्यात् । न हि
ब्राह्मणस्य विधिस्तुत्यर्थत्वादतेर्थवत्तास्ति । मन्त्राणां पुनवाच्यवाचकत्वेनानर्थकानामपि
सतां विनियोगमात्रेणैवार्थवत्ता स्यात् । एतस्माच्च काममनर्थका मन्त्रा वाच्यवाचकत्वेन 5
सन्तो विनियोगमात्रेणैवार्थवन्तो विधेयत्वात् । विधायकत्वाच्च ब्राह्मणमर्थवदस्तिविति ।

अथापि-अयमपरो हेतुरनर्थकत्वे मन्त्राणाम् । आह । कतम इति । उच्यते ।
अनुपपन्नार्था ह्येते भवन्ति । य एतेष्वर्थो लभ्यते । अयमेतेष्वर्थः स्यादिति नासा-
नुपगते । तदया । औषधे प्रायस्वैनम् इत्याह । न चौषधिरात्मानमपि त्रातुं
समर्था कि पुनर्हृत्सम् । तथा । स्वधित्तैमैनं^९ हिंसाः इत्याह । अन्तैव हिंसन् । को 10
हि नामैवमुक्त्वा स्वयमेव हिंस्यात् । हिनस्ति च । लोके यान्येवंविधानि वाक्यान्दुन्मत्त-
प्रभृतीनां तान्यनर्थकान्दुच्यन्ते तथैवेमानि । तस्मादिमान्यप्यनर्थकानीत्युपपद्यते ।

अथापि-अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह । कतम इति । उच्यते ।
विप्रतिषेद्धार्था भवन्तीति । अन्यस्यान्येन विस्वाधेन प्रतिषेधो विप्रतिषेधः- इत-
रेतरव्यापात इत्यर्थः । तदया । “एकं एव रदोदंतस्थे न द्वितीयः” । “असं- 15
हृथाता सहस्राणि ये रुद्रा अधि सूर्म्याम्” । “अशुभ्रिन्द्र जज्ञिषे” ।
“शतं सेनां अजयत् साकमिन्द्रः” इति । एतान्दुदाहरणानि ।

९. a. d. अनपेक्षताभ्युपगमे for आनपेक्षताभ्युपगमे of b. m., b. आनर्थक्योपगम्य;
a. d. उपलभ्यते; a. d. एषा च after तदा. ३. a. d. om. दन्तस्य, e. 'दन्त-
न्या'. 4. b. विधिरहृत्पर्यावृत्ते, m. 'पश्चात् अन्तेनर्थ'. 5. a. d. add अपि
after 'मात्रेण, m. 'मात्रेणानर्थव'; a. d. स्यादेव । तस्यात्कानमनर्थका, b. एतस्या च
काम', m. m. च after एतस्मात् 8. d. एषु for एतेषु 10. b. समर्थाः for
समर्थाः of a. b. d. m.; b. वृत्तः for वृत्ते. m. आत्यनैव for आत्यनेव of b. 12. d.
m. add इति before उच्यन्ते; b. m. om. अपि after इमानि 13. b. om. कतम
इति 14. a. b. d. m. add अन्यस्य वा (वा a. d.)प्येन before विप्रतिषेधः, &
प्रतिषेध for विप्रति'.

9. For qu t. see VS. IV. 1.

10. For qu t. see VS. IV. 1.

15. For असंहृथाता etc. see VS. XVI. 54.

16. अशुभ्र etc. is from RS. X. 183. 2; शतं etc. is from RS. X. 108. 1.

“ एक एव रुद्रोवतस्थे न द्वितीयो रणे निजान्पृलनासु शत्रून् ।
संख्यज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्यङ् जनान्तसंचुतोचान्तकाले ” ॥

एक एवावस्थे रुद्रः स्थितवान् रणाय-रणार्थम् । नान्यो द्वितीयः कश्चिदस्तीति रुद्रबहुत्वप्रतिषेधः । कथमवतस्थे । निश्चयेन प्रन् पृलनासु-स्पर्द्धनीयेषु संग्रामेषु । किं निप्रन् । शत्रून् । किं च स एकः संख्यज्य सृष्ट्वा विश्वा विश्वानि भुवनानि गोप्ता-रक्षिता सृष्ट्वा च सर्गकाले पालयित्वा च रिथतिवाले प्रत्यङ् सर्गप्रातिलोभ्येन जनान्तसंचुकोच-संचोचयति अन्तवाले प्रत्ययकाले । य एदंमुद्रुत्तो रररतं दयं स्तुमः ।

“ असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।

तेषां सहस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि ।”

10 एषा शतद्वियेनुदुप् । तेन चाग्निचदनेकेदर्वेनाजाक्षीरमिथा गवेधुक्ताः सक्तधो ह्यन्त उसारस्यां शोणावन्त्यायामिष्टवायाम् । प्रजापतेरार्द्रम् । ३. संख्याता-३. संख्या-तानि सहस्राणि-बहूनीति यावदुक्तं स्यात् । केषाम् । ये रुद्राः भूम्याम् अधि-उपरि तेषां सहस्रयोजने-अध्वन्यवरियतानामेव व्यव तन्मसि-तनुमः धन्वानि-धनुषि । वाप्रानामेवास्मान्प्रतीत्यभिप्रायः । तावदेव च तानभिष्टुमो यावदवततानि तानि धनुषानि ।

15 “ त्वं सिन्धूरवांसजोधराचो अह्नहिं ।

अशशुनिन्द्र जक्षिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परिध्वजामहे
नर्भन्तामन्यकेपां ज्याका अधि धन्वंसु ॥”

2. Roth (Erlangen p 12 note 4,) read संखुकीशान्तकाले 3 *bs.* adds रणे before रणाय, a. d. om. इति 4 *bs.* add नि 1 व 3 1 नि-इदं न *bs.* om. किं निप्रन् before शत्रून् 5. *m.* सृष्ट्वा for सृष्ट्वा 6. *bs.* सर्गकालान्तरमेव for सर्गकाले; *bs.* पालयिता for पालयित्वा & प्रातिलोभ्येन for सर्गप्राति^c. 7 *b.* प्रत्ययकाले for प्रत्ययकाले, *b.* om. य before एवं, 10. *d.* शतद्विये. *bs.* अनेन for तेन, *bs.* सप्तधुक्ते for सप्तधो of all our Ms. 11. a. b. d. om. असंख्याता, *m.* om. असंख्यातानि. 12. a. d. om. इति before अह्नहिं. 13 a. b. d. m. om. तन्मसि before तनुमः, and धन्वानि before धनुषि read by *bs.* 14 *bs.* तावदेतान् for तावदेव च तान्, *b.* om. च; *d.* m. यावदवततानि for यावत्तरानि *et* *bs.*; a. b. d. m. add इति after धनुषि omitted by *bs.* 15. a. b. m. do not read the whole verse, *d.* does.

एतया अतिच्छन्दसेन्द्रं तुष्टाव सुदाः पैजवनः । शोडशिनि शस्त्रे विनियुक्ता । हे इन्द्र
 भवास्तुजः सिन्धून्-स्यन्दनानेतान् माप्यमिकागुदकसंस्त्यायान् । कथं पुनरवास्तुजः ।
 धग्वः-तानधोगमनान्कृत्वा सर्वानेवानास्तुजो नित्यकाण्डम् । अहन्नहिम्-भन् मेघम् ।
 सुः-अशातदितयो जज्ञिषे-जायसे नित्यकालं भवसि तस्मिन् हते मेघे । किं च ।
 त्वमेतेन प्रसारेण भेषवधकर्मणा विधं-सर्वं पुष्यसि-पुष्पासि वार्य-वारिप्रभवं त्रीडा-
 दिदम् । तं त्वा-त्वामेवंगुणसमुक्तं वयं पारष्वजानहे-सर्वतः स्वजानहे-आक्षिप्यामः ।
 नभन्तां-मा भूवनन्यरेषाम्-अन्येषा ज्याका-ज्या अधिधन्वसु-अधिधनुःषु । किमु-
 तान्ये केचनाभ्युच्यन्ताना एतेस्माद्विशेवततज्यधनुषो हतसर्वोयमाः सन्वित्यतस्त्वां
 परिष्वजामहे इत्यभिप्रायः ।

“ आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघ्नः क्षोभगधर्षणीनाम् । 10

संक्रन्दनोनिमिष एकधीरः शतं सेना अजयत्साकमिन्द्रः ॥”

इत्येवाप्रतिरथेन शिशुवभिप्रणयने विनियुक्ता । अप्रतिरथस्येन्द्रपुत्रस्वार्थम् ।
 आशुः-व्यारकः-क्षिप्रो वा शिशानः-शिष्यानः-तीक्ष्णीकुर्वन्नाद्युधं प्रवृहीतायुधः वृषभो
 न-वृषभ इव पुत्रो योद्धा भीमः-शत्रूणां भयजनको घनाघ्नो-हनरहनो-जहिजहीत्येवं
 शब्दकारी क्षोभगः । केदाम् । धर्षणीनाम्-प्रथनीकावस्थितानामसुरादीनाम् । संक्रन्दनः 15
 -समाह्वता शत्रूणामाहूय चानिमिषः-आदरवाज्यं प्रति एकधीरः-एक एव विभ्रन्तोप्र-
 तिवद्ः संप्रमेधु शतं सेना-बह्वीः शत्रुसेनाः साकमरस्थिता अजयदेक इन्द्रो यस्तं वयं
 स्तुमः । एवमितरेतरविप्रतिषिद्धान्येतानि मन्त्रवाक्यानि । यथेको रुदः नासंह्यातानि

1. *bs.* सुदाः for सुदाः 2. *m.* माप्यामिकागुः; *a* रुद्रकंसंस्त्यायान् । 3. *bi.*
 तानधोगमनान्, *b.* अस्तुज' for अत्रास्तुजः; *m.* नित्यं कालं. 4. *m.* नित्यं कालं; *d.*
 तस्मिन् तस्मिन्. 5. *m.* om. सर्वं, *bi.* वारिष्व. 6. *a. b. d. m.* om. स्वा, *bi.*
 om. आक्षिप्यामः after इजामहे read by *a. b. d. m.* 7. *b. d. m.* add अपि
 after क्या. 8. *bi.* केचनाभ्युच्यन्ताना; *m.* एतेस्माद्विष', *bi.* एते स्म विषः 12. *a.*
b. d. अप्रतिरथे, *m.* 'रथ', *bi.* 'रथेन'; *b. d. m.* add अष्टौ after शिशुषु, *b. d. m.* do
 not read the whole verse. 13. *a. d. m.* om. शिष्यान', *m.* reads शिशानः;
m. वृहीतायुध'. 14. *bi.* om. भीमः शत्रूणां भयजनकः; *b.* reads भयजनकः शत्रूणां; *b.*
 योधाः for योद्धा; *bi.* om. हनरहनो after घनाघ्नो read by all our Mss. 16. *bi.*
 अप्रतिवृद्ध', *a. d. m.* अप्रतिवृद्धः; *b.* अप्रतिवृद्धा. 18. *bi.* इतरेतरप्रतिषिद्धानि;
a. नामसंह्यातानि for नासं', *m.* नासंह्याता.

सहस्राणि । अथासंख्यानानि नैकः । यद्यदायुः कथं यत्तं सेना अजयत् । अथ यत्तं सेना
अजयत् कथमरायुः । लोके । इ चान्वेवं उभयानि वाक्यान्नुत्तरादीना तान्वनर्थकानी-
त्युच्यन्ते । तथा चेमानि । तस्मादिमान्वप्यनर्थकानीति ।

अथापि—अयमपरो हेतुर्मन्त्राणामानर्थक्ये । कतम इति । उच्यते । ज्ञानन्तं
५ संप्रेष्यत्यन्वयुहोत्तरम् । कथम् । “अग्नये समिप्यमानाधानुग्ही” इति । होता हि विधिः
एव भवति । नद्यविद्वान् विहितोस्तीति स विजानात्येवामुष्मिन्नवभाविदे मयानुष्ठानम्-
मिति । तदेतद्विज्ञातार्थस्य सतः संप्रेषणमनर्थकमेव भवति । यथैतदनर्थकमेवमन्त्रेषु
मन्त्रा इति ।

अथापि—अयमपरो हेतुर्मन्त्राणामानर्थक्ये । आह । कतम इति । उच्यते ।
१० अथाप्याह मन्त्रनिगमः अदितिः सर्वमिति । आह । त्रिसुशहरणम् । “अदितिर्द्यौ-
रदितिरन्तरिक्षम्” इति । तदेतदुदाहरणमुपरिष्ठादैकपदिके व्याख्यास्यामः ।
इह त्वेवमर्थमियमुदाहृता । कथं यैव द्यौः सन्तरिक्षम् । यैव माता स एव पुत्रः स
एव च पिनेत्येवमादि किमापि बह्वत्र परस्परान्वयमुच्यते । तदर्थवत्त्वे सत्युपपाद-
यितुमशक्यम् । तस्मादनर्थका मन्त्रा इति ।

१५ अथापि—अयमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणाम् । आह । कतम इति । उच्यते ।
अविस्पष्टार्था अपि हि केचित् भवन्ति । तद्यथा । अग्ध्यम् यादृशिमन् जार-
यायि काणुका इत्येवमादयः । न ह्येषां विस्पष्टार्थता मन्त्रेषु शक्यते परिज्ञातुम् ।
न च केचिदर्थवन्तः केचिदनर्थका इति न्याय्यमभ्युपगन्तुमर्थवैशसं हि स्यात् । तस्मात्
सर्व एवानर्थका इति । परिसमाप्तः पूर्वपक्षः ॥ १५ ॥

1 m. कथं for यत्. 2. a. d. om. हि after लोके 3. bi om. उच्यन्ते ।
तथा चेमानि । तस्मादिमान्वप्यनर्थकानीति । 5. a. b d. add इति after संप्रेष्यति,
m विहित for विविश. 6 b adds स before एव, m विहितो करीति for विहितो-
स्तीति; m “जानात्येवामुष्मि” 7. b विज्ञानार्थस्य, b d अनर्थमेव for अनर्थकमेव,
m om एव before भवति, b d यथैतद् for यदैतद् of bi, m ° मनर्थस्ये । 10. bi.
om अथापि before आह, m om आह before किम् 11 bi. om ऐकपदिके after
उपरिष्ठान्. 13 bi. om च before पिता; b d m. बहुत्र, bi. बहुत्र, a च बहुष.
15. m. om उच्यते. 16. a. adds भवति before अत्रि हि केचित्; bi. यादृशिमन्.
17 m om इति after काणुका, b d m. पतेषां for परां of bi 18 a om.
न्याय्यमभ्युपगन्तु १० एवानर्थका इति, bi अर्थावैशस for अर्थवैशस 19. d. समाप्तः
for परिसमाप्तः.

5. For the quot. vide S'B. 1 in 2. 3.

10. For the quot. see RS I 89. 10.

11. व्याख्यास्यामः: c. ८ in Nir. IV. 25.

अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् । “एतद्वै यद्गस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म
 क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदति” इति च ब्राह्मणम् । “क्रीळन्तौ पुत्रैर्नष्टृभिः”
 इति । यथो एतन्नियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकि-
 केष्वप्येतद्यथेन्द्राग्नी पितापुत्राविति । यथो एतद्ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना
 विर्धायन्त इत्युदितानुवादः स भवति । यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्ती- 5
 त्याम्नायवचनादर्दिसा प्रतीयेत । यथो एतद्विप्रतिषिद्धार्था भवन्तीति
 लौकिकेष्वप्येतद्यथासपत्नोषं ब्राह्मणोनमित्रो राजेति । यथो एत-
 ज्ञानन्तं संप्रेष्यतीति जानन्तमभिवादयते जानते मधुपर्कं प्राहेति ।
 यथो एतददितिः सर्वमिति लौकिकेष्वप्येतद्यथा सर्वरसा अनुप्राप्ताः
 पानीयमिति । यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो 10
 यदेनमन्धो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति । यथा जानपदीषु
 विद्यातः पुरुषविशेषो भवति पारोवर्षवित्सु तु खलु वेदितृषु मूयो-
 विद्यः प्रशस्यो भवति ॥ १६ ॥

स्वपक्षमिदानीं स्थापयिष्यामः । तदर्थमिदमारभ्यते । अर्थवन्तः शब्दसामा-
 न्यादिति । अर्थवन्त एव मन्त्रा इति प्रतिज्ञा । हेतुरुच्यते । शब्दसामान्यादिति । 15
 समान एव हि शब्दो लोके मन्त्रेषु च । तद्यथा य एव गोशब्दो लोके स्वरसंस्कार-
 युक्तः स एव मन्त्रेष्वपि । तत्रैवं सति स एवार्थवान् लोके स एव चानर्थको मन्त्रे-
 ध्विति विशेषहेतुर्नास्ति । असति च विशेषहेतावर्थवन्त एव मन्त्राः शब्दसामान्या-

2. After ब्राह्मणम् B concludes Pā 5 Kh 1, A. concludes Pā 3 Kh 5.
 S. A. C. D. R. read प्राहेति, B प्राह. 13. After मधुनि A concludes
 sect. 6 and concludes पाद २२ इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः। B concludes
 sect 2 and the pāda as प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः पाद . 14 b. m स्वपक्षमिदानीं
 for स्वपक्षमिदानीं of B. 16. a b d m मन्त्रेषु for मन्त्रे of B, and तद्यथा
 for तथा च of B.; after तद्यथा b. reads य एव गोशब्दो लोके मन्त्रेषु च। तद्यथा। य एव
 गोशब्दो &c. (probably a mistake of copy), a. d. संस्कारयुक्तः. 17. b.
 स एव चानर्थका।

दित्युपगच्छते । यत्पुनरेतदुक्तं । प्रयोगानियमाहोर्केयवत्त्वं प्रयोगनियमाद्य मन्त्राणामा-
नर्थक्यमिति प्रतिवक्ष्याम एतत् । लोकोपि हि प्रयोगनियमो दृष्टमद्यथा । पितापुत्रा-
विति ।

किं चान्यत् । एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत् कर्म क्रियमाणसृ-
5 ग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम् । एतदेव हि यज्ञकर्मणः समृद्धम् । तत् किमि-
त्युच्यते । यद्रूपसमृद्धं मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते तदेव हि समस्तसृद्धया युक्तं भवति नेतरत् ।
एतदेव सुतरां स्पष्टीकरोति । यत् कर्म क्रियमाणस्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणमिति ।
शब्दसामान्याद्ब्राह्मणप्रामाण्याच्चेति चशब्दः । ब्राह्मणमपि च मन्त्राणामर्थवत्त्वमेव
दर्शयति । अनुर्थक्यं हि स्तः-कथं कर्माभिवदेयुः । कथं वानभिवदन्तः समर्थयेयुः
10 अर्थवत्त्वं चाभ्युपगतं भवता ब्राह्मणस्याद्यापि ब्राह्मणेन रूपसंगत्या विधीयन्त इत्यत्र ।
ब्राह्मणेन सिद्धमेवार्थवत्त्वमुक्तं मन्त्राणाम् । तदेतदुपदर्शितमस्माभिलस्मादर्थवन्त एव
मन्त्रा इति ।

किं पुनः सप्तद्वयत्वे मन्त्राणामुदाहरणम् । उच्यते । क्रीडन्ताविति ।

“इद्वै स्तं मा वि योष्टं विश्वमायुर्व्यंशुतम् ।

15 क्रीडन्तो पुत्रैर्नमृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ॥”

सूर्याया आर्षम् । विवाहे विनियुक्तः । अनुष्टुप् । इद्वै मं-भवनं युवां स्वे गृहे
मोदमानौ-हर्षमाणौ मा वि योष्टम्-मा च विद्युज्येयाम् । विश्वं सर्वमायुर्व्यंशुतं क्रीडन्तौ
पुत्रैर्नमृभिः-पौत्रैश्च सहेत्याशीः ।

1. *b d.* यत्पुनरेतदुक्तं, *b* यत्पुनरेतदुक्तं? 2. *b* add तत् before प्रतिवक्ष्याम.
3. *a* यज्ञस्य कर्मणः; *d* समृद्ध तपस्विमिति 6. *b* om. यद्रूपसमृद्ध. *b m* om.
मन्त्रलिङ्गैरभिधीयते, *b* समृद्धकथ्या, *m* समस्तकथ्या, for समस्तकथ्या of *b*, *a, d.*
समस्तकथ्या! 8. *b*: एवं for एव after अर्थवत्त्व 9. *b, m.* मन्त्रा. for मन्त्र;
a कर्म वदेयुः, *m.* कर्मणि वदेयुः; *a d. m* कथं चानदि^० for वानदि^०. 10. *b*.
अर्थवाच वायु^० for अर्थवत्त्वं वायु^०; *m* प्रगवता, *a. d.* प्रवतो 11. *a d.* सिद्धमे-
कार्थवत्त्व, *m* ब्राह्मणसिद्धमेव. 13. *m. d.* add माह before किं पुन 17. *a*
विद्युज्येयम्, *d* विद्युज्येयम्, *b*, विद्युज्येयम्, विद्युज्येयम् is printed above to be in
agreement with the subject युवा. *m* om. विश्वं. 18. *a. b d* add च after
पुत्रैः; *a. b d m* om. नमृदि.

3. For एतदेव etc vide AB. III 3 or 5. In both these places यजुर्वा
does not occur in the original.

14. The quot. is RS. X. 85. 42,

स्थापितमर्थवत्त्वं मन्त्राणामनुना परमज्ञे हेतवो निरुक्तव्यात्तदर्थमिदमाह यथो
 एतादिति । यदुनरेतदुक्तं नियतवाचोयुक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति
 अत्र शूनः । लौकिकेष्वपि ह्यर्थवत्सु शब्देषु नियतवाचोयुक्तत्वं नियतानुपूर्वत्वं च
 दृश्येव । तदथा । इन्द्राग्नी इति पितापुत्रादिति च । तत्र यदुक्तं नियतवाचो-
 युक्तत्वाभियानुपूर्वत्वाद्यानर्थका मन्त्रा इत्येतदयुक्तम् । लौकिकेष्वपि हि नियतप्रयोगाः
 सन्तः शब्दाः केचिदर्थवन्तो दृष्टा यथेन्द्राग्नी पितापुत्रादिति । स एष प्रयोगनियनाद-
 नर्थका मन्त्रा इत्यनैकान्तिको हेतुः । तस्मादर्धवन्त एवेति ।

यथो एतत् यत् पुनरेतदुक्तं ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्त इत्यत्र
 शूनः । उदितानुवादः स भवति । नासन्नर्था आत्मानमेते स्वेन रूपेण विधातु-
 मित्यतो ब्राह्मणेन विधीयन्ते । किं तर्हि । आत्मनियोगाश्रयमुक्तमेव सन्नं मन्त्रेणार्थं ब्राह्म- 10
 णमनुवाक्ति विसरेण प्रकृतार्थसन्तुद्भया । न ह्यनुक्तं स्तोत्रं शक्यते सोयमेवमुदितानुवाद
 एव भवति । उक्तानुवाद इत्यर्थः । अपि चानेदेषि समानलिङ्गाः प्रहरणे मन्त्रा
 भवन्ति । ते ह्यहंपूर्विकयैकं प्रयोगं प्रति खले ऋषोतवन् संनियतन्ति । तेषां समुह्ये
 विकल्पे च श्रामे सत्यभिनत एको नियमार्थं ब्राह्मणेन विधीयते । एवमुभयोरर्थवत्त्वं
 मन्त्रब्राह्मणयोः । तत्र यदुक्तं रूपसंपन्नविधानान्मन्त्रानर्थक्यं मन्त्रार्थवत्त्वे वा ब्राह्मणा- 15
 नर्थक्यमित्येतदयुक्तम् । तस्मादुभयमर्थवत्त्वं मन्त्राश्च ब्राह्मणं चेति ।

यथो एतत्-यत् पुनरेतदुक्तम् । ओषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मैन-
 हिंसीः इत्यादयोनुसरन्तार्या इत्यत्र शूनः । ओषध्याधिदेवतोच्यते हे ओषधे
 त्रायस्वैनम् । त्वत्पूर्वद्यो ह्येष दृष्टमिच्छयमानः सन्त्यक् टिशो भविष्यति ततश्च यज्ञे
 विनियुक्तः प्रतिविराष्टमुन्कर्षमेतस्मात्प्रावरत्वात् प्राप्स्यन् इत्येतद्भागनभिप्रेत्योक्तमोषधे 20

1. b. d. एतत्पुनरेतयो. 3. a. b. d. नियतानुपूर्वत्वं च, b. पूर्वत्वं च, m. om. it.
 4. ti. एतदथा for तदथा and om. इति after इन्द्राग्नी; m. वाचोयुक्तत्वात्. 6. m.
 एत एव for स एष. 8. a. b. d. m. om. यथो एतत्; a. d. om. इति before अत्र.
 9. b. d. m. नामनर्था, ti. न समर्थ, a. नामसमर्था; a. b. d. एते, ti. एव, m. एते.
 10. ti. विधीयते. 11. m. सन्तुद्भया; b. सोपदेशमुदिता. 12. a. d. प्र-
 हरणमन्त्रा. 13. m. एव for एक; ti. सम्पन्ति for संनियतन्ति of a. b. d. m.
 14. m. विधीयते. 15. m. om. वा. 16. a. d. इत्येनदुक्तं for इत्येनदुक्तं. 17. a.
 b. d. m. om. यथो एतत् 18. a. d. इत्येवमादयो for इत्यादर्थाः; ti. एवति for
 इति. 20. a. b. विनियुक्ता; ti. एतस्याः for एतस्मात् of all our MSS; b. d. m.
 add अत्र before त्रायं.

“ मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः ।
उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षा नित्रोदासीनशत्रवः ” ॥

इति । तथापि स्वल्पसम्पन्नं दृष्ट्वा केचिदेवं वक्तारो भवन्त्यसमन्तोयं ब्राह्मण इति । एवमेव कस्मिंश्चिदपिप्रद्वे भृशं द्यातिने मेघेन्देयानसारतामभिप्रेत्येदमुक्तं न्यान् अरात्रुरिन्द्र जक्षिषे यस्त्वनेनमेवमपिप्रद्वमहन्नहिमिति । यत् पुनरेतदुक्तं शतं सेना 5 अजयदिनि अत्र दूनः । कुतो हि सेना या इन्द्रो जेष्यति । न हि देवानां शत्रवः सन्ति ये जेतव्या इति । किं कारणम् । विभवो देवा वशिनोधिकरणघर्माणश्च परेण महिना युक्ताः । आह । कथं तर्हि शतं सेना अजयदित्येतदुक्तम् । उच्यते । रूपक-त्वनयैर्ब्रूया युद्धप्रवादा स्तुतिः । वक्ष्यति च ‘ वना च ज्योतिषश्च निश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोगमार्येण युद्धवर्गा भवन्ति ’ इति । तदेतद् भवता न सम्यग् दृश्यते 10 सम्यगन्विध्यतां देवतासतत्त्वं नैरुक्तेभ्यस्ततो मन्त्रार्थानविरोधेन सम्यगवभोत्स्यसे । नैव-मवाङ्मयतत्त्वहेन मन्त्रार्थोवगाहितुं शक्यः । गम्भीरपदार्थो हि वेदः कथमवभोत्स्यते । वेदार्थोवगोधविभ्रान्ता एव हि प्रवादिनः स्वष्टुद्विधाघवमाविर्भावयन्तो ब्राह्मणाः सन्तः सर्ववर्णसाधारणानि दर्शनान्तराणि प्रतिपेदिरे । यदुक्तं विप्रनिषिद्धार्यत्वादनर्थका मन्त्रा इति एतदयुक्तम् । न हीने विप्रतिषिद्धार्याः । भवत एव मतिविभ्रानो मन्दरिहित- 15 त्वाद् । तस्मादर्धवन्त एव मन्त्रा इति ।

यथो एतत्-यद्युनक्तं जानन्तं संप्रेष्यतीति अत्र दूनः । लौकिके-ष्वप्यर्थवस्तु शब्देऽर्धतदेव स्वाभाव्यं दृष्टम् । तद्यथा जानन्तं गुरुमभिवादयते

2 a उत्पादन्ते 3. m स्वर्गं सपत्न, b स्वर्गसपत्ने and असम्पन्नो. 4. a. d सशानिने, m संशानिते, b. शानिते for पापिने cf l1; m om दूय; a. d. add हि after मेघे, and read एतन् for इदम्. 5. l1. त्वा for त्वं after यः. 7. m. शिनः for वशिनः. 8. अधिकरणघर्माश्च 9 l1 युद्धप्रवादान् स्तुति 10 m. तदेव तन् for तदेतन्. 11. l1. देवतासत्त्वं for देवतःसत्त्व 12 d. b1 विगाहितुं for अवागाहितु, m. गम्भीरपदार्थे for ‘दार्थे. a. d add कथमवभेक्ष्यते after वेदः, b. m. अमभोत्स्यसे for ‘ते 13. l1 वेदार्थविषयविभ्रान्ताः a. d एव for एव. 15. m. omits from एतदयुक्तं to मन्त्रा इति l. 16, a. d. एष for एव. 16. a. तस्मादन-र्धवन्त? 17. a b. d m om. यथो एतन्; a. d. adds एतन् after पुनः. 18. b1. om. अपि after लौकिकेषु, and तद्यथा after दृष्टम्

तत्रैवं सति पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति इति । य एते पारोवर्यविदो आङ्गनाः पारोवर्येण विज्ञानन्याचार्यसंपरया ते पारोवर्यविदो न माशात्कृत्यधर्मान् इत्यभिप्रायः । तेषां किम् । तेषां य एव भूयोविद्यो भवति बहुधनुः कश्चित्त एव प्रशस्यते । स एव मन्त्रार्थविज्ञाना प्रशस्यो भवति नेतरो मन्दबुद्धिरशिक्षितः । स हि बहुधनुो बहुदृष्ट्वादानेकविरये मन्त्रार्थे न क्वचित्प्रतिरूप्यते न हि तस्या-
विस्मयार्थो नाम कथिदस्ति । तस्माद्देतोः स त्वं बहु श्यु ततः सन्यगवभोत्स्यसे मन्त्रार्थान् । तत्र यदवोचोविस्मयार्था मन्त्रा न हि तेविस्मयार्थास्ताश्चोपरिगन् स्तथैहृत्य व्याहयास्यामहे । तवैव मति भ्रनयति संमोहः । तस्मादर्पवन्त एव मन्त्रा इति सिद्धम् । तस्माच्चैनदपि शास्त्रं मन्त्रार्थप्रत्ययाचारभ्यनागमर्थवदेव भवतीति सिद्धः शास्त्रारम्भः । तत्र यदुक्तं 'यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवति' इत्येवदुक्तम् ।
इति प्रतिभेपु परस्य हेतुषु स्वपक्षसिद्धाउदिते च कारणेवस्थित्या मन्त्रगणस्य सार्थता । तदर्पमेतन् खलु शास्त्रमर्थवदिति ॥ १६ ॥

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते ।

“ अवसाय पद्वते रुद्र मृळ ”

इति । पद्वदधसं गावः पथ्यदनमवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरणस्त-
स्मान्नावगृहन्ति । “ अवसायाधान् ” इति स्यतिरुपख्यो विमोचने तस्मादवगृहन्ति ।

“ हृतो निर्ऋत्या इदमाजगाम ”

इति पञ्चम्यर्थप्रेक्षा वा षष्ठ्यर्थप्रेक्षा धाःकारान्तम् ।

“ परो निर्ऋत्या आचस्व ”

20

इति चतुर्थ्यर्थप्रेक्षैकारान्तम् । परः संनिकर्षः संहिता । पदप्रकृतिः संहिता । पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि ।

अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति तदेतेनोपेक्षितञ्च ते द्रुयुर्लिङ्गज्ञा अत्र स्म इति ।

2. n. om. य एते; a. परोवर्यं for पारोवर्यं everywhere; a. b d विज्ञानते for विज्ञानति. 3. a. d. om. तेषां before किं. 4. bi कश्चित् for कश्चित्; Lr. य for स after प्रशस्यते; m. bi. मन्त्रार्थविज्ञाना for 'विज्ञाने'; m. नेतरो इदं बुद्धिः. 5. a. d. प्रतिरूप्यते for प्रतिरूप्यते. 6. E. इत्येवदिति for इत्येवदिति; a. d. इत्येवदिति; a. d. स मोहः for संमोहः. 7. a. om. यदि. 8. E. इत्येवदिति for इत्येवदिति; a. d. इत्येवदिति; a. d. स मोहः for संमोहः. 9. a. om. यदि. 10. a. om. यदि. 11. a. परस्पर for परस्पर; Lr. उचित्ये for उचित्ये of a. d. n. 12. A. B. C. D, R. 'र्षस्यासौ, Bi. 'र्षस्यासौ'.

“ इन्द्रं न त्वा शयसा देवता वायुं पृणन्ति ”

इति वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे ।

“ अग्निरिव मन्थो त्विषितः सहस्व ”

इति तथाग्निर्मन्थवे मन्त्रे । त्विषितो ज्वलितस्त्विषिरित्यप्यस्य
5 दीप्तिनाम भवति ।

अथापि ज्ञानप्रदांसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ॥ १७ ॥

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते । शास्त्रारम्भप्रयोजनाधिकारे
वर्तमाने अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्धावधारणं नास्तीत्युक्ते यदि मन्त्रेत्यादिनामर्थक्यहेतु-
भिर्बहुभिरानर्थक्य उपपादिते निरुक्तशास्त्रस्य कौत्सेन मन्त्राणामर्थवतां स्थापयित्वा पर-
10 पक्षहेतवः प्रयुक्ताः । तेषु स्थितमर्थवत्त्वं मन्त्राणाम् । तेषामर्थनिर्वचनायेदमारभ्यमा-
णमर्थवदित्युपपन्नमर्थवत्त्वं निरुक्तशास्त्रस्य । तेदेतत्सर्वमपि श्लोदकशास्त्रकारव्याजेन प्रस-
क्तानुप्रसक्तमुक्तं प्रज्ञाया विवृद्धये शिष्यस्य । कथं नामासौ विवृद्धप्रज्ञः शब्दार्थन्यायमं-
कटेषु हेतुसमयानभिज्ञः परैः प्रतिवध्यमानोपि पदार्थान्वाक्यार्थाश्वासंमोहेन निर्वृत्त्या-
दिति । एवं तावदेतदन्तरेण मन्त्रार्थप्रत्ययो नास्ति । अथेदमपरमारम्भप्रयोजनमित्येवं
15 विशेषाधिकाराद्योऽयमशब्दः । अपि मन्त्रार्थप्रत्यय इदमन्तरेण नास्ति नाप्यस्ति
यदिदं वक्ष्यमाणमित्यपिशब्द एवं संभावने ।

आह । किं पुनस्तद्वक्ष्यमाणमिति । उच्यते । पदविभागः । एवं पदानि वक्त-
व्यानीत्येतत्पदविभागपरिज्ञानं नास्तीत्यर्थः । किं कारणम् । अर्थवशेन हि पदान्यव-
तिष्ठन्ते न चेदमन्तरेणार्थपरिज्ञानमस्ति । तस्मादन एव पदविभागप्रसिद्धिरिति । इदमर्थ-
20 वत्त्वं मन्त्राणामन्तरेण पदविभागोप्यकिञ्चित्करः । प्रसिद्धवैष्य सर्वशास्त्रासु । तस्मात्पद-
विभागार्थवत्त्वाय चार्थवन्तो मन्त्रा इति केचिद्वर्णयन्ति ।

एवं प्रतिज्ञाय समानसंहितेषु ग्रन्थेष्वर्थहेतुकं पदविभागविशेषं दर्शयति । तदथा ।
अवसाय पद्धते रुद्रं मृच्छेति । पद्धत्-पादवत्-पादसंयुक्तम् । अवसं गावः पथ्य-

3. A reads सहस्रेत्यथाग्निर्मन्थवे. 5 B. O. D. R. read दीप्तिनाम for दीप्ति-
नाम of B₁ and A. 6. A concludes Pā. 1, and B; Pā. 6. Kh. 1
after अज्ञाननिन्दा च. 7. *Lu.* अपीदं for अथापीदं. 12 *m.* प्रज्ञाया for प्रज्ञाया;
Lu. कथं नामा सा for नामासौ of *a b d m*; *a d* अविवृद्धप्रज्ञः, *Lu* विवृद्धप्रज्ञा; *a*
शब्दार्थज्ञापकटेषु for ‘‘षष्ठापस’’; *Lu* ‘सक्रेषु’ 13. *m.* प्रतिवध्यमानोपि, वाक्यार्थाभ-
संमोहेन? 15. *m.* om. अथ and reads अयं शब्दः. 16. *a* पर प्रमाये, *B.*
d पर प्रमावने for पर संभावने of *Lu. m.* 18. *a b d.* पदविभागपरिज्ञान for
विभागपरि² of *Lu.* 19. *m.* पदविभागसिद्धिः. 23. *a.* पदवत् for पादवत्; *a.*
d. b. m. अवस पथ्यदने; *Bi.* गाव for गावः.

दनम् इति निगमप्रसक्तस्य पर्यायवचनम् । अवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरणः
प्रत्ययः । तस्मात्-असनासत्वादस्य नावगृह्णन्ति एतत्पदकार इति शेषः ।

“ मयोमूर्वातो अमिवात्त्या ऊर्जस्वतीरौपधीरा रिशन्नाम् । -

पीवस्वतीर्जीवधन्याः पिवन्त्ववमायं पदने ह्य मृच्छ ॥ ”

शब्दो नाम कार्श्वीवत ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । पूर्वैश्चिभिः पादेर्गवासाशिपमाशा- 5
म्योत्तमेन तासामेव ह्यतास्तुल्यमयाचत । गवामुपम्याने विनियुक्ता । मयोभूः-मयोभाव-
यिता-पात्रात्यो वात एता उम्या अमिवातु-आमिमुन्येन वातु । किं च तेन सुगमुवा
वातेनानुद्वेजनीयेन सृष्टयमाना ऊर्जस्वतीः-प्रभूतरसा ओपधीरारिशन्ताम्-आम्नादयन्तु ।
आम्नाद्याम्नाय च मलवणम्नादमान्माभिप्रेते काले उदकं पिवन्तु । तच्च पीतमोपविम-
हितमामा तथा कोष्ठे विपच्यतां रसगोणितमांसमेदोमज्जास्थिक्रमेण यथैताः पीवन्त्यो 10
मवेयुः । पीवन्तीः-पीवगुणयुक्ताः-म्यूला-बलवन्त्यो-बहुपयस्काः । सति च बहुपयस्त्वे
जीवधन्या-जीवधन्यो रोगदुष्टमातृकाः(?) । हे ह्य वयमेतासां गवामेतामाशिपमा-
शान्दे । त्वमन्यस्मै गोलक्षणाय अवसाय पादयुक्ताय मृच्छ सुबो भव । मैना हिंसा-
स्त्वनासामीश्वर इत्यभिप्रायः ।

अवसायाधानिति । इदमपरमुदाहरणम् । अस्मिन्पूर्वेण रूपेण सरूपमेव पदमर्थ- 15
ह्यनाद् विगेषादवगृह्णन्ति । द्वयोः पदयोर्वहृनां वा यदविच्छेदेनोच्चारणं स सन्नासः ।

1. *m.* पर्यायवचनं; *m.* नामकरणे प्रत्ययः for 'करणः प्रत्ययः'. 2. *m.* पदविभाग
for पदकार, and adds अक् after शेषः. 5. *li.* मुच्यते, *a. b.* मुयता, *d.* मुमरो,
m. शब्दो, we read शब्दो on the authority of Śāyana and the Anukramanī;
li. गौतमः न मयोमूर्वित्यस्याश्विद्रुमः for कार्श्वीवत ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । of *m.* sup-
ported by Śāyana. 6. *li.* adds च after तासामेव, *m.* विनियोगः for विनि-
युक्ता 8 *d.* वातेन for वातेन; *m.* अशेषधीः(?) for ओपधी. 9. *m.* आस्ता-
द्यास्ताश्च सवणस्यादमान्माभिप्रेतकाले 10. *a.* om. पीवस्वत्यो मवेयुः । पीवस्वती-
पीवगुणयुक्ता, *d.* also om. it except the last word; *b. m.* om. पीवस्वतीः
11. *m.* om. च after सति. 12. *m.* reads जीवधन्याः for जीवधन्या; *li.* रोगदुष्ट-
मातृका; *b.* रोगदुष्टपामृका, *d.* रोमदुष्टपामृका; *m.* रोगदुष्टपामृका; none is intelligible;
m. वयसो(?) for वयम्. 13. *li.* adds पदने before अवसाय; *m.* reads अवसाय
(?) ; *li.* पय्यदनाय for पादयुक्ताय, *a. d.* add पदने before पादयुक्ताय; *a. b. d.* मै-
for मैना of *li.* 14. *m.* ईश्वरित्यभिप्रायः 15. *li.* अवगृह्णाति for अवगृ-
b. m. पदावच्छेदेन, *li.* पदविच्छेदेन, *a. d.* पदविच्छेदेन.

3. This is RS. X. 169. 1.

12. Is it to be separated as जीवधन्य- अरोगदु

वित and not प्रचेता

तयोरेवार्थविभागोपप्रदर्शनार्थमवच्छेदेन प्रवृण्वमवग्रहः । तदेतदवगृह्यते पदम् । स्यति-
र्थात्तुर्विमोचनेर्धे वर्तते स पुनरुपसृष्ट उपसर्गेणावेत्यनेनोपसृष्टः संयुक्त इत्यर्थः । यतो
धातुसर्गाविभागोपप्रदर्शनार्थमेव तत्पदमवगृह्यते अवऽसाय इत्येतत् ।

“ योनिं इन्द्र निषेदे अकारि तमा निषेद स्वानो नावी ।

6 विमुच्य वयोश्चान् दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रहिते ॥ ”

एतया त्रिषुभा कुन्त आहिरस इन्द्रं तुग्रव । योनिस्ते । हे इन्द्र । योनिः-वेद्याह्य-
स्थानं ते-तव निषेदे-निषदनाय-उपवेशनाय यदिदं मया अकारि-वृत्तं तं योनि-तन्मया-
नम् आ निषेद-एत्य निधयेन सीद । कथं पुनर्निषेद । स्वानो न-स्वन्व्यमान इव अर्वा-
अश्वः । संशब्दमान इवाश्वबन्धने यथा स्वे स्थाने निषेदयेवं मया त्वमुपशब्दमानः
10 स्तुतिभिरेतस्मिन्मया संसृष्टे स्वास्तीर्णबहिषि स्थाने निषेद । कथं पुनर्निषेद । विमुच्ये-
तान् वयोश्चान् । कुन्तः । रधात् । पुनरपि चैतानवसाय-वियोज्य रुदिमभ्योश्चान् एत-
दव्यवमान्कृत्वा दोषावन्तोर्वहीयसः-अहनि च रात्रौ च ये केचिद्ब्रह्मन्ति तेभ्योपि
वहीयसः-शीघ्रतरेण जवेन बोधुनमास्तनस्त्वं स्वस्थो भूत्वा निषेद । एतस्मिन् योनौ-
एतस्मिन्संसृष्टे बहिषि प्रहिते-प्राप्ते अस्माकं त्वयजनकाले मा नो विप्रैर् कार्पांरित्य-
15 भिप्रायः । एवं तावदिदमवगृह्यमिदमनमवगृह्यमित्यर्थपरिज्ञानद्वारेण तस्मादेतन्निरुक्त्या-
ह्यद्विज्ञायते ।

1. m तस्य य वधि^o for तयोरेवार्थ^o; Ls. विभागोपदर्शनार्थ, d प्रविभागोप^o, a प्रवि-
भागोप^o for विभागोपप्रदर्शनार्थ of m. b 2. bi दातः for धातु, a. d. स्यतिरातु .
3. Ls. अवगृह्ये for 'गृह्यते 6 All the Mss. om. योनि. after इन्द्र. 7. m.
वेद्याह्यपरस्थान for स्थान of Ls; m om यदिद, d om निषेदे, a reads निषेदने for निषेदे
• b. om. ते; b adds उपवेशनाय before मया, Ls. om. उपवेशनाय यदिद 9 m.
सशपमान for संशब्दमान; m. अश्वबन्धने यथा &c for अश्वबन्धेनाथ स यथा &c. of a.
b d bi, m. निषेदति for निषेदेत् of Ls; a. d. त्वमुपशब्दमान, m. त्वमुपशब्दमानः
for त्वमपि शब्दमान of Ls, b. त्वमुपशब्दमानस्तुतिभि 10. m. स्वास्तीर्णबहिषि for
स्वास्तीर्णो बहिषि. 11. m. पतावतः for पताव वपः; m विबुज्य for वियोज्य. 13 a
Ls. क. शीघ्रतरेण for शीघ्रतरेण of Ls.; d. जवेन, m. नवेन for जवेन of others.
शब्दार्थज्ञानद्वारेण for त्वद्यजः. 15. m. पतस्मात् for तस्मात्
संज्ञेन ।
d. एवं प्रमाणे for एवं प्रमाण
विभागपरि^o of Ls. 19. m 104. 1.
d. b. m. अवस पच्यदने; Ls. गा

परो निर्ऋत्या आचक्ष्वेति । एतस्मिन्वदे चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा-चतुर्थ्यर्थदर्शनम् ।
अत एतन् पदमैकारान्तम् ।

“ अपेहि मनसस्पतेपं क्रम परधर ।

पये निऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥ ”

- 5 प्रवेता नामाहिरस एतामनुभ्रमरस्यत् । दुःस्वप्नदर्शने विनियुक्ता । मन इति
विज्ञानमुच्यते बुद्ध्यादि तस्य पतिर्मनसस्पतिरात्मा इह पुनर्मृत्युर्व्याधिर्वा मनसस्पतिः ।
उभावपि स्वकृतकर्मापेक्षया प्राणिनां बुद्ध्यादिविज्ञानोपसंहारस्येशाने । तयोरन्वतरः
संबोध्यते । हे मनसस्पते । अपेहि-अपगच्छासात्तः । मा च त्वमीपदपगम्यास्ततः समीप
एव स्था अस्माकम् । किं तर्हि । अपक्राम-दूरमेत्येव क्राम । अपक्रम्य च परः-परतः-
10 अन्यतोस्मत्तः चर-अपुनरावर्तमानोस्मान् प्रति । किं च परः-परागत्य यस्यस्तत्त्वं दूतो
निर्ऋत्यास्तस्यै निर्ऋत्या आचक्ष्व । किमिति । बहुधा जीवतो मम मनः । अथवा परः-
-प्रकृत आप्तस्त्व तस्या निऋत्या दूतो मां प्राप्तः अविज्ञातमरणकाल एवातिसंमोहादतो
ब्रवीमि । तस्यै निर्ऋत्यै गत्वा बहुधा अनेकप्रकारमाचक्ष्व-कथय । जीवतो यादृशं मनो
भवति तादृशं मम मनो बुद्ध्यादिकरणज्ञानं दिनकरकिरणस्पष्टवृत्ति न तावत्संमुमुक्षु-
15 रित्येतदाचक्ष्व । मुमुषोर्हि उपकीणकर्मणो नातिस्पष्टा इन्द्रियवृत्तयो भवन्ति न च मम
तथेत्यभिप्रायः । एवं समानसहिताजामपि पदानामर्थभेदकृतं विभागवैलक्षण्यम् । स
चार्य इदमन्तरेण न विशयते । अत इदमुक्तम् ‘ अथार्गदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते ’
इति ।

1 a d m. om. चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा 2. m om अत. 5 a d. cm. नाम, m.
पतामनुभ्रम् for पतामनुभ्रममपश्यत्; d m. मन इति हि विज्ञानं &c. 6. bi. बुद्ध्यादि
for बुद्ध्यादे of a. b d m.; a d. पति for पतिः. 7. bi m. विज्ञानापसंहारस्य,
for अन्यतर. 8. bi अपगच्छ । अस्मत्तो गत्वा च त्व°. 9. br. adds
-दाक्षपथान् for
b om ते, b al
सशयमान for सशय
b d. bi, m. निर्षा. इतो. bi. समोदतो 13. m. तस्यैव for तस्यै. 14. a b.
for त्वमपि शब्दमानः इतो. 15. बुद्ध्यादिकरणज्ञान, bi बुद्ध्यादिकरणज्ञानदिनकर°, a b. d m.
स्त्रीर्णे बहिःवि. 11. स्पष्टवृत्तित्वेन तावत्, m. संमुमुक्षु° for संमुमुक्षु° of bi. 15 m.
bi. न शीघ्रतरेण for शीघ्र
चतुर्थ्यर्थप्रेक्षावचन° for त्वद्वय
संमोहेन ।
d एवं प्रमावने 10
विभागपरि° of bi. 19. m. 164. 1.
d. b. m. अथसं पथ्यदने, bi. gaining of the section

पदत्रिभागप्रसक्तमधुना संहितालक्षणमाह । परः संनिकर्षः संहिता इति । परः—प्रकृत्ये यः संनिकर्षः—संश्लेषः परस्परं स्वराणां स्वराधिरूढानां च व्यञ्जनानां सा संहितेत्युच्यते । सा च पुनरियं पदप्रकृतिः संहिता । अत्र द्विधा वर्णयन्ति । पदानां या प्रकृतिः सेयं पदप्रकृतिः संहिता । किं कारणम् । संहितानो हि पदानि प्रकियन्ते तस्मात्संहितैव प्रकृतिः । विकारः पदानीत्येवमेके मन्यन्ते । अपरे पुनः पदप्रकृतिः 5 संहितेति पदानि प्रकृतिरम्याः सेयं पदप्रकृतिरिति । किं कारणम् । पदान्येव हि संहन्वमानानि संहिता भवति तस्मान् पदान्येव प्रकृतिः विकारः संहितेति ।

एवं च कृत्वा पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्श्वदानि । सर्वेषां चरणानां—सर्वशाखान्तराणामित्यर्थः । किम् । पार्श्वदानि । स्वचरणपर्येव यैः प्रतिशाखानियतमेव पदावप्रहप्रगृह्याप्रगृह्यक्रमसंहितास्वरलक्षणमुच्यते तानीमानि पार्श्वदानि—प्रातिशाख्यानी- 10 त्यर्थः । आह किं तेषामिति । उच्यते । तानि पदप्रकृतीनि । पदं येषु—संहितायाः प्रकृतित्वेन विन्यते तानीमानि पदप्रकृतीनि । तेषामपि स एव समय इत्यभिप्रायः ।

आह । किं पुनरत्र साधीयः । पदानां प्रकृतित्वे संहिताया विकारत्वमुत वा विकारत्वं पदानां प्रकृतित्वं संहिताया इति । उच्यते । संहितायाः प्रकृतित्वं ज्यायः । आह । किं कारणम् । उच्यते । मन्त्रो ह्यभिव्यज्यमानः पूर्वमृषेयमन्त्रदशः संहितयैवाभिव्यज्यते 15 न पदैः । अतश्च संहितामेव पूर्वमध्यापयन्त्यनूचला ब्राह्मणा अधीयते चाप्येतारः । अपि च यज्ञकर्मणि संहितयैव विनियुज्यन्ते मन्त्रा न पदैः । यदि हि पदानि प्रकृतिरभविष्यन् संहिता पदैरेव मन्त्रोभिव्यज्येत पदान्येव च पूर्वमध्यापयिष्यन् ब्राह्मणा अधीष्यन्त चाप्येतारः पदैरेव विन्ययोष्यन्त मन्त्राः कर्मसु । न त्वेतत्सर्वमस्ति । तस्मादेतैर्विरोध- 20 न्नामः संहितैव प्रकृतिर्न पदानीति पश्यामः । समयमात्रमितरत्त्वशास्त्रनियतमेव । 20

a. b. d. m. om. च after रुढानां, bi. °रूढाणां; m. adds च after व्यञ्जनानां द्विधा for द्विधा of a. b. d. m. 6. a. b. d. m. अस्याः for यस्याः of bi.; पदानि for संहन्वमानानि of the Mss. 7. b. d. add हि after पदस्येव शाखान्तराणां. 10 bi. पदावप्रहप्रगृह्याप्रगृह्यक्रम° for पदावप्रहप्रगृह्याप्रगृह्यक्रम° गृह्यक्रम°, m. om. उच्यते. 13. m. अपश for अत वा 15. a. तयैव. 16. m. अधीयते for अपीयते; bi. om. अपि च &c. to तद् ad before पदैरेव by all our Mss.; a. b. read अधीष्यन्, d. अधी- 17. c. we read the form entered grammatically.

of संहिता is the same as Paṇ. I. iv. 103.

'is'ākhyā II. i.

मयमामेयो मन्त्रः । स एष लिङ्गमात्रदर्शनेनाविज्ञातप्रधानदेवता विनियुज्यमान एने
वायव्ये वा कर्मणि कर्तुरभिप्रेतफलसिद्धये नाळं स्यात् । कर्मवैयुष्याच्च वर्तुरपञ्चाव
स्यात् । तस्माद् विज्ञेयं मन्त्रदेवतानिधयज्ञानाय निरुक्तमिति ।

“अभिरिव मन्थो त्विपितः संहस्व सेनानीनः सङ्घुरे हृत एधि ।

5 हत्वाय शत्रून् विभजस्व वेद् ओजो मिमानो वि मृषो नुदस्व ॥”

इति । यथा पूर्वस्मिन्नामेये वायुलिङ्गमिन्द्रलिङ्गं च तथैतस्मिन्नपि मान्यवे मन्त्रे
अग्निः—अभिलिङ्गं नेषण्टुक्म् । एवमनेकदेवतालिङ्गसंकटेषु दुरवधारं देवतातत्त्वमनैरुक्ते-
नाप्रसिद्धमन्त्रव्याख्यातसमयेन । यदुक्तं लिङ्गज्ञातारो वयमत्र लिङ्गत एव मन्त्रान् कर्मसु
विनियोज्यामहे न नो निरुक्तेन प्रयोजनमस्तीत्येतदयुक्तमिति ।

10 त्विषिरित्यप्यस्य दीप्तिनाम भवति अपठितमपि दीप्तिनामसु न केवलं
यान्येव पठिताभि अन्यान्यपीति ।

अथापीदमपरमारम्भप्रयोजनमस्य । आह । किमिति । उच्यते । ज्ञानप्रदांसा
भवत्यज्ञाननिन्दा च ज्ञानं च प्रशस्यते अज्ञानं च निन्द्यते । तत्रैवं सति वयम-
निन्दाः स्याम प्रशस्याथेति ज्ञेयं निरुक्तम् । अतो हि अच्चात्माधिदेवताधियशाभिधा-
15 यिनां मन्त्राणामर्याः परिज्ञायन्ते ते च परिज्ञाताः सन्तः पुरुषस्योत्तमाय ध्येयसं भवन्ति ।
तदेवमखिलपुरुषार्थोपकारसमर्थं शास्त्रमिति न्याप्यमारब्धुम् ॥ १७ ॥

स्याणुरप्यं भारद्वाजः किलामूद्धीत्य वेदं न विजानाति धोर्यम् ।

योयैत्र इत्सुकलं भद्रमभ्युते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद्गृहीतमविज्ञातं निगदैनैव शब्दते ।

20 अनन्नाविचं शुचैघो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

स्याणुस्तिष्ठतेरघोर्तेरणस्यो वा ॥ १८ ॥

1. *bi* वेद्यो for वेद्रे 2. *bi* फलसिद्धे for फलसिद्धये. 7. *a. b. d. m.*
om अग्निः. 8 *a.* मन्त्राख्यातसमयेन, *d* वयमत्रलिगत एव 9. *m.* नैरुक्तेन
for निरुक्तेन. 10. *a* त्विषिरित्यस्य 1, *d. m.* om. भवति, *m* दीप्तिनाम. 13. *b.*
m. वयं कथं नामानिच्छा for वयमनिच्छा. 14. *bi.* स्यामः for स्याम, *a. d. m.*
परिज्ञेयं for ज्ञेयं, *m.* षिदेवावि for षिदेवतावि. 15. *bi m* उपकारसमर्थता. 16.
17. *C.* accents as न विजानाति 18. *O.* accents as ज्ञानविधूतपाप्मा 20 *R.*
स for तत्. 21. After अरणस्यो वा *A. Bi.* conclude *pdga* 6, sect. 2.

क. पुनर्ज्ञानं प्रशस्त्येज्ञानं च निन्यत इति । उच्यते । लोके शास्त्रे च । लोके तावद् यः कथिद्विद्वान्भवति स पूज्यते पुण्यफलैश्चिभिर्जनैस्त्वदेतद्व्यत्यक्षत एव दृश्यम् । शास्त्रेपि स्यात्पुरयं भारद्वाजः इत्येवमादि । स्यात्पुर्वक्षः स यथा पत्रपुष्प-फलानामात्मीयानां धारणमात्रेणैव संबध्यते । न तज्जैर्गन्धरसंरूपस्पर्शोपभोगसुखैः । एवं च किलासावधीत्य वेदं न विजानाति योर्थम् । तस्य वेदस्याध्ययनं भारमा- 6
त्रमेव ह्यसौ विभर्ति । योर्थञ्च इत् सकलं भद्रमभ्युते । य एवार्थज्ञो भवति न प्रथ्यमात्राध्येता स एव सकलमनवसिद्धितं भद्रमभ्युते अर्थपरिज्ञानफलमभ्युते-प्राप्नोति । किं पुनस्तत् । इह लोके पूज्यतामुपेत्य शिष्टानामितो लोकदन्तकाळे नाकमेति यथा-

1. *ca.* adds मात् before क. पुनः, *m.* वेदे for लोके, *a. d.* वेदे for शास्त्रे; *m.* adds अज्ञाननिन्दाज्ञानप्रशंसा before शास्त्रे 3. *bi.* इत्यादि for इत्येवमादि. 5. *d.* 'ध्ययनं भार' for 'ध्ययनधार' of all others. 7. *m.* अर्थज्ञपरिज्ञान' for अर्थ-परिज्ञान'. 8. *bi.* किं पुनस्तत् for किं पुनस्तत्, *a.* यथा for पत्र.

3. The text beginning with स्यात्पुरयं is accented in almost all Mss, except one, viz. B. Both the Mss. of the text and also the commentary accent it, none of the Mss., however, completely agree in the actual accents; and as the tradition of the Brāhmanas does not favour the recitation of the verse with proper accents we have omitted all accents in the pratikas here and below. We have printed the accents in the text above according to R. but it must be said that they are different from what we actually find in the Mss. We have given the variant of C. as a specimen. Properly speaking the text should not be accented at all. The accents printed in R. are grammatically correct, and hence are reproduced in our text above, but a difference, between the Mss. as here, is an indication of the accents being given to an apparently modern verse. The verses do not occur anywhere in the old Vedic texts and are referred to as Yāska's by some later writers. Durga's comment, however, indicates that it is a quotation from some old Smṛiti text, see below. All these verses are found in the *Saṁhitopaniṣad Brāhmaṇa* of the Śamaveda, where they are introduced in the same way as here. There also they are not accented. That Brāhmaṇa text, however, does not appear from its language to be a production belonging to the age of the Brāhmaṇa literature.

मुखं किञ्चिदपि नास्त्याप्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकं वा तन् स्थानमेति निरुति-
शयम् । कस्मात् पुनरसावीक्षां स्थानमेतीति । इतः । यस्मादसौ ज्ञानविधृतपाप्मा ।
ये हि नाकगमनप्रतिबन्धनः पाप्मानस्ते तस्य ज्ञानेन विधृताः । अतोसावेति नाकम् ।
उक्तं चान्यत्रापि “ न हि ज्ञानेन सदसां पवित्रमिह विद्यते ” इति ।

5 अथवा स्यात्पूर्वमः । स यथा चन्दनभारं वहत्येव तदुपमोगेर्नाभिसंबध्यते एवं
किलासो यो ग्रन्थमाप्राप्येता नार्थज्ञः । एवं तावदस्मिञ्ज्ञानं प्रशस्तम् ।

अथैतस्मिन्नज्ञानं निन्द्यते । यद् गृहीतमविज्ञातम् इति । यद् गृहीतं गुरुमुखाद-
विज्ञातं चार्थतः । किं च निगदेनैव शब्द्यते-निगदमात्रेणैव नित्यकालं शब्द्यते-
उच्चार्यते न पुनरर्पतो विचार्यते । आह । किं तस्य । उच्यते । अनप्राविष्टं शुष्कैशो न
10 तग्ज्वलति किञ्चित् । शुष्कं काष्ठमनमौ प्रदेशे नालं ज्वलनाय-प्रकाशाय । एवं यो
वेदास्यस्थानभिन्नोप्येता स वेदाध्ययनभारमात्रेणैव संबध्यते न तु तदीयेन फलेन । परिज्ञानं
तु श्रेयसा चाभ्युदयेन च युज्यतीति । तस्मादेतत्परिज्ञानाय अवश्यं निष्कशास्त्रमा-
रच्यव्यमिति ।

स्यात्तुशब्दमर्थशब्दं च उदाहरणप्रसक्तौ निर्वक्ति । स्यात्तुस्तिष्ठतेः । स्थितो-
15 ह्यसौ नित्यकालमेव भवति न कदाचिदप्यासीदिति । अपूर्वोत्पत्तिकर्मणः । अर्थते
ह्यसामर्थिभिः । अरणस्यो वा यदा ह्यस्य स्वामी अटति गच्छति इतो लोकामुं
लोकं तदायमिहैव तिष्ठति नानेनैव सहामुं लोकं गच्छति दीनारादिरर्थः तत्त्वामान्या-
दितरेषु शब्दार्थोर्धे उच्यते ।

एवं तावत् शिथलुगमस्त्वौ ज्ञानं प्रशस्यते अज्ञानं च निन्द्यते ॥ १८ ॥

1. *bi.* adds कमिति मुखनाम तत्रप्रतिषिद्धं प्रतिविध्येत &c. to पुष्यवृत्तो द्वेव तत्र
गच्छति (*Vide Nir.* II. 14.) after “ भिन्नौतिकं वा. Evidently a marginal
note is here included in the text. 2. *bi.* adds उच्यते before इतः. 4. *bi.*
शुष्कं for इत्तं. 5. *m.* न तदुपमोगेर्नाभिसंबध्यते. 6. *m.* अनर्थज्ञः for नार्थज्ञः.
8. *a b d.* अज्ञातं for अविज्ञातः; *a. b. d. m.* किञ्चित् for किञ्च of *bi.*; *a. b. d.*
m. om. निगदेनैव शब्द्यते 9. *a d.* add तेः after न पुनः; *b.* omits न पुनरर्पतो
विचार्यते; *a. b. d.* अनप्राविष्टं शुष्कैवः शुष्कं काष्ठं अप्रौ &c. 13. *m.* om इति after
आरच्यव्यम् । 14. *a.* उदाहरणप्रसक्तौ; for क्तौ. 15. *b m.* कदाचिदप्यासीदिति.
bi. कदाचिदप्यासीदिति. Our emendation is conjectural here. 16. *bi.*
यदास्य for यदा ह्यस्य of *a. b. d m.*; *m.* अटति for अटति. 17. *a b. m.*
दीनारादिरर्थः for दीनारादिरर्थः.

“उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं^१ वि संसे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥”

अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्य-
विद्वांसमाहार्यमप्येकस्मै तन्वं विसस इति स्वमात्मानं विवृणुते । ज्ञानं
प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचोपमोत्तमया वाचा । जायेव पत्ये काम- 5
यमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना
ऋतुकालेषु । यथा स एतां पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसा । तस्यो-
त्तरा भूपसे निर्वचनाय ॥ १९ ॥

न केवलं स्मृतावेव ज्ञानप्रशंसाज्ञाननिन्दा न । किं तर्हि । वेदेपि प्रदर्शयति
उत त्वः पश्यन् इति । विद्यासूक्ते द्वे अप्येते ऋचौ बृहस्पतेरार्थम् । उत शब्दोपि- 10
शब्देन समानार्थः । त्वः—एक इत्यर्थः । बहूनामपि सभानपृष्ठोदरपाणिपादानां समानमे-
वाध्ययनमधीयानानामेकः कश्चित्पश्यन्नपि वाचं मनसा स्वभ्यस्ताध्ययनोपि तीक्ष्णविद्यः
सन् न पश्यत्येवार्थानभिज्ञत्वात् । स हि तां सम्यक् पश्यति यस्तस्या अर्थं विजानाति ।
अर्थपरिज्ञानफला हि वागित्युत्थिप्रायः । एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येवैनां
वाचम् । य एव हार्थमवबुध्यते वाचस्तेनैव हि सा सम्यक् धृता भवति नेतरेण । इतरो 15
ह्यविद्वान् प्वनिमात्रमेवोच्चारयन्न शृणोति वाचमेवमनेनार्थेन विद्वांसमाह निन्दन्म-
न्द्रदक् । सांप्रतमुत्तरेणार्थेनार्थज्ञं प्रशंसन्नाह । उतो त्वस्मै—अप्येकस्मै—कस्मै-
चिदर्थज्ञाय तन्वं—शरीरं विसस्ये—विसंसयति—विवृणोतीत्यर्थः । अर्थो वाचः शरी-

१ A. आहार्यम्^१ for आहार्यम्^२. 5. B. 'पमोत्तरया for 'पमोत्तमया. 6. A.
om. सुवासा कल्याणवासा कामयमाना ऋतुकालेषु 8. A. Bi. conclude sect. 8
after निर्वचनाय. 9. bi. om. प्रदर्शयति after वेदेपि 13. bi. adds न ददर्श
between सन् and न पश्यत्येवार्थः; m. सद्धिता for स हि तां; n सः after पश्यति.
14. bi. अप्येपरिज्ञानफला for 'ज्ञानफला, m. om. हि; a. b. d. n न शृणोत्येवैनां वाचं,
bi. om. पर. 15. bi. om. हि after तेनैव. 16. bi. प्वनिमात्रमेवोच्चारयन्नि
वाचम् अर्थम् अनेनार्थेन &c., a. d. उच्चारयति for उच्चारयन् 17. a. d. अन्ये-
कस्मैचिदर्थज्ञाय for अप्येकस्मै कस्मैचिद^३.

रं न दृष्टं त्वेकस्मै कल्पेविदर्शनाय । प्रकाशानमर्यस्यादानया
 व नर्तनं तृतीयेन पादेनेत्यर्थः । कथं पुनर्विच्छ्रुते तन्वमिति वतः उपमो-
 क्षमया वाचा-उत्तमेन पादेनोच्यते जायेव पत्य उदाती सुवासा-इत्यनेन ।
 यथा हि जाया विवृतसर्वाङ्गवयवा भूत्वा उरती-कामयमानेद्यव नये प्रेम्ना दर्श-
 5 वेदात्मानम् । कस्मिन्वाठे । यदा सुवासा भवति-निर्मित्वासा भवति । निर्मित्वा-
 सा-नौरजस्व क्तुकालेषु तदा हतित्तं श्री पुर्यं प्रार्थयते । अत एतयावस्ययो-
 पमीयते । यथा स पुदयत्वा यथावत् पश्यति त्रियं नेतरो वा धनपटप्राप्तसर्व-
 गात्रा । एवं स एवैतां वाचं यथावत्पश्यति यः पश्योवच्छिद्येतां विष्टय चार्थमस्याः
 पश्यति समस्तव्यसम् । एवमस्यामृचीयमर्घ्यत्नप्रशंसा ।

10 अर्पीयस्वरा ऋगस्याः एवोत्तरास्त्रैवार्यस्य प्रकृतस्य हानप्रशंसाहृतस्य फल-
 मिधानद्वारेण मूयसे-बहुतपयामुना फलेनामितंबन्धात्प्रतिविरीष्टं हानमित्येवं निर्व-
 चनाय । निर्विचिच्य निर्धार्थं वचनं-कथनं निर्वचनं तस्मै निर्वचनाय ॥ १९ ॥

“उत त्वं सृज्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति मापयैष वाचं शुश्रुवां अंफुलाभंपृष्णाम् ॥”

15 अप्येकं वाग्मसृज्ये स्थिरपीतमाह रममाणं विधीतार्थं देवसृज्ये
 रमणीये स्थान इति वा विज्ञातार्थं यन्नाप्रवन्ति वाग्त्रेयेषु बलवत्स्व-
 प्यधेन्वा ह्येष चरति मायया वाग्प्रतिरूपया नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दो-

1 a. d. विहृत्वात्मान for विहृत्वात्मानान, *Li.* इष्टं पत्येकस्मै for इष्टं पत्येकस्मै; a. b. d. m. अर्पयकाशानमदानया वाचा 2. m. तृतीयेन, *br.* ताहे for पुन; *Li.* अतः for वत; *d.* उपमा वचनया वाचा 4. *br.* adds पत्ये after कल्पयमाना 5. a. d. om. निर्मित्वासा भवति. 6. *Li.* स्वपूर्यं for श्री पुर्यं. 7. m. उपमिदीयते?; *br.* adds यदा after ता, a. b. d. m. read नेतरो यो धनपटप्राप्तसर्वगात्रा (d. व.) we read with *Li.* as it makes better sense, but we read यो धनपट^१ for यो धनपट^२ of *Li.* 8. *br.* शुश्रुवाणि for पश्यति, *Li.* m. विमृश वाचं? 9. *Li.* समस्तव्यसम्, m. समस्तव्यस एव, we read with a. b. d. 10. m. उप इय for अर्पीय; *Li.* तस्याः for अस्याः. 11 *Li.* प्रतिविचिच्यमानं, we read with our *Mss.* a. b. d. om. निर्वचनाय 12. a. वचनाय for वचनं वचनं निर्वचनं तस्मै.

द्वान्देवमनुष्यस्थानेषु यो वाचं श्रुतवान्भवत्यफलामपुष्पामित्यफ-
लास्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा किञ्चित्पुष्पफलेति वार्यं वाचः पुष्प- 2
फलमाह याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा ।

साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेवरेभ्योसाक्षात्कृतधर्मभ्य उप-
देशेन मन्त्रान्त्संप्रादुरुपदेशाय ग्लायन्तोवरे विलमग्रहणायेमं ग्रन्थं 5
समाग्रासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च । विलमं भिलमं भासनमिति वा । एता-
वन्तः समानकर्माणो धातवो धातुर्दधातेरेतावन्त्यस्य सस्वस्य नामधे-
यान्येतावतामर्थानामिदमभिधानं नैघण्टुकमिदं देवतानाम प्राधान्ये-
नेदमिति । तद्यदन्यदेवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ।

• “अश्वं न त्वा वारचन्तम् ।”

10

अश्वमिव त्वा बालवन्तम् । बाला दंशवारणार्था भवन्ति । दंशो
दशतेः ।

“मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।”

मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो विभ्य-
त्यस्माद्रीप्सोप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ 15
चेद्देवताभिधानं क्वार्यं न चरतीति । गिरिष्ठा गिरिस्थापी । गिरिः
पर्वतः समुद्रीणो भवति पर्ववान्पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणाते-

3. B. C. read याज्ञे दैवते †; Durga's comm. below shows that he reads
दैवताध्यात्मे; A. Bi. conclude sect. 4 after देवताध्यात्मे वा. 5. B. सप्राह^०
for संप्राप्तु. 6. R. brackets the derivations of विलमं and घातुः. 9. R.
B. अन्यदेवते, Bi. अन्यदैवते; A. Bi. conclude sect. 5 after नैघण्टुकं तत्.
11. R. अश्वमिव त्वा बालवन्तं बाला. 17. A. पर्व for पर्व.

वार्धमासपर्वं देवानस्मिन्प्रीणन्तीति तत्प्रकृतीतिरत्सन्धिसामान्यान्मो-
घस्थायी । मेघोऽपि गिरिरेतस्यादेव ।

तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतामित्याचक्षते
तदुपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामो नैघण्टुकानि नैगमानीहेह ॥ २० ॥

- 5 तथा । उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुः इति । अन्येकमपि बहुन्विदुषः
सख्ये-सखिभावे स्तरस्मिन् देवसख्ये देवानां समानख्यानतायां-देवसायुज्य
इत्यर्थः । वक्ष्यति हि । ' यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भ्रान्त्यमनुभवति ' इति ।
अथवा देवसख्ये रमणीये स्थाने । यस्मिन् देवानां सखिभावः तदेवसख्यं स्थानं
तस्मिन् देवसख्ये रमणीये स्थाने देवलोक इत्यर्थः । कमिति । स्थिरम्-अविचालिनाम्
10-अप्रच्यवनधर्माणम् । कमेवमाहुः । विपीतार्थमापीतार्थं गृहीतार्थमित्यर्थः । क एव-

4 R. नैगमानीहेह. After नैगमानीहेह A B1 conclude sect. 6 but the former
simply notes इति प्रथमोऽध्यायः without marking the pāda; B1. concludes
6th pāda here. 6 a. adds रमणीये after देवसख्ये; b. om. देवानां of a. b.
d, m. समानख्यानतायां. 9 m. reads कमिति for किमिति of all other Mss.,
yet it is preferred as it alone corresponds to the answer that follows.

6. It almost looks as if *Durga* had a different text from ours, for,
(i) he separates वाससख्ये in our text into two words; (ii.) he reads स्थिरं as
if it is a word in the text which he explains by अविचालिने &c.; (iii.) he
does not notice the words रममाणं and विज्ञातार्थं. If, however, it be argued
that he had the same text as ours, but he construed वाससख्ये as two
independent words and not a compound, and स्थिरं was the sense of the
word रममाणं in the text which he further explained by what followed,
and that विज्ञातार्थं was implied in his वाससख्ये, we are at any rate
obliged to assert that his method here + explanation of the text
differs from what he usually follows. It may also be noted that the
word सख्ये in the verse appears to be rendered by Yāska either as वाससख्ये
or देवसख्ये. This would obviate the awkward and forced construction
put on the word सख् by दुर्ग.

7. वक्ष्यति i. e. in Nir. Par. XIII. 1 &

माह । इयमेव वाक् ऋक्संहिका । किं च नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । एनं-
वागर्थं न हिन्वन्ति-नानुगन्तुं शक्नुवन्ति । केषु । वाजिनेषु-वाग्भ्येऽप्येषु
यलवत्स्वपि-दुर्ज्ञेषु दुरवघटनीयेषु समुद्रपिहितरत्नसंनिभेषु देवदापरिज्ञानादिषु व्याक-
र्तव्येषु । स हि तान्व्याकर्तुं शक्नोति नेतरं मन्दबुद्धयो बहवोपि समागताः शक्नुवन्ति
तानर्थान्व्याकर्तुं यानसौ व्याकरोति । अत एतदुक्तं नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु 5
इति । एवं तावदर्थः प्रशस्तः ।

अथेदानीमविद्वानुत्तरेणार्थवेन निन्द्यते । अधेन्वा चरति । अधेन्वा ह्येष
चरति । न हि सा वाक् हिनोतीह न परत्र च यस्या अर्थो न परिज्ञायते । तथा
गृहीतयैव तामधीयान इतथेतश्चरति तत्प्रधान एव सर्वतः पर्यटतीत्यभिप्रायः । किं च
माययै चरति गृहीतया । यथा हि कश्चिन्मायया सुवर्णं विभृयादेवमयमवाचमेतां विभर्ति । 10
सा तादृशी त्रियमाणा वाक् । किं करोति । नास्मै कामान् दुग्धे । क्तमान् । ये तस्या
वाचो दोग्ध्याः । क. । देवतास्थानेषु मनुष्यस्थानेषु च । यः किं करोति । य एवं
श्रुतवान् भवति । कयम् । अफलामपुष्पामिति । एवं यः श्रुतवान् भवत्यन्येभ्यः
सकृदाच्छ्रुत्वा च दृष्टप्रहेण गृहीत्वावस्थिता भवति अध्ययनादृते नान्यदस्ति वाचि
किञ्चिन्मृग्यमिति । तस्मै किमिति । अफलैवास्मा अपुष्पा च वाग् भवति । 15
यथैव ह्यसौ पश्यत्यफलेयमपुष्पा चेति तथैव भवतीत्यभिप्रायः । अथवा किञ्चित्पु-
ष्पफलेति वा । एतदुक्तं भवत्यल्पफलमल्पपुष्पामिति । कि कारणम् । अस्ति ह्यध्यय-
नमात्रे किञ्चिदल्पं फलं नासौ परिश्रमो व्यर्थ एवेति भाष्यकाराभिप्रायः । आह । किं
पुनर्वाचः पुष्पफलमिति । उच्यते । अर्थं वाचः पुष्पफलमाहैतस्मिन्मात्रे मन्त्रदक् ।
आह । कः पुनरसावर्थ इति । याज्ञं दैवतमप्यात्ममित्येष वाचः समासतोर्यः । स 20

1. m. च। for वाक्; bi. ऋक्संहिका for ऋक्संहिका. 2. bi. नाननुगन्तुं. m. नात्र-
गतं for नानुगन्तुं of a. b. d.; d. वाज्ञेषु for वाज्ञेषु. 4. m. मन्दबुद्धया for
मन्दबुद्धयो. 6. bi. अपि for इति. 7. bi. निन्द्यते for निन्दते. 8. a. b.
d. हिनोति for हिनोति (possibly the sandhi may have given rise to this
reading); m. reads हिनोति हि for हिनोतीह. 9. a. b. d. इतथेतश् चरति.
10. a. b. d. m. एवमयमवाचमेतां विभर्ति. bi. एवमय वाचमेव पता & c, both are
construable; b. om. पता. 11. m. त्रियमाणा for त्रियमाणा. 12. m. om.
च. 13. bi. adds शुश्रुवान् before श्रुतवान्; bi. पश्यः for अन्येभ्यः. 14. m.
reads वा for वाचि. 15. m. कस्मै for तस्मै; d. अफलैवास्मै अपुष्पा; m. एव for
च; bi. इति after भवति. 18. a. b. d. add अपि after अध्ययनमात्रे; a. d.
अल्पफलं for अल्पं फलं. 20. bi. याज्ञदैवतं for याज्ञ दैवतं.

पुनरेव रूपरूपनया पुष्पफलविभागेन द्विधा प्रविभज्यते । अथाज्ञदैवते पुष्पफले
 १ दैवताध्यात्मे वेति । यज्ञपरिज्ञानं याज्ञं देवतापरिज्ञानं देवतात्मन्यधि यद्वर्तते तदध्या-
 त्मम् । स एव सर्वोपि मन्त्रजाद्वानराशिरेवं द्विधा विभक्तः । तत्रैवं सति यदा
 २ अन्मुदयलक्षणो धर्मोभिप्रेयते तदा याज्ञं पुष्पं दैवतं फलम् । किं कारणम् । पूर्वं हि
 ३ पुष्पं भवति फलार्थम् याहमपि च पूर्वं तन्यते देवतार्थमित्येतस्मात्सामान्यायाज्ञं पुष्पं
 दैवतं फलम् । यदा पुनर्निःश्रेयसलक्षणो धर्मोभिप्रेयते तदोभे अपि याज्ञदैवते पुष्प-
 त्वमेव विभूतः । दैवते हि याहमन्तर्भूतमेव तदर्थत्वात् । अतो न पृथगुच्यते । यद्यन्त-
 रधिदैवतं सर्वमपि प्रतिविशिष्ट्यानेनोपासकेन मुमुक्षुणा निरूप्य चेतसा आत्मानमेव प्रत्य-
 ४ मिसंपाद्यते कार्यकरणाधिदेवताद्वारेण सोयमेवमधिदैवतमधियज्ञं चोच्छ्रियाध्यात्ममेवा-
 १० मिसंपादयति यथा पुष्पभावमुच्छ्रिय पुष्पं फलभावायेति । एवं सोयमात्मयाज्येवा-
 मिसंपद्यते । तत्रैवं सति अध्यात्मार्थत्वाद्धिदैवतस्य अध्यात्मस्य च पुरुषार्थस्य निष्प-
 क्तत्वात् दैवतं पुष्पम् अध्यात्मं फलमित्युक्तम् ।

आह । कुतः पुनरिदमायातं निरुक्तद्वारं प्रधानमितराणि चाहानीति । उच्यते ।
 साक्षात्कृतधर्माणि ऋषयो बभूवुः । साक्षात्कृतो धर्मः साक्षाद्दृष्टः प्रतिविशिष्टेन
 १५ तपसा तद्दमे साक्षात्कृतधर्माणः । के पुनस्त इति । उच्यते । ऋषयः । ऋषन्त्यमु-
 ष्मात्कर्मण एवमर्थवता मन्त्रेण संयुक्तप्रदमुना प्रकारेणैवलक्षणः फलविपरिणामो भवतीति
 पश्यन्ति ते ऋषयः । 'ऋषिदर्शनात्' इति वक्ष्यति । तदेतत्कर्मणः फलविपरिणामदर्श-
 नमौपचारिक्या वृत्त्येक्तं साक्षात्कृतधर्माण इति । न हि धर्मस्य दर्शनमस्ति अत्य-
 न्तापूर्वो हि धर्मः ।

1. a b. d. रूपककल्पनया; a द्विधा वचविभज्यते for द्विधा प्रविभज्यते. 2 d. देवताध्यात्मे for दैवताध्यात्मे of others, the reading of d. is however favoured by the reading of the text, m. om. from तदध्यात्मम् to धर्मोभिप्रेयते in 1 6. below. 3. d वेद्य for विद्या. 4. b. याज्ञपुष्पं दैवतफलं. 5. b. om. च after याहमपि; a. b. d. add च after देवतार्थं; m देवतार्थत्वे तस्मात् &c. 6 b. एव for अपि. 7. a. d. add एतत् after पुन. 9. bi. प्रतिसंपाद्यते for प्रत्य. मिसंपाद्यते of all the Mss.; a. d. कार्यकरणाधिदेवताद्वारेण, bi. कार्यकरणाधि m. सोयमेव for सोयमेव. 10. b. तथा for यथा. 11. b d. m. अधिदैवस्य for अधिदैवतस्य; a. d. om. च after अध्यात्मस्य, m add न after पुरुषार्थस्य 12. a. b. d. फलमित्येवमुक्तम् 13. d. निरुक्तं शास्त्रप्रदानं. 14. m. एवमर्थवता for धर्मवता; bi. एवलक्षणं for एवलक्षणः of m 'a. b d'; m 'पश्यन्ति ते ऋषयः; b a. b. d. भवतीत्युष्य.

आह । किं तेषामिति । उच्यते । तेवरेभ्योसाक्षात्कृतवर्षभ्य उपदेशेन
मन्त्रान्संप्रादुः । ते ये साक्षात्कृतवर्षभ्योवरेकालीनेभ्यः शक्तिहीनेभ्यः
ध्रुवमिभ्यः । तेषां हि ध्रुवा ततः पश्चादपित्वमुपजायते न यथा पूर्वेषां साक्षात्कृतवर्षभ्यां
श्रवणमन्तरेणैव । आह । किं तेभ्य इति । उच्यते । तेवरेभ्य उपदेशेन शिष्योपाध्या-
यिकया वृत्त्या मन्त्रान्प्रन्यतोर्यतश्च संप्रादुः संप्रदत्तवन्तस्तोपि चोपदेशेनैव जग्हुः । 5

अथ तेषां उपदेशाय ग्लायन्तोवरे विल्मग्रहणायैवं ग्रन्थं समाप्ना-
सिपुर्वेदं च वेदाङ्गानि च इति । उपदेशाय उपदेशार्थम् । कथं नामोपदिश्यमान-
मर्थमेते शक्त्युद्गृहीतमित्येवमर्थमधिकृत्य ग्लायन्तः स्वियमानास्तेष्वगृह्यन्तु तदनुकम्पया
तेषामाद्युक्तसंकोचमवेक्ष्य कालानुक्रमेण च ग्रहणशक्तिं विल्मग्रहणायैवं ग्रन्थं गवादि-
देवान्यन्तं समाप्नातवन्तः । किमेतमेव । नेत्युच्यते । वेदं च वेदाङ्गानि चैतरणीति । 10

कथं पुनः समाप्नासिपुरिति । आह । शृणु । वेदं तावदेकं सन्तमनिमदृत्त्वाहुरण्ये-
यमनेकगोत्राभेदेन समाप्नासिपुः सुव्रग्रहणाय व्यासेन समाप्नातवन्तः । तथाया । एक-
विंशतिवा बाहुच्यम् । एकशतवाच्यवर्षवम् । सहस्रधा सोमवेदम् । नवधायवर्षवम् ।
वेदाङ्गान्यपि । तथाया । व्याकरणमष्टधा । निरुक्तं चतुर्दशवेत्येवमादि । एवं समाप्नासिपुर्भेदेन
ग्रहणार्थम् । कथं नाम । मित्रान्येतानि शास्त्रान्तराणि लघूनि सुखं गृहीयुस्ते शक्तिहीना
अल्पायुषो मनुष्या इत्येवमर्थं समाप्नासिपुरिति ।

विष्यग्रहणं माष्यवाक्यप्रसक्तं निर्वाणीति । यदेतन् विल्ममित्युक्तमेतद्विल्मं वेदानां । 15
भेदेनम् । भेदो व्यास इत्यर्थः । भासनमिति वा । अथवा भासनमेव विल्मशब्दे-

3. *d.* श्रुतकथिभ्यः; *m.* कृतवर्षाणां । 4. *a. b. d. m.* om. उच्यते; *m.* विशिष्यो^१
for शिष्यो^१; *bi.* शिष्योपाधिकया for शिष्योपाध्यायिकया^१ of all the Mss. 5. *m.*
वृत्त्या for वृत्त्या^१; *a. d. m.* संप्रदत्तवन्तः; *a. om.* एव after उपदेशेन 6. *d.* ग्रहणा-
देमे for येभ्यः 7. *m. om.* इति; *c. d. om.* अर्थ after उपदिश्यमान 8. *m.*
ग्रहीत^१ for ग्रहीत^१; *m.* ग्रहीतमित्येवमर्थमधिकृत्य, *d.* तुमित्येवमर्थमवि^१, *a.* मित्येवमर्थ-
मर्थमवि^१, *b.* मित्येव । परमर्थमवि^१, *bi.* मित्येवमवि^१; *bi.* तेष्वनुगृह्यन्ति for तेष्वगृह्यन्तु^१ of
a. d. m., *b.* तेष्वनुगृह्यन्त. instead. 9. *m.* अवश्य for अवेक्ष्य; *m.* कालानुष्णा
च, *d.* कालानुक्रमेण च 10. *d. m.* add च after वेद. *bi. om.* it. 12. *m.*
सुव्रग्रहणाय for सुव्रग्रहणाय of others. 13. *bi.* बाहुच्यम् for बाहुच्यं of all
the Mss, *m.* सहस्रा for सहस्रधा; *a.* अपवर्षः 16. *d.* आल्पायुषः 17. *b.*
माष्यवाक्यप्रसक्तं, *a. d.* माष्यवाक्यप्रसक्तं, *b.* माष्यकारप्रसक्तं, *m.* माष्यकारप्रसक्त
& *bi.* माष्य^१ for माष्य^१.

3. For a vedic illustration of one who got कथित after austerities vide
RS. V. 61. 1-19. the story of त्रयाशय.

नोच्यते । वेदाङ्गविज्ञानेन भासने प्रकाशते वेदार्थ इति । अत इदमुक्तं विल्ममिति । एवं भिदेर्भासतेर्वा विल्मशब्दः । एवमिदमुपिभ्यो निरुक्तशास्त्रमायातमितराणि चाहानीति परिशोधित आगमः ।

अथेदानीं निघण्टुसमाप्तायविरचना वक्तव्या प्रकरणत्रयविभागेन मुखव्याख्यातार्थ-
 3. मस्य शास्त्रस्य । सेयमुच्यते । एतावन्तः समानकर्माणो धातवः । एतावन्त्यस्य⁴
 सत्त्वस्य नामधेयानीति । स एष पदराशिनैघण्टुकं नाम प्रकरणम् । एतावन्त
 इति या चैपु धातुषु चाख्यातपदेषु प्रतिनियता संख्या साभिप्रेयते । तद्यथा । 'शतिकर्माण
 उत्तरे धातवो द्वाविंशं शतम्' 'कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टदश' इत्येवमादि ।
 एतावन्त्यस्य सत्त्वस्येति या नामसु प्रतिनियता संख्या साभिप्रेयते । तद्यथा । 'पृथिवी-
 10 नामधेयान्येकविंशतिः' । 'हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश' । इत्येवमादि । यत्रैतावर्षो
 प्रायेण चिन्त्येते प्रसङ्गतोऽन्यथाक्वचित्तदेतदेवंलक्षणं नैघण्टुकं नाम प्रकरणं गवादि
 प्राग् जहाशब्दात् ।

अथ पुनर्यत्रैतावतामर्थानामिदमभिधानमित्यर्थः प्रायेण चिन्त्यते । तद्यथा ।
 'आदित्योऽप्यकूपारः' 'समुद्रोऽप्यकूपारः' इत्येवमादि । अनवगतसंस्काराश्च निगमाः
 15 जहादयः प्रायेण चिन्त्यन्ते प्रसङ्गतोऽन्यथाक्वचित्तदेतदेवंलक्षणमेकपदिकं नाम प्रकरणं
 जहादि प्रागभिशाब्दान् । अथ पुनर्यत्र नैघण्टुकं देवतानामास्मिन्मन्त्र इदमन्यदत्र⁵

2. *bc* आगत for आयातं of *a b d m*. 4. *m*. प्रकरणत्रयविभागेन, and
 मुख व्याख्यातार्थ 5. *d* समानकर्माणो. 6. *m*. करण for प्रकरण. 7. *bi. m*.
 व्याख्यातपदेषु. 8. *d*. चाख्यातपदेषु, *b* appears to agree with *a d*. but is
 uncertain. 9. *bi*. द्वाविंशतम् 10. *a d. m. om.* both या and हा; *m*
 नामधेयान्येकविंशति for नामसु प्रतिनियता 11. *m* चिन्त्यते; *a. d* तदेतदेवंलक्षण
b तदेतदेवंलक्षण, *m*. तदेव परलक्षणं, *bi*. परलक्षणं by omitting तदेव 12 *d*
 इत्येवमाश्चरनवगत⁶ 13 *a b*. अनुपङ्गतो for प्रसङ्गतो, *m* अन्यदपि for अन्यत्;
bi. om. तदेतदेवंलक्षण 14 आभिशाब्दात्, *m*. तदेतदेवंलक्षण for तदेतदेवलक्षणं. 15 *bi*.
 add अप्राधान्येन after देवतानाम, *b*. अन्यत्र for अन्यदय; *d*. आस्मिन् for अस्मिन्.

3 Nir. III. 9.

10. Nir. II. 7; II. 10

12. जहाशब्दात् *i. e.* Nigh. IV. 1., Nir. IV. 1.

14. Nir. IV. 18.

15. आभिशाब्दात् *i. e.* Nigh. V. 1., Nir. VII. 14.

प्राधान्येन वर्तत इत्ययं विभागः प्रायेण चिन्त्यते तदेतदेवंलक्षणं देवतं नाम प्रकरणम-
भिरान्दादि देवपत्न्यन्तम् । तान्येतानि त्रीणि प्रकरणानि नैघण्टुकमैकपदिकं देवत-
मिति । अनेन प्रकरणत्रयविभागप्रसङ्गेनेदमवस्थितं निरुक्तशास्त्रमिति ।

तद्यदन्यदेवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् । इदमुक्तं नैघण्टुकमिदं देव-
तानाम प्राधान्येनेदमिति तत्र न शक्यते किमिदमुक्तं भवति तदेतल्लक्षणत उगदिश्यत 5
इति पर्युपुक्तस्तच्छब्दः । यदभिधानमन्यदेवते अन्या यस्मिन् प्रधानदेवता सोयन-
न्यदेवतस्तस्मिन्नन्यदेवते मन्त्रे स्वमर्थमन्यस्यां प्रधानायां मन्त्रदेवतायां निपतति
—निगमयत्यतति—प्रयुज्यमाननहभावं गच्छति मन्त्रवाक्ये नैघण्टुकं तदित्युच्यते युगभूत-
मित्यर्थः । संज्ञा हि तस्येयमस्मिञ्छास्त्रे ।

तथा—

10

“ अर्धं न त्वा वारवन्तं वन्द्या अग्निं नमोभिः ।

सम्राजन्तमध्वरानाम् ॥”

अस्यामृत्यधो नैघण्टुकोभिः प्रधानम् । हुनःशोभस्यार्पम् । गायत्री । वारवन्ती-
यानुरासने विनियुक्ता । सम्राज वारवन्तीयस्यैवा योनिः । अर्धं न त्वा—अर्धमिव
त्वां हे अग्ने । अग्निमग्ने नेतारं देवानां वारवन्तं—वालवन्तं—वृषाधन् । स ह्यतितरां 15
वालवान् भवति वन्द्यते परिचर्यते च न तथान्ये । तमिव त्वां वन्द्या—वन्दामहे
—स्तुमः । नमोभिः—नमस्कारेभ्यैवां हविर्भिरुच्यते । क पुनरवस्थितं कथं वा वन्दामह
इति । सम्राजन्तं—दीप्यमानमध्वरानां—यज्ञानां मध्येवस्थितमुत्तरवेद्यादिषु धिक्त्वेष्व-
भिप्रेतार्थसिद्धये वन्दामहे ।

1. *b. m.* तदेतदेवंलक्षणं, *a. d.* तदेतल्लक्षणं; *a. d. m.* प्रकरणे before देवतं
नाम and not after. 5. *a. d.* तदेतल्लक्षण उपदिश्यते, *m.* तदेतल्लक्षणं तदोपदिश्यते।
6. *a. b. d. m.* read अन्यदेवते for अन्यदेवते of *ti.*, and all except *m.* read
अन्यदेवतः for अन्यदेवतः of *ti.* 7. *bi.* स्वमर्थे for स्वमर्थे of *a. b. d. m.*;
m. मन्त्रे देवतायां; *m.* निगमयत्यतति प्रयुज्यते, *a. b. d. ti.* निगमयति for निगम-
यत्यतति; *ti.* अग्निप्रयुज्यते. 14. *m.* वारवन्तीयासुरसने; *d.* त्वा for त्वां. 15. *m.*
om. अग्ने. 16. *m.* वन्दामहे for वन्दामहे.

1. देवतप्रकरणं from Nir. VII. to the end of XII.

11. The quot. is RS. I. 27. 1.

वालशब्दस्य निगमप्रसक्तस्य निर्वचनं चाल्वा दंशवारणार्था भवन्ति । तैर्हि दंशादयो निवार्यन्ते । दंशशब्दस्य प्रसक्तानुप्रसक्तस्य निर्वचनं दंशो दंशतेरिति । दशति ह्यसौ ।

द्वितीयमुदाहरणम् ।

“मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आ जंगन्या परस्याः ।

सुकं संशायं पविर्मिन्द्र तिमं वि शञ्जन्ताद्धि वि मृषो सुदस ॥”

इति । गयो नामेन्द्रपुत्रस्तस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । वैमृधम्य हविषो याज्या । इन्द्रोस्य प्रधानं मृगो नैषण्डुकः । मृगो न-मृग इव व्याधो वा सिंहो वा । भीमो-भयिणः । कुचरः-कुम्भितचरणो हिंस्रः प्राणिवधजीवनः । गिरिष्ठाः-पर्वताश्रयः । स यथा कंचिदन्यं प्राणिविशेषं हन्ति । तेनानभिभूयमानः परावतः-परस्मान्-अतिदूरास्थानात्परस्याः-दिव सम्बन्धिन आजगन्यागच्छ । एतदर्पमागत्य चेह कर्मणि हे इन्द्र एतदस्मद्वचः कुरु । सुकं-यः शत्रुकार्येषु सन्तु शत्रोति तं पवि-वधं संशाय-तीक्ष्णीकृत्य तिमं-छेदनायोस्साहवन्तं मुनिशितं कृत्वा ततो वि ताद्धि-विताड्यैतानस्मच्छत्रूनेक-

1. a d. दंशविनिवारणार्था, m. om. द्वि after तैः 2. m. निवार्यन्ते for निवार्यन्ते; b. प्रसक्तस्य for प्रसक्तानुप्रसक्तस्य of a. b. d. m. 4. After उदाहरणम् a b. d. b. मृगो न भीम इति, m. मृगो न मामि^० सुदस. But after उदाहरणम् adds

प्र तद्विष्टु- स्तस्ते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योसुं त्रिषु विक्रमेण्वधियन्ति मुषनास्त्रि विषा ॥ (RS. I. 154. 2.).

किं च । and after this reads मृगो न &c. 1. 5. We do not accept this verse in the text as Durga has not commented upon it. It however, contains the part quoted in the Nirukta text. 7. m. इन्द्रोस्य प्रधानं मृगो नैषण्डुकः before गयो नाम and not afterwards; a. b. d. अस्यां for अस्प. 8. b. adds मृगो न भीम इति before मृगो न. 10-14. b. reads these very badly as : तैरनभिभूयमान इह कर्मणि हे इन्द्र एतदस्मद्वच कुरु । सुकम् यः शत्रुकार्येषु सन्तु शत्रोति । परावतः परस्यान् अतिदूरस्थानात् परस्याः दिव सम्बन्धिन आजगन्य आगच्छ । एतदर्पमागत्य च ते पवि वधं &c. This as it stands makes no sense. We read the text according to b.; a. d. apparently agree with b. m. with a few omissions. 13.-bi. adds (शञ्जन्) after अस्मच्छत्रून्.

5. The quot. is RS. X. 180. 2.

7. The use of the verse is prescribed in As. Br. Bā. Yī. 10.

प्रहारवर्जितदेहान् कुर्वन् । यानपि च न हिनस्ति कथंचित्तानपि मृधो-हिंसकान् विनु-
दस्व-नानाप्रकारं प्रेरयस्व दूरमनुनरागमनाय ।

अथ चेद् देवताभिधानमेतत्कुचर इति ततः क्वायं न चरतीति सर्वत्र
चरतीति । गिरिष्ठा मेघस्यायी इति च । अनुसूक्ष्मशक्तयो हि विभवो वेदशब्दा
यथाश्रुं पुराणानामर्थाभिधानेषु विवरणममानाः सर्वतोमुखा अनेकार्थान् प्रवृण्वन्तीत्येतद- 5
नेन प्रदर्शितं भवतीत्यथ चेद्देवताभिधानमिति ।

मृगादिशब्दान् निगमप्रसक्तान् निर्द्वीति । मृगो-मार्तेर्गतिकर्मणः । नित्य
ह्यसौ गच्छति । भीमो विभ्यत्यस्मात्-सर्व एव ह्यस्माद् विभेति । भीमशब्दं
सारूप्यप्रसक्तं निगह । भीमोप्येतस्मादेव इति । कुचर इति चरतिकर्म
कुत्सितम् । चरति ह्यसौ कर्म कुत्सितं व्याघ्रो वा सिंहो वा । क्वायं न चरतीति 10
देवताभिधानत्वे । गिरिः पर्वतः । समुद्रीर्णो भवति समस्तो ह्यसावुद्रीर्ण इव
भूसौ भवति । पर्वतशब्दं पर्यायाख्यानप्रसक्तं निगह । पर्ववान् पर्वत इति । शिवा-
शिवरसन्धिभिरसौ तद्वान् भवति । पर्वशब्दं विप्रह्रसक्तं निगह । पर्व पुनः पृणातः
पूरणार्थस्य । पूरयन्ति हि ते शिलाशिखरसन्धयोत्थिलं पर्वतम् । प्रीणातेर्वा तर्प-
णार्थस्य । तद् पुनरेतद्वर्धमासपर्व । किं कारणम् । देवानस्मिन् हविर्भिः प्रीण- 15
न्तीति । तत्प्रकृतीतरत् सन्धिमात्रसामान्यात् काळसन्धिश्च शिलासन्धिश्च
समानं सन्धित्वमिति । देवताभिधानस्यै मेघस्यायी गिरिष्ठाः । मेघोपि गिरिरे-
तस्मादेव । असावपि समुद्रीर्णो भवत्यन्तरिक्षलोके ।

तथानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्याचक्षते ।
तद्वपरिष्ठादव्याख्यास्यामः । नैघण्टुकानि नैगमानीहेह । तदेतदुच्यते । 20
सामान्यलक्षणोपलक्षितप्रकरणत्रयविभागेनावस्थितौ गवादिदेवप्रत्यन्तः समान्नायोयमा-

1. *bs.* adds हि after यानपि च न; *a. d.* हिनस्ति, *b.* दिनस्ति, for दिनस्ति; *a. b. d.*
omit मृधो हिंसकान्. 4. *a. d.* अनुसूक्ष्मशक्तयो? 5. *b.* यथा मङ्गपुराणानि; *bi.*
अनेकार्थान् न वृण्वन्ती हेतुदत्तेन &c. 6. *m.* वृण्वन्तीत्येतद् for प्रवृण्वन्ती. 7. *bi.* adds इति
after निर्द्वीति 10. *m.* वा after व्याघ्रः. 11. *a. d.* om. पर्वतः after
गिरिः. 12. *b. m.* पर्यायाख्यानप्रसक्तं for पर्यायाख्यानप्रसक्तं. 13. *d.* adds हि after
तद्वत्. 15. *m.* तर्पणार्थस्य for तर्पणार्थस्य. 16. *a. b. d.* om. इति after
प्रीणति; *bi.* सन्धिमात्रसामान्यात् for सन्धिमात्रसामान्यात् of *a. b. d. m.* 17. *b.*
समानसन्धित्वमिति. 18. *m.* अन्तरिक्षे for अन्तरिक्षलोके.

नुपूर्व्या व्याख्यास्यत इति पर्युपुक्तः तच्छब्दः । यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनाम-
 ५ ज्यादीनाम् । प्रधानभावेन याः स्तूयन्ते न निपानभाक्त्वेन ता एताः प्राधान्यस्तुतयो
 देवताः । तासां यानि नामान्यज्यादीनि देवपुन्यन्तानि तानि सर्वाण्यपि समुदितानि
 सन्त्येतयैकया सामान्यया प्रकरणसंज्ञया चक्षत आचार्याः । कतमया । उच्यते । देवत-
 5 मित्येतया । निरुक्ता हीयमेतस्मिन्नेषण्टुकशब्दसमुदाये संज्ञैत्यभिप्रायः । तत्पुनरेतद्देवतां
 प्रकरणमुपरिच्यद्रूपव्याख्यास्यामोस्य शास्त्रस्य । आह । किं कारणम् । उच्यते । गुणपदेषु
 व्याख्यातेषु प्रधानदेवतापदानि सुखं व्याख्यास्यन्त इत्यनेनाभिप्रायेण । देवतापरिधान-
 तत्फलाभिधाननिष्ठं च कथं नामेदं शास्त्रं स्यादिति । यानि पुनर्नेषण्टुघानि गवादीनि
 नैगमानि च जहादीनि तानीह प्रकरणद्वये नैषण्टुके चैकपदिके च व्याख्यास्याम इत्येत-
 10 देवानुवर्तते । त एते गवादयो देवपुन्यन्ता निषण्टवस्तदेकदेशो नैषण्टुकं प्रकरणम् ।
 निषण्टुसंज्ञया व्यवहारो लोके । निषण्टुमधोमहे निषण्टुमध्यापयाम इति । शास्त्रे

1 m यानि इमानि for यानि नामानि 2. b1 om न after स्तूयन्ते; b. वा for
 या. 3. b. d. m add किल after तासां 4. m. पक्ष्या for पतया. 5. b.
 नैषण्टुयस्यसमुदाये, b1. तत्पुनरेतत्, a. तत्पुनरेतत्. 6. a. b. d. add इति after
 किं कारणम्. 7. a b d. m परिज्ञानतत्कला, b1 परिज्ञान तत्कला. 10. a.
 b तदेकदेशे, d m तदेकदेशे; m. नैषण्टुकप्रकरण, b1. adds इति after प्रकरणम्
 omitted by all the Mss. 11. b1. अध्यापयामे for अध्यापयामः of a. b. d. m

6. उपरिष्ठान् s.e. In the second half of Nirukta Adhyāyas VII. to XII.

8 नैषण्टुकाणि-i.e All the words collected in Nigh. Adhyāyas I. to III.

9. नैगमानि-i. e. All the words collected in Nigh. Adhyāya IV.

प्रकरणद्वये First part Nir. II. & III. adhyāyas, second part Nir. IV.
 to VI. adhyāyas.

11. This is the popular name of the whole collection of words in five
 Adhyāyas from यौः to देवपत्यः printed at the beginning. Durga states,
 however, that the word निषण्टु, accurately speaking, denotes every word
 in this collection, and the first part including the first three adhyāyas
 of the collection is called the Naighantuka.

अल्पि नैघण्टुकं प्रकरणमिति । नैगममित्येकपदिकम् । नैघण्टुकानि नैगमानि पदानि
वेह प्रकरणद्वये व्याख्यास्यामः ।

अध्यायपरिसमाप्तिलक्षणाः परितोषार्थो वा द्विरभ्यास इति ॥ २० ॥

इति ऋज्वर्षायां निरुक्तश्रुतौ जम्बुमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्गुरुस्य

श्रुतौ प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

5

(संमाम्नायस्तत्र चतुष्टुपतोन्वये^१ निपाता षोडशो^२ त्वा न नूनं नूनं
सा त ऋचां त्वोक्षेण्वन्तो निष्टुञ्ज्वासो हविर्भिरितीमान्यथापि यो यथा
दि न्वथापीदमर्थवन्तोथापीदं स्थाणुरयमुत^३ त्वः पश्यन्तु^४ त्वं सख्ये
विंशतिः ॥)

इति निरुक्ते पूर्वपदके प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

1. d. नैगमित्येकपदिकम् 1; a. b. d. नैघण्टुकानि च पदानि नैगमानि वेह &c.
3. m. अध्यायपरिसमाप्तिलक्षणाः; m. omits इति; a. b. conclude section as खं ॥१०॥
4-5. a. d. इति ऋज्वर्षायां निरुक्तश्रुतौ, b. इति ऋज्वर्षायां निरुक्तश्रुतौ, m. bi. इति
निरुक्तश्रुतौ, bi. first concludes Pāda as इति निरुक्तश्रुतौ षड्हाण्यापस्य षडः पादः
and then the adhyāya as इति निरुक्तश्रुतौ जम्बुमार्गा...^३दुर्गस्य श्रुतौ षड्हाण्यायः
(षड्हाण्यायः) समाप्तः ॥ १ ॥; a. at the end gives the enumeration of parts
&c. as:—॥ खं. १० मं. १० संख्या २१०० पाद ६ पत्र ७२.

5. In almost all the Mss. of Nirukta its adhyāyas are numbered in
continuation of those of the collection of words; hence this is called
the 6th adhyāya, but as the commentary of Durga begins from this
adhyāya, we have disregarded the reading of the colophon as given
by bi. and preferred that of a. & d. here as well as in the colophons
that follow.

ह द्विविधाः शब्दाः समर्थस्वरसंस्काराश्चासमर्थस्वरसंस्काराश्च । तत् तत्रैवं सति तावत् पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ सङ्गतायैवैतरीत्येन प्रादेशिकेन चान्वितौ स्याताम् प्रदेशाभिधायिना धातुरूपेणान्वितौ संवद्भावदुग्णत्वविधे- धातुरूपे स्यातां तानि तावत् तथा एव यथात्क्षणमेव निर्द्वायात् । आह वा संशय इति । उच्यते । अर्थप्रधानत्वाद्नाहस्येव लक्षणमेवनेषु नैरुक्तो निर्द्वा- 5 । भूदित्यत्र इदमुच्यते । येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ स्यातां तथा ते निर्द्वायादिति ।

प्रधानान्वितेथेप्रादेशिके विकारेथेनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसा- येन । अथ पुनरनन्वितेथे न्यायस्वरसंस्कारस्युक्तेन शब्देन यत्र निपुणमप्य- यमाणः शब्दोर्थवान् कल्पयितुं न शक्यते अन्यथैवार्थो व्यवतिष्ठते अन्यथैव 10 इः । प्रादेशिकेन विकारेण विक्रियमाणोपि चाथौ शब्दो विकारिगन्धमानः अप्रादेशिक स्वादसमर्थ एव तां प्रदेशाख्यामभिधेयसत्त्वव्या कियामभिधातुम् । आह । तत्र किं व्यनिति । उच्यते । तत्रैव सत्यर्थनित्यो मूर्तार्थप्रधानः । तथा । मुद्रनिष्- तस्य भोजनमित्युक्ते मुद्रप्रधानमिति गन्धने एवमिद्वान्यथनित्य इत्युक्तेर्यप्रधान इति रते । अर्थप्रधान्येनानाहत्य स्वरसंस्कारौ परीक्षेत । तत्तदभिधान मुद्रा केनचिदर्थ- 15 त्त्वामान्येन कियोगुणसामान्येनेत्यर्थः । कनमस्य धानोर्यसामान्यमत्रास्तीति तत्रस- त्त्वा सामान्यं तेन निर्द्वायात् । अर्थो हि प्रधानं तदुगभूतः शब्दः । तस्मादर्थसामान्यं त्वः इत्यसामान्यात् ।

अथ पुनर्यत्रार्थसामान्यमपि नास्ति अत्र अविद्यमानेर्यसामान्येप्यक्षरवर्ण- मान्यान्निर्द्वायात् त्वेव निर्द्वायात् संस्कारमाद्रियेत विशयवत्यो हि तयो मवन्ति ययार्थ विभक्तीः संनप्रयेत् । स्वरवर्णसामान्येनापि निर्द्वा-

: *hi* म. द्विवा for द्विविधा: of a b. d: m om च after संस्कारा:; a. b d. om तत् 2 *b.* om सङ्गतायै after समर्थौ, and add च after प्रादेशिकेन. n a 11: मुदेन after प्रादेशिकाभिधायिना a. d. a 11 स्यातां after चान्वितौ. 4-5. *hi.* - निर्द्वायात् । आह । &c to अनानुस्यैव लक्षणमेव, a. d. om. एव between लक्षण and 6. m om समर्थौ 9. d. om अपि after निपुण. 10 *hi.* अन्ये रूपेणत् d. om न after कल्पयितुं a. d. शक्यते for शक्यते m. om अन्यथैव 11. *hi.* विक्रियमानेषु for गन्धने. 12 *hi.* कनमर्थे for कनमर्थः l. प्रादेशिकत्वा. b प्रादेशिकत्वा. 16 b d m त्त्वा इह for त्व 17 *hi.* for मन्: 20-21 m om नन्वेव न निर्द्वायात् 1' मन्मयेत् 20 *hi.* वत्यो for विशयवत्यो. 21. *hi.* स्वरवर्ण सामान्येनापि.

देव । अस्मिन् धातावर्यं स्वरो वर्णो वा मया दृष्टः स एवायमस्मिन्नभिधाने लक्ष्यत इत्येवमुत्प्रेक्ष्य स धात्वर्थः सूत्रबद्ध इव तस्मिन्नभिधान आहृत्य स्फुरीकृत्य कृन्धः प्रकाशयितव्यः । एवमविद्यमानेर्धसामान्ये स्वरवर्णसामान्यमात्रेणापि निर्वृत्तादेव । न ह्येव न निर्वृत्तान् । इतरथा ह्यनर्थकमेव निरुक्तशास्त्रं स्यात् । तन्मा भूदित्यत इदमुच्यते

5 लक्षणपराल्लोकेषु शब्देषु न संस्कारमाद्रियेत । किं तर्हि । अर्थसामान्यमाद्रियेत शब्दसामान्यं वा । तद्यथा । प्रवीणोदारनिर्लिखिशशब्दा उत्कृष्टस्वार्थाभिधेयसंबन्धाः सन्तः क्रियागुणसामान्यं हेतुमाश्रित्यान्येष्ववार्थान्तरेषु वर्तन्ते । तद्यथा । प्रकृत्यो वीणार्था प्रवीणो गान्धर्वे अत्र ह्यस्य मुह्यदा वृत्तिः । स एष स्वमर्थमभिधेयमुत्सृज्यैव गान्धर्व-मभ्यासपाठवमात्रं सामान्यमाश्रित्य सर्वत्रैवाभिप्रवृत्तः । यो हि यस्मिन् कृतयत्न उत्पन्न-

0 कौशलो भवति स तत्रोच्यते प्रवीण इति । तद्यथा । प्रवीणो व्याकरणे प्रवीणो निरुक्त इति । एवमेवोदार इति । प्रागारसनिपातादाकृतेनैव सारथेयो बहल्यशोनङ्गान् वा स उद्गतारत्वादुदार । तत्र हि समञ्जसा वृत्तिरस्य शब्दस्य । स एष उत्सृज्यैव स्वमर्थ-माकृतानुविधायित्वमात्रमेव सामान्यमाश्रित्य प्रवृत्तो यो हि कश्चित् कर्मचिदाकृतमेव लक्षयित्वा प्रागेव प्रार्थनाद्दाति स उदार इत्युच्यते । एवमेव निर्लिखिशः । त्रिभिः प्रदे-

5 शैर्द्वीभ्यां धाराभ्यामप्रेण च निशितः इत्यतीति निर्लिखिशः खड्गस्तत्र ह्यस्य शब्दस्य समञ्जसा वृत्तिः । स एष छेदनसमानरूपं क्रौर्यसामान्यमाश्रित्य सर्वत्रैव प्रवृत्तः । यो हि लोके क्रूरो भवति स निर्लिखिश इत्युच्यते । एवमेते क्रियागुणसामान्यमात्रेण वर्तन्ते । यथेते एवमन्येष्वभ्युहितव्याः । अभ्युद्गा चैवमर्थसामान्येन निर्वृत्तव्याः । स्वरवर्ण-सामान्ये तु प्रचुराप्येवोदाहरणानि । सर्वे एव हि नैगमाः शब्दा जहादयः स्वरवर्ण-सामान्यमात्रेणैव निरुच्यन्ते ।

1 *bc* स एव यस्मिन् *for* स एवायमस्मिन् . *f a b d. m* 4 *bc. om* न after न तत्र, *m* adds न संस्कारमाद्रियेत after निर्वृत्तान्, *b d m* . *m* इव after अन
5. *b c m* शब्देषु 7 *bc* क्रियागुणसामान्यं हेतु. *m* सामान्यहेतु. *f r* सामान्यहेतुमात्र
cf a b d. m प्रवर्तन्ते *for* वर्तन्ते 8 *a d* प्रवृत्ति *for* वृत्ति, *v* *for* पष
9 *m* पाठवमात्रसामान्य 11 *a d.* आकृतमात्रेणैव *for* आकृतेनैव *bc* ; *a d.*
आरासनिपातान् *for* आरसनिपातान् *of the rest*, *b m* प्रागारसनिपातान् व्याहृतमात्रेणैव
वाचसकेनैव सारथे &c 12 *m* उद्गतारत्वात् *for* उद्गतारत्वात् *of the rest* ;
b om पव after उत्सृज्य 13 *d* आकृतानुविधायित्वमेव, *bc om* पव after
आकृतं 14 *m* प्रार्थना *for* प्रार्थनान् 15. *m* adds स after इपतानि
adds मुख्यग्रहणान् after खड्ग and *n* मुख्यग्रहणान् *for* it 16 *a d* अस्मि-
for प्रवृत्त . 17 *a d. om.* इति after निर्लिखिश . 18. *b. m. om* अपि
अन्ये, and च after अन्वेष

न च निरुक्ते कारलावकादिशब्दा व्युत्पाद्यन्ते-मुद्योधेव हि तेषां व्युत्पत्तिः प्रसिद्धैव च व्याकरणे इ एव तु दुर्बोधाः परोक्षातिपरोक्षवृत्तयः बिल्मकृदरोर्दर-वैतसर्वशब्दादयस्त एवमुत्पाद्य निरुच्यन्ते । तेषु हि विशेषणार्थवत्ता निरुक्तस्य । तान्येवार्थसामान्येन वा सामान्येन वा निर्त्रूयान्न तेषु संस्कारमाद्रियेतेति ।

आह । किं कारणमिच्छन्ते । विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । हिरयं 5 हेत्वर्थे । यस्माद्दिशब्दबहुसंशयवत्यः शब्दानामर्थेषु वृत्तयो भवन्ति नानाभावे-नार्थेष्ववस्थिता प्रवृत्ति एवं स्यान्नैवं स्यादिति विचारयन्तः सन्तः प्रतिपक्षसंभो-दाच्छेते इवास्मिन्नित्ययः संशय इति ।

अत्र । केचिदर्थन्येन वचिद्वर्तन्ते शब्दाः केचित्स्वरसामान्येन केचिद्वर्णसामा-न्येन यत एवमतो लीरपि यथार्थमेव संनमयेद्विपरिणमयेत्पूर्वोत्तरपदप्रकरणाविरोधेन । 10 किं कारणम् । अपि हि व्यत्ययो भवत्येव । मुत्रां स्थाने श्रुयो भवन्तीति हि वैया-करणाः पठन्दिशेष्यति चायमपि विभक्तिविपरिणामम् । तद्यथा । “इत्सु शोकैः हृदयानि शे” इत्येवमादि ।

अधुर्वृक्त्वा विशयवत्यो भवन्तीत्यर्थवशेन व्याकरणेपि शब्दविपरिणामो भवती-त्येवं गति । प्रत्तपवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते इत्येवमादि । “हुदाञ् 15 द” तस्य प्रपूर्वस्य प्रतमिति । अत्र दकार आकारश्च धातुः परो निष्ठाप्रत्ययस्तकारः । अत्र सति “दो द्दु घोः” (पा० ७, ४, ४६) इति वर्तमाने “अच उपसर्गात् :” (पा० ७, ४, ४७) इति आकारस्य तकारो भवति “सरो सरि सवर्णे” पा० ८, ४, ६५) इति धात्वन्त्यस्य तकारस्य लोपे कृते “सरि च” (पा० ८,

2. m. सिद्धैव for प्रसिद्धैव; bi. om. तु; a d. कृतरोर्दर°, m. कृदनोर्दर°, bi. हृदरोदार°; b. बिल्म for बिल्मा. 3 d. om. हि after त एव. 4. b. i. om. वा alter अर्थसामान्येन; a d. स्वरसंस्कारं for सस्कार; d m. om. इति after पठितेत्. 5. bi. विशयवत्यो for विशयवत्यो; m. adds यपार्थे विभक्तीः सत्रपयेत् iter मवत्ति. 6. bi. a b. तस्मात् for यस्मात् of d m; bi. विशय° for विशय°. . b. न्यवस्थिता for अवस्थिता; d. om. न before एवं, and reads विचारयन्नप्रतिपन्नः मोदी. 8. bi. विशयः for विशयः; d. adds नानाभावेनार्थेषु again by mistake iter संशय. 14. bi. विशय° for विशय°. 17. a. d. अत्त for अच. 19. bi. धात्वन्त्यस्य for धात्वन्त्यस्य of b. d. m.

12. दर्शयिष्यति i. e. in Nir. IX. 33.

15. हुदाञ् - Dhātupāṭha शुबोत्यादि (9).

४, ५५) इति दकारस्य चत्वे कृते “परः संनिकर्षः संहिता” इति धातुतकारः प्रत्ययतकारेण संयोगतामुपैति । “ह्रलोनन्तरः सन्तिकुप्यन् । सर्वो १, ७) इति ततः प्रादिसमासे कृते प्रत्तमिति भवति । एवमेवा चैतमावयोर-इत्यस्यावपूर्वस्य अवत्तमिति । अत्रापि दकार ओकारश्च धात्वे वरुण मा ५ अत्र “आदेच उपदेशेति” (पा० ६, १, ४५) इत्योकारस्य अवत्तमिति । एवमनयोर्धात्वोरादी एव रेवमन्येषामपि दृष्ट्वा यथासंभवमनुविधेयम् । एव ऋवर्णो-

अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति स्तः

भुवि’ इत्यस्य निवृत्तिस्थानेषु गुणवृद्धिनिवृत्तिस्थानेषु द्वितीति वर्तते, धातु दीप्तौ’ (पा० ६, ४, १११) ” इत्यादिलोपो भवति । योर्यं धात्वादाव ‘रणे’ तस्य तस्मिंद्भूमे प्रयोगः स्तः सन्तीति । एवमन्येषामपि दृष्ट्वा अनुविधेयं यथासंभवम् ।

अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमिति । अत्र गमेः क्त्वाप्र प्रत्यये च परतोनुनासिकलोपो भवति “अनुदात्तोपदेश” इत्यधिकृत्य एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यमनुविधेयं च यथासंभवम् ।

15 **अथाप्युपधालोपो भवति जग्मर्जगमुरिति ।** अत्र गमेरलोपः । “अन्यात् पूर्व उपधा” (पा० १, १, ६५) इत्यकारस्योपधासंज्ञा तस्य “गमर्जननखनघसां लोपः (पा० ६, ४, ६८) ” इत्युपधालोपः । एवमन्येषामपि द्रष्टव्यमनुविधेयं यथासंभवम् ।

1. *b*. तकारस्य for दकारस्य 2. *d m* nid साक after प्रत्ययतकारेण.
 5. *m*. आदेश for आदेच, *d*. आचेद. 8 *a. d.* read असु भुवि. 10. *d m*
 एष for एष, *d*. लुप्यते for लुप्यते 11. *m* adds कथं after लुपे; *m*. दृष्ट्वा यथा
 सम्भवमनुविधेयम्. 12. *a.* om गत्वा गतमिति त) भवति in l. 13. 14 *m* om.
 च, and reads द्रष्टव्यं यथासंभवमनुविधेयम्. 15. *b*. अलोपः for अलोपः. 16 *b*.
m इत्युपधासंज्ञा, we read with a *d* 17. *b* om लोप, *m*. अन्येष्वपि for
 अन्येष्वपि, and adds च after अनुविधेयं.

३. दो- चा० धा०-दिवादि (42).

४. अस्-धा० धा०-अदादि (55)

13 अनुदात्तोपदेश etc. vide Pāṇini VI. iv. 37.

याच्यसे तत् एवायमपि यजमानो हविर्भिः—संस्कृतैः सांनो” भोक्ष्यन् । सर्वो
 तावावां भवन्तमेकमेवार्थं याचावहे स्तुतिभिर्हविर्भिध् । स त्वमहेदाः इ
 हि याच्यमानः कुभ्यतीत्यत एवमुच्यते । हे वरुण बोधि—बुध्यस्व एवमे
 भिप्रेतार्थं कुरु । उरुशंसत्येकं पदं संबोधनं च । हे उरुशंसतारुण्यः ।

नोस्माकं याचमानानामायुः प्रमोषीः । कुरु नोभिप्रेतार्थसिद्धिमित्यव
 फ एव ऋवर्णो-

अथापि द्विवर्णलोपस्तृच इति । अत्र ऋवर्णरेफयोर्लोपः

वरं कृमिवदनुप्रविष्टे द्रष्टव्यः । स लुन्यते ऋवर्णेन साकम् ।

३. 'दुत दीप्तौ'

अथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो विन्दुर्यात्र्य इतिवेदारणे' तस्य
 तस्यादिव्यापत्या ज्योतिः । 'हन हिंसागत्योः' तस्य घन इति । 'मिदिर्' प्

विन्दुः । 'भट भृतौ' तस्य वाच्यः ।

5. *bi.*

3. *b* बोवस्व for बुध्यस्व, *m* एनं for एतं. 4. *m* एकपद for एकं परं.

अभिप्रायसिद्धिं for अभिप्रेतार्थसिद्धिं. 6 *bi.* om. रेफ एव &c. to द्रष्टव्यः, *a.*
 read ऋवर्णोदर, *b.* *m* read ऋवर्ण उदर instead, and add वदरं कृमिवत् after
 कृमिवत्. 8, 10. *bi.* *b.* वाटयः for वाटयः of *a. d. m* 10. *d.* om.
 तस्य before वाच्य'

6 The whole passage is very doubtful. Again it does not give a good explanation of द्विवर्णलोपः. Evidently both the र and ऋ are not elided as it is written here, for, in that case the form should have been त्रिच; but it is तृच; and hence one ऋ must be retained. Siddhānta-kāmudī on Pāṇini VI i 34 in the 61st adhyāya of Vaidikīprakriyā perhaps supplies a better explanation. Under the above sūtra a *Vārtika* is quoted as ऋचि श्रेहरपदादिलोपश्च इति which means "In Vedic language, if चि is followed by ऋच्, the initial vowel of the 2nd member is dropped", and since चि itself takes सप्रसरण by the rule here cited the vowel इ is elided in this change, and hence two letters are elided altogether in the formation of तृच.

8. शुन्-वा० पा०-श्वादि (742).

9. इन्-वा० पा०-अशदि (2), मिद्-वा० पा०-श्वादि (2).

10. मट-वा० पा०-श्वादि (818).

अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्किति । 'श्युतिरक्षरणे' तस्याद्यन्तविपर्ययेण स्तोकाः । 'छत्र विसर्गे' तस्य रज्जुः । 'कस विकसने' तस्य सिकता । 'कृती छेदने' तस्य तर्कु ।

अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥ १ ॥

ओघो मेघो नाघो गाघो बधूर्मध्विति । अथापि वर्णोपजन आस्थ- 5
द्वापो भरुजेति । तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति तद्विप्र-
कृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितर-
योपपिपादयिषेत्त्राप्येकेल्पनिष्पत्तयो भवन्ति तद्यथैतद्वृत्तिर्मुद्गः पृथुः
पृषतः कुणारुमित्यथापि भाषिकेभ्यो घातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते
दमूनाः क्षेत्रसाधा इत्यथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृतमिति । 10
अथापि ण्वृत्तय एवैकेषु भाष्यन्ते विरुत्तय एकेषु । शवतिर्गतिकर्मा
कम्बोजेष्वेव भाष्यते । कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा
कम्बलः कमनीयो भवति । विकारमस्यार्येषु भाष्यन्ते शव इति ।
दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु । एवमेकपदानि निर्भूपात् ॥

अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं 15
प्रविभज्य निर्भूयाद्दृष्टव्यः पुरुषो दण्डपुरुषो दण्डमर्हतीति वा दण्डेन

2. *t.* om. तस्य before रज्जुः. 11. A. B1. conclude sect 3 after विकृतय
पकेषु. 15. R. omits चानेकपर्वसु. 16. A. B1. R. (Rec. II) om दण्डपुरुषो
read by all others; R. remarks in the notes that the word is an unneces-
sary addition. We let it stand in the text as it is the current reading
in these parts of the country.

1. श्युत्-षा० पा०-ग्वादि (41).

2. सुन्-षा० पा०-दिशादि (72) & त्तरादि (133). कस्-षा० पा०-ग्वादि (885)
but the meaning here given is गती instead of विकसने.

3. कृन्-षा० पा०-तुदादि (154).

6. R. reads अस्तर्षी तु as two words. I do not believe it necessary
nor quite natural and hence I read it as one word.

संपद्यत इति वा दण्डो ददतेर्घारयतिकर्मणोक्करो ददते ऋणिमित्य-
भिभाषन्ते दमनादित्यौपमन्यवो दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायाम् । कक्ष्या
रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते । कक्षो गाहतेः । वस इति नामकरणः । ख्यातेर्वा-
नर्थकोभ्यासः । किमस्मिन् ख्यानमिति । कषतेर्वा । तत्सामान्यान्मतुष्य-
५ कक्षो बाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥ २ ॥

ओघो घेघो नाघो गाघो वधूर्मध्विति । 'वह प्रापणे' तस्यान्तव्यापत्या ओघः ।
'मिह सेवने' तस्य मेघः । 'णह बन्धने' तस्य नाघः । 'गाहू विलोडने' तस्य गाघः ।
'वह प्रापणे' तस्य वधूः । 'मद वृत्तौ' तस्य मधुः ।

अथापि वर्णोपजनः । आस्यद्धारो भ्रस्ज्जेति । 'असु क्षेपणे' तस्य आस्य-
10 द्वर्णोपजनेन । 'वृह् संमत्तौ' तस्य द्वारः । 'भ्रस्ज पाके' तस्य भ्रस्जा ।

एवं व्याकरणेपि लक्षणप्रधाने सत्यर्थवशेन लोपागमौ विपरिणामश्च शब्दानां दृष्टः
किमुत 'निरुक्ते यदर्थप्रधानमेव । तस्मात्साधूक्तम् 'अपानन्वितेर्धेप्रादेशिके विकारे-
र्थनित्यः परीक्षेत केनचिद् 'धृत्तिसामान्येनाविरामाने सामान्येप्यक्षरवर्णसामान्याभि-
र्न्यात् । विभक्तीरपि यथार्थं संनमयेत्' इति । एवमयमादिमध्यान्तलोप आदिमध्यान्त-
15 विकारो वर्णलोपो द्विवर्णलोप आदिविपर्यय आद्यन्तविपर्ययो वर्णोपजनश्छन्दमि भाषार्या
च द्रष्टव्यो दृष्ट्वा च यथासंभवमनुविधेयः ।

2. A Di. concludes sect. 4 after गर्हायाम्. 7. b. reads नह for णह.
9. b. असु for असु 10 b. om. वर्णोपजनेन after आस्यत्; a. d. read
वृत् for वृह् !, a. b. d. read तस्य द्वारः for तस्य वारः of b; a. reads भ्रस्जी and d.
भ्रस्जो for भ्रस्ज. 12 m. वैरुक्ते for निरुक्ते 15 m. reads 'विकारः for
'विकारो. 16. a. b. d. m. read द्रष्टव्यः; b. द्रष्टव्याः; a. b. d. read अनुविधेयः;
m. अनुसधेयः, for अनुविधेयम् of b.

6, 8. वह-वा. पा.-श्वदि (1029) Śivadatta remarks वहतेरादिव्यापत्तेत्य-
श्रीकरणीयत्वेन पितृत्वमेतत् । तस्माद् 'ओष' चतुरेव स्वीकार्यः ।

7. मिह-वा पा-श्वदि (1017). णह-वा. पा.-द्विदि (60) -गाहू-वा पा-
श्वदि (650).

8. मद्-वा. पा.-धुरादि (172).

9. भ्रस्-वा. पा.-द्विदि (103).

10. व-वा० पा०-श्वदि (37), भ्रस्-वा. पा-द्विदि (4).

अतः परं संप्रसारणचिन्ता वर्तिष्यते तदर्थमिदमारभ्यते । तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्घातु भवति तद्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति । संप्रसार्यप्रकृतयश्चासंप्रसार्यप्रकृतयोभयप्रकृतयश्च धातवः । तत्रैवं सत्युभयप्रकृतिषु स्वशास्त्रविषयगतं यद्वक्तव्यं तत् इदमुच्यते इति पुर्यसुक्तस्तच्छन्दः ।

आह । इदमेव तावदुच्यतामुभयप्रकृतीनां किं लक्षणमिति । उच्यते । यत्र यस्मिन् धातौ स्वरादकारादेरनन्तरानन्तर्हितान्येन व्यञ्जनेन परा वा पूर्वा यान्तस्था यर-
लवानामन्यतमो वर्णोन्तर्घातु धातुमध्ये भवति । किं तत्र । तदेतदेवंलक्षणं धातुरूपं हि द्विप्रकृतीनां द्विखभावानां शब्दानां स्थानमाश्रय इत्येवमाचार्याः प्रदिशन्ति प्रविभागोपदिशन्ति ।

तद्यथा । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' इति । अत्र द्वे शब्दप्रकृती भवतः । संप्रसारणपक्षे तावत् इष्टवान् इष्टः इष्टा एताः शब्दप्रकृतयो भवन्ति । असंप्रसारणपक्षे पुनः यद्य यद् यद्यव्यमित्येताः ।

तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत् । तत्रैवं सत्येकप्रकारेण सिद्धायामर्थसिद्धावतुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेदुपपादयितुमिच्छेदर्थम् । द्वयोः संप्रसारणासंप्रसारणप्रकृत्योर्यैवोपरयतेर्यैस्तथैवोपपादयेत् । उभय-
थाप्यनुपपद्यमानेयै स्वयमुत्थाय निर्धार्य यथा यथोपपयेतार्थस्तथा तथोपपादयेदर्थलक्षण-
शास्त्रविहितेनार्थसाधनोपायेन । अर्थस्य प्रधानत्वात् ।

2. a. adds इति after प्रदिशन्ति. 3. bi. शास्त्र° for स्वशास्त्र°. 4. a. omits तावत् 5. d. reads इदमेवमुच्यता? 7. m. मध्ये for धातुमध्ये; a. b. d. m. omit तद्; bi. reads एतदेव for 'देव°; b. m. add तद् after धातुरूपं; 8. m. omits हि; a. b. d. m. read आश्रयं for आश्रयः; a. b. d. m. omit प्रदिशन्ति. 10. m. omits इति. 11. a. d. add इष्टः after इष्ट°, m. reads इष्टिः for इष्टः and omits इष्टा 12. bi. यद्वा for यथा. 13. bi. reads अर्थे for अर्थे and joins it with the following sentence.; m. यथैव for यथैव of the rest; bi. 'पद्यतेर्धत्त° for 'पद्यतेर्धत्त°; m. तथैव for तथैव of the rest, bi. adds अपरा before वमपपादि. 16. b. m. अनुपपद्यमानोऽर्थः for 'द्यमानेऽर्थे; bi. तथोपपादयेत् अपि तद्व्यञ्ज° for 'पपादयेदर्थलक्षण°.

तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति । एतस्मिन्पि संप्रसारणलक्षणे सत्येके धातवः अल्पनिष्पत्तयो भवन्ति । अल्पेषु शब्दरूपेषु संप्रसारणप्रकृतिर्भिनियन्तते । तदप्युपेक्षितव्यम् ।

तद्यथैतद्वृत्तिर्मूढः पृथुः पृपतः कुणारमिति । तद्यथैतदुदाहरणजातम् कृतिः ५ मृदुः पृथु- पृथनः कुणारम् इति । अवतेर्गत्यर्थस्य क्तिप्रत्यये परतः “ च्छोः शृङ्गुनासिके च ” इति वर्तमाने “ ज्वरत्वरशिव्यविमवामुपधायाश्च ” इत्युद्भावः कियते ततः कृतिरिति भवति । ‘ अद मर्दने ’ तस्य मृदुः । रेफः संप्रसार्यमाण ऋकारो भवति । एवमेव ‘ प्रथ प्रख्यानै ’ तस्य पृथुः । ‘ प्रुथु दाहे ’ तस्य पृपतः । कृणः शब्दार्थस्तस्य कुणारम् ।

एवमयमपि संप्रसार्यसंप्रसार्यविशेषः परिज्ञेयः शब्दाभिर्ब्रुवता पुंसा । अथापि ० भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते । अथापीदमपस्म्युपेक्षितव्य-मनेन शब्दाभिर्ब्रुवता ; आह किमिति । उच्यते भाषिकेभ्यो धातुभ्यो भाषार्या

1 *bc* adds तत्रापि before एतस्मिन्पि 4. *a d.* omit the pratika तद्यथा
 &c 5. *b.* reads क्तिप्रत्यये, *b m* परे for परतः; *a b d.* read च्छोः, *b.* च्छोः.
 6 *bc* ज्वरत्वरशिव्यविमवामुपधायाश्च; *b* उद्भावः. 8. *bc.* मृथ दाहे, *a, d.* read परिषु छेदने, *b.*
m. मृथ छेदने, *bc* कुणार, *a* कुणार, for कुणारम् 9 *bc.* एवमपि for एवमयमपि,
 and ‘ विशेषपरिज्ञेयश्च ’ for ‘ विशेष परिज्ञेय. च्छोः ’; *a, b d* omit पुसा. 11. *bc.*
 आगमसंज्ञान् for अनेन शब्दान्; *m.* शब्दाभिर्ब्रुवता ।

5 अनु-धा० पा०-श्वदि (601) अत्र रक्षणगनिकान्तिप्रतिवृत्त्यवगमप्रवेराश्रयणस्वाभ्यर्थ-याचनक्रियेच्छादीह्यवास्यालिङ्गनादिभादानागन्विषु ।

7 अद-धा० पा०-श्वदि (768). प्रथ-धा० पा०-श्वदि (766).

8 मृथु-धा० पा०-श्वदि (704) The readings of the Mss tend to show that the root is rather पृथ् which they give as bearing the sense of छेदन. In the वाचस्पति however this root is given as bearing the sense of मेचन which answers very well since पृथत् means a drop. But as the word is given in the section of roots undergoing Samprasāraṇa in their derivative forms we have evidently to reject this derivation and prefer the one from मृथ् as the one intended by the author of Nirukta.

९ कृण-धा० पा०-श्वदि (451)

ये प्रायेण प्रसिद्धप्रयोगास्ते भाषिकास्तेभ्यो नैगमाशब्दोविषयाः कृतः कृतप्रत्ययान्ताः
शब्दा भाष्यन्ते विव्रियन्ते निश्च्यन्त इत्यर्थः ।

तद्यथा दम्पूनाः क्षेत्रसाधा इति । ' दसु उपरामे ' तस्य भाषायां दाम्यत्यनङ्गान्
दमयत्यनङ्गाहं दान्तोनङ्गानित्येवमादयः प्रयोगा भवन्ति । छन्दसि पुनर्दम्पूना अमि-
रुच्यते स भाषाशब्दसामान्येन केनचिन्निर्वक्तव्यो दममना इत्येवमादिना । एवमेव 5
साध्यतेर्भाषाप्रयोक्तेः " मित्रं न क्षेत्रसाधसम् " इत्येवमादयो मित्रमिव क्षेत्रसाधयितार-
मित्येवमादिना प्रकारेण निर्वक्तव्याः ।

अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः । निगमे छन्दसि ये प्रायोक्त्वा प्रसिद्धास्तेभ्यः
सामान्यं गृहीत्वा भाषिकाः कृतप्रत्ययान्ता भाष्यन्ते विव्रियन्ते । तद्यथा उष्णीं
घृतमिति । ' उष दाहे ' । एष प्रायेण छन्दसि प्रसिद्धः । " प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः " 10
इत्येवमादि । भाषायां पुनरुष्णमिति श्रूयते । स एष नैगमशब्दसामान्येन निर्वक्तव्यः ।
एवमेव ' घृ क्षरणदीप्त्योः ' तस्य छन्दसि " आ त्वा जिघामि " इति प्रसिद्धः प्रयोगः । भाषायां
पुनर्घृतमिति श्रूयते । स एवं जिघतेरेव छान्दसस्य सामान्येन निर्वक्तव्यः । एवं भाषा-
विषयेभ्यश्चोदोविषया निर्वक्तव्याश्चोदोविषयेभ्यश्च भाषाविषयाः ।

1. a d. येषां प्रायेण प्रसिद्धप्रयोगः, b. m. येषां प्रायेण सिद्धः प्रयोगः; a. d. कृतप्रत्ययान्ताः
for कृतप्रत्ययान्ता . 2. b. विव्रियन्ते for विव्रियन्ते of a b. d. m. 4. b. omits
दमयत्यनङ्गाहं, m. reads दमयत्यनङ्गान् । 5. b. भाषासामान्येन for भाषाशब्दसामान्ये-
न . 6. b. adds साधा इति after 'प्रायोक्तेः; a d. b. क्षेत्रसाधसं for क्षेत्रसाध-
यितारं of b. m. 11. b. एषो for एष. 12 b. इत्यादिषु सिद्धः for इति
प्रसिद्धः, d. सिद्धः for प्रसिद्धः. 13. b. adds ह्य after भाषायाः; b. m. स एष for
स एष; b. साध्यते for सामान्येन.

3. दसु-धा. पा०-दिवादि (97) .

6. मित्रं न-RS. VIII. 31, 14.

10. ऋ-धा० पा०-म्वादि (697). प्रत्युष्टं-VS. I. 7.

12. घृ-धा० पा०-म्वादि (953); आ त्वा-VS. XI. 23. The whole text is—

आ त्वा जिघामि मनसा घृतेन प्रतिष्ठियन्तं मुनयानि विषां ।

पुषुं तिरथा वपसा ब्रुहन्तं व्यधिष्ठमत्रै रपसं दद्यान् ॥

अथापीदमपत्सुनेक्षितव्यमनेन शब्दाभिहितता । आह । किमिति । उच्यते अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विहृतय एकेषु । एकेषु प्रदेशेषु प्रकृतय एव धातु-शब्दाना भाष्यन्ते विहृतय एकेषु । धातोरुख्यातपदभावेन यः प्रयोगः सा प्रकृतिः । नामीभूतस्य तस्यैव यः प्रयोगः सा विकृतिः ।

- 5 शवतिर्गतिकर्मा-गत्यर्थो धातुः कम्बोजेष्वेव भाष्यते म्लेच्छेषु प्रकृत्या प्रयुज्यत आख्यातपदभावेन । शवति गच्छतीत्यर्थः । उदाहरणविशेषप्रसक्तः कम्बोज-शब्दो निरुच्यते । कम्बोजाः कम्बलभोजाः । ते हि प्रायेण कम्बलानुपभुञ्जते हिमप्रायत्वात्तस्य देशस्य । कमनीयभोजा वा कमनीयानि प्रार्थनीयानि चेते हि द्रव्याण्युपभुञ्जते प्रवुररग्नो हि स देश इति । कम्बलशब्दं विग्रहप्रसक्तं निर्द्देशेति ।
- 10 कम्बलः कमनीयो भवति प्रार्थनीयो हि स शीतार्तेर्भवति । विकारमस्याप्येषु भाष्यन्ते शव इति । आर्येषु जनपदेष्वस्यैव शवतेर्विकारं भाष्यन्ते मृतकनामधेयमू-तमेतं प्रयुञ्जते । क्यम् । शव इति । एवमेकेष्वुख्यातस्य एव प्रयुज्यते नामीभूत एकेषु । इत्येतत्प्रकृतित्वं विकारत्वं च । अथवा चेतनावत्येकेषु गमनक्रियायोगिनि द्रव्ये प्रयुज्यत एकेषु पुनश्चेतनारहित एवेत्येतत्प्रकृतित्वं विकारत्वं च ।
- 15 द्वितीयमुदाहरणम् । दातिर्लवणार्थे प्राच्येषु । दातिर्धातुर्उख्यातस्यो लवणार्थे प्राच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते । तद्यथा । व्रीहीन् दाति यवान् दाति । अयमेव नामीभूत उदीच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते दात्रमिति । दापते अनेनेति दात्रं ल्यत् इत्यर्थः ।

एवमेकपदानि निर्द्देश्यात् । अनेन प्रकारेणैकपदानि निर्द्देश्यात् । भाषानिगम-व्यवस्थया रुडिव्यवस्थया वा देशभाषाप्रसिद्धिभागनेन वा ।

1. a. d. omit अथापि after उच्यते. 2. m. reads देशेषु for प्रदेशेषु, and एकं for एव. 3. a. omits ए. before प्रयोगः. 4. a. adds after विकृतिः -स पप-सूत्रं ॥ १ ॥, d. adds स एष only and reads it along with शपति- &c. m. reads स एष सूत्र शवतिर्गतिकर्मोति &c. 7. b. reads तेषु for ते हि; b. उपभुञ्जते and m. उपभुञ्जते. 8. a. b. d. ते for पते. 10. b. शीतार्ते for शीतार्ते; d. शीतार्ते. 12. b. एष for पते, b. मृतकनामधेयमूते मेते प्रयुञ्जते. 13-14. b. omits from अथवा to विकारत्वं च. 14 m. पुनश्चेतन्नित इव. 16. m. दाति for दाति, and adds दात्रं before उदीच्येषु. 17. a. d. omit जनपदेषु; b. दापते for दापते of a. c. m., d. दापते. 18. b. m. add एष after अनेन. 19. a. b. d. m. read रुडिव्यवस्थया वा before देशं, b. omits it; a b d. m. read वा after विभागनेन; b. reads च instead.

आह । एवं तावदतद्वितयुक्तेषु पदेष्वसमासयुक्तेषु च निर्वचनम् । अथ पुनर्यानि तद्वितयुक्तानि समासयुक्तानि च पदानि तानि कथं निर्वक्तव्यानि । किं तद्वितयुक्तेषु पदेषु पूर्वं पदार्थो निर्वक्तव्य एत तद्वितार्थः । समासयुक्तेष्वपि किं पदार्थः पूर्वमुत समासायो वा पूर्वमिति । उच्यते । अथ तद्वितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्वच्यात् । अथानन्दो विशेषाधिकारार्थः । “तद्विताः” (पा० ४, १, ७६) इत्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहितान्ते तद्विताः । “समर्थः पदविधिः” 5 (पा० २, १, १) इत्यधिकृत्य ये विहितान्ते समासाः । तेषामप्येष्वपि तद्वितसमासेष्वविशेषैकपर्वसु चानेकपर्वसु चैकपदेसु चानेकपदेसु च । तद्यथा । दण्ड्यः इत्येकपदस्तद्वितः । वार्ध्यायिर्गिरित्यनेकपदः । अनेकानि ह्येष पदानि स्वात्मन्यन्तर्णीय-प्रवर्तते । तद्यथा । वृषस्यापत्यं वार्ध्यायः वार्ध्यायपत्यं वार्ध्यायणः तस्यापि वार्ध्यायगिरिति । एवं समासेष्वप्येकपदेसु चानेकपदेसु चैवं निर्वच्यात् । यथा वक्ष्यामः । एकस्यैकपदः समासः 10 “सन्धाणामेकस्यैकविभक्तौ” (पा० १, २, ६४) इति । तद्यथा । पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषो पुरुषश्च पुरुषश्च इत्येवम् ।

“द्विगुद्वन्द्वोव्ययीभावः कर्मधारय एव च ।

पञ्चमस्तु बहुव्रीहिः पञ्चस्तत्पुरुषः स्मृतः ॥”

एतेनेकपदाः समामाः । तत्र । “संख्यापूर्वो द्विगुः” (पा० २, १, ५२) । पञ्चपूरी 15 पञ्चरथी दशरथी इत्येवमादि । “चार्ये द्वन्द्वः” (पा० २, १, २८) । स च पुनर्विभारथैकवद्ववति । तद्यथा । प्रसन्न्यप्रोचौ अद्दिनकुलं मीमाजुनवामुदेवा इत्यादि । उपसर्गनिपातपूर्वैकोव्ययीभावः । तद्यथा । उपसर्गिकम् अनुसमुद्रम् व्यत्रम् इत्येवमादि । तुल्यविभक्तिलिङ्ग्योरुभयोः पदयोः समानाधिकरणः कर्मधारयः । तद्यथा । कृष्णमृगः

1. a. अतद्वितेषु युक्तेषु पदेष्वसमासयुक्तेषु च etc., b. m. om. च, d. अतद्विते युक्तेषु.
2. bi. adds तानि after निर्वच्यमानि. 3. m. om. पदेषु; bi. पूर्वपदार्थो for पूर्व पदार्थो; also तद्वितार्थं समासं for तद्वितार्थः समासः. 7. a. b. d. omit च after एकपदेसु; b. and m. omit it also after अनेकपदेसु; after अनेकपदेसु m. adds इत्यधिकृत्य ये विहितान्ते तद्वितसमासाः (mistake); m. इत्येतत्पदः वार्ध्यायणस्तस्यापि for इत्येकपदः. 8.-10. m. omits अनेकानि ह्येष etc. to निर्वच्यात् 'through error in copy.; m. एकपदसमास. for 'परः स'. 15. bi. b. m. 'read पाणिनेः ह्यत्र for तत्र of a. d; b. m. read तत्र after ह्यत्र; bi. पञ्चपूरी for पञ्चपूरी of all others. 16. bi. adds ह्यत्र after इत्येवमादि. 17. b. reads पुरुषश्चो-चम्; b. m. इत्येवमादि for इत्यादि. 18. m. अपमानिकम्

रक्ताशः श्वेतपताका इत्येवमादि । एतेष्वेकार्धसु चानेकार्धसु च तद्धितसमासेषु पूर्वं पूर्वमेव निर्द्रव्यादपरमपरमेव प्रविमज्य विगृह्येत्यर्थः । पूर्वं तद्धितार्थं निर्द्रव्यात्पञ्चारस्य-
दार्थम् । समासेष्वपि पूर्वं समासार्थं पञ्चात्पदार्थम् ।

तदेतत् उदाहरणैरेव दर्शयति तद्यथा । दण्ड्यः पुरुषो दण्डपुरुषो दण्डमर्ह-
5 तीति वा दण्डेन संपद्यत इति वा । दण्ड्य इत्येव तद्धितः पुरुषशब्दविशेषणम् ।
पूर्वं तावत् तद्धितार्थं निर्वक्ष्यति ततः पदार्थं निर्वक्ष्यति । कस्मिंश्चिदपराधे दण्डमर्हतीति
दण्ड्यः दण्डेन वा कार्यापणादिना यः संपद्यते संयुज्यते स दण्ड्यः । अघुना पदार्थ-
निर्वचनम् । दण्डो ददतेर्घार्यतिकर्मणः—ददतेर्घार्यत्यर्थे वर्तमानस्य । धार्यते
छेपोपराधेषु राजभिः ।

10 आह । इष्टः पुनः ऋचिप्रयोगो ददतेर्घार्यत्यर्थे इति । उच्यते । छ्यो वेदे लोके
च । वेदे तावत् ।

“विश्वे देवाः पुंकरे त्वा ददन्त ।”

इति । तथा लोके

“अद्भ्यो ददते मणिम्”

15 इत्यभिभाषन्ते अद्भ्यो नाम राजा वृष्ण्यन्धकाधिपतिः स ददते मणिं स्वमन्तक-
नामानं शिरसा । लोकेष्वेवं ददतिर्घारणार्थे भाष्यते ।

दमनादित्यौपमन्यवः । दमनादण्ड इत्येवमौपमन्यव आचार्यो मन्यते । तेन
हादान्तो दम्यते राजभिः । “तेनादान्तान् दमयेत्” इत्युक्तम् । लोके हि प्रसिद्धम् । यः

1. *bs.* रक्ताशः for रक्ताशः of all. 2. *m.* पूर्व for पूर्वमेव 4. *m.* adds
दण्डपुरुषो after दण्ड्यः पुरुषो; *a b d.* read the प्रतीक as दण्ड्य पुरुष इति. 6. *bi.*
निर्वक्षति for निर्वक्ष्यति and omits ततः पदार्थं निर्वक्ष्यति, we read with all our
Miss. 8. *a. b. d.* omit the प्रतीक दण्डो ददते etc. read by *bs*; *a. b. d.*
m. add दण्डो before ददते. 10. *bs.* omits प्रयोगो read by all our
Miss. 14. *a b d. m.* omit अद्भ्यो etc. read by *bs.* 15. *a b. d.*
m. add इत्यभिभाषन्ते after मणिम्, which is omitted by *bs.* 16. *a d.* read
धार्यार्थे ददति.; *b.* भाष्यते for भाष्यते 17. *a. b.* omit the प्रतीक; *a. b. d.*
m. add दमनादण्ड इत्यौपमन्यव before आचार्यो, omitted by *bi.* 18. *bs.* प्रसिद्धो
for प्रसिद्धम् of *a. b. d. m.*; *a d.* add दान्तो before ददते.

12. The quot. is from RS. VII. 33. 11.

18. Possibly तेनादान्तान् etc. is a quotation from memory from some ऋषिसूत्र.

कथिदन्ते भवति तमधिकृत्य वक्तारो भवन्ति । दण्डमस्याकर्षतेति गर्हायाम् ।
दण्डमस्याकर्षते हे समासः । तेन संदयनामयं ततो दान्तो भविष्यतीत्येवमयं गर्हायां
दृष्टः । एवं च दमनाङ्ग इत्यौन्मन्पत्र वाच्यार्थो मन्यते ।

तद्विनस्यैव द्वितीयमुदाहरणम् । कस्या रजुरश्वस्य इति । कस्या इत्येष
तद्वितः । आह । का पुनरियं कस्येति । उच्यते । दासस्य संनाहरज्जुः सा कस्येत्यु- 5
च्यते । एवं कस्याश्चन्द्रस्य तत्त्वमुक्त्वाधुना तद्वितार्थं ब्रवीति । कस्यं सेवते । सा हि
कस्यं सेवते । कस्यसंदुक्ता भवति कस्ये भवा वा कस्या । अधुना पदार्थं निर्वक्ति ।
कस्यो गाहतेर्विलोडनार्थस्य । कस्योरेव हि बलेन विलोडयति श्री दम्पादि द्रव्यम् ।
अत्र पुनः कस इति नामकरणः । सर्वमन्यदायन्तविर्भवादि ययोनदर्शितं यथा-
संभवं योज्यं तत्र तत्र । ख्यातेर्वानर्यकोभ्यासः कक्षरः कक्ष्यः सन् कस्य इत्यु- 10
च्यते । अर्पवानेव वा कक्षरः । कयन् । किमस्मिन् ख्यानमित्येवम् । किन्-
स्मिन् श्यान्नीयमस्ति । न किञ्चिदपि । अदर्शनीयत्वाद्दर्शनीयमित्यर्थः । स एव एवं
श्रुत्वा किल्यः सन् कस्य इत्युच्यते । कषतेर्वा नित्यञ्चलं हसौ स्वेदशीघ्रत्वत्कण्डं
ददाति ततो नखैः कष्यते यत्तत्तस्मात् कषणकिययोगात् कस्य इत्युच्यते । तत्सामा-

1. a. *d.* omits the प्रतीकः; *m.* reads अकर्षतेति for 'तेति. 2. a. omits इति before परन् 3. *b.* omits च after परन् read by all our Mss.
4. *m.* एव for इत्येव. 5. *bi.* कः for का of a. b. d. *m.*; *d.* पुनरपन् for पुनरियन् 6. *m.* प्रब्रवीति for ब्रवीति; a. d. omit सा हि कस्यं सेवते. 7. a. omits वा after मया. 8. *b.* omits बलेन and reads ब्रह्मन् for श्री दम्पादि द्रव्यम्, *bi.* gives other variants as श्रीभ्यादि द्रव्यम् and श्री दम्पादि-द्रव्यम्. Even as it is in the text the reading is very doubtful, yet we accept it as it makes some sense in the absence of anything better.
9. a. *d.* ययोनदर्शितं for ययोनदर्शितम्. 10. *b.* adds कयन् before तत्र तत्र; a. *d.* read योयन् । तत्र कषतेः etc.; *m.* adds कषतेरनर्यकोभ्यासः after कष्यः, and reads कष्यः for कक्ष्यः. 11. a. omits वा after अर्पवानेव; *bi.* reads कष्यन्-निति । परं किमस्मिन् etc. a. *d.* read एव for परन्. 12. *bi.* खेद् for खेद्.
14. *m.* कष्यते and कषणं for कष्यते and कषणं; a. *d.* omit इत्युच्यते.

7. The word कस्या is formed according to शरीरापदान्त (Pān. IV. 3. 55.)

8. गाहतेः-वा० पा०-भ्यादि (630)

न्यान्मनुष्यकक्षः । क्षीकक्षस्य सामान्यात् मनुष्यकक्षोपि कक्ष इत्युच्यते । घाहू-
मूलसामान्यादश्वस्य । अश्वस्यापि यो बाहुमूलप्रदेशः स कक्ष इत्युच्यते । तं सेवत
इति कक्ष्या ।

अन्ये तु ब्रुवते । पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयात् । पूर्वं पदं पूर्वमेव
5 प्रविभज्य निर्ब्रूयात् अपरं पदमपरमेवेति । एतस्मिन्नर्थे कल्प्यमाने पदानामेव पौर्वापर्यम् ।
निर्वचने तद्धितसमासयोस्त्वनियमः पूर्वं वा पश्चाद्वेति । पूर्वं एव त्वर्थः साधीयात् ॥१॥

राजः पुरुषो राजपुरुषो राजा राजतेः पुरुषः पुरिषादः पुरिषायः
पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ।

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोंस्ति कश्चित् ।

10 चूक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥

इत्यपि निगमो भवति ॥

विश्वकद्राकर्षो वीति चकद्र इति श्रगतौ भाष्यते । द्रातीति गतिकु-
सना कद्रानीति द्रातिकुत्सना चकद्राति कद्रातीति सतोन्वर्थकोभ्या-
सस्तदास्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः ॥ कल्याणवर्णरूपः कल्याणवर्णस्ये-

15 वास्य रूपं कल्याणं कमनीयं भवति यर्णो वृणोते रूपं रोचतेः । एवं

2 a & b omit अश्वस्य in the प्रतीक, m s. for तम् 4 a. b. d. m. add
इति after निर्ब्रूयात् 5 a d. एतस्मिन्नेवार्थे, b. m. पौर्वापर्यं for 'पर्यम्. 6. b.
d. m read वा after पूर्वम्, a b. omit it. 9 The text is accented by
B. B and A though with a few mistakes, B. C. D. do not accent it,
A. B. read किञ्चिन् for कश्चित् 11. A. B. conclude II. i. 5. after नियमो
भवति 12, 14 B. विश्वकद्रा°, and विश्वकद्रः.

1 The reading क्षीकक्षस्य etc is very doubtful and looks to be
inconsistent तद्° can hardly refer to क्षीकक्ष which is nowhere spoken of
in the text, but rather to अश्वकक्ष as is seen from the context and ex-
pressly stated next in the text बाहुमूलसामान्यादश्वस्य.

9. This verse is quoted by Ramānuja as a variant in काठकोपनिषद्.
It, however, occurs in Ś'wetās'wāra (I [L. 9.) where it is not marked
with accents.

तद्वितसमासातिर्भूपात् । नैकपदानि निर्भूपाभावैयाकरण्या नानुपस-
 न्नापानिदंविदे वा । नित्यं ह्यविज्ञानुर्विज्ञानेसूपसभाय तु निर्भूयाद्यो
 पालं विज्ञानुं स्यान्मेषाविने तपस्विने वा ॥ ३ ॥

यस्मान् परमपरं वा न किञ्चिदस्ति यस्मात् न किञ्चिदप्यणीयो नापि ज्यायोन्यदस्ति
स एव सर्वमित्यभिप्रायः । वृक्ष इव स्तब्धो नित्यमसंश्लोचविनाशधर्मा दिवि द्योतनवति
ह्यात्मनि सर्वद्विभावेन निष्ठति यस्तेन पुरुषेणेदं पूर्णं सर्वं जगदिति ।

समासस्यैव द्वितीयमुदाहरणं विश्वकद्राकर्ष इति । विश्वकद्रमाकर्षणीति विश्व-
5 कद्राकर्षः ।

आह । कः पुनरयं विश्वकद्र इति । वीति चकद्र इति श्वगतौ भाष्यते ।
वीति चकद्र इति षञ्चद्वयं श्वगतौ भाष्यते । श्वभिः साकं यो गच्छति मनुष्यस्तस्मिन्
भाष्यते । द्रातीति गतिकुरसना । अत्र पुनर्द्रातीति गतिकुरसना । 'द्रा कुस्तायाम्
गतौ'-इत्युक्तम् । इदं हि तस्य कुत्सितगतित्वं यदस्य श्वभिः सह गमनम् । कद्रातीति
10 द्रातिकुरसना । इदानीं कद्रातीति द्रातिकुरसना कुत्सितकुरसनेत्यर्थः । इदमेव तावत्तस्य
कुत्सितत्वं यदसौ श्वभिः सह गच्छति । इदमपरं कुत्सिततरं यद् गत्वा श्वभिः सह
निहन्ति तस्मात्कद्रातीति कुत्सितकुरसनेत्युच्यते । चकद्राति कद्रातीति सतो-
नर्पकोभ्यासः । अथेदानीं च इत्येव कद्रातीति एवमेव सनः सन्त्स्वरूपस्थानर्थक
एवाभ्यासः । यदेवोक्तं भवति कद्रातीति तदेव चकद्रातीति । तदस्मिन्नस्तीति
15 विश्वकद्रः । तदस्मिन् दितयमप्यस्ति-कुम्भित्वं कुत्सिततरगतित्वं च नानाप्रकारमिति
विश्वकद्रः श्वजीवनः पुरुषः । तमपराधे कस्मिन्निद्रतमानमन्यो य आकर्षति स विश्व-
कद्राकर्षः ।

अन्ये तु भुवते । श्वेव विश्वकद्रः । अस्यैव हि स्वभावत एव द्विसत्त्वाद्गतिः कुत्सिता ।
स च पुनः पादविकलः । अतस्तस्य कुत्सिताकुत्सितारम् । नीत्युभयोरर्थयोर्मत्वर्थः । तमा-
20 कर्षति यः पुरुषः स विश्वकद्राकर्षः ।

1. *m.* adds इति निगमो भवति before यस्मान् and reads तस्मान् for यस्मान्; *n. b.*
d. किञ्चिदप्यस्ति for किञ्चिदस्ति 2. *bi.* reads नित्यसंश्लोच^०. 3. *bi.* reads सर्वद्विभा-
गेन; *m.* om. पूर्ण. 4. *bi.* here as well as below reads विश्वकद्र for विश्वकद्र
of all our mss. 6, 8. *a. d.* omit the प्रतीक 9. *bi.* om. गतौ after
कुस्तायाम्, *a. d.* read गमनम् for राति of *bi.*, *b. m.* यदसौ for यदस्य, and
गच्छति for राति of *bi.*, *a. d.* omit the प्रतीक 10. *bi.* omits इदमेव तावत् तस्य
कुत्सितत्वं यदसौ श्वभिः सह गच्छति read by all our Mss. before इदमपरम् 11 *b.*
कुत्सिततरत्वं for 'तरम्; *d.* omits सह. 12. *b. d.* add सस्त्विति before निहन्ति.
12. 14. *a. d.* omit the प्रतीक. 15. *d.* विश्वकद्रम् for 'वद्र. 16. *bi.* reads
अन्योन्य for अन्यो य of all our mss., *m.* अकर्षति for आकर्^०. 18. *a. b. d.*
तस्यैव for अस्यैव; *d.* वयम् for एव 19 *m.* reads इति for वीति.

अधुना रूपसमासं दर्शयति कल्याणवर्णरूपः कल्याणवर्णस्यैवास्य रूपम् ।
कल्याणवर्णं सुवर्णम् । तस्यैव यस्य रूपं स कल्याणवर्णरूपः । अत्रिरन्वो वा कश्चित् ।

कल्याणादिशब्दान् विग्रहप्रसक्तान् निर्मेवति । कल्याणं कमनीयं भवति ।
प्राप्यते हि तत् सर्वेणैव । वर्णो वृणोतेः । आहृणोति हि स आश्रयम् । रूपं
रोचतेः । तद्धि रोचिष्णु भवति । एवं तद्विदितसमासाच्चिर्ब्रूयात् इत्युपसंहारवचनम् ॥ 5

नैकपदानि निर्ब्रूयात् प्रकरणोपपदरहितानि सन्ति केवलान्येव परेणाभिप्रोहद्ब्रुव्या
पृच्छ्यमानानि न निर्ब्रूयान् न निर्वक्तव्यानांति । किं कारणम् । तेषां प्रकरणादुपपदाद्यर्थः
शक्यतेवधारयितुम् । सोसौ प्रकरणानभिप्रोच्यैव निर्ब्रूयान् ततश्च प्रत्यवायेन योगाद-
पहारश्च स्यात् । तद्यथा जहेत्येतदेकं पदं प्रकरणोपपदरहितं न विज्ञायते किं हन्तेस्त
“ओहाक् त्यागे” इत्यस्य घातोः स्यादिति । तत् पुनरेतत् “मा न एकस्मिन्” इत्ये- 10
तस्यां पूर्वस्यामुचि यदेतन्मा कवीरिति पदमेतस्माद्भ्यन्ते हन्तेः स्यादिति । किं कारणम् ।
विज्ञातप्रकरणोपपदस्य हि समञ्जसं ह्यर्थकरणं न्याय्यमित्येवमनवगतसंस्काराणानेकपदानां
प्रकरणादुपपदधारणमुपपदाद्वा शक्यते कर्तुम् । अत इदमुक्तं नैकपदानि निर्ब्रूयादिति ॥

नावैयाकरणायेति । उक्तं निर्वचनलक्षणम् । अधुना यस्मै निर्वक्तव्योयमुक्त-
निर्वचनलक्षणः समाधायस्तस्य लक्षणं वक्तव्यमिति तदर्थमिदमारभ्यते नावैयाकरणाय ॥ 15

1. a. b. d. read कल्याणवर्णरूपः only in the प्रतीक. 4 b. omits हि after
प्राप्यते read by all our Mss. 5 b. adds तद्धि रोचते after the प्रतीक. b.
रोचिष्णुः for रोचिष्णु 6. b. विदितानि for रितानि. b. adds तानि after सन्ति,
and its variant gives सदिग्धानि instead; d अमिप्रोहि for अमिप्रोहि. 7. All
Mss., except m, and printed editions read पृच्छमानानि which is gram-
matically incorrect. 9. b योगापहारस्य for योगापहार. The reading of the
text hardly makes any meaning though supported by the Mss. and the
editions. If possibly इप in b be read as इप some sense is made out.
b. इत्येकं for इत्येकम्. 10. The Mss. and b. do not read the whole verse
as read by Jivānanda. 11. b. om. पूर्वस्या. 12. a. d. read ह्युपाकरणम्
b. ह्युपाकरणम्, b. ह्यर्थकरणम्, and the variant shown by b. ह्युपाकरणम्; b. reads
समञ्जस यपार्थ व्याकरणं न्याय्यम् which perhaps makes better sense, but it is
not introduced in the text as it is supported by no other Mss.

10 हा-वा० पा०-ब्रुवोत्यादि (8)

For quot. vide VIII. 45 34:—

मा न एकस्मिन्नागंसि मा द्वयोस्त त्रिषु ।

कवीर्मा शूर मूषिषु ॥

यस्तावदवैयाकरणस्तस्मै न निर्वक्तव्योऽर्थः समाप्रायो न ह्यस्तावत्कृतत्वात् व्युत्पाद्य निर-
व्यमानमेतदुच्येत् । ततो व्यर्थ एव धमः स्यादिति ।

किं च नानुपसन्नाय । किमतिमहदद्भुतमनेन कृतं यव्याकरणमधीतमित्येतावता
गौरवेण वैयाकरणाद्यापि न निर्त्र्यात् । धर्मो हि सर्वधेवापरित्याज्यः । तस्माद्वैयाकरणा-
5 ष्यापि सम्यग्नुपसन्नाय परं शिष्यश्रुतिनास्थितायैव निर्त्र्यात् ।

नैवमेव । किं च अग्निर्दंविदे वा । वैयाकरणोपि जटः कश्चिदसमर्थ एव वेदितुं
स्यात् बहु वेदितव्यमग्रास्ति देवतादि किञ्चित् । तस्मै वैयाकरणाद्यापि इदं वेदितुमसम-
र्थोऽग्निर्दंविदे नैव निर्त्र्यात् । अथवा । इदमित्यात्मपर्यायवाचि । इदंविदे आत्मविदे
योगिने । स ह्यात्मज्ञानविधूतकल्मषोऽप्येव यत्नेन बोद्धुं सूक्ष्मानर्पान् शक्त इतीदंविदे
0 निर्त्र्यात् । अथवा यत्किञ्चिच्छास्त्रमिदमिति निर्दिश्यते । येन ह्यन्यत्किञ्चिदधुतपूर्व
शास्त्रं तस्मै न निर्त्र्यादित् निर्दकशास्त्रमनास्फालितहृदयकुहमलाय ।

किं कारणम् । नित्यं ह्यविज्ञातविज्ञानेसूया । यो हि न विजानाति नावबुध्यते
तस्याविज्ञाननित्यकालमेव विज्ञाने असूया । स ह्यनवबुध्यमान आत्मीयं दोषमाचार्यं
एवावष्टजति स्वयमेव तावदर्थं नवबुध्यते किमस्मान् बोधधिष्यतीति । एतस्मात्का-
5 रणदधुतपूर्वान्वयाद्वाय स्त्रिभ्रमनसे नैदं निर्त्र्यात् ॥

उपसन्नाय तु निर्त्र्यात् षो वालं विज्ञातं स्यान्मेधाविने तपस्विने
वा । य एव तु मेधावी स्यान् अन्यजन्मान्तराद्युभावितया प्रज्ञया युक्तो यो वा तपस्वी
कामं ताभ्यामवैयाकरणाभ्यामपि निर्त्र्यादेव । न हि तयोरस्ताथ्यं किञ्चिदस्ति । तपसा हि
स्वयमपि वेदार्यः प्रादुर्भवेदेव यथा मन्त्राः प्रादुरभूवन् पूर्वेषामृषीणाम् । मेधाव्यपि च
2 स्वयमुदग्रेक्षितुं शक्नुयात्किमुतोऽव्यमानमवचोऽसुम् । यो वान्यः कश्चिदलं पर्याप्तो विज्ञात-

3. a. d. किमपि for किमति? 5 m. उपसन्नाय and a variant of b. उपस-
पन्नाय. 6. bi. अवैयाकरणो for वैयाकरणो. 7-8. a. d. first read तस्मै to
निर्त्र्यात् and then अग्निर्दंविदे to विधिन्, which is not correct 10. bi. अद्युतं
पूर्वशास्त्रं for अद्युतपूर्वं शास्त्रं of all our Mss. 11. a. b. d. apparently add
अनास्फालितहृदयकुहमलाय after कुहमलाय. 14. a. b. अवष्टजति, d m. आस-
जति. bi. अवष्टजति; bi. न बुध्यते for नारबुधते. 15 a. d. apparently अस्त्रि-
भ्रमनसे, bi. अस्त्रिभ्रमनसे, m. स्त्रिभ्रमनसे. 19. bi. omite यथा मन्त्राः प्रादुरभूवन् read
by all our Mss.

मेनच्छास्त्रं भवेद्दृढप्रही स्थिरपुद्दिस्तस्मै निर्भूयादेव सर्वथा । अनुपसन्नाय नैव निर्भूया-
यद्याप तपस्वी मेधावी हृदप्रही वा । उक्तं हि

“ यथान्यायेन निर्भूयाद्यथान्यायेन पृच्छति ।
तयोरन्यतरो मृत्युं विद्वेषं वाधिगच्छति ” ॥ ३ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम् गोपांय मा शोर्वधिष्टेहर्मरिम् । 5

असूयकापानृजवेयताय न मां घृया धीर्यवती तथा स्याम् ॥

ये आतृणह्यवितथेन कर्णावद्भुःसं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न दुह्येत् कतमश्चनाह ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रां वाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न मुनांक्ति श्रुतं तत् ॥ 10

यमेव विद्याः शुचिर्मप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्ते न दुह्येत् कतमश्चनाह तस्मै मा घृया निधिपार्यं ब्रह्मन् ॥

इति । निधिः शोवधिरिति ॥ ४ ॥

अथाप्येतमर्थमधिहृत्योदाहरन्ति । विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगामेति । विद्या किल
कामरूपिणी भूत्वा विद्याभिदेवता वा संयतात्मानं विदितवेदाद्भवेदार्थं ब्राह्मणं प्रति कंचिदा- 15

1. a. d. add यतात्मानं विदितवेदाद्भवेदार्थं ब्राह्मणम् after सर्वथा, b. adds यतात्मने
विदितवेदाद्भवेदार्थं ब्राह्मणाय, d. reads अनुपसन्नाय नैव निर्भूयात् । 2. m. omits
उक्तं हि. 5. et. seq. This text, known as विद्यायुक्त, is not found elsewhere in
the vedas. According to the custom of the Vedic students it is generally
recited without accents. B. does not accent it, O. D. do so imperfectly,
leaving generally second lines without accents, A. accents it but not
very correctly; R. Bi. accent it but the last line is not accented.
We print accents according to these, but it seems that these accents are
musical and not grammatical. 13. A. Bi. conclude sect. 7 after शोवधि-
रिति and then read इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः. 14. m. बदाहरति for ब्रह्मरिति
and reads प्रतीक up to स्याम्. 15. Le. omits वा after विद्याभिदेवता, b. adds
तम् after वा, c. वेदार्थंब्राह्मणम्.

3. w. : . . . . .

. . . . .
. . . . .

जगाम । तमेत्य प्रह्वीभूतोवाच । किमिति । गोपाय मा-रक्ष माम् । ततः ते अहं
गुप्ता सती श्लेषधिः भविष्यामि सुखनिधानमित्यर्थः । आह । कुतः पुनस्त्वां रक्षामि ।
असूयकायानृजशेषताय । असूयकः-परापवादशीलः । अनृजुर्वस्य मनोवाग्देहे-
ष्वसूया- प्रवृत्तयः । अयतो-विप्रकीर्णोन्द्रियः, यत्किञ्चनकार्यशुचिः । एवंलक्षणाय न मा
5 सूयाः त्वम् । किं तथा भविष्यति । वीर्यवती तथा अहं तव स्यां-भवेयमित्यर्थः ।

य आतृणरूपवितथेन कर्णौ । अधुना शिष्योपदेशमाह । य आतृणति-
आभिनति अपिहिताविव सन्तौ कर्णौ विवृणोति । अवितथेन सत्येन ब्रह्मणा । कथं
पुनरातृणति । अद्भुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् । यो हि किञ्चिदातृणति स दुःख-
यति । अयं पुनः सुखमातृणति । किं च अमृतत्वप्राप्तिहेतुं ज्ञानं संप्रयच्छन् य आतृ-
0 णति तस्मै किमिति । उच्यते । तं मन्येत पितरं मातरं च नेतरो मातापितरा-
वित्यभिप्रायः । उक्तं च

“ उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ” ॥

तस्मै मातापितृभूताय गुरवे न दुह्येत् कतमञ्जनाह-कदाचिदपि १ आपद्यपि
5 कथायामित्यभिप्रायः ।

अधुना इतरान् दुष्टशिष्यान्भिशपन्ती विद्या इदमाह । अध्यापिता ये गुरुं
नाद्रियन्त इत्यादि । अध्यापिताः सन्तो ये गुरुं प्रति नाद्रियन्ते रादरं कुर्वन्ति । के
पुनस्त इति । उच्यते । विप्राः-मेधाधिनः सन्तो गृहीतविद्याः । कथं पुनर्नाद्रियन्ते । चाच्चा
मनसा कर्मणा वा । आह । किं तेषामिति । उच्यते । यद्यैव ते तस्य गुरोः न
20 भोजनीयाः-न भोज्या न भोजनार्हाः तथैव तान् तत् श्रुतम् अपि न मुनक्ति
न पालयति धृतफलेन न संयुनक्षीत्यर्थः ।

2 d. *hi* सेववि; *b m.* कथम् for कुतः; *b m.* add उच्यते after रक्षामि. 3. *m.*
omits the प्रतीक. 4. *m.* विप्रकर्णे^३ for विप्रकीर्णे^३; *hi* यत्किञ्चन कार्या शुचि, we
read with our *Ms.*; *b. d.* read माम् for मा 6. *d.* omits कर्णौ, *m.* reads
the प्रतीक to कतमञ्जनाह 8. *d. m.* read अद्भु खं कुर्वन् only as the प्रतीक.
9. *m.* हेतुम् for हेतु 13. *a d.* read प्रेत्य चेह च विप्रस्य ब्रह्मजन्म हि शाश्वतम्.
16 *a d.* read विद्याभिशपन्ती आह; *a. d.* omit the प्रतीक. 17. After कुर्वन्ति,
b. m. read-आह कतमस्ते इति उच्यते. 19. *m.* omits वा after कर्मणा, *d.* अथैव
for यद्यैव; *a.* omits तस्य 20. *b. m.* omit न भोज्या. 21. *hi.* पालयन्ति,
b. m. read मृतं फलेन for श्रुतफलेन.

अधुना यस्मै वक्तव्या तस्य लक्षणं ब्रवीति । यमेव विद्याः—जानीयास्त्वं शुचि-
मप्रमत्तं यमज्ञियमेपु । मेधाविनं च ब्रह्मवर्षेणोपपन्नम् । किं च यस्ते न द्रुह्येत
—न द्रौह्यमुगच्छेत् । कतमद्यनाह—कदाचिदपि सर्वास्वप्यापत्सु गोपायमानः । तस्मै
मा ब्रूयास्त्वं निधिपाय—गोप्ते ब्रह्मन् ।

आह निधिः क इति । उच्यते । शेवधिरिति । शेव इति सुखनाम सुखनिधान- 5
मित्यर्थः । ब्रह्मलोको हि निधिः सुखानां कृत्स्नस्य जगतो यज्ञद्वारेण अत इदमुक्तं
निधिः शेवधिरिति ॥ ४ ॥

अथातोनुक्रमिष्यामः । गौरिति पृथिव्या नामधेयं यदूरं गता भवति ।
यच्चास्यां मृतानि गच्छन्ति । मातेर्वैकारो नामकरणः । अथापि पशुना-
मेह भवत्येतस्मादेव । अयाप्यस्यां तादृशेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति । 10

“ गोभिः श्रेणीत मत्सरम् ” ।

इति पयसः । मत्सरः सोमो मन्दतेस्त्वृत्तिकर्मणो मत्सर इति लोभ-
नामाभिमत एनेन धनं भवति । पयः पिबतेर्वा व्यायतेर्वा । क्षीरं क्षरते-
घंसेर्वेरो नामकरण उशीरमिति यथा ।

“ अंशुं द्रुहन्तो अध्यासते गवि ” ।

15

इत्यधिष्वणचर्मणः । अंशुः शमष्टमात्रो भवत्यननाय शं भवतीति
वा । चर्म चरतेर्वोच्चृतं भवतीति वा । अथापि चर्म च श्लेष्मा च ।

“ गोभिः संनद्धो असि वीळयस्य ” ।

इति रथस्तुतौ । अथापि स्त्राव च श्लेष्मा च ।

“ गोभिः संनद्धा पतति प्रसृता ” ।

20

इतीपुस्तुतौ । ज्यापि गौरुच्यते गव्या चेत्तादृशमथ चेन्न गव्या
गमयतीति ॥ ५ ॥

1. *li.* तत् for तस्य. 3. *li.* omits गोपायमानः after व्यापत्सु read by a.
B d. m. 4. *a. b. d.* मात् for मा. 5. *d.* here as well as in the following
lines reads शेवधिः. 6. *a. d.* read ब्रह्मलोको हि निधिः सुखानाम् (better).
13. A. D. एनेन for एनेन. 16. B. marginally reads षमिष्टमात्रो.

‘समाप्रायः समाप्रायतः स व्याख्यातव्य’ इति प्रतिज्ञातम् । सा च पुनरियं व्याख्या सामान्या वैशेषिकी च । तत्र सामान्या सर्वेषां नामानिदं सामान्यलक्षणमिदमाख्यातानामिदमुपसर्गणामिदं निपातानामिति । सोऽथ मनयैव प्रकारया व्याख्यया कृत्स्नः समाप्रायो व्याख्यातः । तदनुपसर्गान्येव च शास्त्रारम्भप्रयोजनान्युक्तानि । आगमश्च परिशोधितः । ५ वेदो वेदाङ्गव्यूहश्च सप्रयोजन उक्तः । निघण्टुसमाप्तायविरचना चोपदिष्टा प्रकरणत्रयविभागेन । निर्बचनलक्षण चानेकप्रश्नमुक्तम् ।

अधेदानीं विशेषव्याख्याया प्रतिपदमयं समाप्रायो व्याख्यातव्यः । तदधिकारायैवम् अथशब्दः । अतःशब्द क्रमे हेतौ वा । सामान्यव्याख्यानादनन्तरं विशेषव्याख्यानमेवावसरप्राप्तमित्येवं क्रमे । अथवा हेतौ । यस्मान् सामान्यतः समाप्रायो व्याख्यातोत् 10 इदानीं विशेषतोत्क्रमिष्याम आनुपूर्व्येण कश्चिन्नामो-वर्णयिष्यामः । व्याख्ययेति शेषः ।

आह । क्लिबक्षणा पुनरसौ व्याख्येति । उच्यते । तत्त्वपर्यायभेदसंख्यासंदिग्धसंदिग्धोदाहरणतन्निर्बचनविभागेन यदाख्यातं सा व्याख्या नैघण्टुके प्रकरणे । तद्यथा । तत्त्वम् ‘गौरिति पृथिव्या नामधेयम्’ इत्येवमादि । पर्यायवचनं-प्रसिद्धेनाभिधानेनाप्रसिद्धस्यार्थस्य ख्यापनम् । तद्यथा । पृथिव्या नामधेयं गौरिति । भेदो-व्युत्पत्तिरिति समानार्थः । 15 तद्यथा । ‘चरुरं गता भवति’ इत्येवमादि । संख्या । तद्यथा । ‘पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिः’ । संदिग्ध ‘तत्र निर्गतिर्निरमणाच्छ्लोः कृच्छ्रागतिरितरा सा पृथिव्या संदिह्यत’ इत्येवमादि । संदिग्धोदाहरणं ‘य ई चकार’ इत्येवमादि ।

1. *d m.* read अथातोत्क्रमिष्याम before समाप्राय, *d* ज्ञानम् for प्रतिज्ञातम्
2. *d m* सर्वनाम्नाम् for सर्वेषां नामान् 3. *h* मनयैव प्रकारया, *n d* परंपकारया,
5. *d m* वेदवेदाङ्ग for वेदो वेदाङ्ग of others, *d* चोपदिष्टा for चोपदिष्टा, and
‘प्रविभागेन for विभागेन 10. *m* omits क्रमिष्याम, *b h* व्याख्ययेति, *a d*.
m. व्याख्यायेति 11. *a h d m.* omit ‘संदिह्य?’ after ‘संख्या’, 12. *h*
m. नैघण्टुप्रकरणे for नैघण्टुके प्रकरणे of *a h. d.*; *m.* यदाख्यातं for यदाख्यातं; *m.*
omits तत्त्वम्-

1. प्रतिज्ञात in Nir. I. 1.
2. The लक्षण of नाम and व्याख्यात in Nir. I. 1., उपसर्गलक्षण in Nir. I. 3, and that of the निपाता in Nir I 4-11.
4. प्रयोजनानि in Nir I. 12-14, आगमशुद्धि Nir. I. 15-16.
5. श्लोः in Nir. I. 17-19; प्रकरणत्रयविभागः Nir. I. 20
6. श्लो Nir. II 1-4
15. ff. For the quotations after संख्या see Nir. II, 7-8.

प्रहृतानुपगतम् । शृतशीतेन शृततीयसवने वा पूतभृत्याशिशेण ततोऽनतिक्रान्तकालं जुहुत ।
एव मन्त्रविधानादाशयस्त्वाच्च गोभिः श्रपणस्य मध्येन पयमेति गम्यते ।

मत्सरः सोमां मन्दतेऽस्तृप्तिकर्मणः । शृष्यन्ति ह्यनेन देवताः ।

शब्दसामान्यप्रसङ्गप्रसक्तमुच्यते । मत्सर इति लोभनामाभिमत एनेन
५ धनं भवति । तेन ह्याविष्टो घनाभिमुख्येन मत्तो भवति ।

पर्यायाख्यानप्रसक्तं निरुच्यते । पयः पिबतेर्वा पानार्थस्य । पीयते हि तत् ।
प्यायतेर्वा वृद्धार्थस्य । तेन हि वर्धन्ते प्राणिनः ।

प्रसक्तानुप्रसक्तं निरुच्यते । क्षीरं क्षरतेऽद्येतनार्थस्य श्रुतेते हि तद्वृषसः । घसे-
र्वैरो नामकरणः । अदर्धस्त्व आदेशः कियते अतस्तेनेव सिद्धरूपेण निर्दिश्यते । धत्व-
10 न्तरमिति वा केचिन् । ज्ञापकं च ददानि । उशीरमिति यथा । वश कान्तौ तस्य
कृतस्प्रसारणस्य ईप्रत्ययेनौशीरमिति भवति । तद्वि सौगन्ध्यात्कान्तं भवति ।

अंशुं दुहन्तो अघ्यासते गवीत्यधिषवणचर्मणः कृश्वदभिधायकः ।

“ ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निसंतंशुं दुहन्तो अघ्यासते गवि ।

नेभिर्दुग्धं पीप्वान्सोम्यं मध्विन्द्रो वर्धते प्रयते वृषायते ॥”

15 एषा जगती । अर्धुदो नाम काद्वेष ऋषिस्तत्पार्षम् । प्रावस्तुतौ विनियुक्ता । त
एते प्रावाणः सोमादः—सोमभक्षयितारो यदाभिषवकर्मणि प्रवर्तन्ते अथ तदा हरी-इन्द्र-
स्याश्वी यज्ञागमनार्थमेतेषा शब्दमुपश्रुत्य संसृत्त सोम मन्वानौ रथे योगमिच्छन्तावात्मन

1. *b*: 'प्रहृतानुपगतम्' for 'प्रहृताष्ट', *b m* 'सवनेन' for 'सवने'; *b*: जुहुत for
जुहुत 2 *a d*, एव for एवम् 3. *m* reads from पयस to उशीरमिति यथा
as the प्रतीक before मत्सरः 4. *a b d* omit the प्रतीक 5 *m* 'सदृशस' .
9. *a. d* नामकरणप्रत्ययः for नामकरण, *b* घस् for घसृ; *a b. d m* add घसेर्वैरो
नामकरण इति after निर्दिश्यते. 10 *a. b d m* omit यथा 11 *b. m*
सौगन्ध्यात्कान्तम्, *a d*. सौगन्ध्यात्कान्तम् 15 *a b d m* add सप before ऋषि-
m. omits ते. 16. *m* 'अधिषवण' for 'अधिषव' 17. *a*. omits यज्ञा of
यज्ञागमनार्थम्

6. पिबते.—पा० पा०—श्वादि (950)

7 प्यायते.—पा० पा०—श्वादि (489)

8. क्षरते.—पा० पा०—श्वादि (876)

10 वश—पा० पा०—श्वादि (70).

13. The quot. is RS X. 94. 9.

ऋजीषं मशयिष्यन्ताविन्द्रं च सोमं पाययिष्यन्तौ स्वयमेव निषते-जीवैर्नमेते । युक्ता-
वावां हे इन्द्र गच्छ यज्ञायतनं संस्कृतः सोम इति । तदैव च ऋत्विजोपि त्वरमाणा-
इन्द्रोपस्थानकालमभ्यर्णं मन्वानाः अंशुं-सोमांशमभिषुन्य दुहन्तः-प्रपूरयन्तः । गवि
अधि-गोरुपरि गोरवयवेविषवणचर्मणि एतत्कर्म कुर्वाणा इन्द्रं प्रतीक्षमाणा आसते ।
अथ स इन्द्र एत्य तेभिर्दुग्धमृत्विग्भिः प्रक्षारितं पयिवान्-पीतवान् सोम्यं मधु-सोम- 5
मयं । तेन तृप्तस्तोनन्तरं वर्धते वीर्येण प्रयते च शरीरेण विस्तीर्येते विस्तीर्णथ स्वेन
वीर्येण मेघं विदार्य कृपायते वर्षं प्रवर्तयते । तदिदं सर्वमपि वर्षादि जगदनुप्राहकमेन्द्रं
कामाभिपयद्गारेण सोमाभिपयद्गवाधीनमित्येवं प्रावस्तुतिः ।

निगमप्रसक्तं निरुच्यते । अंशुः शमष्टमात्रो भवति । व्याप्तमात्रो हि स यज-
मानेन तस्यैव शं भवति-सुखो भवति । इष्टसोमो ह्यनृणोहमिति विगतमनोदुःखो 10
भवति । अननाय शं भवतीति वा । अननाय-जीवनाय शं सर्वेषां भूतानां
भवति सुखो भवतीति वा । यज्ञो हि वर्षं प्रवृत्तिहेतुस्ततश्च सर्वभूतानि सुखं जीवन्ति ।
व्याख्यानप्रसक्तं निरुच्यते । चर्म चरतेर्वा चरितं हि तत्सर्वस्मिन् शरीरे गत-
मित्यर्थः । उच्चृत्तं भवतीति वा । उच्चृत्तं-उत्कर्तितं शरीरादिति वा ।

अयापि चर्म च श्लेष्मा च गोशब्देनोच्यत इति शेषः । गोमिः संनद्धो 15
असि वीर्यस्वेति रयस्तुतौ । स हि चर्मणावनद्धो भवति श्लेष्मणा च तस्या-
रादयः संश्लेषिता भवन्ति ।

1. *a. b. d.* नमेते, *bs* नामेते, *m.* नपते; *bs* युक्तौ आवादे इन्द्र for युक्तावावां हे इन्द्र
of all our Mss. 2. *a. d.* तदैव for तदैव. 3. *bs* इन्द्रो स्थान^o for इन्द्रो-
पस्थान^o, *a. b. d. m.* अभ्यर्ण, *bs.* अभ्यर्णं^o, for अभ्यर्णम्, *a. m.* सोमांशुम् and *b.* सोमां-
शुम् for सोमांशम्. 5. *b. m.* प्रक्षारितं, *bs* प्रक्षारितम्. *a. d.* प्रक्षारितम् 6. *a.*
b. d. m. तस्यानानन्तरम् for तनोनन्तरम्; *bs* वर्धते वीर्येण । अथ तेन च शरीरेण प्रपते
विस्तीर्येते for वर्धते वीर्येण प्रयते च शरीरेण विस्तीर्येते of *a. b. d. m.*; *d.* वीर्येभिः for
वीर्येण; *b* विस्तीर्येते for विस्तीर्येते 7 *m* पेयम् for मेघम् 8. *bs.* °विषवोप्रा^o
for °विषवप्रा^o of *a. b. d. m.* 9. *a. b. d.* read स. after हि; *bs.* omits it.
10. *bs.* reads सुखी for सुखो. 11. *a. d. m.* omit the प्रतीक. 12. *m.*
सुखा for सुखो, *a. b. d.* वर्षं प्रवृत्ति^o for वर्षे प्रवृत्ति^o. 13. *a. b. d. m.* omit the
प्रतीक 14. *b.* उत्कर्तितम् for उत्कर्तितम्. 15. *d.* तस्य अरादयः. 17. *a.*
d. संश्लेषका for संश्लेषिता

15. The quotation occurs in RS. VI. 47. 26, VS. XXIX. 52; and
AS. VI. 125. 1;—

वर्नस्पते वीर्यद्वो हि मया अस्पत्संसा प्रतरणः सुवीः ।

गोमि. संनद्धो असि वीर्य्यस्वास्थाता वै जपद् नोवानी ॥

अयापि स्त्राव च श्लेष्मा च गोदाग्नेनोच्यते इति शेषः । “ गोभिः संनद्धा पतति प्रसृता ” इतीपुस्तुती सा हि स्नाप्ता वेष्टिता भवति श्लेष्मणा च संश्लेषिता । ज्यापि गौरुच्यते । सा पुनश्चेयदि गज्या ताद्वितमभिधानम् । अथ पुनर्न चेद्रज्या गमयतीपूनिति गोरुच्यद्रव्यमथो ॥ ५ ॥

5 “ वृक्षेवृक्षे नियतामीप्रयद्रौस्ततो वयः प्रपतान् पुरुषादः । ”

वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि वृक्षो ब्रध्वनाद्गृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेनिवासकर्मणः । नियतामीप्रयद्रौः शब्दं करोति मीप्रयतिः शब्दकर्मा । ततो वयः प्रपतन्ति पुरुषानदनाय । विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणः । अथापीपुनामेह भवत्येतस्मादेव । आदित्योपि 10 गौरुच्यते ।

“ उतादः पंरुषे गवि । ”

पर्ववति भास्वतीत्यौपमन्यवः । अथाप्यस्यैको रडिमश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोस्य दीप्तिर्भवतीति । “ सुषुम्णः सूर्यरडिमश्चन्द्रमा गन्धर्व ” इत्यपि निगमो भवति सोपि गौरुच्यते 15 “ अत्राह गोरुमन्वत ” इति तदुपरिष्ठाद्ब्रह्म्याख्यास्यामः । सर्वेपि रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ ६ ॥

1 a b d m omit इति शेषः, m reads संश्लेषितापो for श्लेष्मा च यो^०. 3. a b d m omit चेत् 4. d omits न चेत्, a b d अन्यद्रव्यमपि, m. अन्यतरद्रव्यमपि, b. अन्यद्रव्यमपि. 6. B C D R m, read ब्रध्वनाद् गृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा । सा क्षियतेनिवासकर्मणः । नियता &c, B. A omit it 9. A, reads अपि पशुना^० for पीपुना^० 13. B. सुषुम्णः, B. C D R सुषुम्णः 16. B C. D. R. conclude section ॥ ६ ॥, A. B. section ॥ ३ ॥ after उच्यन्ते

1 The quot occurs in RS VI 75 11; and VS. XXIX. 48:—

सुपर्णं वंशे सुयो अस्या दत्ते गोभिः संनद्धा पतति प्रसृता ।

यत्रा मः स च वि च द्रवति तत्रास्वम्पिमिर्षव शर्म यमत्र ॥

15 व्याख्यास्यामः—in Nir. IV. 25.

“ वृक्षेऽक्षे नियतानीमयद् गोस्ततो वयः प्रस्तान् पुरुषादः ।

अथेदं विश्वं भुवनं मयात् इन्द्राय सुन्दरपथे च शिञ्जत् ॥”

वसुक्तस्येन्द्रपुत्रस्येदनाथम् । त्रिष्टुबेन्त्री । महाव्रते महत्त्वतीये रास्यते । इन्द्रो भगवानैश्वर्ययोगात् संप्रमेचनेकदाहर्भुत्वानेकानि धनूंश्चादत्ते तानि मन्त्ररुद्रैश्चनान् । वृक्षे-
वृक्षे-वृक्षावयवे धनुषि धनुषि चावन्दीन्द्रेण गृहीतानि धनूंषि तेषु सर्वेषु प्रत्येकं ३
नियता निबद्धा गौः गव्या गमयित्री वा शरणाभिन्द्रशङ्काकृशमीमयत् । मीमयति
-शब्दं करोति । जात्यभिप्रायेणैकवचनं ततः सप्यकरणान्तरमेव प्रपतान्-प्रप-
तन्ति वयः । अथवा ततस्ततो धनुषो वयः पत्न्यवयवप्रसन्न्यात् इत्योपे वयः
-पक्षिणः । अथवा वेनेर्गनिरर्गनः गश्तादेव इत्यो वर्जो न गुणवृत्त्या । ते प्रपतान्
-प्रपतन्ति पुरुषानदनाथ-भक्षणात् । ते इह शत्रूणां प्रणान्भक्षयन्ति । अथाद्यने-
कमतिप्रभाव इन्द्र इति ज्ञात्वा विश्वं-सर्वं भुवन-भूतजातं यावद्विचिदधिकृतं कर्मणि
मयाते-विभेति । अथ विश्वत् किं कोनि । इन्द्रादेन्द्रार्थं सुन्दरमिदमवहिते काले
कुर्वत् ऋषये च-ऋत्विजे शिञ्जत्-दक्षिणा ददाति । इन्द्रोऽनुसनादरवदास्ते सर्वमन्यत्
परिहाय । य एवंप्रभाव इन्द्रस्त वयमभिदेनार्थमिदमे स्तुनः ।

निगमप्रसक्तं निराह वृक्षो वृक्षनादिति । स हि दृत्त्वने ऽप्यत इन्धनार्थम् । 15
मन्त्रव्याख्याने गतार्थत्वात् शेषे विविद्यते । एव तावदेन्द्रेऽक्षे वृत्तवदभिधानं
भवतीति प्रदर्शितम् ।

अथेदानीमन्वेष्यन्तेषु गोशब्दोभिप्रक्ष्यते बहुष्वन्तेऽत्रनञ्जो दर्शयति । एत-
द्वैकपदिके वक्तव्यमिह तु गौराब्दप्रसक्तमुच्यते । आदित्योऽपि गोरुच्यते एत-
स्मिन् मन्त्रे

20

1. *rs.* reads प्रवीक from वृक्षे 'o इयुनामेड मयति 're' re the rik 3 a b.
d. 'पुत्रस्येदनाथम्' 4 d. *rs.* मन्त्ररुद्र 'मन्त्ररुद्र' 5 a d. a 'd इक्षे before
वृक्षावयवे 6. *rs.* निबद्धति for निबद्धा 7 a d. *rs.* on; प्रपतान् 8. *b.*
omits ततः; *b. rs.* इषयो f r इषयेति 9 a d. *rs.* तेन for ते. *rs.* प्रपतान् for
प्रपतत् 11. a. b. d. अविहन्त्. *b.* अविहन्त् 12-13 *rs.* सुन्दरे and
कुर्वने for सुन्दरु and कुर्वन् 13 *m.* ऋत्विजम् 'o' ऋत्विजे; *b.* ददते for ददाति of
a. b. d. *rs.* 14. *m.* परिहाराय for परिहाय. 16. *b.* *rs.* मन्त्रव्याख्याने, a. d.
यत्र व्याख्याने, for यत्र व्याख्याने of *b.*; *m.* विषेय f r शेषः. 18 c. d. add
अपि after मन्त्रेषु 19 *b.* एतद्वैकं, *b.* परद्वैकं, for एतद्वैकं of others;
rs. reads the प्रवीक आदित्योऽपि etc. 1. ओपपत्तयः.

“उतादः परुषे षवि सूर्यकं हिरण्यम् ।

न्यैरयद्रथीतमः ॥

भरद्वाजस्येयमार्षम् । गायत्री । पोष्णी । पूषा पुनरुदित्यो नैरुक्तानां दृष्ट्या अन्यत्र
इयं वै पूषेति भूमिरुच्यते । उतादः । उत 'अपि अथ इति छन्दसि समानार्थाः ।

५ अपि चक्रमीरयति । अपि रसानादत्ते । अपि तमांस्यपहन्ति । अदः—अमुष्मिन्नादित्य-
मण्डले परुषे—पर्वभिस्तद्वति । अथवा भास्वति—भासा तद्वतीति । अहोरात्रादि पर्व
तद्वतीत्योपमन्वयः । षवि—गमनशीले मुहूर्तमप्यनवस्थायिनि सूरः—सूर्यः अवस्थितः
पूषादित्यमण्डलान्तःपुरुषः । तदेव पर्ववद्भास्वद्वा । चक्रं—चक्रनं क्रमणं वा गमनशीलं
मण्डलं हिरण्यं तेजोमयं चक्रं चक्रकृति न्यैरयत् नियतगमनवृत्तिना मार्गेण नित्य-

10 कालमीरयन्तु रथास्तमयमर्ष्यं दिनकालोपलक्षणार्थम् । अथवाऽभिन् मण्डलेवस्थितः
'पर्ववति' मण्डलान्तःपुरुषः सूर्यो भगवान् चक्र लवक्षणनिमेषवृत्तिमुहूर्ताहोरात्रार्थमास-
मासत्वयनसंबन्धरक्षणं कालचक्रं सर्वभूतदारि हिरण्यं हिरण्यं सर्वभूतविनाशस्थिति-
हेतु न्यैरयन्नित्यमीरयति । षोडशः पुनः स सूर्यो य ईरयति । रथीतमः अन्येषु रथिनः
सन्ति अयं तु मुहूर्तमप्यनवस्थितरथ इत्यतो रथीतमः । यः एवंगुणयुक्तः पूषा तं

15 वयमभिन्नेनार्थसिद्धये स्तुमः ।

‘अथ्याप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते । एको रश्मिरुदित्यस्य
शुष्णो नाम चन्द्रमसि प्रत्यवस्थितो दीप्यते । तदेतेन मन्त्रार्थविदा मन्त्रानुपेत्ये-

३. *a. b d. m.* पोष्णे सूके for पोष्णी of *bs.* 4 *m* अद for अथ; *m* समानार्थं .
5. *m* ईरयत् for ईरयति, *bs.* अपित्वकमीरपः for अपि चक्रमीरयति 6 *bs.*
षवि for परुषे, *a.* reads वर्तति अहोरात्रादि पर्वभिस्तद्वति, *b d.* पर्ववति अहोरात्रादिपर्व-
भिस्तद्वति, *m* पर्वणि for पर्ववति otherwise like *b. d.*; *a. d* मासा तद्वतीत्योपमन्वयः.
7. *b m.* पर्ववती° for पर्वं तद्वती°. 8. *d* पूषामादित्य° for पूषादित्य°. 9. *a b.*
d. read हिरण्यम् for हिरण्ययम्, *bi* चक्रकृतिः for °कृति of *a b d. m.*; *b. d.*
‘गमन° for °गमन°. 10 *m* मण्डलेनवस्थितः 11. *a. d.* कणलव° for
कणलव°. 12. *bi* काल चक्रं for कालचक्रम् of *a. b. d. m.*; *m* omits हिरण्ययम्;
b reads हिरण्यं हिरण्ययम् for हिरण्यं हिरण्ययम्, *d.* apparently agrees; *bi.*
‘स्थितिर्वेद for स्थितिर्वेद of *a b d. m.* 13. *d.* सः for यः; *m* omits यः.
14. *bs.* स for यः. 16. *m* takes प्रतीक upto प्रवतीति. 17. *bs* चन्द्रमसम्
for चन्द्रमसि of *a b. d. m.*; *m* शुष्ण for शुष्णो

क्षितव्यं-द्रष्टव्यम् । येयमस्य चन्द्रमसो दीप्तिः-ज्योत्स्ना इयमादित्यरश्म्यनुप्रहादे-
वास्य भवति । अन्मयं हि चन्द्रमसो मण्डलं तत्तेजःसंन्धादीप्तिमद्रवति । ततः
सर्वा दिशः प्रकाशयति ।

यथा चैतदेवं तथा सुपुष्पः सूर्यरश्मिचन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो
भवति राष्ट्रसु । अप्ययमप्यन्ये बहव इत्यपिशब्दः । सुपुष्पः सुदुसुत इत्यर्थः । 5
सर्वाणि भूतानि नित्यमसौ हादयति । कोसाविति । सूर्यरश्मिः सूर्याग्निः इत्य चन्द्रमसौ
प्रति गतः । चन्द्रमा गन्धर्वः । सति सुपुष्पगमने गोदाब्जवाच्चता । तस्य गन्धर्वस्य
सतः चन्द्रो धारयिता गन्धर्वः । स हि तस्य प्रतिष्ठा । स न इदं-सोस्माकमिदं मद्ग क्षत्रं
न पातु-रक्षतु । किं च तस्मै सुपुष्पाय सूर्यरश्मये स्वाहा सु-शोभनमिदमाभिमुख्येनाह
हविराज्यलक्षणमस्तु । स चेदं वाद्-वेतु विद्यत्वित्यर्थः ॥ 10

सोपि सुपुष्पो रश्मिरेक एव गौरित्युच्यते यथासौ गीताभेदमुदाहरणमत्राह
गोरमन्वतेति । तत् पुनरेतत् उपरिष्ठात् ऐक्यदिके व्याख्यास्यामः ।

सर्वेपि रश्मयो गाव उच्यन्ते । यथैतदेवं तथेयमुदाहरणम् ॥ ६ ॥

1-2. *li* येयमस्य for येयमस्य of *a b. d.*, *li* इत्यय for इयम्, *li* आदित्यत
आदित्यस्य अनुप्रहादेव for आदित्यरश्म्यनुप्रहादेव, and अस्मदुपरि यत् for अस्मय हि of
a. b. d. 5. *m.* reads *pratika npto* गौहृष्यते. *b m* add इत्सप्रहादोमे after
राष्ट्रसु; *b m.* add सुदुसुत before सुदुसुतः. 6. *d.* सर्वभूतानि. 7. *a. om* सति
सुपुष्पे.....धारयिता गन्धर्वः. 8. *li* गन्धर्वसदितस्य for गन्धर्वं स हि तस्य of *b*
d. m. 9 all omit सु before शोभनं, *a. d.* read आहा before हविः, *li. m.*
आह. 10. *m.* चेदेवं for चेद. 13. *b.* उदाह्रियते for उदाहरणम्.

4. The full text is as follows :—

सुपुष्प. सूर्यरश्मिचन्द्रमा गन्धर्वस्तास्य नक्षत्राण्यप्यसौ मेकुर्वो नाम ।

स न इदं मद्ग क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् ताभ्याः स्वाहा ॥ VS. XVIII. 40

7. The sense of the commentary as it stands here from सति सुपुष्पगमने
तो प्रतिष्ठा is not clear even as read by *li*. As I understand it, I believe
it should read गोदाब्जवाच्चस्य सतः for गन्धर्वस्य सतः here, or the words should
be left out altogether. Either way the sense becomes clear and con-
sistent. I suspect there is some omission here.

“ ता वां वास्तून्पुत्रमसि गमध्वै यत्र गावो मूर्तिशुद्धा अयासः ।

अत्राह तद्वृत्तायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति मूर्ति ॥ ”

तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो मूर्तिशुद्धा बहु-
शुद्धाः । मूर्तिरिति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति सतः । शुद्धं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा
5 शम्रातेर्वा शरणायोद्गतामिति वा शिरसो निर्गतमिति वा । अयासोयनाः ।
तत्र तद्वृत्तायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभाति मूर्ति ।
पादः पद्यतेस्तत्रिधानात्पदम् । पद्युपादमकृतिः प्रभागपादः । प्रयागपाद-
सामान्यादितराणि पदानि । एवमन्येषामपि सत्त्वानां संदेहा विद्यन्ते ।
तानि चेत्समानकर्माणि समाननिर्वचनानि नानाकर्माणि चैन्नानानि-
10 र्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानि इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेया-
न्यतुकान्तानि । तत्र निर्गतिर्निरगणादच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा । सा
पृथिव्या संदिद्यते तयोर्विभागस्तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

ता वां वास्तूनीति । दीर्घतमस आर्षम् । वैष्णवी । त्रिष्टुप् । यूपावधाने विनि-
युक्ता सोमातिरेकशब्दे च । वाभिति दम्पती अभिप्रेत्य द्विवचनम् । ता-तानि वां-युवा-
15 न्यामर्थाय वास्तूनि-निवासस्थानान्युत्तमसि-कामयामहे-गमध्वै-गमनाय यत्र-
धेयु स्थानेषु । किम् । गावो-रसमयः । मूर्तिशुद्धाः-बहुशुद्धाः-बहुदोसयः । अयासाः-
अयनाः-मुहूर्तमप्यनवस्थापिनः । किं च अत्राह-तेषु स्थानेषु तत्र पदमुत्तायस्य

1. B does not accent the text, all others do. 8. B. C. D. R.
add मूर्तिशुद्धा before बहुशुद्धा. Bi. omits it. 7. Bi. marks a variant as
पशुपाद प्रकृति which is inadmissible. 12. A. Bi. conclude II. ii.
3 after यवनि 13. m. reads pratika upto अत्रभाति मूर्ति and omits इति;
m यूपावधाने for यूपावधाने. 14. a. m. दपती अभि°, b. दम्पत्यभि°, c. द्विवे-
चनम्, a. b. d. m. omit ता and वा. 16. a. b. d. m. read बहुशुद्धाः for
‘दीसय, and omit बहुशुद्धा 17. a. d. स्थानेषु तेषु.

—उदगमनस्य महागतेर्भगवतो वृष्णो-विष्णोः परमं पदमादित्यमण्डलस्थानम् ।
स्थाने हि पदसंज्ञा । पदस्य इति लोकेपि वक्तारो भवन्ति । अवभाति-अर्वाग्निदं सर्वं
कृत्वा भाति-दीप्यते । भूरि-बह्वित्यर्थः । इति समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । भूरीत्येतद्बहुनो नामधेयम् । प्रभवति हि तद्बहुधापि
दीयमानम् । शृङ्गं श्रपतेस्तद्व्याधितं भवति शिरसि । शृणातेर्वा हिंसार्थस्य तेन हि 6
दिनस्ति । शिरसो निर्गतमिति वा शृङ्गम् । परमेधे सितं परार्ध्यस्थम् । अथवा
परमद्वर्षा युक्ते स्थाने सितं परार्ध्यस्थम् । पादः पद्यतेर्गत्यर्थस्य । पद्यते हि
तेन । तन्निघानात् पदम् । यदुत्पद्यते तत्स्वरूपमेव पांसावन्यत्र वा तत्पदमित्युच्यते
पशोर्मनुष्यस्य वा । पशुपादप्रकृतिश्चतुर्भोगसामान्यात्प्रभागपादो दीनारादिपादः ।
प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि ग्रन्थपदानि क्षेत्रपदानि वा । विभागो हि 10
तेष्वपि समान एव । प्रसक्तानुप्रसक्तमिदमुक्तम् ।

अधुनोपसंहरति । एवमन्येषामपि सत्त्वानां संदेहा विद्यन्ते न केवलं
गोशब्दे पदशब्दे वा । तेषु हि स्वतवैत्सर्गिकं निर्वचनलक्षणं द्रष्टव्यम् । तानि चेत्
समानकर्माणि-यदि सामान्यक्रियया युक्तानि ततः समाननिर्वचनान्येव कर्त-
व्यानि । अथ पुनर्नानाकर्माणि ततो नानानिर्वचनानि । एवं यथार्थं 15
निर्वक्तव्यानीति ।

अधुनेवमुक्त्वोदाहरणैरेव तत्र संदेहपदान्यनुक्रम्य मन्त्रेष्वेव दर्शयन्नाह । इमान्येक-
विंशतिः पृथिवीनामधेयान्यतुक्रान्तानि । तत्र निरुक्तिर्निरमणादच्छतेः
कृच्छ्रपत्तिरितरा । लोकेषु हीदं सर्वं भूतजातमन्तर्भूतं यदभिधानानि यदाश्रयक्रिया-
वचनाश्च शब्दा निघण्टव उच्यन्ते तेषां च पृथिवी प्रथमा तस्मात्त आरम्भः । एक- 20

1. a. d. m. omit वृष्णः, b. reads महागते वृष्णः कृष्णाणां वर्णितः भगवतो विष्णो ;
a. d. omit स्थानम्; b. reads मण्डलस्थानम्. 3. b. omits इति समस्तार्थः.
4. b. भवति for प्रभवति; b. m. omit अपि after बहुधा. 5. m. omits हि
6. a. b. d. परार्ध्यम् for परार्ध्यस्थम्; b. d. m. परमपद्वर्षा for परमद्वर्षा 7. a.
d. परार्ध्यम् for परार्ध्यस्थम्, m. reads the प्रतीक from पाद. to पदम् 9. a. d.
read पशुपादः प्रकृतिः; m. दीनारा^०. 10. m. adds प्रभागपादः before प्रभाग^०,
a. b. d. omit पदानि after इतराणि. 12. a. b. d. add यानि नामानि तेषु
after सत्त्वानाम् while m. adds the same after विद्यन्ते. 13. a. d. omit हि;
bi. निर्वचनं लक्षणम्, m. लक्षणान्; a. b. d. omit चेत्समानकर्माणि. 15. m.
reads प्रतीक to the end before अथ. 17. b. m. अनुक्रममन्त्रेषु for अनुक्रमम्.
19. bi. लोके for लोकेषु and सर्वमूत^० for सर्वम्^०. 20. a. omits प्रथमा

विंशतिरिति संख्या । पृथिवीनामधेयानि स्वार्थे धेयप्रत्ययः । नामैव नामधेयम् ।
अनुक्रान्तान्पाशुपूर्वेण पठितान्तरित्यर्थः । एकविंशतिर्यान्वयानुश्रान्तान्वेभ्योन्यान्यापि यानि
कानिचित् स्युस्तान्युपलभ्य निर्वक्तव्यानि । तथा । कु इत्येतदसमाधानं पृथिव्या
नामधेयम् । उक्तं हि—

5 “ नाप्रिचिन्नरक्तं याति न सत्पुत्रो न कुप्रदः ”

इति । तत्रैतस्मिन्नेकविंशके नामगणे निर्ऋतिरित्येतदाभिधानं निरमणात् । निवि-
शति रमन्तेस्यां भूतानीति निर्ऋतिः—पृथिवी रमेधातोः । ऋच्छतेरितरा कृच्छ्रापत्तिः
दुःखसंशया निर्ऋतिः—पाप्मा । सा पुनरिये समाननामधेयत्वात्समानभुतित्वात्पृथिव्या
संदिश्यते । तयोः समाननामधेयत्वेपि सति एव कर्मकृतो भेदो विभागः । एका
10 निविशना भूतानां रमयित्री एवा पुनः कृच्छ्रमापादयित्री । एवं नानाकर्माण्यभिधा-
नानि निर्वक्तव्यानि ।

तस्याः कृच्छ्रापत्तेः पृथिव्या अपि एषा निर्वाचिता ऋग् भवति ॥ ७ ॥

“ य ई चकार न सो अस्य वैद् य ई ददर्श हिरुगिधु तस्मात् ।

स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुमजा निर्ऋतिमाविशे ॥”

15 बहुमजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजका वर्षकमेति नेरुक्तः । य ई
चकारेति करोतिक्रिती संदिग्धौ वर्षकर्मणा । न सोस्य वेद मध्यमः । स
एवास्य वेद मध्यमो यो ददर्शादित्योपहितं स मातुर्योनी मातान्तरिक्षं
निर्मीयन्तेस्मिन्भूतानि योनिरन्तरिक्षं महानवधवः परिवीतो घायुना-

2 m पठितानि for पठितानि 5 m reads याति for यानि, a d सहादि for
सत्पुत्रो 6 b. m एकविंशतिके for विंशके, b. गणे for नामगणे of a b. d m
8. a दु खसंज्ञिका for संज्ञिका 9, b omits भेदो before विभागः read by a
b d m, d, omits अपि before सति, and reads एव for वय. 12 a d
omit अपि.

1 मागरूपनामधेयो धेय. (Vār. on Pin V. 4, 25.)

13. The quot. is RS. I, 164. 32.

यमर्पातरो योनिरेतस्मादेव परियुतो भवति । बहुप्रजा मूमिमापद्यते
वर्षकर्मणा ।

शाकपूणिः संकल्पयांचक्रे सर्वा देवता जानामीति । तस्मै देवतो-
भयलिङ्गा प्रादुर्वसूय । तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति ।
सास्मा एतामृचमादिदेशैषा मदेवतेति ॥ ८ ॥

5

य ई चकार इति । दीर्घतमस्य आर्षम् । त्रिष्टुप् । महाव्रते वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते ।
अयं स शिङ्गे इतीयमप्यनयेव समानार्पविनियोगा । जगती । द्वे अप्येते अस्यवा-
मीये । कश्चित् बहुप्रजाः-बहुपत्यो दरिद्रः पुंस्यः स दुष्पोपत्वादपत्यानां व्यापन्नत्वान्
कृच्छं-दुःखमापद्यते । सा या तस्य कृच्छ्रापतिः सैवैतस्यामृचि निर्ऋतिशब्देनोच्यते ।
इत्येष परिव्राजकाः परिव्राजकानामस्यामृचि संक्षेपार्थः ।

10

स एष विस्तरेण प्रदस्यते । पश्चकार-करोति ई-गर्भं न सोऽस्य गर्भस्य तत्त्वं
वेदं केवलं त्वस्मै कामार्तः पुत्रार्थी वा करोत्येव गर्भम् । य ई ददर्श-यथैनं पद्यति
हिरुगन्तर्हितमेतमेतस्मिन्नर एतस्मिन्वा शरीरे जन्तुम् । तस्मात् तस्यैवैष गर्भो
याथात्म्यतः प्रत्यक्षो भवत्यध्यात्मशास्त्रदृष्ट्या नेतरस्य गर्भकर्तुः । स पुनरेष गर्भो
मातुर्योनौ-गर्भाशयस्थाने अन्तर्दरे पुष्यति मातुरशितर्षातलीढमक्षितेन चतुर्विधा- 15
हारपरिणामेन । ततः परिवीतो-जरायुणा परिवेष्टितो यथाकालं जायते । अथैवं बहु-
प्रजाः-बहुशः प्रजायमानः स गर्भकर्ता गर्भतत्त्वमजानानो निर्ऋति-दुःखमाविषे-
शाविशतीत्यर्थः । एवं गर्भतत्त्वापरिणामाद्यो गर्भं करोति स दुःखमापद्यते यस्त्वाथा-

3. A reads जानामिति 5 B. reads तस्या for सास्मा, A B. conclude II. ii
4 after मदेवतेति. 6. m. 'देवशस्त्रे for 'देवे शस्त्रे. 7. a b. d m. अनयैव for
तयैव of li. 8. a. b. d m. omit बहुप्रजा. 9. a. b. d m. दुःख कृच्छं for
कृच्छ्र दुःखम्; m. स वै तस्याम् for सैवैतस्याम्. 10. a. b. d. m. omit परिव्राजकाः.
li. सन्नेपोऽर्थः for सन्नेपार्थः cl a. b. d. m. 11. a. b. d m. omit चकार ई; a.
d. read गर्भं for गर्भस्य. 13. li. reads ई तु before जन्तुम्. 14. m. omits
'शास्त्र' and स; a. d. read एवन् for एष, b. reads एव and m. omits it.
15 We omit स as it is superfluous after पुष्यति, some Mss. omit स before
पुनरेष, according to a. स may be retained as it omits ततः. 15-16. a.
d. चतुर्विधाद्वारेण, b. m. चतुर्विधाद्वारपरिणामेन, li. 'हारपरिणामे; a. omits ततः
before परिवीतो; a. b. d. m. omit बहुप्रजा

तमदृष्ट्या गर्भतत्त्वं वेद स गर्भकर्मणो निवर्तने स निर्ऋति नाशयेत् । एवमस्यामृचि
निर्ऋतिर्देवतेत्येव परित्राजकार्यः ।

अन्ये तु हुवने । यः करोति गर्भं स गर्भमूलो जन्मान्तरेषु बहुषु प्रजायमानो जन्म-
मरणसंनानालुबद्धा निर्ऋतिमाविशति । यो रेतः सिञ्चति स मृत्यो मृत्यो जन्मान्तरेषु
5 बहुषुः प्रजायमानो जन्ममरणसंनानाननुभवतीत्युक्तम् ।

वर्षकर्मोति निरुक्ताः । वर्षकर्मैतदुच्यते । निर्ऋतिश्चात्र भूमिरुच्यते । एवं नैरुक्ता
मन्यन्ते । यः करोति वर्षं यो वा किरति-क्षिपति । कः पुनरसौ । मेघः । स हि वर्षस्य
कर्ता विशेसा वा । मेघाद्धि वर्षं प्रवर्तते । किं तस्य । न सोस्य वर्षस्य तस्य वेद ।
ब्रुतीप्येतदुदकं मय्यागच्छति मन्मथा विद्युज्यते किं वोदकस्य तत्त्वमिति । केवलं त्वसौ
10 विद्युत् एवोदकम् । य ई ददर्श-य एव पत्यन्त्येनद्र्यं दिग्गिद्यु सरमादन्तर्हितमन्त-
रिक्षलोके । तस्मात्तन्म्येत्यर्थः । तस्यैव प्रथमं तयायान्म्यतो वर्षं नेतरस्य मेघस्य
मथ्यस्थानस्य । स एव ह्यस्य वर्षस्य तत्त्वं वेद यो ददर्श-यः पत्यत्यादित्यरदम्यन्तर्गतं
वर्षमनभिव्यक्तम् । कथासो इन्द्रः । असावपि हि मथ्यम एव । तत इदमुक्तं न सोस्य
वेद मथ्यमो मेघः स एवास्य वेद मथ्यम इन्द्र इति । स एव महाबुदकसंस्त्याय इन्द्र-
15 प्रत्यक्षो मानुन्तरिक्षलोकस्योदकभिव्यक्त्याशयस्थाने परिवानः-परिवेशितः सौर्येण
रश्मिप्राप्तेन वायुना च भेषोदरात्तर्गतः प्रागृत्काले वर्षभावेनाभिव्यक्तो बहुप्रजाः-
बहुधाः प्रजायमानो निर्ऋति-भूमिमाविशतीति समस्यार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । करोतिकिरती संदिग्धौ धातु वर्षकर्मणा संबध्येते ।
उभयथा लुपयते यः करोति यो वा क्षिपति । प्रातान्तरिक्षमेतस्मिन् हि मृतानि
20 निर्मायन्ते । एतद्वयवकाशदानेन विशिष्टमुपकारं करोति । मृतानां जायमानानां
यो निरन्तरिक्षमाकाशस्यैव प्रदेशविशेषः कश्चिन् । स वायुसंयुतः सद्बुदकयोनिभावं
पुणानि । तदेतद्वायुना तन्म संयवनं दृष्टेयं परियुतो भवतीति । अन्तःसारूप्यप्रसक्त-

2 m देवतेःपैच्छत् for देवतेत्येव 4 Lt सनानानुभवद्विद्वाम् for सनानानुभवद्वाम्
of a b d m 4-5. a d, read यो रेतः सिञ्चति तदप्य एव मन्तीत्युक्तम् । b.
m स मृतो for तद्रूपो of Lt ; b m, "सनानानुभव" for "सनानानुभव" of Lt.
8 Lt. omits ब्रुतीप्येतदुदकं ....to तत्त्वं वेद. 14. Lt. omits इन्द्रः to येषो-
दरात्तर्गतः. 18. m reads the प्रतीक upto वर्षकर्मणा 19. a. b. d.
add अपि after तमयथा. 20 d. एतद्वयव for एतद्वयव. 22. Lt. सपरन्तम्
for सपश्यन् of a b d ; a. b d परियुतो for परिवर्तो of Lt. m

3. For this view of Śāyana's Bhāṣya on the verse which gives
it as the आन्वयविदा मत्तम्.

मुच्यते । अपमपीतरः स्त्रीयोनिरेतस्मादेव । असावपि परियुत एव भवति
 आन्ना-मासेन च ।

एवमेतस्मिन्मन्त्रे नैरुक्तानां निश्च्युतिशब्देन भूमिरुच्यते परित्राज्जकानां कृच्छ्रापतिः ।
 तदेवं मन्त्रेषु शब्दगतिविभुत्वादुभयमप्युपपद्यत एव । तथा । दधिक्रव्णो अकारिषमि-
 त्येष मन्त्रोऽग्न्युस्थानेभिर्नहोते । अयमेव चारिण्योमे

“ दधिक्रव्णो अकारिषमित्याग्नीषीये दधिद्रप्सान्द्राश्च ”

इति दधिमशणे । तथा चाश्वमेधे “ दधिक्रव्णो अकारिषमित्युत्थितायां सर्वां जपन्ति ”
 इत्यश्वसंनिधावेनं पत्न्यो जपन्ति महिष्यामुत्थितायाम् । तत्रैवं सति प्रतिविनियोगम-
 स्यान्वेनार्येन भवितव्यम् । त एते वक्तुमिष्टायवशादर्शान्यत्वमपि भजन्ते मन्त्राः । न
 होतेऽर्च्यस्येयत्तावधारणमस्ति । महार्यां होते दुःपरिज्ञानाथ । यथाभारोहवैशिष्ट्यादभः 10
 साधुः साधुतरथ वहत्येवमेते वक्तुवैशिष्ट्यात् साधून् साधुतरांधार्यान् हवन्ति ।

तत्रैवं सति लक्षणादेशमात्रमेवैतास्मिञ्छात्रे निर्वचनमेकैकस्य क्रियते । इच्चिन्त्या-
 त्वाधिदेवाधियज्ञोपदर्शनार्थम् । तस्मादेतेषु यावन्तोर्था उपनयेरन्नाधिदेवाध्यायमाधियज्ञा-
 श्रयाः सर्वे एव ते योज्या नात्रापरोषोस्ति ।

4. *b.* तस्मादेव for तदेवम् 6 *d* अकार्ष for अकारिष; *m.* आग्नीषीये for
 आग्नीषे of *b.* *a.* *b.* *d.*; *a.* *d.* omit दाधि after आग्नीषे. We read the text
 here according to *Ās'.* *S'r.* *Sū.* 7. *d.* इत्युत्थायाम् सर्वां जपन्ति. 8. *d.*
m. एवं for एवं; *m.* जपन्ति for जपन्ति; *m.* विनियोगस्य for विनियोगस्य;
 9. *a.* *d.* अन्येनार्येन for अन्येन; *b.* वशाद्पत्य for वशादर्शान्यत्वम्; *b.* य
 एते for त एते 10. *m.* मासेन for मसि; *a.* *d.* वैशिष्ट्यात् for वैशिष्ट्यात्.
 12-13. *m.* मात्रैत for मात्रमेत; *d.* मेकैकस्य for एकैकस्य; *a.* *b.* *d.* *m.*
 अध्यात्मा for आध्यात्मा and उपदर्शनार्थम् for उपदर्शनार्थः of *b.*; *m.* *a.* *b.* *d.* अधि-
 देव for आधिदेव of *b.* 13-14. *m.* यज्ञाश्रयाः for यज्ञाश्रयाः; *a.* *d.* omit
 ते; *d.* नात्रापरोषोस्ति.

6. The full text is:—

दधिक्रव्णो अकारिष विष्णोरर्षस्य चारिणः ।

मुपमि नो सुतो क्रत्वण आपूपि तारिषत् ॥ *Rs.* IV. 39. 6.

This text is prescribed by *Ās'.* *S'r.* *Sū.* II. 12 as दधिक्रव्णोअकारिष-
 मारिषाः सयमा पञ्चहृष्टीः ।

7. Vide *Ās'.* *S'r.* *Sū.* VI. 12.

8. यद्विधीमुत्थाय पुरथा दधिक्रव्ण इत्याहुः (*Kāty.* *S'r.* *Sū.* XX. 6. 21.)

Cf. also *S'atapatha Br.* XIII. 5. 2. 9. The exact text as quoted above
 is not available in either of these books.

एतमेव संदेहाधिकारमुपजीवमाह । शाकपूणिः संकल्पयांचक्रे सर्वा देवता
 जानामीति । शाकानि यः पूणयति संदन्ति स शाकपूणः तस्यापत्यं शाकपूणिरा-
 चार्यः । स संकल्पयांचक्रे-संकल्पं कृतवान् । किमिति । सर्वा देवता जाना-
 मीति । तस्मै संकल्पमेवं कृतवते देवतोमयलिङ्गा-स्त्रीपुलिङ्गा अथवा मध्यस्थान-
 5 लिङ्गा गुस्थानलिङ्गा च प्रादुर्बभूव । तां पुरतोवस्थितां सर्तां न जज्ञे-न हातवान्
 किमियं स्त्री स्यादयत्रा पुरुष इति । अथवा किमियं मध्यस्थानायत्रा गुस्थानेति । ताम-
 जानन् पप्रच्छ विविदिपाणि त्वा-वेदितुमिच्छामि त्वा किमसि पुरुषः अथवा
 स्त्रीति । अथवा किमस्यन्तरिक्षस्थानायत्रा गुस्थानेति । सा एवं पृथा सत्यस्मै शाक-
 पूणये एतामृचमादिदेशादिश्वती । किमिति । एषा महेवतेति । अस्यामृचि-
 10 अह देवतेति त्वं च नैरुक्त. मामेतस्या ऋच सकाशादर्थावगत्यावधारयेति ॥ ८ ॥

अयं स शिहक्ते येन गौरमीवृत्ता मिमाति मायुं ध्वंसनावधिश्चिता ।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विशुद्धवन्ती प्रति वत्रिमोहत ॥

अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता मिमाति मायुं शब्दं करोति
 मायुमिवादित्यमिति वा । वागेषा माध्यमिका ध्वंसने मेघेषिश्रिता ।
 16 सा चित्तिभिः कर्मभिर्नीचैर्निकरोति मर्त्यं विशुद्धवन्ती प्रत्यूहते
 वत्रिम । वत्रिरिति रूपनाम घृणोतीति सतः । वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं
 तत्पुनरादत्ते ॥ ९ ॥

1 a d एतमेव for एतमेव of b. m संदेहाधिकार°, m reads the प्रतीक to
 महेवतेति. 2 m omits स. 4. a b d add दिलिङ्गा after उमयलिङ्गा; b
 एव for एवम् 5. a. d. omit गुस्थानलिङ्गा, m omits स्त्रीपुलिङ्गा and adds
 स्त्रीपुलिङ्गा दिलिङ्गा after मध्यस्थानलिङ्गा, and reads गुस्थानलिङ्गा; a b. d m. add
 प्रादुर्बभूव after प्रादुर्बभूव 7 a b d m. omit त्वा 8. m किमस्यन्त°
 for किमस्यन्त°. 9. a d add सा after आदिदेश. 10. m नैरुक्त for नैरुक्त,
 a d अर्थगत्या for अर्थावगत्या. 11. Bi. R. read ध्वंसना°, A. B C D m
 ध्वंसना°. 15. Bi. reads सा चित्तिभिर्निकरोति. We give the reading of B
 C D. R. m. 17. A. Bi. conclude II. ii. 5 after आदत्ते and after that
 adds इति दिनीयाप्यायस्य दिनीया पाद ।

कतमा पुनरसावृणिति । उच्यते । अयं स शिङ्गे इति । अयं स-मेघः शब्दा-
यते-शब्दमिव करोति । न च तावदसौ शब्दं करोति । अयं च तावन्माध्यमिकायां
वाचि तत्स्थायां शब्दं कुर्वत्यां तत्साहचर्याद्विज्ञायते स एव शब्दं करोतीति । येन
मेघेन किं कृतमिति । येन गौरभीवृता । येन माध्यमिका वागभिप्रच्छादित्वा-सती
मिमांसि मायुं-निर्मिमीते निर्वर्तयति मायुं शब्दं करोतीत्यर्थः । 'मायुः काकुत्' 5
इति च वाङ्नामसु पठितम् । अथवा मायुरादित्यो भवति सर्वभूतनिर्माता । तमिवाःभानं
निर्मिमीते । क्वावस्थिताः । ध्वंसने-उदकध्वंसने उदकसंसने मेघे अधिश्रिता । अयं
तावदर्धचो मेघान्तर्वर्तिन्या वाचोनभिव्यक्तवियुद्रूपाया अभिधायको मेघरूपत्वात् पुष्ट-
त्वाभिप्रायः । अथ चायमुत्तरः स्त्रीत्वाभिप्रायः । यैवलक्षणा वाग् मेघरूपा मेघशरीरा वा ।
सा चित्तिभिः-स्वैश्वर्यवदाशब्दकर्मभिः । नि हि चकार-नीचैः करोति मर्त्य-10
मनुयम् । सर्वो हि बिभ्यतस्त्या आसीदति अवनमति च । कदा पुनर्निकरोति मर्त्यमिति ।
उच्यते । विद्युद्रवन्तीति । विद्युदात्मना ख्याह्येनाभिनिर्वर्तमाना । तदा हि दारुणध्व-
चदाशब्दो भवतीति विशेषण भयं करो न तथा विद्युद्रहितः । सैवमात्मानमाविष्कृत्य
विद्युद्रूपेण विक्षिप्य सर्वासु दिङ्वात्मानं वर्षेण प्रच्छाय प्रथिवीम् । ततो वर्षव्युपरमे प्रति
औदत-ऊदते वत्रिम्-प्रत्युपसंहरति रूपमात्मौयमदृश्यं करोतीत्यर्थः । वत्रिरिति 15
रूपनाम तद्व्यावृत्त्य स्वभाभयं वर्तते । यस्मिन्सु पक्षे मन्थस्यानलिङ्गा युस्यानलिङ्गा

1-2. *bs* अयं स शब्दायते स एव मेघ शब्दं करोति for अयं स मेघः etc. 10 उच्यते
करोतीति read by *a. b. d. m.* 5. *d.* निर्वर्तयति for निर्वर्तयति; *a.* काकुत् for
काकुत्. 7. *d.* निर्मिमीते for निर्मिमीते, *bs.* क्वावस्थिता. for क्वावस्थिता of *a. b.*
d. m.; and *a. b. d. m.* क्वावस्थिता for अधिश्रिता of *bs.* 8. *bs.* वाचो व्यक्त^o
for वाचोनभिव्यक्त^o of *a. b. d. m.*; *m.* 'रूपायि' for 'रूपाया अपि'. 9. *bs.*
अपशा^o for अयं चा^o; *ms.* 'मुत्तर' for 'मुत्तर'; *bs.* यैवलक्षणा वा कर्मस्वरूपा for यैव-
लक्षणा वाङ्मेघरूपा of *a. b. d. m.* 10. *bs.* omits स्वे after चित्तिभिः read by
a. b. d. m. 11. *d.* तस्या आसीदति for तस्या आसीदति; *b.* reads अवनमयति
for आसीदति; *a. b. d. m.* वा for च. 12. *a. d.* अभिनिर्वर्तमाना for अभिनिर्वर्ते-
माना; and *a.* reads हि तदा for तदा हि; *d.* adds च after दारुणः. 13. *bs.*
मयंकरम् for मयंकरः of *a. b. d. m.* 14. *d.* दोड्वात्मानाम् for दिङ्वात्मानम्; *m.*
माविष्कृत्य for आविष्कृत्य. 15. *a. b. d. m.* omit औदत. 1b. *a. b. d.*
m. तद्व्यावृत्त्य, *bs.* तद्व्यावृत्त्या. Probably it should be तद्व्यावृत्त्य; *m. b.* समाभयम्
for समाभयम्; *a. d.* omit इ and read च for च of *bs.*

6. मायुः-Nigh. I. 11.

15-16. वत्रि -Nigh. III. 7.

चेति तस्मिन् पक्षे मेघरूपत्वमविवक्षितं मेघवाचो विद्युद्रूपत्वं च कित्त्वेनावद्विवक्षितम् ।
मेघाभ्रया शब्दवती भूत्वा माध्यमिका वाग्विद्युदात्मना स्थित्वा वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं
तद्वर्षमुदकरूपभूतं जलाशयैभ्यश्चादित्यात्मना स्थित्वा पुनरादत्ते विद्युदात्मना मध्यस्थाने
स्थित्वा वर्षत्यादित्यात्मना सुस्थाने स्थित्वा पुनरादत्त इत्यभिप्रायः । वक्ष्यति हि

“ तमकुर्वस्त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि ”

इति ।

शेषमेकैव देवता मध्यस्थाना विद्युद्रूपा सुस्थाना वादित्यरूपेत्ययमेवंलक्षणो देवता-
तत्त्वसंदेह अपेक्षितस्यो मन्त्रदर्शनात् निर्वक्तव्य इत्ययं मन्त्रसंदेहायः ।

सा पृथिव्या संदिद्यत इत्यनेन संदेहसामान्येनोदाहृतमिदमत्र मतं शाक्तपूर्वोत्थेव-
10 मादि । अशुक्रमणं त्वविकृतम् । तस्मिन् गोशब्द एको निरुक्तः प्रकारीषुदर्शनार्थम् ।
इतराण्यप्यभ्युद्या निर्वक्तव्यानि-तथा-ग्ना गमनात् । अस्यां गच्छन्ति भूतानि । उमा
जमनात् । जमन्ति गच्छन्त्यस्यां भूतानीत्येवमादि ।

नेपथुसंस्तु याञ्छद्मान् प्रथयं गणदः स्थितान् ।

छन्दोभ्योन्विष्य तत्त्वार्थान् निर्नुयाद् योगतस्तु तान् ॥ ९ ॥

15 हिरण्यनामान्युत्तराणि पक्षदश । हिरण्यं कस्माद्विद्यत आयम्
मानमिति वा ह्रियते जनाजनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदय
रमणं भवतीति वा हर्षतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः ॥ अन्तरिक्षनामान्यु-
त्तराणि षोडश । अन्तरिक्षं कस्मादन्तरा क्षान्तं भवत्यन्तरेमे इति वा
शरीरप्यन्तरक्षयमिति वा । तत्र समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण संदि-

1 a d m अविवक्षितमेघ वाचो for अविवक्षितं मेघवाचो of b. a. पवावक्षितम्, d.
पवावक्षितम्; for पवावद्विवक्षितम् of b. 5. b. omits तमकुर्वन् read by a b.
d, m. 7. b. मध्यस्थाना for सुस्थाना. 11. b. omits अपि after इतराणि
read by a, b, d, m; a. adds इति after मृतानि but d. इति व्वा after मृतानि.
13 b. प्रवर्षणप्रसिपतात् for प्रवर्षणं गणदः स्थितान् of a, b, d, m. 16. B.
C. D R. after भवतीति वा, add हृदयरमणं भवतीति वा omitted by Bi.
16 B. D षोडश for षोडश. 19. A. शरीरेष्वन्तरिक्षमिति वा for अन्तरिक्षमिति वा.

5. The quot occurs in Nir. VII, 28 to which may be compared
N.r. XII, 19.

ह्यते । समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः संमो-
दन्तेस्मिन्मृतानि समुद्रको भवति समुनत्तीति वा । तयोर्विभागः ।
तत्रेतिहासमाचक्षते देवापिश्चार्ष्टिषेणः शन्ततुश्च कौरव्यौ धातरौ बभू-
वतुः स शन्ततुः कनीयानभिषेचयांचक्रे देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः
शन्तनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न वर्ष्यं तमृचुर्ब्राह्मणा अधर्मस्त्वया 5
चरितो ज्येष्ठं धातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति ।
स शन्ततुर्देवार्पिं शिशिक्ष राज्येन तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेसानि
याजयानि च त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम् । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । हिरण्यस्य नामान्युत्तराणि । कुतः प्रक-
वेभ्यः पृथिवीनामभ्यः । पृथिव्यामेव हिरण्यमुत्पद्यत इत्यनः पृथिव्यभिधानानन्तरं 10
विशु-
प्रनामानि समाग्रातानि । कियन्ति पुनस्तानि । पञ्चदश । पञ्च च दश च पञ्चदश ।
सौद-
समाग्रातानि । अगमाग्रातान्यपि सन्ति—हाटकमुवर्णचामीकरशातकुम्भादीनि ।
रूप-
तमानि पुनस्तानि समाग्रातानीति । उच्यते—' हेम चन्द्रं ह्वमम् '—इत्येवमादीनि ।
हेतुं ममेदमिति सर्व एवैतन्मन्यते तस्माद्धेम । चन्द्रं चन्दतेः कान्तिकर्मणः सर्व एव
क ह्येतन् कामयते । ह्वमं रोचतेज्वलनार्थस्य तद्धि रोचिष्णु भवतीति एवमूहितव्यं सर्वत्र 15
निर्वचनम् ।

9. *d.* adds हिरण्यनामानि after हिरण्यस्य नामानि; *m.* reads हिरण्यनामानि.
10. *a. d.* omit इति before अतः; *m.* उपपद्यते for अपद्यते. 11. *a. d.* omit
पञ्च च दश च पञ्चदश । 12. *d. m.* read 'चामीकरशात°'; *bi.* चामीकरणशात.
14. *a. b. d. m.* चन्दते; *bi.* चन्दते. 15. *a. b. d. m.* च्वलनार्थस्य for ज्वल-
नार्थस्य of *bi.*; *b.* तद्धि for तद्धि°; *a. b. d. m.* रोचिष्णु, *bi.* रोचिष्णुः.

13. For हेय etc. *rule* Nig. I. 2.

14. Dhātupāṭha gives the root as चदि आङ्गादे (स्वादि-68) The Mss. all read चन्दते; but *bi.* reads चदते. M. W. Dictionary derives it from चन्द् to shine. It is possible to connect the word with चन्दे in sense, but we follow our Mss.

आह । हिरण्यं कस्मात् । उच्यते । हियते आयम्यमानमिति वा ।
 आयम्यमानं हियत एव शिल्पिभिः कटककृचकस्वस्तिमादिभावेन विस्तीर्यमाणम् ।
 हियते जनाज्जनमिति वा । तेन हि व्यवहारः क्रियते । ततस्तत्रैव प्रावतिष्ठते
 हियत् एव सर्वदा । हितरमणं भवतीति वा । यस्य हि तद्भवति तस्य हितं च
 5 दुर्मिध्मादिषु तद्भवति रमणं चेति । तेन पृथक्तेन मूपिकोऽपि रमते विमुक्त मनुष्यः ।
 हर्यतेर्षा स्यात्प्रेप्साकर्मणः तद्वि सर्वैरेव प्रार्थते ॥

लोकानुक्रमेणैव अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडश । परं च दश च षोडश
 क्तमानि पुनस्तानि । 'अम्बर विद्यद् व्योम'—इत्येवमादीनि । अम्बरमभ्युमद्भवति ।
 नानाभावेन सर्वतो विद्यातमिति विद्यत् । नानाप्रकारमेतदवति भूतानीति व्योम ।
 10 एवमाद्यभ्युदितन्वम् ।

आह—अन्तरिक्षमेव तावत् कस्मादिति । उच्यते—अन्तरा हीदं वावा-
 पृथिवेश्वरस्वित्यं क्षान्तं च भवति पृथिव्यन्तमित्यर्थः । अथ वा अन्तरा इमे
 वावापृथिव्यौ क्षियति निवसति इति अन्तरिक्षम् । अथ वा शरीरेषु एतेदेव
 अन्तरं मयेवस्थितम् अज्ञयम् । इतराणि पृथिव्यादीनि भूतानि क्षियन्ते तस्मा-
 15 दक्षयरादन्तरिक्षम् ।

तत्र तस्मिन् षोडशके अन्तरिक्षनामसमुदाये समुद्रः इत्थेतदभिधान-
 मुभयाभिधानम् । उभयाभिधायित्वात् पार्थिवेन समुद्रेण एतेन जलाशयेन
 संदिश्यते । एतदत्र संदेहपदम् ।

आह—समुद्रः कस्मादिति । उच्यते—समुद्रवन्त्यस्मादापो वीनितरङ्ग-
 20 शीकरादिभावेन । समभिद्रवन्त्येनमापः सर्वा एव आपो निग्रातुमारित्वात् समुद्र-
 मेवाभिमुख्येन द्रवन्ति स हि निद्रो भवति । संमोदन्तेऽस्मिन् भूतानि संहृष्यन्ति

1. *m* हियते for हियते *b a d* add हि after तेन, *m*. मूपिको. 6. *a*.
b d m. read प्रेप्सार्थस्य for प्रेप्साकर्मणः; *a. d* omit पर. 8. *m* इत्यादि
 for इत्येवमादीनि, *a b d*. read अम्बुवत्. 9. *a. b. d. m* विद्यातं, *b*. विद्यतम्;
m यावत् for विद्यत् 11 *bi*. omits इति after कस्मात् 11-12. *a b d*.
m. वावापृथिव्यौ इमे. 13. *m* क्षियति for क्षियति? 17. *a d*. omit उभया-
 विधानम्, *b* reads उभयाभिधायकम् instead.

जडवराणि सत्त्वानि बहूदकत्वान् । समुद्रको भवति । उद्र इत्युदकनाम तदस्मिन्
संज्ञतमिति समुद्रः । समुनन्तीति वा संक्रेदयतीत्यर्थः । अतो हि प्रकृतैरम्भोभिः
मर्वमिदं संक्रियते । तयोर्विभागः यस्मिन्नुदाहरणे लक्ष्यते तत्रेतिहासमा-
चक्षत आचार्याः । निदानमृतः इति द्वैवमासीदिति य उच्यते स इतिहासः । कतमः
पुनरभाविति । उच्यते-देवापिश्राष्टिषेण इत्येवमादि । देवापिश्राष्टिषेणः शन्तनु- 5
श्राष्टिषेण एव कौरव्यौ कुरुवंशप्रभवौ भ्रातरौ बभूवुः । तयोरेको यः कर्नायान्
शन्तनुर्नाम स आत्मानमभिषेचयांचक्रे अभिषेचितवानित्यर्थः । सोभिषिक्तः
मन्त्राज्ञा बभूव । इतरः पुनर्ज्येष्ठो देवापिस्तपः प्रतिषेदे । स किल तीत्रेण तपस्य
ब्राह्मण्यमाप्ते विश्वामित्रवन् । ततः तेनापचारेण ज्येष्ठातिक्रमजनं शन्तनो राज्ये-
ण्ये द्वादश वर्षाणि देवो न वर्षति । अवर्षति देवे तं शन्तनुमूनुहकवन्तो 10
ब्राह्मणा अधर्मस्त्वया चरितो-ज्येष्ठं घातरमन्तरित्यानिक्रम्याभिषेचि-
तम् । अभिषेक आत्मनः कारितो यत्स्त्वया तस्मात् तेन मर्यादातिक्रमेण ते-तव
राज्ये देवो न वर्षति प्रसक्तकालं प्रतिष्यस्वेति । स एवमुक्तः शन्तनुर्देवापि
शिदिश पुनः पुनः शशासाभिगमितवानित्यर्थः । कथम् राज्येनाभ्युद्यतेन । अर्थ्य-
मानो देवापिरुवाच काममहं पुरोहितस्ते असानि भवानि याजयानि च 15
त्वा-त्वा वार्षिकेण कर्मणा । न च राजा भविष्यामि भवानेवास्तु राजेत्य-
भिप्रायः ।

1. a. d. read समुद्रको for समुद्रको, and a. d. m. read उद्र इति for उद्र इति.
4. m. निदानमृतं for मृतः. 4-5. a. d. m. read कथ्यते for लक्ष्यते. 5. a.
b. d. m. इत्येवमादि for मदीनि of bi. 7. m. reads संतनुर्नामिवात् and omits
म. 9. a. b. d. m. read ब्राह्मण्यत्वम् for ब्राह्मण्यम् of bi.; m. ब्येष्ठातिक्रम for
ज्येष्ठातिक्रम; a. d. omit राज्ये. 10 b. d. m. omit तं after देवे. 11. a. b.
d. m. omit अधर्मस्त्वया चरितो. 13. a. adds इति after वर्षति. 14. b.
omits one पुनः; d. reads पुनः पुनः शशास्तु अभिगमितवात् इत्यर्थः । 14-15 a.
b. d. m. add तेन before अर्थ्यमानो. 16. a. b. d. m. omit त्वा

1. Cf. समुद्रिणमुदकवन्तं Nir. X. 13.

4. आचार्या-Who are exactly referred to is uncertain. Śiṅga refers
the story to यास्क. Bi. gives a reference to Sa'ta. Br. XIII. 3. 6. 1. but
it speaks of देशपः शौनक इत्येत and not of देवापि. Cf. वृत्तेषु VII. 155 to
VIII. 6.

तस्य देवापरेतद् वर्षकामसूक्तमाविरभूत्) तत्र तस्य समुद्राभिधानस्य
संदिग्धस्य प्रविभागोपदर्शनाय एषा निर्वाचिका ऋग् भवति ॥ १० ॥

आष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन् देवापि देवसुमतिं चिकित्वात् ।

स उत्तरस्मादधरं समुद्रमपो दिव्या अमृजद्वृष्यां अग्नि ॥

- 5 आष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्र इषितसेनस्येति वा । सेना सेधरा समा-
नगतिर्वा पुत्रः पुरु प्रायते निपरणाद्वा पुत्ररकं ततस्त्रायत इति वा ।
होत्रमृषिर्निषीदन्मृषिर्दर्शनात् स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवस्तद्यदेनांस्तप-
स्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भुव्यानर्षत् ऋषयो भवन्तद्वृषीणामृषित्वमिति वि-
ज्ञायते । देवापि देवानामाम्पा स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमतिं देवानां
10 कल्याणीं मतिं चिकित्वांश्चेतनावान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रमुत्तर
उद्गततरो भवत्यधरोधोरः । अधो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा ।
तस्योत्तरा भूपसे निर्वचनाय ॥ ११ ॥

“आष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्र इषितसेनस्येति वा” । अन्यकल्पान्तरी-
णोऽन्यकल्पान्तरीणस्यैव शन्तनोर्वृषीषीये कर्मणि होतृत्वे इतः होत्रं कर्म प्रति निषीद-
15 न्मुपविष्टवान् । ततो देवापिर्नाम नाम्ना देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिमुदकसंप्र-

1 a. b. d. m. read वर्षकामस्यैतद् ऋग्; b. m. omat एतद्; b₁. समुद्राभिधान-
संदिग्धस्य for the text above according to a. b. d. m. 8 B₁ omits
कपयोमर्षत् after अमृजद्वृषत् read by B. C. D R; B₁ notes another variant
as ऋषयो मरुति. 10. A. R. and the variant noticed by B₁. have
सेननाम् for सेतनावान्. 11. The variant given by b₁. is मरुत्यधरोधो न
धावति &c. 13. a. b. d. m. read आष्टिषेण इति ; विष्टुप् । पतया देवानस्तौत् ।
before आष्टिषेण &c. 15 b₁. adds अपि after ततः.

1. Vide also अनुक्रमणी given in सायणभाष्ये on Rig. Sam. X. 98.

4. Rig Sam X. 98. 5.

दानामिमुखां कर्तुं चिकित्त्वान्-जानानः । स हि तथास्तौत् यथा देवानामुदक-
संप्रदानामिमुखां मतिरभूत् । ततः परितुष्टेषु देवेषु स देवापिरुत्तरस्माद्दधरमुत्तरस्मा-
दन्तरिक्षाख्यात्समुद्रादधरं समुद्रं पार्थिवं प्रति । एष विभागः समुद्रयोः । अपो
दिव्याः प्रधास्ताः स्रस्यसस्रकरीरसुजदक्षारयत् । किलक्षणाः । चर्ष्यां चर्षमूता
अभि सर्वमूतानामुपरि । स देवाप्यधिकारे वर्तमान एतदकरोदन्वस्मिन् कल्पे देवापि- 5
मैमाप्येतदेवमेवास्त्विल्लेवं वर्तमानेनाभिसंबन्ध्यत इति समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् ।—ऋष्टिरयुधविशेषस्तद्बहुला सेना यस्य सौयमृष्टियेणः । इषित-
सेनो वा नित्यमेव प्रेषितसेनः शत्रून्ग्रति । सेना सैश्वरा । इन् इतीश्वरनाम तेन हि सा
नित्यमेव संयुक्ता भवति । समानगतिर्वा समानमेकमर्थमुद्दिश्य जयाह्वयेतीति सेना ।
पुत्रः पुरु प्रायते बह्वपि यतित्रा पापं कृतं भवति ततोयं प्रायत इति पुत्रः । निप-10
रणाद्वा निवृणाति-ददाति हसौ पिण्डान् रितृभ्य इति पुत्रः । अथवा पुदिति
नरकं नरकस्थानमुच्यते ततस्त्रायत इति वा पुत्रः । ऋषिर्दर्शनात् पश्यति
हसौ सुहृन्मार्थान् । स्तोमान् ददर्शोत्पौपमन्यवः । मन्त्राः स्तोमाः । शानसौ तार-
केण ज्ञानेन पश्यतीत्यौपमन्यव आचार्यो मन्यते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति-
तद्यदेनास्तपस्यमानान् ब्रह्म० इत्यादि । तदेतदुच्यते यत्कृतमृषीणामृषित्वम् । 15
यद्यस्मादेनास्तपस्यमानास्तप्यमानान् ब्रह्म ऋषयःसामाह्वयं स्वयंभु-अकृतकमभ्या-
गच्छदनधीतमेव तत्त्वतो ददृशुस्तयोविशेषेण तदृषीणामृषित्वमित्येवं ब्राह्मणेपि

1. m. तान्यस्तौत् for तथास्तौत् 2. d. रति° for प्रति°. 2-3. a. b. d.
m. उत्तरस्माद्दधरमुत्तरस्मादन्तरिक्षाख्यात्समुद्रादधरं समुद्रं पार्थिवं प्रति । bi. उत्तरस्मादन्त-
रिक्षात्समुद्रादधरं समुद्रं पार्थिवं प्रति 5. bi. adds अपि after कल्पे. 6. a. b.
d. m. °तदेवमेवास्त्विल्लेवं for तदेवास्त्विल्लेवं of bi.; b. m. अभिसंपद्यते. 8. bi. इनेति°
for इन् इति of a. b. d. 9. d. m. जयाह्वयनिनि for जयाह्वयेतीति of bi.
10 bi. प्रायति for प्रायत इति. 11. bi. निददाति for ददाति. 11-12. bi. पुम्
इति for पुदिति of a. b. d.; a b. d. omit नरकं. 12. d. om. वा before पुत्रः.
13. b. m. add अपि after ह्रस्वात्. 14. a. d. add एव after इति 15. a.
b. d. m. इत्येवमादि for इत्यादि of bi.; b. m. omit एतत् after तन्. 16. m.
अपस्नात् for यस्यात्. 16-17. b. m. adds आविर्मतवित्यर्थः; after अभ्यागच्छन्.
17. m. इत्येवं for इत्येवं; bi. ब्राह्मणेपि for ब्राह्मणेपि of a. b. d. m.

12. Cf. मनुसंहिता IX. 188—

पुत्राग्नौ नरकादस्पाशयते पितरं मुनः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्त स्वयमेव स्वयमुपा ॥

वि विचार्यमाणे ज्ञापते । देवापिर्वेवानामास्या स हि स्तुतिभिर्देवानाम्प्रोति-
हविःसंप्रदानेन च । उत्तर उद्धततर उद्धततरो भवति-उपरिशादवस्थानात् ।
अधरोधोरः । किमुक्तं भवति अथ एवासी भवति । अथः पुनर्नधावति । तस्य
रूपोक्तित्वादेवोर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा ।

- 6 तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय । किमुक्तं भवति । तस्यैवार्थस्य प्रकृतस्य
यपोत्तरस्मात् समुदाद्वृष्टिमयाचत देवेभ्यो देवाभिर्यथा च पौरोहित्यमकरोद्यथा वाया-
जयच्छन्तुं वर्षार्थीयेन कर्मणा । भूयसे बहुतराय निर्वचनायोत्तरैषा ॥ ११ ॥

यद्देवापिः शन्तनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपायन्नर्दाधित् ।

देवश्रुतं वृष्टिवर्नि रराणो वृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् ॥

- 10 शन्तद्यः शं तनोस्त्विति वा शम्स्यै तन्वा अस्त्विति वा । पुरोहितः
पुर एतं दधति । होत्राय वृतः कृपायमाणोन्वध्यायदेवश्रुतं देवा एतं
शृण्वन्ति वृष्टिवर्नि वृष्टियाचिनं रराणो रातिरभ्यस्तो वृहस्पतिर्ब्रह्मा-
सीत्सोस्यै वाचमयच्छद्वृहदुपग्याख्यातम् ॥ १२ ॥

- यद्देवापिरिति । यद्यस्माद्देवापिः शन्तनवे यद्दे पुरोहितः । पुरोहितो होवाभि-
15 कर्मणे व्याप्रियते । स पुरोहितः सन् देवापिर्होत्राय होतृकर्मणे वर्षार्थीये कर्मणि वृतः

1 *bs* विचार्यमाणं for 'माणे of *a. b. d. m.* 2. *a. b. d. m.* add असी
अपर भवति 3 *a. d.* read व्याहारः for अपोरः, *a. b. d.* read अथ एवासी
भवति (perhaps better) *bs.* अथ एवासी चरति. 6. *m.* probably adds एतं
after वा. 7. *a. b. d. m.* शन्तद्यः, *bs.* शन्तद्यः, *a. d.* add निर्वच्यवचनाय, *m.*
निर्वच्यवचनाय, *b.* निर्वच्यवचनाय after निर्वचनाय, *a. m.* omit अत्रा एषा.
12 *B. C. D. R. m.* read वृष्टिवर्नि before वृष्टियाचिनम् omitted by *Di.*

रान् कृपयन् कृपायमाणो राज्ञोद्गीधेदन्वध्यायदृष्टिर्भवेदिति । तं देवश्रुतं
देवापिमेनं वृष्टिचरिं वृष्टिपाचिनं रराणो ददद्दृष्टस्पतिस्तास्मिन्नेव कर्मणि
ब्रह्मासीद्ब्रह्मत्वेवस्थितः । सोऽस्मै वर्षसाभिका वाचमयच्छदददादित्यर्थः । तथा
वाचा तदनुपहृतया देवान् स्तुत्वा तेभ्यो वर्षमलभतेति समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिवृत्तम् ।-शन्ततुः कस्मादिति । उच्यते-स हि ऋचिश्रोगार्तं रष्ट्रा 5
प्रवीति हे तनो शं तवास्त्विति ततोसावगदो भवति । अथ वा शमस्मै तन्वा
अस्त्वित्येवमसावाशास्ते । शमिति मुखनाम । तनुः शरीरं । तदसौ नित्यं शरीराया-
शास्ते । पुरोहितः शान्तिकपौष्टिकाभिचारिकेषु कर्मसु पुर एनं दधति राजानः
पुरोऽर्चनीत्यर्थः । देवश्रुतं देवा हि एनं स्तुतींश्चाख्यन्तं शृण्वन्तीति देवश्रुतं
तं देवश्रुतम् । रराण इति रातिर्शान्तिर्भ्यस्तः ॥ 10

बृहद्ब्रह्मपाठ्यात् । " बृहदिति महतो नामधेयं परिच्छदं भवति "

इति । मन्त्रनिदानद्वारेण धर्मोद्यमत्र दर्शितः । ज्येष्ठे तिष्ठति कनीयसो
राज्यप्राप्तिर्धर्मातिक्रमः । धर्मातिक्रमे च देवो न वर्षतीति । निवृत्तपक्षे-ऋष्टियेणो
मध्यमः तदपत्यमयमभिः पार्थिव आर्ष्टियेणो देवाभिः स शन्तनवे सर्वस्मै यजमानायेति
योज्यम् । बृहस्पतिरिति मध्यमः । स्तनयित्कुलक्षणां वाचमित्यर्थः ॥ १२ ॥ 15

1. a. b. d. m. omit कृपयन्, m. reads राज्ञे for राज्ञो. 1-2. m. omits तं ;
b m. add after देवश्रुत and before देवापिमेनं—देवे श्रुतं वृष्टिचरिं । वनु याचने ।
चतुर्थ्यर्थे चोद्यमत्र द्वितीया । देवेः श्रुत्या [ताः] य वृष्टिचरये वृष्टिपाचिने । रराण. ।
रातेभ्यत्यपो बृहलमिति शपः भुः । ददद्दृष्टमित्यर्थः । 2. a. b. d. m. add प्रवा after
वृष्टिपाचिनं, a. d. m. add इह before ददद्; b, reads अददद् for ददद्. 3. a.
b. d. m. omit ब्रह्मासीद्; m. omits सः and reads तस्मै for अस्मै bi अददद् for
अददाद् of a. b. d. m. 5. b. m. add after उच्यते—

यं यं करेण स्पृशति शीर्षं स मुखमश्रुते ।

पुनर्युवा च मवति तस्मात्तं शततुं विदुः ॥

इति मारते.

5-6. d. द्विचिद् for केचिद्; m. omits हि after ब्रवीति; b, reads ब्रवीति हि तनोः
शं तव &c, a. b. d. read ब्रवीति हे तनो शं तव &c; b. reads शतनो for तनो.
7. a. b. d. m. omit अस्तु before इति. 8. m. शान्तिकपौष्टिकेषु. 11. a. d.
परिच्छदं for परिच्छदं. 13. a. d. omit च before देवे; but d. reads अत्र instead
of it; a. d. नित्यपक्षे and m. निवृत्तपक्षे for निवृत्तपक्षे. 14. m. omits सः.
15. a. b. d. read बृहस्पतिर्ब्रह्मनिवृत्तिः.

साधारणान्युत्तराणि षड्दिवश्चादित्यस्य च । यानि त्वस्य प्राधान्ये-
नोपरिष्ठात्तानि व्याख्यास्यामः । आदित्यः कर्मादादत्ते रसानादत्ते
भासं ज्योतिषामादीतो भासेति चादितेः पुत्र इति वा । अल्पप्रयोगं
त्वस्यैतदार्चाभ्याघ्राये सूक्तभाक् सूर्यमादित्येयमदितेः पुत्रम् । एवमन्या-
ऽसामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति तद्यथैतन्मित्रस्य
वरुणस्पर्धन्शो दक्षस्य भगस्यांशस्येत्यथापि मित्रावरुणयोः ।

आदित्या दानुं नस्पतीं ॥

दानपती । अथापि मित्रस्यैकस्य ।

प्र स मित्रं मतीं अस्तु प्रयं स्वान्यस्तं आदित्यं शिक्षति व्रतेन ॥

10 इत्यपि निगमो भवत्ययापि वरुणस्यैकस्य ।

अयां वयमादित्यं व्रते तर्चं ।

व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सत इदमपीतरद्भ-
तमेतस्यादेव वृणोतीति सतां व्रमपि व्रतमुच्यते यदावृणोति शरी-
रम् ॥ १३ ॥

15 लोकाभिधानाधिकारेणैदमुच्यते-साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य
चेति । समानं धियन्ते इति साधारणानि नामानीत्यधिकारो वर्तते एव । उत्तराणि

8. A. adis च after अहरप्रयोग 4-5. B. C. D R. read आदित्य-
स्यैकेः पुत्रम् । एवमन्यामपि; A. Bi. read आदित्येयमन्यासापि. 12-13. Bi.
reads व्रतमिति कर्मनाम वृणोतीति अत्र इदमपीतरद्भतमेतस्यादेव निवृत्तिकर्म
वारयतीति सतां-
वपि &c. we read with A. B. C. D. R. Durgā follows Bi. in his commen-
tary, but the reading given above is supported by all mss and is the
traditional reading, and I believe it makes better sense than the one
preferred by the commentator. R. reads निवृत्तिकर्म Bi. notes variante as
निवृत्ति कर्म । A. Bi. conclude II. iv. 1. after शरीरम्. 15. m. reads the
whole section for मतीक. 16. a. b. d. m. read वर्तते पर, &c. वर्तते अत्र पर

प्रकृतमपेक्ष्य । किं चात्र प्रकृतम् । अन्तरिक्षनामानि तेभ्य इमान्युत्तराणि । कियन्ति पुनस्तानि । एद् । कयोः पुनः साधारणानि । दिवश्चादित्यस्य च । कतमानि पुनस्तानि । 'स्वः पृथ्विः नाकः'—इत्येवमादीनि । "यानि त्वस्यादित्यस्य प्राधान्येन वर्तन्ते प्रधानस्तुतिमात्रि नामानि—सविता भगः सूर्यः पूषा इत्येवमादीनि तान्युपरिष्ठाद्याख्यास्यामः" सप्तदशेष्याये । इमानि तु नैषण्डुकानि 5 संश्लेषाणि च युनानमिः साकमित्यत इह नैषण्डुकप्रकरणे निरुच्यन्ते ॥

आह—आदित्य एव तावन् कस्मादिति । उच्यते—शुण । आदत्ते ह्यसौ रसान् रुदिमभिरित्यादित्यः । आदत्ते भासं ज्योतिषां तदुदये हि चन्द्रादीना प्रभानाशो भवत्यन्यग्रहापेक्षमेतत् । आदीप्तो भासंति वा सर्वतो ह्येव भासा आदीप्त आशुतो भवति । अदितेः पुत्र इति वा । अदितिर्देवमाता तस्याः पुत्रः सोयमादितेयः 10 सत्रादित्य इत्युच्यते ।

अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्याम्नाये सूक्तभाक् सूर्यमादितेयमिति । अल्पप्रयोगमल्पविषयम् । तुशब्दो विशेषणार्थः । एतदेवाल्पप्रयोगविषयमितराणि सवितृभगपूषादीनि बहुप्रयोगविषयाण्यस्यादित्यस्य । अल्पप्रयोगविषयम् । आर्चाभ्याम्नाये । ऋचो यस्मिन्नभ्युर्भुर्भ्यान्नाताः सोयमार्चाभ्यान्नायो दाशतयः । तस्मिन्नल्प-15 प्रयोगविषयम् । एतददितेः पुत्रत्वाभिप्रायमभिधानम् । आदितेय इति । सूक्तभागेव

3. a. d. omit तु before अस्य. 4. a. d. omit सूर्यः. 5. b. omits तु after इमानि. 7. a. b. d. m. read आदित्यः for इति after कस्मान्. 9. a. b. d. m. read सति । अत्र [न्य b. m.] ग्रहापेक्षमेतत् । bi. सप्तयेव । ग्रहापेक्ष?; a. d. आशुतो for आशुतो 12. a. d. अल्पप्रयोगविषयं and m. °प्रयोगस्य विषयम् for अल्पप्रयोगं अल्पविषयम् 14. a. d. °पूषामभूनीनि for °पूषादीनि. 14-15. m. अर्चाभ्या? for आर्चाभ्या?. 15. a. d. add आम्नाये after यस्मिन्. 16 m. °प्रापामिधानम्.

3. For स्वः etc. Vide Nigb. I. 4.

5. सप्तदशेष्याये, i. e., the 12th adhyāya of Nirukta. Some writers as also Durga number the adhyāyas of Nirukta in continuation to those of Nighantu which is in five chapters. Hence the 17th chapter means the 12th of the Nirukta.

10. अदितिर्देवमाता, Vide Nir. IV. 22.

चैतदाभिधानं न हविर्माक् । न ह्यादितेय इत्यनेन नाश्र हविराध्वर्यवे बोदितपूर्वमस्ति ।
यथा स्वेतत् सूक्तमेव नैघण्टुकवृत्त्या भजते तथेदमुदाहरणम्-सूर्यमादितेयमिति

“युदेदेनमदधुर्विशिवाद्यः”

इत्यस्यामृचि । अन्ये तु मन्यन्ते-आदित्य इत्येतदेवाल्पप्रयोगमिति । तत्र स्वेतद्
5 विरुद्धपते-सूक्तभागिति । हविरपि ह्यनेनाभिधानेन बोधते—

“आदित्यं बहुरूपमात्मभत”

इति ।

“तस्य च पशोरेतत् षळर्चेमादित्यो देव उदगात् पुरस्तात्”

इति । अयं चैवमन्यथा वाक्यद्वयविभागेन स्यात्-अल्पप्रयोगं स्वस्त्यैतदार्चाम्याग्राय
10 आदित्य इति हविर्माक् सूक्तमाक्च । अल्पं हविः सूक्तमाग्विषयमित्यर्थः । इदं
स्वन्यत्-सूक्तमेव नैघण्टुकवृत्त्या भजते न कदाचिदपि हविः । तद्यथा-“सूर्यमादि-
तेयम्”-इति ॥

आदित्यशब्दप्रसक्तमाह-एवमन्यासामपि देवतानामिति । देवताभेदपक्षमपे-
क्षेदमुच्यते-आदित्याभिधानप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति । तद्यथैतदुदा-
15 हरणजातं-भिन्नस्य वरुणस्यार्घ्यम्णो दक्षस्य भगस्यांशस्य इति” ।

1 *m* आदितेयमित्यनेन 2. *a. d.* यथाचैतत् for यथा स्वेतत्; *d.* तथेदमुदाहरणम्.
6, *m* आत्मभत. 8. *a. b. d. m.* षळर्चं; *m.* उदगात् for उदगात्. 9. अय-
देवम् for अयं चैवम् and *a. d.* °इयमविभागेन. 10. *a. b. d. m.* read after
हविर्माक्, सूक्तमात् [*b. m.* कच अ] इदं हविः सूक्त [*b.* माक्, *m.* माक्] विषयमित्यर्थः ।
b. न सूक्तमाक् । अल्प हविः सूक्तमाग्विषयमित्यर्थः । Both these are not clear,
but the former makes some sense and hence I adopt it in the text.
11 *b.* unites न before कदाचिदपि. 12. *m.* इत्यर्थः for इति 13 *b.*
देवता for देवतानम् 13-14. *b.* देवतापक्षमपेक्ष for देवताभेदपक्षमपेक्ष of a
b. d. m. देवताभेदमपेक्ष.

4. इत्यस्यामृचि-Vide Nir. VII, 29, RS. X. 88. 11. The full text
is as follows:—

युदेदेनमदधुर्विशिवाद्यो हवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।

यदा चरिष्यु विष्णुनामृतमादित्यापंषण्मुर्वनानि विशो ॥

6. The quot. is not traced.

अथापि मित्रस्यैकस्यादित्यप्रवादा स्मृतिर्भवति । तथा—

“ प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रवृत्तान् वस्तु आदित्यं सिद्धंति व्रतेन ।

न ह्यन्ये न जीयते त्वोतो नैनमर्तो अश्रोन्वन्ति न दुरात् ॥ ”

अथमप्यन्ये बहवो निगमा इत्यपि शक्यः । प्र स मित्रेति विद्यामित्रेण एव सिद्धम् ।
 ५ मित्रस्य शरोः पुगेनुवाक्या । प्र अस्तु—प्रवृत्तेणास्तु भवतु । हे मित्र आदित्य-
 आदितेः पुत्र । स मर्तः—स मनुष्यः ‘ प्रवृत्तान् ’ अयवान् । यः किं करोति । यः ते-
 तुन्वं शिक्षति—ददाति व्रतेन—कर्मणा निर्वपणशौचगादिना संसृष्टयेदं हविष्यद्व्यगणम् ।
 किं च एवमतिप्रमावस्त्वं येन स मर्तो यस्तुव यद्य त्वोतः—त्वत्पिप्रेदे वर्तमानः स्वया
 रक्षितः न केनचिन् प्रत्यनीकभूतेनापिबलेनापि शत्रुणा इत्यने—दिस्यते । न वार्त्तनीपि
 10 मन् जीयते—वशीक्रियते केनचिन् । न च केवलं शत्रुणामनाभूष्यः । न एनं त्वोतं
 मन्दम् अंहः अपि पापमपि अश्रोति—व्याप्तेति यन् अन्वितः—अन्तिकान् समोपात् यन्
 स्वदरीपदेव वाक्त्रनश्रेयानिमित्तमुपगते पापं तदुत्पत्तिपनकालमेव त्वदनुभूदादप्यस्यते
 तदस्त्वेतं न व्याप्नोति । न च केवलं यदस्मिन् उदरगते तदेवेनं न व्याप्नोति । किं
 तर्हि । वरपि दुरात् पुत्रप्राप्त्यापि शिष्टादिरेपेन्मास्त्रन्दति तदपि न एवमभिव्याप्तुं
 15 शक्येति त्वोतं मन्दम् । एवं महानुभावस्त्वं तनस्त्वां स्तुम । इत्यभिप्रायः ॥

अथापि बह्वस्यैकस्यादित्यप्रवादा स्मृतिर्भवति । तथा—

4. *d. adds अपि b. l. re. अयम्; m. omits प्र स मित्रेति.* 5. *m. reads मित्रस्य*
for मित्र and omits आदित्य. 6. *a. b. d. m. omits ते.* 7. *b. m. add यागकृतेन*
शिर कनना; m. ससृष्टयेदेदं for संसृष्टयेदम् 8. *a. b. d. m. एवमभिव्याप्तुं*
a. b. d. read मर्तो for मर्तो; m. omits स मर्तो. 9. *m. प्रत्यनीकभूतेनापि*
इत्यने etc; a. d. न वार्त्तो for न वार्त्तो; b. m. न वरत्तो. 10. *li. सत् for सत्*
of a. b. d. m; a. b. d. m. omit च after न; a. b. d. m. add च after न
and before एवं. 11. *a. b. d. m. add न before व्याप्नोति.* 12. *a*
reads तदस्त्वेनं, li. तदस्त्वेन न; b. m. तदस्त्वेनं न; d. तदेवेनं for तदेवेनम् 14. *la.*
वं before आस्त्रन्दति for एवं of a. b. d. m.

“ अथा वृषमादित्य व्रते तर्च ” इति ।

“ उर्दुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं ध्रयाय ।

अर्थावयमादित्य व्रते तवानागसो अर्दितये स्याम ” ॥

अनया त्रिष्टुभोपाकृतः शुनःशेषो वरुणं स्तुतवानात्मानं मोचयिष्यन् । वरुण-
प्रघातंष्ववभृषेर्षु वारुण्यामिष्ट्यां हविषः पुरोनुवापयेयम् । हे वरुण त्रिषु स्थानेषु- 5
अथो मध्ये उपरिश्च बयं त्वया बद्धाः स्वैः पाशैर्वैतोतो द्रुमः ।-स्तुत्या हविषा
चोपश्रितस्त्वमस्माभिरतस्त्वावन् उत्तमं पाशमुपरिश्चादवस्थितमस्मदस्मत्तः उत्प्रयाय-ऊर्ध्वं
श्रयय । उच्छ्रय्य च विमुग्गास्मानपीडयन् । योषि वायं अधमस्ते पाशोस्मामु वर्तत
एनमप्यवाधम् अथ ध्रयय-अवमुच । तथा च योष्ययं मध्यमस्ते पाशोस्मन्मध्ये
वर्तत एनमापि तपैवावस्थितस्मभिर्ध्रययन् ऊर्ध्वमथो वा अदुःखयप्रस्थान् इव ध्रयय- 10
विमुग्ग । अथैवं त्वया वयं सर्वविमुक्तपाशाः सन्तो हे आदित्य-अर्दितेः पुत्र
वरुण अनागसोपाशाः संशुद्धसर्वकिल्बिषाः । एतदेव हि योष्माकीर्णं पाशत्रयमाग-
स्तेनावमुक्ताः सन्तस्तथैव व्रते-तथैव परिचरणकर्मणि अर्दितये-चात्मनोदीनत्वाय
अनुगशयायादरवन्तः स्थिताः स्वामेलाशीः ।

निगमप्रसक्तमुच्यते ।-व्रतमिति कर्मनाम वृणोतीति । एवं कर्तरि कारके 15
सतः वृणोतेः । तद्धि कर्म शुभं च कृतं सदावृणोति कर्तारम् । इदमपीतरद्रव्रतमे-

1. m. omits अथा वयमादित्य व्रते तर्च इति, d reads बहुतम वरुणेति अनया त्रिष्टुभा
etc. 4-5. a. d. omits वरुणप्रघातेषु, and a b d m read वरुणस्य निक्रासहविष-
for वारुण्यामिष्ट्याम्. 6. bi. omits अनया after वयम्; d. omits अतो. 7. d.
अतस्पावदुत्तमं । 7-8. a. b. d. m. वत् श्रयय ऊर्ध्वं [a. b. d. एव] च [m. अ]
धय । उच्छ्रय्य. 8. bi. उच्छ्रय्य for उच्छ्रय्य; d. अधस्ते for अधमस्ते. 9 a.
b. d. m. एनमप्यवाधम् for एनमर्थावधम् of bi, and d. m. एव for अव. 10. a
b. d. एतं for एनम्. bi. अभिसर्जयन् for अभिसर्पयन् of a. b. d. m. 13. b. d.
m. तेन विमुक्ता for तेनावमुक्ता of bi, d. तत्र for तत्र in both places. 14. b.
addis च after अनुपशपाय, d. reads अनुपशपा. 16. a. b. d. m. शुभमशुभ
या कृतम् for शुभं च कृतम् of bi.

3. The quot is RS. I. 23. 15

4 मोचयिष्यन्—Vide Ait Br. XXXIII. 4.

तस्यादेव निवृत्तिकर्म यमनियमाख्यं बहिवैदिकमान्तवैदिकं वा यदमितानिधाडुपेयते
तत्पुनः वारयतीति एवं सतः तद्विषयेषु प्रवर्तमानं पुष्टपर्यादिषु वारयति तदनु-
सृत्य स पुरुषो निवर्ततेवकीर्णो भविष्यामीत्येतस्माद्भयात् । अत्रमपि वेतमुच्यते
यदावृणोति शरीरम् । रसशोणितमांसमेदोमज्जास्थिभावेन विपरिणममानम् ।

5 आदित्यशब्दप्रसक्तानुप्रसक्तमिदमुक्तम् ॥ १३ ॥

स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः सृष्टो रसान्त्सृष्टो भासं
ज्योतिषां सृष्टो भासेति वितेन द्यौर्ग्याख्याता ॥ पृथिरादित्यो भवति
प्राभ्रुत एनं वर्ण इति नैरुक्ता संस्पृष्टा रसान्त्संस्पृष्टा भासं ज्योतिषां
संस्पृष्टो भासेति वाथ द्यौः संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च ॥ नाक

10 आदित्यो भवति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोथ द्यौः
कमिति सुखनाम तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत ।

न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंच नाकम् ।

न वा अमुं लोकं गतवते किंच नागुखं पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति ॥

गौरादित्यो भवति गमयति रसान् गच्छत्यन्तरिक्षेथ द्यौर्यत्परिष्या अथि

15 दूरं गता भवति यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति ॥ विष्टमादित्यो भवत्या-

विष्टो रसानाविष्टो भासं ज्योतिषामाविष्टो भासेति वाथ द्यौराविष्टा

ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च ॥ नभ आदित्यो भवति नेता रसानां नेता भासां

ज्योतिषां प्रणयोपि वा मन एव स्याद्विपरीतो न न भातीति

वैतेन द्यौर्ग्याख्याता ॥ १४ ॥

1 m. अमिति^० for निरिति^०, and adds वा before बहिवै^०, d बहिवै^० for बहिवै^०,
b अण्यघते for अण्येयते. 2. a b वर्तमानं for प्रवर्तमानं. 2-3. a d. अनुस्मृत्वा,
b. m अनुस्मृत्य, h अनुस्मृत्य, b. अवकीर्णो for अवकीर्णो^०. 4 a. b. d तदस्या^०,
m. तदस्या^०. b. तदा^० 5. a d m आदित्यशब्दे for शब्द^०. 8 B1 notes
variant as संस्पृष्टा 10. A. B1. omit नेता रसानां before नेता भासां read by
B. C. D. R. 12. A. B1. read जग्मुषे for गतवते of B. C. D. R.
17 A. B1 omit नेता रसानां before नेता भासां read by B C D R. 18. A
reads प्रणयोपि for प्रणयोपि A. B1. conclude II iv. 2. after द्यौर्ग्याख्याता.

अधुना प्रकृतमेवोच्यते—स्वरादित्यो भवति । सु अरणः—सुगमन इत्यर्थः ।
अथवा सुषु तमांसि ईरयति नाशयतीत्यर्थः । अथवा विशेषणविशेष्यभावेनैते वाक्ये
स्माताम् । किमुक्तं भवति—सु अरण इति । उच्यते—सु ईरणः इत्येव । स्मृतो
रसान् सुषु रसानादातुमृनो भौमानान्तरिक्षांथ । स्मृतो भासं ज्योतिषां सुषु प्रह-
नक्षत्रादीनां ज्योतिषां मासमादानुमृदो—गतः । स्मृतो मासेति वा सुषु पारंगतो 5
भासेति वा सर्वतो ह्येष परिगतो दीप्त्या भवति ॥

एतेन द्यौर्वाप्याता । उक्तं हि “ तानि चेत् समानकर्माणि समाननिर्वच-
नानि ”—इति । सापि हि सु अरण शोभनगमना भवति शोभनं वा अस्मामर्यत
इत्येवमादि यथासंभव योज्यम् ॥

ष्टश्रिरादित्यो भवति । आह—कस्मात् । उच्यते—प्राश्रुत एनं वर्ण इति 10
नैरुक्ताः । प्राश्रुते—प्रकर्षेण व्याप्नोति एनमादित्यं वर्णैः प्रोज्ज्वल इति नैरुक्ता
मन्यन्ते । संस्पष्टा रसान्—स हि नित्यकालमेव रसानां संस्पृथ भवति । तस्य
तदेव कर्म । वक्ष्यति— “ अयास्व कर्म रसादानम् ” इति । संस्पष्टा मासं
ज्योतिषाम् । आदित्यसंस्पर्शादेव प्रहनक्षत्रचन्द्रमसां भासो नश्यन्ति । संस्पृष्टो
भासेति वा—दीप्त्या ह्येष सर्वतः संस्पृथे भवति ॥ 15

आह—अथ द्यौः कस्मात्पृथिः । उच्यते—सापि हि संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्य-
कृद्भिश्च ॥

1. *m* omits अधुना प्रकृतमेवोच्यते and takes the whole section as *pratīka*;
a. d. add इति after मयति. 2. *a. b. d. m.* add नाशयति after ईरयति; *bi.*
omits it; *b.* वाक्येन for वाक्ये. 3-4. *a. b. d. m.* इत्येवं for इत्येव; *a. d.* सुषु
रसानादातुम् । क गतो । भौमान् &c. *b. m.* सुषु रसानादातुमृनो गतो भौमान् &c. 5. *a.*
d. omit मासम्. and read गतिः for गतः. 8. *a. d.* शोभनगमना for शोभनगमना
11. *m.* आदित्यवर्णः for आदित्यं वर्णः. 12. *a. d.* omit एव after नित्यकालम्;
a. b. d. m. add हि after तस्य. 16. *bi.* omits अथ before द्यौः; *d.* adds
इति after पृथिः.

7. For तानि चेत् etc. *vide*, Nir. II. 7.

15. वक्ष्यति *i. e.* in Nir. VII. 11.

नाक आदित्यो भवति । आह-कस्मात् । उच्यते-नेता भासां सर्वांश्च दिक्षु । ज्योतिषां च प्रणयः । अस्यैव हि भगवतो रश्मिनालप्रान्तोपलभं ज्योतिषकं वंप्रमीति ॥

अथ द्यौः कस्मात्का इति । उच्यते-कमिति सूत्रनाम । आह ततः किमिति । 5 शशु-तत्प्रतिविद्धं सत्पुनरपि प्रतिषिध्येत । किमिति । उच्यते-तत्प्रतिविध्यमानमकं भवति अद्युत्तमित्यर्थः पुनरपि च प्रतिषिध्यमानं नाकं भवति । द्विः प्रतिषेधः प्रकृतमापादयति । ततो नाकमित्युक्ते सुखमिति प्रतीयते । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति-न वा अपुं लोकां जग्मुषे किंच नाकम्-इति । आह-किमुक्तं भवति । अमुमेव लोकं-पुर्लोकं जग्मुषे-गतवतो न किंचन किंचिदकं नासुसुमित्यर्थः । कि 10 कारणम् । य एव हि पुण्यकृतो भवन्ति त एव हि तत्र गच्छन्ति न च पुण्यकृतां दुःखेन भवितुं न्याय्यम् ॥

गौरादित्यो भवति । आह-कस्मात् । उच्यते-गमयति ह्यसौ रसानात्मानं प्रति उपक्षयं वा गमयति । किं च गच्छत्यन्तरिक्षे स एवात्पता ॥

अथ द्यौः कस्माद् गौरिति । उच्यते-यत् यस्मादित्यं द्यौः प्रपिण्या अधि- 15 उपरि दूरमप्यानं गता भवति । किं च यत्-यस्मात् च अस्यां ज्योतीषि-प्रहनक्षप्रतारकादीनि गच्छन्ति तस्माद्गौः ॥

विष्टवादित्यो भवति । आह-कस्मात् । उच्यते-आभिसुख्येन हि एष रसान् भौमानान्तरिक्षांश्च आविष्टः-प्रविष्टो रश्मिभिरादाद्युम् । किंचामिसुख्येन आविष्टो भासं ज्योतिषां प्रहार्दानाम् । अपवा अपमेवाभिसुख्येन आविष्टो भसिति 20 वा-धर्वतो ह्येव सदीप्तो भवति ॥

1. a. b. d. m. उच्यते नेता भासां ज्योतिषां । नेता धर्मो भासां सर्वांश्च दिक्षु etc.
 B. a. b. d. m. वंप्रम्यते for वंप्रमीति. 5 a. b. d. m. read प्रतिषिध्यते for प्रतिषिध्येत and a. b. d. m. add आह before किमिति; a. d. किमिदं for किमिति.
 7. m. adds द्यौः after अपुं. 9. a. b. d. m. omit लोक before दुर्लोकम्.
 a. b. d. न किंचन नाकं किंचिन्नासुमित्यर्थः; m. किं च नाकं किंचिन्नासुमित्यर्थः;
 b. किंच किंचिद् नाकं नासुमित्यर्थः; the reading given above is conjectural from all these. 14. a. b. d. omit स्य; b. reads गौः for द्यौः of a. b. d. m. 18. a. d. विष्टः for आविष्टः. 18-9. a. d. विष्टः for आविष्टः and a. b. d. m. addे प्रविष्टो after it and before माद्य.

अथ द्यौः कस्माद्विद्यविति । उच्यते—इयमपि हि आविष्टा ज्योतिर्भिः म्द-
नक्षत्रादिभिर्वै चान्ये पुण्यकृतस्तैश्च तस्माद्विद्यविति ॥

नभ आदित्यो भवति । आह—कस्मात् । उच्यते—नेता ह्येष भासां सर्वाद्यु
दिभ्यु ज्योतिषां च प्रणयः व्याख्यातमेतत् । अपि वा भन एव स्याद्वि-
परीतः । भनः—मासनः सन्नभ इत्युक्तो विपर्ययेण । न न भातीति वा । 5
न न भाति भात्येवेति नमः ॥

“एतेन द्यौर्व्याख्याता” षापि ह्यादित्यवन्नेत्रौ भासामित्यादि योज्यम् ॥ १४ ॥

रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश रश्मिर्मननात्तेषामादितः साधारणानि
पञ्चश्वरश्मिभिः ॥

दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ । दिशः कस्मादिशतेरासदनादपि द्वाभ्य-10
शनात् । तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य नाम भवति
काष्ठा दिशो भवन्ति क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति काष्ठा उपदिशो
भवन्तीतिरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्त्यादित्योपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा
स्थितो भवत्याज्यन्तोपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थितो भवत्यापोपि
काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति स्यावराणाम् ॥ १५ ॥ 15

आदित्यसंबन्धेनैव रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश । रश्मिर्मननात् उद-
कस्याशानां वा । तेषां पञ्च यान्यादितस्तानि साधारणानि अश्वरश्मिभिः ।
कृतमानि पुनस्तानि । “खेदयः किरणाः”—इत्येवमादीनि । खे दयन्ते—खे गच्छन्तीति
खेदयः । किरणा विशिष्टा भवन्ति ॥

1. a. b. d. m. add आह before अथ द्यौः. 2. d. ये षण्ये for ये षण्ये;
m. सुपुण्य° for पुण्य°. 5. m. omits न न भातीति वा. 7. m. omits हि.
d. इत्येवमादि. 11. B. C. D. R. add नाम after सत्त्वस्य, Bi. omits it.
15. A. Bi. conclude II. v. 1. after स्यावराणाम्. 18. a. b. d. read
दयन्ति for दयन्ते. 19. a. b. d. m. add ते ऽपि after किरणाः.

दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ । आदित्योपलक्षणा एव हि दिश इत्यादित्यनामन्यः
 उत्तराणि दिङ्नामानि । कियन्ति पुनस्तानि । अथौ । कानि पुनस्तानि । “आताः आशाः
 उपराः”-इत्येवमादीनि । आता आगता ह्येतास्तं तमर्षं प्रति भवन्ति । आशा अभ्य-
 स्तुवते ह्येताः सर्वमेव यदस्ति किञ्चित् । उपराः सर्वमेव ह्येता उपगम्य रता भवन्ती-
 5 सुपराः ॥

आह-दिशः कस्मात् । दिशातेरतिसर्जनार्थस्य । अतिघञ्यन्ते त्वासु हविरादीनि
 देवतानाम् । अथवा आसद्नात् तं तमर्षं प्रत्येता आसमा भवन्ति अपि धाम्य-
 दानात् । अभ्यस्तुवते ह्येतास्तं तमर्षम् ॥

तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य भवति । तत्र तस्मिन्नष्टके दिङ्-
 10 नामगणे काष्ठा इत्येतन्नामानेकस्यापि सत्त्वस्य भवति । तत्रया-काष्ठा दिशो भवन्ति ।
 आह-किं कारणमिति । उच्यते क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति क्रान्त्वा ह्येतास्तं तमर्षं
 प्रति गत्वा स्थिता भवन्ति न हि तदस्ति यत्रेमा न सन्ति । काष्ठा उपदिशो
 भवन्ति । इतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । ता अपि हीतरेतरं क्रान्त्वा
 दिग्भिः शकं स्थिता भवन्ति । आदित्योपि काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा स्थितो
 15 भवति । असावपि स्वस्थानं क्रान्त्वा गत्वा स्थितो भवति । आज्यन्तोपि
 काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थितो भवति । आज्यन्तोपि शरपथान्तः काष्ठोच्यते
 असावपि सप्रदेशं क्रान्त्वा गत्वा स्थितो भवति । कापोपि काष्ठा उच्यन्ते ।
 ता पुनर्द्रव्यः-स्यावराथास्यावराथ । तत्र क्रान्त्वा-गत्वा जलाशयमेताः स्थिता

1. a d. m. read एव for एते of b; b. reads इव. m. omits हि. 2. m. omits अष्टौ कानि पुनस्तानि. 4. a. b d. m. मावत् for यत्; a b. d m. उपगम्य, b. उपगम्य 6. m. अतिघञ्यते for अतिघञ्यन्ते 8. a. d. add प्रति after ते तमर्षम् 9-10 b m add नाम after सत्त्वस्य b; omits तत्र तस्मिन्नष्टके दिङ्नामागणे काष्ठा इत्येतन्नामानेकस्यापि सत्त्वस्य भवति, read by a b d. m. before तत्रया. 11. a. d. omit क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति. 12. a. b. d. m. एतेता for यत्रेमा. 13. a. d. omit इतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति. 14. a. d. omit क्रान्त्वा स्थितो भवति. 15. b adds च after असावपि; d. reads संशयत् for स्वस्थानम्. b. omits गत्वा. 16. d. omits the धर्तृक. m. omits कृत्वा स्थितो भवति. 18. m. ह्यो for ह्य; b. omits गत्वा.

भवन्तीति स्यावराणां काष्ठात्वम् । अस्यावराणां पुनः कामन्ते चैताः । न ह्यविद्व
तिष्ठन्तीति काष्ठा भेष्या आपः ॥ १५ ॥

मन्त्रोपि चैतस्मिन्नेवायं भवति—

“ अतिष्ठन्तीनामनियेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निष्पं विचरन्त्यापो दीर्घं तम् आशयदिन्द्रशत्रुः ” ॥ 5

अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्यावराणां काष्ठानां मध्ये नि-
हितं शरीरं मेघः । शरीरं शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा । वृत्रस्य निष्पं
निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदा-
शेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुः ।
तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्त्याप्त्रोसुर इत्यैतिहासिका अपां च 10
ज्योतिषश्च मिथीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा
भवन्त्यद्विवन्तु सलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च विवृद्ध्या शरीरस्य स्रो-
तांसि निवारयांचकार तस्मिन्हते प्रसस्यन्दिर आपस्तदभिवादिन्ये-
पर्मवति ॥ १६ ॥

1. a. b. d. m. कामन्तेचैता. for कामन्ते चैता. 2. d. भेष्या, all others भेष्या.
We have followed d. above, as its reading suits the context better.
7. A. B. C. read भेषः शरीरं शरीरं शृणातेः. D. agrees with the text of
Bi. which has only one शरीरं. Bi. gives another variant as भेषशरीरं शृणातेः;
A. omits निष्पं before निर्णाम. 8. A. reads राशयदाशयते. 10. A.
omits त्वाप्त्रोसुर इत्यैतिहासिकाः. 13. B. C. D. R. read प्रसस्यन्दिर; Bi.
प्रसस्यन्दिर. 14. A. Bi conclude II. v. 2. after भवति.

अतिष्ठन्तीनामिति । हिरण्यस्वरूपेयमार्गम् दास्यतीति च । त्रिष्टुमावेते ।
 अशिक्षेमे निष्केवल्यं नाम शब्दं तत्र निविद्वानीयमेतत् सूक्तम् । तत्र द्वे अपि शस्येते ।
 न त्रिष्टुनीत्यतिष्ठन्त्यः । तासां अतिष्ठन्तीनां मेधोदरान्तर्गतानामेषाम् । ता हि मेधे
 गच्छति गच्छन्त्येव तदाधारत्वात् । अनिवेशनानामनिविशमानानां न हि ताः
 5 अविशिविशन्ते यावन्नलाशयं नाप्नुवन्ति । तासां मेवंविधानां काष्ठानां मध्ये-
 षस्मिन्नान्तं बाह्यतो मेपाश्रयं निहितप्रवस्थाश्रितं धात्रा शरीरमाश्रित्य अपस्तासामेव
 युतये । ताः पुनरापस्तस्य वृषस्य मेपस्य निष्यं निर्णामं येनाशौ भीचेर्नमति
 सं प्रदेशं विजानन्ति इव । यदस्तेन प्रदेशेन विचरन्ति प्रचरन्ति निप्रानुशरिष्यो
 हि ताः । असावपि वृषस्तासु प्रसरन्तीषु तद्व्यकरणनियोगं चिद्वीर्युः स्वर्गपरिविष्टरूपा
 0 दीर्घं तमः । स हि तमः सतस्र एव धूमादिप्रभवत्वात् । यावन्तं प्रदेशं निप्रमनु-
 सरन्त्यो मेपस्य ताः सूता भवन्ति निपिन्यन्त्यस्ततो बहुतरमसौ वर्षेने तदवच्छन्त्या
 एवं दीर्घं तम आतत्य आशपदाद्येत इत्यर्थः । कः पुनरेवमाशयत् । इन्द्रशत्रुः
 इति समस्तार्थः ॥

अयेक्यदनिरुक्तम् ।-शरीरं शृणातेहि कार्यस्य । हिंस्यते हि तत् । शम्नातेर्था
 5 हिंसायस्य । दीर्घं द्राघतेः वदपर्यस्य । वृद्धं हि तद्ववति । तपस्तनोतेः । तेन हि

2. m. omits एतन् before सूक्तम् and reads सस्यते for सस्येते, a. b. d. add
 एते after तत्र and read सन् सूक्त for एतत् सूक्तम् 3. b. reads मेधोदरगतानाम्.
 4. a. d. अनिवेशमानानाम् for अनिवेशनानाम् 6. m. अविशिवानाम् for अवशिष्टानाम्
 read by others. The reading of m. perhaps brings out the sense of
 काष्ठानां better; m. आश्रय for आश्रय, not good; b. आप for अपः 7. a.
 b. d. omit आप; a. d. read मेपस्य वृषस्य. b. m. omits तस्य after आपः; d.
 यत्राशौ for येनाशौ and m. सः for तम् 9. a. b. d. m. प्रसरन्तीषु for प्रसरन्तीषु
 of bi; a. b. d. m. प्रकरण for प्रकरण of br. 10. a. d. तमः सतस्रः; bi.
 m. तमः शत्रु एव 11. b. d. ताः सूता; m. ताः सूता, br. ताः सूताः; m. निपिन्य-
 न्यन्ततो for निपिन्यन्त्यस्ततो. 12. a. d. आतत्य; m. आतत; bi. आतत्य.
 13. m. omits इति. 14. a. d. m. add एव after विनापस्य. 15. a. d.
 add हि after वदप.

5-7 तासांमेवं.....तासांमेव युतये ; Durga appears to put a very
 tortuous construction on the words of Yāska here. This sentence is,
 however, the most unsatisfactory, and makes hardly any reasonable
 sense.

सर्वमेव ततं भवति । आ शपत् आह्नूर्वस्य शीतेः । इन्द्रशत्रुः इन्द्रोस्य शपयिता वा-इन्तेत्यर्थः श्वातयिता वा-इन्तेव । घालन्त्यत्वमयैकत्वम् ॥

इह मन्त्रे एव इत्येतच्छ्रुतं तदेतन्नैगमानुप्रसक्तं विचार्यते इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः । आह-को वृषः । उच्यते-मेघ इति नैरुक्ताः त्वाष्ट्रोसुर इत्यैतिहासिकाः । निरुक्तमधीयते विदुश्च ये ते नैरुक्ताः । आह-यदि मेघो वृत्रो य एव मन्त्रेषु संग्रहः 5 ध्रुयते तत्र कः समाधिरिति । उच्यते-अपां च ज्योतिषश्च मिथ्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति । अपां च मेघो-दरान्तर्गतानां ज्योतिषश्च वैपुतस्योद्भूतवृत्तेर्मिथ्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तेन हि वैपुतेन ज्योतिषा वाद्योवेष्टेन इन्द्राद्येनोपताप्यमाना आपः प्रस्यन्दन्ते-वर्ष-भावाय कल्पन्ते । तत्र एवं सत्युदकतेजसोरितरेतरप्रतिद्वन्द्वभूतयोर्होपमार्थेन रूपकल्प-10 नया युद्धवर्णा भवन्तीति युद्धे रूपकाणीत्यर्थः । न ह्यत्र ययामूत् सुदमस्ति न होन्द्रस्य शत्रवः केचन सन्ति । मन्त्रोपि चैतस्मिन्नर्थेति नेन्द्रस्य शत्रवः—

“ यद्वरस्तन्वां वावृधानो बलानीन्द्र प्रभुवाणो जनेषु ।

मायेत्सा ते यानि सुदान्याहुर्नाच शत्रुं न नु पुरा विवित्से ॥”

वामदेवपुत्रस्य बृहदुक्थस्याश्वम् । त्रिष्टुप् । व्युदस्याष्टमेहनि निष्केवत्ये शस्यते । 15 यत् अचरः त्वं नानाप्रचारं तन्वा वावृधानः-शरीरेण विप्रह्वान् भूत्वा वावृधानः-

2. a. b. d. इन्तेव; m. इन्तेव; bi. इन्ता वा. a. b. d. omit वा after श्वातयिता. 3. a. b. d. m. तदेव तन्नैगमानुप्रसक्तं, bi. तदेतन्नैगमानुप्रसक्तम्. 4. a. d. add तन् before को. b. m. add इति after वृषः. 5. bi. omits विदुश्च ये ते after अधी-यते read by a. b. d. m.; m. पयु for पय. bi. reads यय after इन्तेषु; a. d. omit it, m. reads तत्र instead. m. संग्रहः for संग्रहे of bi. 6 a. b. d. तत्र तत्र for तत्र. 9. bi. उपताप्यमाना. a. b. d. उपतान्यमाना, m. उपदप्यमाना; m. प्रस्यन्दन्ते for प्रस्यन्दते of bi. 10. a. b. d. कल्पन्ते for कल्प्यन्ते of bi. 11. a. d. युद्धरूप° for युद्धे रूप°. 15. a. वृत्रुत्तप्य° for वृत्रुत्तप°.

6. ध्रुयते-Cf. Ait. Br. XII. 9. The verses celebrating this are too many to refer to.

14. The quot. is RS. X. 54. 2.

पुनः पुनर्वर्धमानः । कथं पुनरचरः । बलानीन्द्र प्रभुवाणो जनेषु । बलानि-क्षात्मी-
यानि वीर्याणि हे इन्द्र प्रभुवाणः इव-प्रकथयन्निव । क । जनेषु । किं त्वं तथैव । न ।
मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुः । यानि युद्धान्याहुरेतिहायिका नानारूपाभ्युप्रदर्शयन्तः
सा अयि च ते-तव माया इत् मायैव । किं कारणम् । नाय शत्रुस्तवास्ति प्रत्यनीकभूतः
5 न तु पुरा-नापि पुरा कथिदासीत् । यावद्दोर्य किञ्चित्-कथिदास्ति सर्वं तत्त्वमेव ।
“ वीर्यं वै प्राणो वीर्यमिन्द्र इति ह विश्रायते ” । कृ ते शत्रुयै न साकं युयोधिष ।
एतत्त्वमपि क्वित्ते-वेत्येव न केवलमहमेवेत्यभिप्रायः । एवमेतस्मिन्मन्त्रे माया-
मात्रमेव युद्धमिति श्रूयते । विश्रायते च “ तदाहुर्नैतदस्ति यद्वासाुरमिति ” ।
तस्मात्साधूकम् अपां च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते
10 तत्रोपमायै न युद्धवर्णा भवन्ति ॥

आह-किं वृत्रवदेव युद्ध-रूपाणि भवन्ति । नेत्युच्यते-अद्विवन्तु सखु मन्त्रवर्णा
ब्राह्मणवादाश्च । वृत्रवदः समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । वृत्रवचाहिवद्येति मन्त्रवर्णा मन्त्र-

- 1 *b*. कथमूत्रम् for कथम्. 2. *a*. adds प्रपथन्निव, *a b d. m.* प्रकथयन्निव,
after प्रभुवाण इव. *b*: does not read it. 3. *a. b. d. m.* add after
युद्धान्याहु-माया सा तव वेधर्षयोमातया वाप्यथा वा मयापि । न ते तव निररूपं एकं
[*b m.* omit] अवभृत्तमस्तीत्यभिप्रायः । *a b d. m.* read यानि च यानि and *m* यानि
च यु^० for यानि यु^० of *b*. 4. *a. b d. m.* omit ते; *a. b. d. m.* omit माया
इत्. 5. *d.* omits क्वित्; *m.* reads वर्णम् for वीर्यं; *a. b.* omit तव. 6. *bs.*
d. युद्धवेपा for युयोधिष. 7. *a b. d.* add च after पतत् and omit एव
after अहम्; *m.* अहंहीत्य^० for अहमेवेत्य^० of *b*. 8. *b. m.* तस्मादाहु for तदाहु-
मायामात्रमेव for एवमेतन्मन्त्रे मायात्वमेव of *b*. 9. *a. b. d. m.* एतस्मिन्मन्त्रे
य *a d* read वर्ष and *b*. वर्षकर्म before जायते, Jivānanda's edition has
neither. 11. *a. b d. m.* युद्धरूपाणि for रूपाणि of *bi*. 12. *a. d.*
read वृत्रवदः; *m.* च, *bs.* च, before समुच्चयार्थो; *a b d. m.* add मन्त्रलिङ्गानि
after मन्त्रवर्णा, *bi.* omits it.

6 विश्रायते-Ast.-Br. ?

8. विश्रायते च ?

लिङ्गानि प्राङ्मणवादाथ शासान्तरेषु भवन्ति तदप्युपेक्षितव्यम् । तस्मिन्महिषाख्ये मेघे हते प्रसस्पन्दिरे प्रस्यन्दितवत्य आपः ।

तदभियादिनी एषग्भवति । तदभिनादिन्येषा तस्यार्थस्याभिमुख्येन वादिनी एषा ऋग्भवति ॥ १६ ॥

“ दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।
अपां विलमपिहितं यदासीदृत्रं जगन्त्या अप तद्ववार ॥ ” 5

दासपत्नीर्दासाधिपत्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यद्विगोपा अतिष्ठन्नदिना गुताः । अदिरयनादेत्यन्तरिक्षेयमपीतरोहिरेतस्मादेव निर्हसितोपसर्ग आहन्तीति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिर्य-
णिग्भवति पणिः पणनादणिक् पण्यं नेनेक्ति । अपां विलमपिहितं 10
यदासीत् । विलं भरं भवति विभर्तेदृत्रं जग्निवानपववार तद्दृष्टो
वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा । यद्वृणोत्तद्दृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ।
यदवर्तत तद्दृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्धत तद्दृत्रस्य वृत्रत्व-
मिति विज्ञायते ॥ १७ ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निति । दासपत्नीरापः । अहिगोपा मेघगोपा 15
अतिष्ठन्नस्मितवत्यो निरुद्धास्ता दासपत्नीरापः । यथा केनचित्पणिना पणिजा

1. a. b. d. m. शाखान्तरेषु, bi. शाखान्ते a. b. d. m. तस्मिन्महिषाख्ये for तस्मि-
न्महिषाख्ये of bi. 2. a. b. d. m. add प्रस्यन्दितवत्यः after प्रसस्पन्दिरे, h.
omits it. 3. bi. तदभियादिनी एषा and omits the following up to ऋग्भवति
in the next sentence. 14. A. Bi. conclude II. v. 3. after विज्ञायते.
15. bi. दासपत्नीति । अपां यद् विलं निर्गम्यारं for दासपत्नीरहिगोपा etc. to
निर्गम्यारम्.

कस्मिंश्चिद्विधान्तरे विकृत्यार्थं गावो निरुद्धास्तिष्ठेद्युवेव स्थितवत्यस्ताः पुनरेव निरुद्धाः
सृत्यस्तेन मेधेन । तासां प्रपां बिलं निर्गमनद्वारमपिहितमासीत् तेन मेधेन तत्
यदा इन्द्रस्तं वृत्रं मेधं जघन्वान् निजीप्रवानहन् हस्ता च अपघ्नवापा-
पाघ्नवान् । अथ तदा तस्मिन्निहतेपावृते च द्वारे ता आपः प्रसस्यग्दिरे वर्षभावेनेति
५ समस्तार्थः ।

- अथैकपदनिहत्कम् ।—दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो । दासः कर्मकरस्तं हि ता अधि-
ष्टाय पान्ति रक्षन्ति । स हि कर्मणा धान्तस्तासु पीतासु विभ्रान्त आप्यायितो
भवति । विग्रहप्रसक्तं निरुच्यते—दासां दस्यतेः । स हि उपदासयति—उपक्षयति
कृत्यादीनि कर्माणि । अहिगोपाः अहिना गुप्ताः । अहिः कस्मात् । उच्यते—
10 अघनात् । एति ह्यसौ अन्तरिक्षे । शब्दसामान्यानिरुच्यते—अघ्नपीतरौहिः—
सर्पः एतस्मादेव । असावपि हि एति । अथवा निन्द्वंसितोपसर्गः स्यात् ।
कथम् । आहन्ति—असौ भोगेनेत्यादि । आहूर्पूर्वस्य हन्तेः । स पुनरयमुपसर्गं
निहस्य हस्वं कृत्या अहिरुच्यते । पणिर्वणिग्भवति—इति पर्यायेण तत्त्ववचनम् ।
पणिः पणनात् पणिति ह्यसौ व्यवहारं करोति । पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते—घणिक्
15 पण्यं घणिको यद्द्वयं तत्पण्यं तदसौ नेनेकि—नित्यकालं, घृचीकरोति मूल्याहं स्या-
दिति । बिलं भरं भवति विभर्तेर्धातोः भृत्ं हि तद्बुद्धकादिभिः । घृत्रो घृणोतेर्वा
घर्ततेर्वा वर्धतेर्वा—इत्येषां धातूनामभ्यतमस्य । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति—
यदघ्नोत् अन्तरिक्षमुदकं वा मदावात् तद्घृत्रस्य घृत्रत्वमिति एवं ब्राह्मणेपि विज्ञा-
यते विशार्यमाणे हायते । अथवा घदवर्तत इन्द्रेण ह्यो वृत्रो मेघोपां बिलेपावृते-
20 पो वृष्टिभावेनावर्तयत्प्रावर्तयत् तद्घृत्रस्य घृत्रत्वम् । अथवा यत् अपवर्धन असावति-
मात्रप्रमाणं तद्घृत्रस्य घृत्रत्वं स्यादिति ॥ १७ ॥

3. a b d m. मेघं इत् for वृत्रं मेघम्; a b d. m. omit अपघ्नवात्; d. अहन्, m.
अहनत्, b. अहत 4 a. d. सस्यग्दिरे, b. m. प्रसस्य°, b. प्रस्य°. 8. a. b d.
भवति, j. भवन्ति; a. b d. उपक्षयति, b. उपक्षयति. 12. m. उपसर्गा for उपसर्गम्.
13. b omits निहस्य 14 b d, पणति, b. पणिति. 16. a. reads श्रियते for भृत्म्.
17. b. m. इत्येतेषां for इत्येषाम्. 18. b. ब्राह्मणोपि for ब्राह्मणोपि of a b, d m.
19. b. विशार्यमाणो for विशार्यमाणे of a b, d m; b. m. add after यदवर्तत and
before इन्द्रेण हन्ते. 1—तद्बुद्धस्य घृत्रत्वमिति । तदा इन्द्रस्युपवर्धयेत्यनेनात्म्यमान सोमो
यदगुरुरूपेण [m. ज] वर्तत [m. ते] [m. जयवा] यदवर्तयत् ।

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः । रात्रिः करमात्परमयति भूतानि
नक्तंचारीण्युपरमयतीतराणि धुषीकरोति रातेर्वा स्यादानकर्मणः प्रदी-
यन्तेस्यामवश्यायाः ॥

उपोनामान्युत्तराणि षोडश । उपाः कस्माद्दृच्छतीति सत्या रात्रे-
रपरः कालस्तरया एषा भवति ॥ १८ ॥

“ काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य भवति ” इत्यत आरभ्य दिह्नामप्रसक्ता-
नुप्रसक्तमुक्तम् । प्रकृतमिदानीमुच्यते—रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः ।
रात्रेर्नामानि रात्रिनामानि । उत्तराणि इति प्रकृतेभ्यो दिह्नामभ्यः ।
तमःसतत्त्वा हि रात्रिरतस्य च तमसो दिक्षेवारमलाभो भवत्यतो दिह्-
नामभ्य उत्तराणि रात्रिनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । त्रयोविंशतिः । 10
श्रीणि च विंशतिश्च त्रयोविंशतिः । कृतमानि पुनस्तानि । “ श्यावा क्षपा शर्वरी ”—
इत्येवमादीनि । श्याववर्णा हि रात्रिरिति श्यावी । स्यैः स्यैः कर्मभिरहनि क्षीणान्प्राणिन
इयं स्वप्नेन पातीति क्षपा । अस्यो हि गुप्ताः पुनर्नवा इय प्राणिनः प्रातश्चरिष्यन्ति ।
कारणमस्यां स्वापार्थं त्रियत इति शर्वरी । इत्येवमादि सर्वत्र योग्यम् ।

आह—रात्रिः करमादिति । उच्यते—इयं व्यागच्छन्ती प्रकृतेण रमयति । 16
कानि । भूतानि नक्तंचारीणि-विशान्वादीनि । तानि हि विगतेहनि रात्र्यागुप-
स्थितायां प्राप्तेषु विहाररामय इति प्रकृतेण रमन्ते । उपरमयतीतराणि धुषी-
करोति इतराण्यपि दिवाचारीणि सेवोपरमयति । तस्यां गुपस्थितायां दिवाचाराणि
भूतानि मनुष्यादीनि इतिकर्तव्यताभ्य उपरमन्ति । उपरम्य च स्थिरीभवन्ति निरासाय ।
रातेर्वा स्यादानकर्मणो-दानार्थस्य । आह-किमस्यां प्रदीयते । उच्यते—प्रदी- 20

4. B. O. D. read षोडश for षोडश. 5. A. B. conclude II. vi. 1.
alter भवति 7. b. m. add इदम् before उक्तम् 8. a. d. omit रात्रिनामानि.
9. bi. तम सतत्त्वा for तम सतत्त्वा of a. b. d. m. 11. m. omits श्रीणि च
विंशतिश्च त्रयोविंशतिः. 12. m. श्याववर्णाणि for श्याववर्णा हि. 16. a. d.
नक्तंचारीणि for नक्तंचारीणि; a. d. read तानिहि for तानि हि

1. For काष्ठा इत्ये^० etc. Vide Supra II. 15.

12. For श्यावी क्षपा etc. Vide Nigh. I. 7.

घन्तेस्यामवश्यायाः । अवश्यमायन्तीत्यवश्यायास्तुपारा इत्यर्थः । ते हि रात्रौ निपतन्ति ॥

उपोनामान्युत्तराणि षोडश । उपसो नामानि । रात्रेरेव ह्यपरः कालः उप-
जाह्यो भवतीति रात्रिनामभ्य उत्तराणि उपोनामानि । कियन्ति पुनस्तानि ।
५ षोडश षट् च दश च षोडश । कतमानि पुनस्तानि । “ विभावरुं सूनरी ”-इत्ये-
वमादीनि । विविधामियं मासं वृणोतीति विभावरी । शोभनं नराणामस्यामुत्पान
भवतीति सूनरी । इत्येवमादि निर्बचनं योज्यम् ।

आह-उषाः कस्मादिति । उच्यते-उच्छतीति सत्याः । उच्छी विवासे ।
विवासयति हीयं तमांसि तस्मादुच्छतीत्येवमस्या एतीरिन्कर्मणि सत्याः कर्तारि
10 कारके उषा इत्येतदभिधानं भवति । आह-का पुनरियमुषा इति । उच्यते-रात्रेरपरः
कालः स उषा इत्युच्यते । आह-कथमेतदुच्यते रात्रेरपरः काल उषा इति ।
उच्यते-तस्या उपसो राज्यपरकालत्वे एषा निर्वाचिका ऋग् भवति ॥ १८ ॥

“ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमच्चित्रं प्रकेतो अंजनिष्ट विध्वां ।
यथा प्रसूता सवितुः सबायं एवा राज्युषसे धोनिमारैक् ॥ ”

15 इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमच्चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट
विमूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाप रात्रिरादित्यस्यैवं राज्युषसे
योनिमरिचत्स्थानम् । स्त्रीयोनिरभियुत एनां गर्भः । तस्या एषापरा
भवति ॥ १९ ॥

1. a. d. add विपुषः before दुपारा . 5. a. d. omit षोडश after च 6. d.
विविध for विविषा 8 a d omit इति after कस्मात्, b m. omit इति उच्यते
10. b. add मास after कारके 11. a d गम्यते for उच्यते, b adds स after
कालः; m. एतद् for एतद् 12. b. राज्यपरकालत्वे । एषा निर्वाचिका for the
reading given above of a. b. d m 18. A. B. conclude II. vi. 2.
after मवति

5. For विभावरी, सूनरी etc. Vide Nigh I. 8.

8. उच्छी-वा० पा०-म्वादि (216)

14. The quot. is Rs. I. 113. 1.

इदं श्रेष्ठमिति । आह्निसस्य कुत्सस्येयमार्यम् । उत्तरा च । उभे अपि त्रिष्टु-
 भावेते । प्रातर्लुवाकाशिनयोः शस्येते । इदम्-उषोलक्षणं ज्योति श्रेष्ठमादित्या-
 दीनां ज्योतिषामिति निर्धारणे पृष्ठी । आदित्यो हि तापकः प्रकाशकश्च । चन्द्रमा
 अन्वतिशीतः प्रकाशकश्च । इदं पुनर्नास्त्युष्णं नातिशीतं प्रकाशकं च । इत्येवमादित्या-
 दीनामिदमेव श्रेष्ठम् । आगात्-आगमत्-आगच्छतीत्यर्थः । चित्रं-वायनीयं पूज- 5
 नीयं वा श्रेष्ठत्वादेव । प्रकेतः-प्रकेतनं-प्रज्ञाततममजनिष्ट-जातमित्यर्थः । जातं
 सदागच्छति सर्वासु दिक्षु । विभ्वा-विभूततममिदमतिमद्दत्त्वादिभूततमं-विस्तीर्ण-
 तममितराणि परिच्छिन्नतराणि ज्योतीष्वपेक्ष्य । किं च यथा प्रसूता प्रक्षेपेण सूता
 प्रसवमनुग्राहता । सूतिशब्दः प्रसवार्यः । रात्रिः सवितुः-आदित्यस्य सवाय-
 प्रसवाय आदित्योत्कृष्टे देसे जायते । एवमेव रात्री रात्रिरुपसो जन्मार्थं योनिं 10
 स्थानमवकाशमुषस्य अत्मलाभाय आरैक्-अरिचत्-आरेचयति-ददातीत्यर्थः ।
 यथोषा आदित्यस्य जन्मतो हेतुस्तदनन्तरजन्मत्वादेवं रात्रिरुपसो जन्मतो हेतुः ।
 इत्येवमस्यामृचि रात्रेरेवापरः काल उपःसंगित इति गम्यते । स्थानं योनिशब्दे-
 नोच्यते । यदि यस्मिन्निर्घायते तत्तेन साकं युगं भवति मिथीभूतमित्यर्थः । इयमग्नी-
 तरा-स्त्रीयोनिः एतस्मादेव । किं कारणम् अभियुतो हि गर्भ एनां भवति- 15
 आमिथीभूत इत्यर्थः । पूर्वत्र-"अयमग्नीतरसो योनिः एतस्मादेव । परियुतो भवति "

1. *m.* reads आह्निसस्य^० for आह्निसस्य, and omits उत्तरा च 2. *b.* adds
 शब्दयोः before शस्येते. *rs.* reads शस्यते, *a d.* add च after इदम् 3. *a.*
 omits प्रकाशक. to नानिर्घायत्; *b. d m.* add and *a. b.* omit च after first
 प्रकाशकः and *a. d m.* अन्वतिशीतः for अथ निशीतः of *bi.* 5. *a. b. d. m.*
 omit आगमत् 6. *a b. d rs.* add दर्शनीयम् after पूजनीयम् and omit प्रकेत;
a. b. d. m. add प्रकाशकम् after प्रज्ञाततमम्; *m.* जातं सत् for जातं भत्-
 8 *m.* प्रसूता for सूता. 9. *a. b d m.* omit सवितुः; *a b d. m.* omit सवाय-
 10 *a. b. d. m.* omit रात्री. *b d. m.* add अपि after उपस. 11. *a.* उपस
 लाभाय, *b.* उपसः आत्मलाभाय, *d. m.* उपस आत्मलाभाय, *bi.* उपसे आत्मला^०; *a. b.*
d. m. omit अरिपत्. 13 *bi* रात्रेरेव वापः for रात्रेरेवापरः of *a. b. d. m.*; *b.*
 उपःसङ्ग for उपसङ्गत्. 14. *a. d.* निर्घायते, *bi.* निर्घायते, *b. m.* धीपते.
 15. *a. d.* omit from स्त्रीयोनि to परियुतो भवति.

9. सवाय-For the gr. &c. Cf. सायणाचार्य on the verse. (सवाय, रात्री).

16. पूर्वत्र-Vide Supra II. 8.

इति परिवचनक्रियामामान्येन निरुक्तो योनिशब्दः । इह पुनः षभिद्युत एतां गर्भं इति मिथीभावसामान्येन । उभयलिङ्गत्व वास्योपदर्शितम्-इह स्त्रीलिङ्गं तत्र पुलिङ्गमिति । तस्या उद्वल एषा अपरा ऋग् भवति-अस्यैवार्थस्य दृढतायै रात्रे-
रपरः काल उथा उच्यत इति ॥ १९ ॥

5 “ रुद्राद्वत्सा रुद्राती श्वेत्यागादारैंगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानबन्धु अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिन्वाने ॥ ”

रुद्राद्वत्सा सूर्यवत्सा रुद्रादिति वर्णनाम रोचतेर्ग्वलतिकर्मणः ।
सूर्यमस्या वत्समाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा । रुद्राती श्वेत्यागात् । श्वेत्या
श्वेततेररिचत्कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः । कृष्णं कृष्यतेर्नि-
10 कृष्टो वर्णः । अथैने संस्तौति समानबन्धु समानबन्धने अमृते अमरण-
धर्माणावनूची अनूच्यायितीतरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एव
द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादाभि-
नाने आमिन्वाने अन्योन्यस्याघातम् कुर्वाणे ॥

अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश । अहः कस्माद्दृषाहरन्त्यस्मिन्कर्माणि ।

15 तस्यैप निपातो भवति वैश्वानरीयायामृचि ॥ २० ॥

रुद्राद्वत्सेति । रुद्राद्वत्सा रोचिष्णुवत्सा । सूर्यो हि रोचिष्णुस्तं सूर्यमस्या वत्स-
माह मन्त्रद्वक् । साहचर्यात् । मावसहचरो हि वत्सो भवति । अयमपि चानयो-

1. m. omits इह, a. अमिद्युतं for अमिद्युतः. 2. m. °पदमित्यम् for °पदमितम्
11 B. C. D R. m. add अनूच्या after अनूची B1 omits it. Durga also
takes no notice of it. 12 B. C. D R. m. add सह after तथा, B1. omits
it 13 B. C. D. R. m. add आमिन्वाने after आमिन्वाने; B1. omits it.
15 A B1. conclude II. vi. 3. after ऋचि 16. a omits रुद्राद्वत्सेति; a. b.
d m. omit सूर्यम् 17. b. omits हि before वत्सो

यसा सह चरतीत्येवस्मात्सामान्याद्द्रव्य उच्यते । रसहरणाद्वा । यथा हि मातुरूपसः
 क्षीरादस्यस्य रसस्याद्वर्ता भवति वत्स एवमेशेष्यौषधिकानामवश्यायाह्वानां रवानामा-
 वर्ता भवति रश्मिभिरित्येवस्मात्सामान्याद्द्रव्यत्वम् । रुशती-रोचनशीलारमनापि ।
 श्वेत्या श्वेततेर्घातोः । श्वेतो वर्ण इत्यस्यां सा श्वेत्या-श्वेतवर्णेत्यर्थः । सा चैव लक्षणा
 उपाः-सा आगाद्वागच्छति । आगतायाश्च तस्याः आरैकरिचदारेचयति । 5
 कृष्णा-कृष्णवर्णा रात्रिः । क्षिमावेचयति । सदनानि-स्थानानि । अस्या
 उपसः । येष्वियमुपाः स्थानेष्वगता सत्परासीदनि तान्यारेचयति रात्रिः । एवं तावदय-
 मर्धचो राष्ट्रुपसोर्विभक्तस्तुतिः । अथ अनेनोत्तरार्धचैव एते राष्ट्रुपसो संस्तौति ।
 समानयन्धू एते राष्ट्रुपसो समानयन्धने समानमनयोर्वन्धनम् । आदित्युत्प्रेयं
 हस्तमयं प्रति रात्रिर्वेदा-संश्लेष्येदयं प्रत्युपाः । एवं समानयन्धू । अमृते-अघ- 10
 रणधर्माणो ; न हि राष्ट्रुपसो म्रियेते । अनुच्ची इतीतरेतरमभिप्रेत्य । इतरेतरं
 संश्लेष्ये होते । यावा वर्णं चरतः । ते एव राष्ट्रुपसो व्यावी द्योतनादुपा हि
 स्वेन प्रकाशेन द्योतते रात्रिरपि स्वेन तमोवीयेण नक्षत्रगणेन वा स्वमधिष्ठारं प्रति
 द्योतते । एवं हि द्योति द्विवचनम् । अपि वा तृतीयान्तमेकवचनमेतत्स्यात् ।
 योहया व्यावा । “ सद्युक्ते ” तथा सह स्पर्धमाने चरतो-गच्छतः । कथं पुन- 15
 धरतः । आमिनाने । आद् अभ्यर्थे । उपा अपि रात्रेरपि आत्मानं निर्दिशति रात्रि-

1. m सहचरीति for सहचरतीति; a. d. add इति after वत्सः. 2 a. d. read
 क्षीराह्यस्यस्य रसस्य वर्ता. 3 a. d. read रोचनेशीला. 4. a.
 d. read चिनोर्जनं श्वेतस्या श्वेतवर्णं त्यर्थः, b. श्वेतोर्जनं इत्यस्यां सा श्वेत्या श्वेतवर्णेत्यर्थः; m.
 श्वेतोर्जा पत्यस्यां असौ श्वेत्या श्वेतवर्णेत्यर्थः, bi. श्वेतोर्जनं पत्यस्यां श्वेतवर्णेत्यर्थः 5-6. a. d.
 all अपि after तस्याः; a. b. d. m. omit अरिचन्द्र and कृष्णा. 7. a. d. read
 येष्वेव for येष्वियं. 8. a. b. d. m. read वत्तरेणार्धचैव for वत्तार्धचैव of b.; a.
 d. omit एते. b. m. read एते. 11. m. इतीतरेरभिप्रेत्य; a. b. d. m. read
 इतरेतरसंश्लेष्ये. 12. d. इति for होते; m. एते for एव. 13. b. m. एवं स्वमधिकारं
 प्रति 14 a. b. d. m. अपवा for अपिवा. 15-16. a. d. m. add च after
 कथम् 16. b. m. add वर्णं रूपं before आमिनाने, j. adds after अभ्यर्थे the
 reference in Nir. V. 7.

15. For 'सद्युक्ते' Vide Pāp. II. 3. 10.

16. For आद् अभ्यर्थे Vide Nir. V. 7. *infra* तोरस्येव एवम मय महस्य । वृदस्येव
 एवमपि महन. इति.

रप्युपसः इतरेतरसंश्रिते हीमे रात्र्युपसी । तस्मादेवमुच्यते-अन्योन्यस्याघ्यात्मं
कुर्वाणे इति ॥

उपःशब्दत्वत्प्रवधारणार्थं प्रसक्तोक्तौ मन्त्राउपवर्णितौ । प्रकृतमिदानीमुच्यते-
अहर्नामान्पुत्तराणि द्वादश । अहो नामानि अहर्नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्य
5 उपोनामभ्यः । उपस एवानन्तरमहर्भवति तस्मादुपोनामभ्य उत्तराण्यहर्नामानि ।
क्रियन्ति पुनस्तानि । द्वादश । द्वे च दश च द्वादश । कानि पुनस्तानि । " वस्तोः शुः
भानुः" -इत्येवमादीनि । वस्ते ज्योतिरेतदिति वस्तोरित्युच्यते । यथेद हि श्रुतं मन्त्रे
तथेवेह समाम्नातम् । शुः-द्योतते ह्येतत् ज्योतिषा । भानुः-भासते ह्येतत् ज्योतिषेत्ये-
वमादि योज्यम् ।

10 आह-अहः कर्त्वात् । उच्यते-उपाहरन्त्यसिन्कर्माणि न हि तथा रात्रा-
वतुतिष्ठन्ति कर्माणि कर्मकरा यथाहन्ति । तस्य-अहः एष निपातो भवति
नैषण्डकवृत्त्या वैश्वानरीयायां-वैश्वानरदेवतायामुचि-14 २. ४

" अहंश्च कृष्णमहरर्जुनं च विवर्तते रजसी वेद्याभिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्योतिषाभिस्तमांसि ॥ "

15 अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्रं आहरर्जुनं विवर्तते रजसी वेद्याभिर्वेदि-
तग्याभिः प्रवृत्तिभिर्वैश्वानरो जायमान इवोद्यन्नादित्यः सर्वेषां ज्यो-
तिषां राजावाहभ्रिर्ज्योतिषा तमांसि ॥

मेघनाथान्युत्तराणि त्रिंशत् । मेघः कर्त्मान्मेहतीति सतः ।
या उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्यतनामभिः । उपर

1. & reads उच्यते for उच्यते 2. & m. omit इति after कुर्वाणे. 3. m.
पवारजत्वं. 4. m. om. प्रवृत्तेषु. 5. & मानु for भानुः; m. इत्येन for ह्येतत्.
10. & m. omit अह 11 m. निपाता भवति. 16. bi. notes variant as
प्रवृत्तिभिः 18. Bi notes variant as मेहमतीति

7 For वस्तो etc. Vide Nigh. I 9.

14. The quot. is Rs. VI. 9. 1.

उपलो मेघो भवत्युपरमन्तेस्मिन्नघ्राण्युपरता आप इति वा तेषामेषा
भवति ॥ २१ ॥

अहःशब्दो हि रात्रिमहश्चोभयमभिघत्ते अतः संदेहपदम् ॥ तस्यैव विभागोऽस्या-
मृच्युपपदविशेषात्पदार्थे-अहश्च-कृष्णमिति । भरद्वाजस्येयमार्थम् । त्रिष्टुप् ।
पृष्ठस्य पठेह्याभिमास्ते शब्दे शस्यते । अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लं चाहरर्जु- 5
नम् । अर्जुनशब्दो हि शुक्लमर्थः । विवर्तते विपर्ययेण वर्तते । रात्रिस्तीता
अहरायातम् । अहरस्तीतं रात्रिरायाता इत्येवम् । रजसी-रज्जके । ज्योतिषा हि भूता-
न्यहो रज्जयति तमसा रात्रिः । वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः न हि तासां
प्रवृत्तीनामन्तोस्ति अहनि च रात्रौ च प्राणिनामतस्ता वेदितव्या एव भवन्ति बहु-
त्वात् । न हि विदिता नाम ताः कदाचित् । किं च वैश्वानरोभिरवातिरद-10
घाहन्नपहन्ति स्वेन ज्योतिषा तमांसि । कथं पुनरपहन्ति । जायमानो न
राजा-जायमान इव उद्यन्सर्वेषां-सर्वभूतानां राजा आदित्यः । यथा
ह्युद्यन्नादित्यस्तमास्यपहन्ति दिवा एवमग्निरपि रात्रौपहन्तीत्यभिरादित्येन तमउपघातं
प्रत्युपनीयते ॥

मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत् । मेघानां नामानि मेघनामानि तानि उत्तराणि 15
प्रकृतेभ्योर्हर्नामभ्यः । मेघा ह्यहनि च रात्रौ चाविशेषेण भवन्त्यतो रात्र्यहर्नामभ्य
उत्तराणि मेघनामानि । कतमानि पुनस्तानि । 'अदिः प्राचा गोत्रः'-इत्येवमादीनि ।

2. A. Bi. conclude II. vi. 4. after भवति. 4. *bi.* प्रदरर्वन्ते for प्रदरर्पते
of a. b. d. m. 5. *bi.* reads पृष्ठस्य for पृष्ठस्य of a. d. m. 6. a. d.
विवर्तते and वर्तते, m. वर्तते, for विवर्तते and वर्तते of *bi.* 9. *bi.* प्राणिनामतस्ता
for प्राणिनामतस्ता of a. b. d. m; m. omits एव after वेदितव्या. 10. *bi.*
विदितानामन्ताः, a. b. d. न हि विदिता [ना b. d. m.] मताः (ता m.) कदाचित्.
10-11. a. b. d. omit अवातिरत् and a. reads अपाहरत् for अवाहरत्, m. reads
अपाहरत् अपहरन्ति for अवातिरत् अवाहरत् अपहन्ति; j. adds one more न after
जायमानो. 12. a. b. d. m. add इव after उद्यन् and omit सर्वेषां. 13. a.
d. read यथायुधनादित्यः; a. b. d. m. तमोपघातं for तमउपघातं. 15. a. b.
d. m. read मेघनामानि omitted by *bi.* after मेघानां नामानि; a. b. omit तानि.
16. a. b. d. m. add च after अहनि; *bi.* चाविशेषेण for चाविशेषेण of a. b. d. m.;
a. d. रात्र्युपोहर्नामभ्यः.

आदिरादारयितव्यो भवति ह्यसाउदकार्थमित्यद्विः । प्रादा गृणातेर्षां गृह्णातेर्षां । गृणा-
त्यसौ शब्दं करोति गृहीतं चोदकमनेनेति । गौर्वागत्रेति गोत्रः इत्येवमायभ्यूहित्वात् ।
पर्वतनामत्वेपि यथासंभवं योज्यम् ।

आह-मेघः कस्मात् । उच्यते-मेहतीति सिक्त्यसौ । एवं कर्तरि कारके सतः
५ अस्वैतदभिधानं भवति मेघ इति । तेषां मेघनाम्रां आ उपर उपल इत्येताभ्यां
प्रागुपर उपल इत्येताभ्यां यानि नामानि तानि साधारणानि पर्वतनामभिः ।
तदेषां प्रकरणोपपदाभ्यां विशेषोवधार्यः । आ उपर इत्येतस्मात्-इति वक्तव्ये
आ उपर उपल इत्येताभ्यामित्युक्तम् । उभावपि ह्येतौ समाननिर्वचनौ शब्दावेक-
स्मिन् निरुक्ते निरुक्तौ भविष्यत इति रलोश्चाविशेषव्यापनार्थम् । उपर उपलो
१० मेघो भवति उपर इति च उपल इति च मेघ उक्तो भवति । उपरशब्दादारभ्य
मेघनामान्येव न पर्वतनामानि ॥

आह-उपरः कस्मात् । उच्यते-उपगम्य रमन्ते अस्मिन्नभाणि ।
अपचा । उपगम्य रता आपो भवन्तीति । उपलोप्येतस्मादेव रलोर-
विशेषेण ॥

1. a. b. d. m. आदारयितव्यो for आदारयित° of *bi*; d. ह्यसौ भवति. 2. a. d. m. वा for च after गृहीत, a. b. d. add प्रादा after अनेनेति; a. d. m. गौर्वागत्रेति गोत्र, *bi*. गोत्रः गौर्वागत्र. 4. b. d. m. omit इति after मेहति 5. a. b. d. m. add मेघ इति after भवति, *bi*. omits it. 6. a. b. d. m. omit पताम्प्या, a. b. d. m. read साधारणानि तानि 8. m omits इति after पताम्प्या, *bi*. reads इत्येताभ्यां युद्धम्. We read with a. b. d. 9-10. a. omits उपर उपलो etc. to मेघ उक्तो भवति. 10. d. omits च after उपर इति. 12 a. b. d. m. उपगम्य उपगम्य. 13. a. b. d. m. add अस्मिन् after उपगम्य; a. d. m. add उपर after भवतीति, d omits इति after भवति.

9. रलोश्चाविशेषव्यापनार्थम्—देवराजपञ्चा in his comm. on Nigh I. 10. thus quotes Skanda-Swāmi on this text:—आ उपर उपल इति । आह अनिनिषो मयादापामित्याये विना उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानोत्पत्थः । आ उपर इति वक्तव्ये उपपदोपपदानं रलोश्चाविशेषप्रदर्शनार्थम् । तयोश्चनिर्वचनत्वप्रदर्शनार्थमेकयोग्यपक्षत्वं चाङ्गीकृत्याह उपर उपलो तेषो भवति ।

आह-कथं पुनर्गम्यते उपरशब्देन मेघ एवोच्यते न पर्वत इति । उच्यते-तेषां मेघानामुपरशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्गवाचिका एषा ऋक् भवति ॥ २१ ॥

“देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्कृन्तन्नादेपापुपंरा उदायन् ।
त्रयस्तपन्ति पृथिवीमन्तूपा द्वा वृवूकं वहतः पुरीषम् ॥”

देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमका देवगणाः । प्रथम इति 5
मुख्यनाम प्रतमो भवति । कृन्तन्मन्तरिक्षं विकर्तनं मेघानाम् । विक-
र्तनेन मेघानामुदकं जायते । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमन्तूपाः । पर्जन्यो
वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षैरोपधीः पाचयन्त्यन्तूपा अनुवपन्ति लोका-
न्त्स्वेन स्वेन कर्मणा । अयमपीतरोन्तूपा एतस्मादेवानूप्यत उदकेनापि
वान्वाविति स्याद्यथा प्रागिति । तस्यान्तूपा इति स्याद्यथा प्राचीन-10
मिति । द्वा वृवूकं वहतः पुरीषम् । वायुरादित्या उदकम् । वृवूकमित्युदक-
नाम ब्रवीतेर्वा शब्दकर्मणो भ्रंशतेर्वा । पुरीषं पृणातेः पूरपतेर्वा ॥ २२ ॥

1. *m* उपरशब्दो for उपरशब्देन; *a d.* omit इति after पर्वतः. 5. A. B. C. D. read माध्यमका. R. Bi. माध्यमिका. We read with all our mss. which are unanimous here Sāyaṇichārya reads the word as माध्यमिका. 6. A. reads प्रथमो for प्रतमो. Bi. omits कृन्तन्मन्तरिक्षं विकर्तनं मेघाना after प्रतमो भवति. Durga takes no note of it. Yet we read it, as the mss. and R. are unanimous. 12. Bi. notes variant as ब्रवीतिः शब्दकर्मणो. A. Bi. conclude II. vi. 5. after पूरपतेर्वा.

1. न पर्वत इति:-देवराजयज्ञा in his commentary on Nigh I. 10. remarks that the word उपर may be met with in the sense of पर्वत and supports his statement by RS. I. 167. 3. where the word उपरा is explained by अस्माश्चिज्जा दीर्घा. by Mādhava He also quotes Mādhava for another derivation of the word—उपरो जलशयनादिति माधवः । षवे. कृद्रादित्वात् अरन् द्रष्टव्यः सप्रसारणं च बाहुलकात् । उपरमिष इि नमस्यभ्रं मूढो पर्वतमेति माधवः.

4. The quot. is RS. X. 27. 28.

देवानां धान इति । वसुक्स्थेन्द्रपुत्रस्येयमार्यम् । शिशुम् । महावते मरुत्वतीये
 रास्यते । देवानां दानादिगुणपुक्तानां माने विमाने निर्माणे । यदा देवाः स्यः
 प्रजापतिना तदेत एव माध्यमका देवगणाः प्रथमा अतिष्ठन्नेतेपि हि दानादियोग्य-
 देवा उच्यन्ते । प्रथमाः प्रथमाः प्रकृतमा मुख्या इत्यर्थः । मेघामावे-हि सर्वमेवेदं
 5 जगद्वर्षाभावात् स्यात् । तस्मादेत एव प्रकृतमा अतिष्ठन् स्थितवन्तः । स्यौ हि
 सर्वदेवानामेत एवामे स्य इत्यभिप्रायः । किं च छन्तत्रात् उत्कृतात् प्रदेशादेशां
 मेघानामिन्द्रेण उपरा आप उदायन् आगतवत्य आगच्छन्ति च । किं कारणम् ।
 विकर्तनेनेव हि मेघानामुदकं जायते । उपरशब्देनाश्रोदकमुक्तम् । तात्स्थ्यात्तच्छब्दो
 मन्थाः कोशान्त इतिवत् । उपरेषु मेघेषु या आपः ता उपवागदुपरा इत्युच्यन्ते । किं
 10 च यदा ताभिः उपराभिरद्भिोपधयः प्रोहिता भवन्त्यथ तदा अपस्तपन्ति ।
 प्रयः पर्जन्यादयः तपन्ति । पृथिवीं पृथ्वीलोकम् । धनुपास्ते धनुवपन्ति लोकान्स्वेन
 स्वेन कर्मणा यथाकालमनुगृह्णन्ति । एतद्धनुवपनं लोकानां यद्दर्पादिभिः पर्जन्यादयो
 यथार्थमोपधीः पचयन्ति । किं च ह्य चूर्वकं वदतः पुरीषम् । द्वौ वायादित्यौ
 बहव आक्षिपत इतः पृथिवीलोकान्दृक्कमुदकम् । किलक्षणम् । पुरीषं प्रीणयित्
 15 पूरयित् वा ।

1 a d इन्द्रस्य for इन्द्रपुत्रस्य; a. d. omit महत्वतीये. 2. a d. omit विमाने.
 3 a b. d. m read माध्यमका; b. माध्यमिका, b. reads एतेन for एतेपि. 4. la.
 omits प्रथमा; after प्रथमा, read by a. b. d. m 5. d. अवस्थितवन्तः for
 स्थितवन्तः. 6. a. प्रदेशाद्भक्तान्, b. अकृतात्प्रदेशान्, m. अकृतात्प्रदेशान्, d.
 प्रदेशाद्भक्तान्, b. अकृतात्प्रदेशान्. We accept the reading of d. as it is
 correct. 7. a. d. read आगता for आगतवत्य. 8. a. d. omit एव हि
 before मेघानाम् and read उपरशब्देन for उपरशब्देन, a. b. d. m. read तात्स्थ्यात्
 ताच्छब्द [ताच्छब्द d] मन्थकोशान्तवत्, [कोशान्त इतिवत् d.] 10. a. d. re-d
 पुरोहिता for प्रोहिता and मथ for अस्य of b. 11. d. omits पृथ्वीलोकम्
 and reads लोकम् instead. 12. b. m. omit द्वौ. 13. j. omits पूरयित्
 after प्रीणयित् read by all others; b. and j. add इतः after वा; a. d. do not
 read इतः; b. m. read इतः for इतः and join it with the next.

14-15. Durga appears to read the Nirukta text as प्रीणातेर्वा पूरयतेर्वा ।

अथमपीतरानूपो नयनूः समुद्रानूपो वा । एतस्मादेव वपनेर्वातोरसार्वाप
 हान्प्यतेनुप्रकीर्यते नित्यकालमुदकेन । अपि वा एवमन्यथा स्यान्-आप्रोतेः ।
 अन्वाप्यनेसाउदकेनेति अन्याप । यथा-पुरस्तादयतीति प्राक् । तस्य अन्वा-
 धित्येतस्य सतः अनूप इति एष शब्दः स्यात् यथा प्राचीनमिति प्रागित्येवं
 गतः प्राचीनम् । वृद्धकमिति उदकनाम इति । पर्यायवचनेन तस्याभिधानम् । 5
 प्रवीतेर्वा शब्दार्थस्य शब्दकारि हि तद्भवति । भ्रंशतेर्वा । भ्रस्यति हि तन्मे-
 षादिति ॥ २२ ॥

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् । वाक् कस्माद्भवेः । तत्र सर-
 स्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावश्च निगमा भवन्ति तद्यद्देवतावदुपरिष्ठा-
 तद्द्रव्याख्यास्यामः । अधैतप्रदीवत् ॥ २३ ॥ 10

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् । मेघनामप्रयत्नो देवानां माने-इत्येष
 मन्त्रो व्याख्यातः । प्रहृतमिदानीमुच्यते-वाङ्नामान्नीति । वाचो नामानि वाङ्-
 नामानि । उत्तराणि प्रहृतेभ्यो मेघनामभ्यः । मेघेष्वेव हि भूयसीं वाग्भवति इति
 मेघनामभ्य उत्तराणि वाङ्नामानि भवन्ति । द्वियन्ति पुनस्तानि । सप्तपञ्चाशत् । सप्त
 च पञ्चाशच्च सप्तपञ्चाशत् । कानि पुनस्तानि । 'श्लोकः घाश इत्या'-इत्येवमादीनि । 15
 ध्रुवने इति श्लोकः । प्रियते तं तमर्थमवधारयितुमिति घाश । तं तमर्थं प्रति ईद्रे
 गच्छतीति इडा । इत्येवमाद्यभ्युदितव्यम् ।

1. a. b. d. omit अनूप. after इतरः 2 d omits हि after अपि, a. d.
 read प्रकीर्यते for अनूपकीर्यते; b. m. read अपिच for अपिवा 3. b. reads
 इत्युक्तत्वात् for इति अन्वाप्; a. d. add यथा before पुरस्तात्, bi. does not
 read it. 4. a. d. read एव for एष, b. reads तथा for यथा and एव for एष
 before सतः 8 It. reads वचनेः for वचेः of all others Bi notices this
 as variant of two of his mss. 10. A. Bi conclude II. vii. 1. after
 नदीवत्. 11. a. d. °प्रसक्तो, bi. °प्रसक्ती 12. d. omits वाङ्नामानि after
 नामानि. 14. bi. ततो for मेघनामभ्य उत्तराणि of a. b. d. m.; a. b.
 d. m omit सप्त च पञ्चाशच्च सप्तपञ्चाशत् । 15. bi. कृतमानि for कानि of a. b.
 d. m; a. d. read इत्या, bi. m. इत्या. 16. b. d. add इयं before ईद्रे.

10. व्याख्यास्यामः, i. e., in Nir. XI. 26-27.

15. For श्लोकः घाश etc. vide Nigh. I. 11.

आह-वाक् कस्मात् । उच्यते-वचेर्धातोः । उच्यतेनयेति वाक् । तत्र सरस्वतीत्येतस्य तत्र तस्मिन्सप्तपद्याश्लेके वाङ्नामगणे सरस्वतीत्येतस्य नाम्नो नदीवद् देवतावच्च निगमा भवन्ति नयर्थयुक्ताश्च देवतार्थयुक्ताश्चेत्यर्थः । तत्-तत्रैव सति यदभिधानं देवतावत् तदधिष्ठत्य उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।
५ षोडशोऽप्याये

“पारावती नुः सरस्वती”-—

इत्येतास्मिन् मन्त्रे । अथ पुनर्यत्र एतत् नदीवत् तद्व्याख्यायते—॥ २३ ॥

“इयं शुष्मैर्भिविस्र्वा इवारुजत्सानुं गिरीणां तंविषेभिरुर्मिभिः ।

पारावतप्रीमवसे सुवृत्तिभिः सरस्वतीमाविवासेम धीतिभिः ॥”

- 10 इयं शुष्मैः शोषणैः शुष्ममिति यलनाम शोषयतीति सतो विसं विस्यतेभेदनकर्मणो वृद्धिकर्मणो वा सात् समुच्छ्रितं भवति समुवृत्तिमिति वा महद्भिरुर्मिभिः पारावतप्रीं पारावाप्यातिर्नीं पारं परं भवत्यवारमवरमवनाय सुप्रवृत्ताभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः सरस्वतीं नदीं कर्मभिः परिचरेम ॥

- 15 उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् । उदकं कस्मादुनत्तीति सतः ॥ .

2. *l* नाम for नाम्न of *a b d m*. 4. *a. b. d.* omit तत् 7. *a. d* अथ पुनर्यत्र नदीवत्. *b.* अथ पुनर्यत्रनदीवत् 10 R. reads शुष्मैर्भिः for शुष्मैः of all our mss. B₁ notes this variant in the foot-note. 13. B. C D. R m read शोभनाभि before स्तुतिभिः. A D₁ omit it; so also B₁ omits नदीं after सरस्वती read by all others Should सुप्रवृत्ताभिः be सुप्रवृत्ताभिः? *B₁* notes this variant in a foot-note and is supported by two mss. of दुर्गस्त below. 15 B₁ reads उदकतीति for उदकीति of all others.

7. पतस्मिन्ने-*vide* Nir XI. 26, 27. (RS. I. 3, 10.)

9. The quot. is RS. VI. 61. 2.

नदीनामान्युत्तराणि सप्तविंशत् । नद्यः कस्मान्नदना इमा भव-
न्ति शब्दवत्यः । बहुलमासां नैघण्टुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधा-
न्येन । तत्रेतिदासमाचक्षते विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य
पुरोदितो यमूव । विश्वामित्रः सर्वमित्रः सर्वं संमृतं सुदाः कल्याण-
दानः पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः पिजवनः पुनः स्पर्धनीयजयो वामि- 5
श्रीभावगतिर्वा । स वित्तं गृहीत्वा विपाद्छतुष्टोः संभेदमाययावत-
यगुरितरे । स विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव गाधा भवतेत्यपि द्विवदपि
वहुवत्तद्यद्विवदपरिष्टान्तद्भ्याख्यास्यामोथैतद्बहुवत् ॥ २४ ॥

इयं शुष्मेभिरिति । भद्राजस्वार्थम् जगती । इयं-सरस्वती नदी शुष्मेभिः-
षडेः । किं करोति । विसरता इवारुजत् यथा प्रिसरान्तुके विसरनादरेणेन गृह्यतात्स- 10
नत्येवमियमनादरेणेन यदपि सानु भवति समुच्छ्रितं यत्रसंपातकल्पं गिरीणां
सानु-शितारं तदपि तत्रिपेभिर्महद्विर्भूमिभिर्विसरानक इवानादरेणेव रुजति-
भनक्त्यर्थः । येयमेवंगुणविक्षिप्ता तामेतां वयं पारावतर्षी-पारावारघातिनीम् ।
सा हि ऊर्मिभिः पारं चावारं च उभे अयि हन्ति । अचसे-भवनाय-रक्षणायात्मनः ।
कथं नाम रक्षेदसावस्मानित्येवमर्थं पुरश्चर्य सुवृत्तिभिः-सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः 15
स्वद्यौष्ठपादिसुक्ताभिः । किं सरस्वतीमाविवासेम धीतिभिः सरस्वतीमाभि-
मुश्चेनावस्थिताः परिचरेम धीतिभिः-कर्मभिः-स्तुतिभिधानेऽप्रकाराभिधे-
त्यर्थः । एष समस्तार्थः ।

1. Bi. omits इमा after नदना read by all others. 8 A. Bi conclude
II. vii 2. after बहुवत्. 9. b. m. add after जगती, :- [च्छ्रः स.] पृष्ठः षडे
अगुर्षेद्वि गृह्यत्पथे प्रउगतुषे विनिमुत्सेयम्. 11. d. समुच्छ्रितं for समुच्छ्रितं of all
others. 12. a. b. d. m. omit सानु and a. d. m. add महद्विर्भूमिभिः after तत्रि-
पेभिः omitted by b. 14. d. सह for सा हि; m. चावारं for चावारं and a. d. omit
च after चावारं. 15 a. b. d. m. इत्येवमर्थः; a. b. d. m. all सुप्रवृत्ताभिः after
सुप्रवृत्ताभिः. 16-17. m. आभिमुश्चेन अवस्थिताः; a. b. d. m. omit च before इत्यर्थः.

अथैकपदविकृतम् ।—शुष्ममिति बलनाम तद्धि शोषयतीति सतः । सत इति कारकावधारणम् । विपर्ययेणापि ह्यभिधानानामर्थो भवत्येवं मन्यमानो भाष्यकारो बलनामम् पठितमपि सदेतदभिधानमेवमाह शुष्ममिति बलनामेति । त्रिसं विरूपते-
र्भेदनकर्मणस्तद्धि भिद्यते । वृद्धिकर्मणो वा वर्धते हि तत् । सानु समस्तं हि तत् ।
५ उच्छ्रितं भवति समुन्नमिति वा । अथवा समस्तमूर्ध्वं नुन्नं प्रेरितं भवति ।
पारं परं भवति, अवरस्मात् कूलात् आवारम् अवरम् भवति परस्मात् कूलात् ।

अस्यामुचि तविषेभिरुर्मिभिः पारावतग्रीमित्येतद्विशेष्यलिङ्गं नदीसखं पश्यता भाष्य-
कारेण अथैतन्नदीवत्-इत्युक्त्वेयमगुपात्ता सरस्वतीशब्दस्य नद्यभिधायकत्वे । इयं
पुनर्मैत्रायणीयके

10

उत्तस्यानः सरस्वती—

इत्यस्य पडर्चस्योत्तमा । एतच्च पुनः पदार्चानुक्रमेण पश्वनुक्रमेण च

“ सरस्वतीं घेनुदृशीमालभेत यः श्रेष्ठे पशुषु वा विवदेत ”—

3. m. अभिधानमेवाह. 4. d. तद्धिमिद्यते 5. a. d. read उच्छ्रितं for उच्छ्रितं, a. b. d. m. omit समुन्नमिति वा; b. अर्ध्वं for समस्तमूर्ध्वं of a. b. d. m. 6. d. अपरस्मात् for अवरस्मात् 7. a. d. विपर्ययिणः; b. विशेषलिङ्ग for विशेष्यलिङ्गं of b. 8. a. reads इत्युक्ते येयमगुपात्ता, b. इत्युक्तेयमगुपात्ता; b. m. तदभिधायकत्वे for नद्यभिधायकत्वे. 9. a. d. read मैत्रायणीयके. 11. b. d. m. add षट् after पुनः; b. m. omit पश्वनुक्रमेण after पदार्चानुक्रमेण read by a. b. d.; b. n for च of a. b. d. m. 12. b. reads आलभते for आलभेत

9. मैत्रायणीय is a शाखा of Yajurveda, and the verse in question is there according to दुर्गे the last of a collection of six. pike beginning with उत्तस्यानः सरस्वती. In Rigveda, however, this verse occurs as second in VI. 61. which begins with इयमदात्. There are two verses in Rigveda Saṁhitā beginning with उत्तस्यानः सरस्वती, and hence to distinguish them one more word should be added. (1) उत्तस्यानः सरस्वती घोरा is VI. 61.7. i. e. occurring in the same Śukta as the verse in question; while (2) उत्तस्यानः सरस्वती वृषाणा is VII. 95.4. This latter is used as अनुवाक्या in साख्यतपसु (Āś. S'r. Śā. III. 7. 6.)

इत्येतस्य पतोः संपद्यते । सेवमनेन प्रकारेण सारस्वतस्य पशुद्विषो याग्या भवति । एवं च सतीयमपि देवतावदित्येव समुपपद्यते न त्वदेवता इज्यते । तदेवं कृत्वा भाष्यकारेण यदुक्तं तद्यदेवतावदुपरिद्यत्तद्याह्यास्यामोथैतन्नदीवदिति तद्विरुध्यते । तत्रोक्तः समाधिः—विभवो ह्यनुपशीणराक्तयो मन्त्रराग्नाः । प्रदर्शनमात्रमेतत्क्रियते । सर्वथैव मन्त्रराग्नां योर्ध उपपद्यते स योभ्यो यथासंभवमिति । देवतापक्षे विनियोगानु- 5 विधानाभिप्रायेण सरस्वती माध्यमिका वाक् । सा गिरीणां मेघानां सानूनि भक्षयत्यूर्निभिः पारावारे द्यावापृथिव्यां हन्तीति योज्यम् । तविशेभिर्हूर्निभिः महद्भिरित्येवमादि च योज्यम् । सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः सरस्वतीं कर्मभिः परिचरेम गतार्थम् ॥

उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् । उदकस्य नामानि उदकनामानि । 10 उत्तराणि प्रकृतेभ्यो वाङ्नामभ्यः । मेधाश्रया हि वाक् मेधोत्यं चोदकं स्तनदित्नुशब्दपूर्वकं चेति वाङ्नामभ्य उत्तराण्युदकनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । एकशतमेकं च शतं च एकशतम् । कृतमानि पुनस्तानि । 'अर्णः क्षोदः क्षय'—इत्येवमाशीनि । अरणशालमर्णः । क्षिप्रमुनत्तीति क्षोदः । क्षीणमन्नं करोतीति क्षय । इत्येवमाय- 15 भ्युहितव्यम् ।

2. a. d. इदमपि for इयमपि; a. b. d. m. देवतावदेवत्येवशापद्यते नमदेवता इज्यते तदेतदेवं [m. तदेवं] कृत्वा, *hi.* देवतावदित्येव समुपपद्यते etc. as the text above. 4-5. *hi.* सर्वथैतन्मन्त्रराग्नां for सर्वथैव मन्त्रराग्नां of b. d. m. 6. a. b. d. m. मच्छति for मच्छयति of *hi.* 6-7. a. b. d. m. all स्तनदित्नुभिः after अर्निभिः. 8. a. b. d. m. omit च before योग्यम् and a. d. add सुप्रवृत्ताभिः after सुप्रवृत्ताभिः. 9. m. गतार्थी for गतार्थम्. 13. a. d. omit एकशतम् after एवं च. 14. a. d. read क्षीणम् for क्षीणम् of *hi.* m. b.

1. सारस्वतस्य पशुद्विषो याग्या भवति, —This, I believe, is in accordance with the directions of देवतावदीपराखा. According to Rig. Sam. arrangement the hymn VI. 61, is otherwise used:—

इयमित्येतारां च हृक् सारस्वतं जपेत् ।

द्वित्रः प्रातः कुविर्त्वा वाग्नी भवति बुद्धिमान् ॥ Rig-vidhāna II. 23 and इन्द्रदत्तमरुपुत्रमुत्तमिति प्रथमम् (*As' Sr. Sū. VIII. 1-12.*).

15. For अन्नः क्षोदः etc. vide Nigh. I. 12.

आहु-उदकं कस्मात् । उच्यते-उनन्तीति सतः । तदि यत्र गच्छति तत्र उनन्ति क्लेरयति । 'उन्दी क्लेदने' । सत इति करकावधारणं पूर्ववत् ॥

नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशत् । नदीनां नामानि नदीनामानि । उत्तराणि इति प्रकृतेभ्य उदकनामभ्य उत्तराणि नदीनामानि । कियन्ति 5 पुनस्तानि । सप्तत्रिंशत् । कानि पुनस्तानि । 'अवनयः यव्याः खाः सीराः'-इत्येवमादीनि । अवनतेन निम्नेन प्रदेशेन यान्तीत्यवनयः । यातव्या भवन्तीति यव्याः । खातव्या भवन्तीति खाः । सरन्तीति सीराः । एवमादि योज्यम् ।

1-2. *a d* omit from आहु to पूर्ववत्-probably a mistake in copying.
3. *a d* omit नदीनां नामानि 4. *a m*. omit इति after उत्तराणि. 5. *bi* reads यह्यः. 6. *a. b d. m*. read यातव्या भवन्तीति यव्याः, *bi. j* ह्यस्यो यातीति यह्यः, *bi*. notes variant as यावयन्त्यो यातीति and *bi. j*. read ख्यातव्या for खातव्या as read by *a. b. m*. We follow the reading of the Mss. as it is the more general one. 7. *a. d* read सरस्तीनि for सरन्तीनि

2. ऊद्-वा० पा०-स्पादि (20).

5. यव्याः-All our Mss support the reading यव्याः, it is also the reading of R. in Nigh. I. 13 देवराजयव्या the commentator of Nigh. appears, however, to explain यह्यः and refers to यव्या as a reading found in some collections. References to Rigveda are cited for both the readings and the whole would show that both the readings are allowable.

6. For अवनयः यव्याः etc. *vide* Nigh. I. 13.

7. The word whether it is to be read as यव्याः or यह्यः is derived in the first place from the root या. Other derivations also are suggested as will be evident from the extracts of the commentary of देवराजयव्या on Nigh I 13:—यह्यः । या प्रापणे । शेवयह्यजिह्वाग्रीवावागीवा इति निपातनात् अपत्ययो धातोर्दस्त्वं ह्युगममथ । बाहुलकान्... .. ङीप् पिप्पल्यादित्वाद्द्रष्टव्यम् । याति स्त-स्ताम्पदेशान् प्राप्यन्ते वा प्राणिभिः । यद्वा यह्य इति महत्रान् पूर्ववत् ङीप् । यह्यः महत्यो नय । दिवाहुज वा इदं नाम यातेर्ह्यञ्. . . । याताश्च प्राणिभिः हृताश्च यज्ञेष्वित्यर्थः ।... .. केदुचित्कोशेषु यव्याः इतीदं नाम दृष्टम् । यु मिश्रणे पृथग्यावोप्यस्यार्थ इति नैगमकाण्ये विद्युते इत्यस्य निर्वचने स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितः. . . . . यदासु मेघैरुदकेन मिश्रणीयाः अन्येषु सूर्यरश्मि-मिराकृष्टेन पृथग्यवर्तीति वा । अथवा युञ्क् च्चने .... बद्धघते आसु सेतुरिति यव्याः । यद्वा यवेभ्यो आत्यविद्येभ्यो द्विताः.....नदीजवेनापि वर्धन्ते यव्याः.....अनयोर्दुर्कं यद्वाद्य सरयः.

It should be observed that the above extracts would derive यव्याः from यु rather than from या, which derivation is given for यह्यः. But it appears that the derivation of the reading of all our mss. here taken explains यव्याः from यातव्याः.

आह-नद्यः कस्मात् । उच्यते- नदना हेता भवन्ति-शब्दवत्यः-शब्द-
संयुक्ताः । किं च बहुलमासां नदीनामन्यदेवतेषु मन्त्रेषु नैघण्टुकं वृत्तमप्रधानम् ।
आश्चर्यमिव प्राधान्येन इचिदेव नदीदेवतो मन्त्रः स्यात् । तत्रेतिहास-
माचक्षते । यस्मिन्सूक्ते प्रघाता नद्य एव तत्रेमं निदानमूत्रमितिहासमाचक्षत
आचार्याः ।

5

विश्वामित्रो नाम ऋषिः । मुदासः पैजवनस्य राज्ञः पुरोहितो बभूव ।
विश्वामित्रः सर्वमित्रः सर्वस्यैव हि स मित्रं सर्वमेव वा तस्य मित्रमिति विश्व-
मित्रः । सर्वमिति ऋमुक्तं भवति । उच्यते-तद्धि संस्मृतं भवति संगतं भवत्ये-
कस्मिन् । मुदाः कल्याणदानस्तस्य हि नित्यमेव प्रोक्तं दानं भवति । पैजवनः
पिजवनस्य पुत्रः । पिजवनः पुनः स्पर्धनीयजवस्तस्य हि स्वर्वाहो जवो 10
वेगः । अथ वा अमित्रीभावगतिर्वा न तस्य मित्रोभूतपूर्वा गतिरन्यैर्वेगवद्वि-
रतिशेष्यात् । तस्य पैजवनस्य विश्वामित्रः पुरोहितो बभूव । स पुरोहितोपार्जितं
वित्तं धनं गृहीत्वा विपादद्भुतयोर्बन्धोः संभेदं-संगननाययावागतवान् यत्र
विपादद्भुतयो इतराभिः सिन्धुदिभिर्नदीभिः संभिन्ने एकीभूते इत्यर्थः । अनुष्यु-
रितरे-तदनुयायिनस्तस्करा वा । स विश्वामित्रस्तास्तितीर्षुर्नदीस्तुष्टाव 15
गाथाः स्वलोदका यूयं भवतेति एतमर्थं पुरस्कृत्य । क्यं पुनस्तुष्टाव -।-अपि-
द्विवत्-द्विवचनसंयुक्तैर्मन्त्रैः । अपि बहुवत्-बहुवचनसंयुक्तैर्मन्त्रैः । तत्-तत्रैवं
सति यद्विवत्-द्विवचनवत् तत् उपरिष्ठात् चतुर्दशाध्याये

4. a. m. add वदन्ति after आचक्षते and m. omits इति before आचार्याः read
by li. We omit it as it looks superfluous. 9. m. मुदासः for मुदाः;
m. प्रयस्तदान. 10. a. d. add तव्यतव्यानीपर इति स्वर्धनीयः शब्दो निपत्रः
between स्वर्ध and नीपत्रो here. Probably it is a marginal note added in
body through the mistake of the copyist. This shows by the bye
v. and d. are similar copies. d. adds वा after स्वर्धनीयजवः. 13. a. f.
ait वित्तम्; m. omits धनं and नदी; a. d. omit आदयो 14. a. b. d.
read सिन्धुदिभिः. 15. a. b. d. m. read गाथाः स्वलोदकाः for गाथाः स्वलोदकाः
of li. 17. d. adds अपि before द्विवचनम्; a. b. d. m. omit तन् before
तत्र. 18. d. omits द्विवत्; d. reads द्विवचन for द्विवचनवत् and चतुर्दशाध्याये for
चतुर्दशाध्याये.

8. विश्वामित्र-“विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्रं अत्र ।” Ait. Br. 29. 4.

18. चतुर्दशाध्याये ; c. in Nir. IX. 39. (RS. III. 33. 1.)

“ प्रपर्वतानाम् ”—

इत्येतस्यामृचि व्याख्यास्यामः । अथ पुनरेतद्बहुवत् व्याख्यायते— ॥ २४ ॥

“ रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरूपं मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिन्धुमच्छां बृहती मनीषावस्पुरद्वे कुशिकस्य स्रुः ॥ ”

- 5 उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋतावरीर्कतवत्य
 ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा । मुहूर्तो
 मुहूर्त्तर्कतुर्त्तर्गतिकर्मणो मुहुर्मूढ इव कालो यावदभीक्षणं चेति ।
 अभीक्षणमभिक्षणं भवति क्षणः क्षणोतेः प्रक्षणतः कालः । कालः
 कालयतेर्गतिकर्मणः । प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया
 10 मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय कुशिकस्य स्रुः । कुशिको
 राजा बभूव क्रोशतेः शब्दकर्मणः क्रंशतेर्वा स्यात्प्रकाशयतिकर्मणः
 साधुविक्रोशयितार्थानामिति वा । नयः प्रत्युञ्जुः ॥ २५ ॥

रमध्वं मे वचसे इति । त्रिष्टुभ एताः । उपरमध्वं मे । उपेत्ययमुपसर्गो
 मन्त्रस्य मध्यादावृष्य भाष्यकारेण रमध्वमित्यनेन क्रियापदेन योजितः । उपरमध्वं
 15 मम वचसे सोम्याय सोमसंपादिने सोमा द्वि अनेनास्मद्ब्रह्मसा देवतानामन्नमूना

7 C. D. R. मूड, B मूळ, B₁ मूळ 8. A. क्षणः क्षणोते for क्षणः क्षणोते.
 9. D. omits महत्या and reads मनीषा for मनीषया. 12 A. Bi. conclude
 II vii 3 after प्रत्युञ्जु. 13. m omits इति after वचसे. 14. m. मन्त्र-
 मध्यात् for मन्त्रस्य मध्यात् 15. a. b. d. m. read मे before प्रम; a. b. d. m.
 read सोमस्य संपादिने.

3. The quot. is RS. III. 33. 5.

13 त्रिष्टुभ एताः, i, e, this and the Riks in the two following sections.

14. भाष्यकारेण.....योजित—On the authority of the two Sūtras of Pāṇini
 [I. 4. 81, 82] उद्दिशि पतेषु । न्यवदितम् ।

बहवः संपादिताः । ता यूयमस्मै प्रतिविशिष्याय वचसे सत्यतार्यं कथं नाम सत्यमिदं
 स्यादित्येवमर्थमुपरमध्वं मन्दवेगा गाधाश्च भवतेत्यभिप्रायः । हे ऋतावरीरुदक-
 वत्यः । कियन्तं पुनः कालमुपरमध्वम् । मुहूर्तं न च नित्यमेव मन्दवेगतां गाधोदकतां
 वा प्रार्थये । किं तर्हि । मावदुत्तरेयमहं तावदेवेत्यभिप्रायः । एवैः एभिर्दकैरतिप्रहृद्धैरु-
 परमध्वम् । अवनैर्वा कामैरेतैस्मत्प्रार्थनाविशेषैः—उत्तरेम गृहान्नाच्छेम वित्तं प्रापयेम 5
 इत्येवमादिभिर्निमित्तैः प्रार्थ्यमाना अस्माभिरपरमध्वम् । अथ वा अथनैः चित्रैर्गम-
 नैर्वैद्यवृद्धिर्यैर्युयमभिप्रवृत्तास्तैरुपरमध्वं मुहूर्तम् । यदैवमविशेषेणोच्यमाना न शुश्रुवस्तदै-
 कामुदिश्य प्रवृत्ते वक्तुम् । सिन्धुमच्छ । अच्छामेः स्थाने । अह्ने—इत्येतत्पदमाकृष्य
 प्र अभि ह्ययामि इत्येवं योजितं माध्यकारेण । किं प्राभिह्वयामि । सिन्धुम् । क्या ।
 गृहती मनीषा—गृहत्या मनीषया—मनस ईषया—मनःपूर्विकया स्तुत्या 10
 इत्यर्थः अथवा प्रज्ञया । कर्मभिच्छन्नभिह्वयामि । अवस्थुरवनमिच्छन् गमन-
 मित्यर्थः । कुशिकस्य सूत्ररहमिति । पितृरपि गौरवान्मम गौरवमेताः कुर्युः
 इति समस्तार्थः ।

अर्थकपदनिरुक्तम् ।—ऋतमित्युदकनाम । तद्धि देवं देवं प्रवृत्तं भवति
 गतमित्यर्थः । मुहूर्तो मुहुर्ऋतुः एवं विप्लव ऋतुशब्दं तावन्निर्देवीति—ऋतुरते—15
 र्गतिकर्मणो गत्यर्थे वर्तमानस्य । स हि गच्छत्येव । अधुना मुहुःशब्दं निर्देवीति—
 मुहुर्मूढ इव कालोल्पत्वात् । मूढ इव यः काल ऋतुः स मुहूर्त इत्युच्यते । किं च
 यावत् एव च अभीक्षणं तावानेव मुहूर्तः । यावांश्च मुहूर्तस्तावदेवाभीक्षणमित्यर्थः ।
 सारूप्यप्रसक्तं निरुच्यते—अभीक्षणमभिक्षणं भवति तद्धि क्षणमाभिमुख्येन स्थितं
 भवति । क्षणः क्षणोतेर्हिसार्थस्य । स हि प्रक्षुण्णतः प्रक्षेपेण हिसितः कालोल्प-20
 त्वात् । कालः कालयतेर्गतिकर्मणः । स हि सर्वाग्येव भूतानि कालयति क्षयं

3. a. b. d. m. read मुहूर्तमेवैः मुहूर्तम् for मुहूर्तं of *bi*. 8. a. d. read प्रवर्तने
 for प्रवृत्ते, a. b. d. m. read प्रतिधु for सिधु; m. omits अच्छ before अमेः
 9. a. b. d. m. read केन for क्या 10. a. d. add गृहत्या after गृहत्या.
 11. a. b. d. m. read प्राभिह्वयामि for अभिह्वयामि of *bi* 12. *bi*. गौर for गौरव.
 16. a. b. d. m. omit गतिकर्मणः. 17. a. omits सः, 18. b. d. m. omit
 च before अभीक्षण; *li*. तावत् for तावानेव of b. d. m 20. *bi*. reads सयं for
 क्षयः of a. b. d. m. 21. m. adds हि after सर्वोच्येव.

8. अच्छामेः स्थाने—“अच्छामेराहुमिति शाकपूणिः” [Nir. V. 5. 4.].

9. किं—Should it be rather का for किम् ?

नयतीत्यर्थः । कुशिको राजा—इति तत्त्ववचनम् । क्रोशतेर्वा शब्दार्थस्य स हि साध्वेव क्रियतामिति नित्यकालमेव क्रोशयति । क्रंशतेर्वा स्यात्प्रकाशयत्यर्थस्य स हि प्रकाशयिता साधूनां धर्माणामात्मनैव प्रकाशकः । अथवा साधुविक्रोशयितार्थानामिति—साधुषु ब्राह्मणेषु विक्रोशयिता धर्मानां दातेत्यर्थः ।

5 एवमुक्तवन्तं नद्यः प्रत्यूचुः—॥ २५ ॥

“ इन्द्रो अस्माँ अरदद्ब्रज्जवाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवो नयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ”

इन्द्रो अस्मानरदद्ब्रज्जवाह् रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवो नयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । 10 पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः पश्यद्वा पाणी देवान्पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः । उर्व्य ऊर्णोतेर्वृणोतेरित्यौर्णवाभः । प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः ॥ २६ ॥

इन्द्रो अस्माँ अरददिति । अरदत्—खनदित्यर्थः । रदतिः खनतिकर्मा । कथं पुनरखनत् । अपाहन् वृत्रमपावधीन्मेधम् । परिधिं नदीनां—परिधारयितारं 15 नदीनां—नदानामपाम् । स हि निपतन्तीरपो निष्णद्धि तमिन्द्रो वज्रेण इन्ति । तस्मिन्हते

2 a. d. add एव after इति, b. m. read एव for इति, a. b. d. m. read क्रोशयति for क्रोशति of b. 3 a. d. प्रकाश* for प्रकाशक. and a. b. d. m. omit साधुविक्रोशयितार्थानामिति. 5. b. m. add विश्वामित्र before एव. 12. A. B. conclude II vii. 4. after आशुश्रुवु. 13. b. m. add after खनतिकर्मा, -वज्रेण । वज्रपुरो वाहुर्मेधस्यासौ । वाहुनात्र इस्तो लक्ष्यते वज्रहस्त इत्यर्थः 14. a. d. read अग्नन् for अपावधीन्, b. omits परिधारयितारं नदीनां before नदानाम् 15. b. स हि नियत तीरयोर्निष्णद्धि. We read above with a. b. d. m.

2. क्रोशतेर्वा स्यात् etc. किञ्चक is derived from the same root in Nir. XII, 8.

7. The quot is RS, III. 93 G.

पृथिवीं प्राप्यापो ययानिन्नानुसारिण्यः स्वातानि कुर्वत्यो वहन्ति तैः सातेर्वयं गच्छामः । एवं
 कृत्वा अस्मान् इन्द्रः अरदत् । एवं च कृत्वा स-पव-इन्द्रो देवः सविता-सर्वार्य-
 प्रसविता-वर्षद्वारेणास्मान् अनघत्समुद्रम् । सुपाणिः-प्रज्ञास्तत्रागिरित्यर्थः । यत
 एव सोस्माकं खनिता नेता च अतः तस्य इन्द्रस्य प्रसवे अनुज्ञायामादेशे वर्तमाना
 वयं यामः-गच्छामः उर्वीः-कर्तव्यः संमज्जमाना वा तानि तानि देशान्तराणि 5
 भंभोभिः । सोस्माकमोश्वरः । स एवास्मानाज्ञापयितुमर्हति न त्वमित्यभिप्रायः ।

पाणिः पणायतेः पूजार्थस्य । प्रगृह्य पाणी संयतौ कृत्वा ततो देवान्
 पूजयन्ति इति ।

प्रत्याख्याय एवं तन्वृषि तत्सुकस्य अन्ततः अन्ते अनयर्वा आशुशुबुस्ता
 नयः ध्रुवत्य इत्यर्थः-॥ २६ ॥ 10

“आ ते कारो ऋणवामा वचांसि ययाथ दूरादनसा रथेन ।

नि ते नंसे पीप्यानेव घोषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥”

आऋणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च
 निनमाम ते पाययमानेव घोषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय
 निनमा इति वा ॥ 15

1. *bi.* कुर्वत्यो for कुर्वत्यो; *b.* गच्छाम for गच्छामः. 2. *a. d.* add च after स
 पव; *b. m.* सर्वाण्यस्य प्रसविता. 3-4. *d.* य पव for यत पव. 4. *m.* अनुज्ञायामा
 for अनुज्ञायामा. 6. *a. d.* स पवे for स पव; *b. m.* add च after स पव. 9. *a.*
d. add अन्ततः before सूक्तस्य instead of तन्; *b. m.* omit अन्ते; *a. d.* read
 प्रतियुशुबुः for आशुशुबुः.

7. For पणायतेः पूजार्थस्य Cf. उगादिसूत्र 4. 134. “अशिपजाप्यो स्वायत्तुको च ” ।

9. तत्सुकस्य-*Properly* it should be तद्वर्गस्य as the verse next quoted is
 not the last of RS. III. 33, but is the last of the वर्ग, 13, of the second
 Adhyāya of the third Ashtaka.

12. The quot is RS. III. 33. 10.

अश्वनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः । तेषामष्टा उत्तराणि बहुवत् ।
 अश्वः कस्माद्भ्रुतेष्वानं महाशनो भवतीति वा । तत्र दधिक्रा इत्ये-
 तदधत्क्रामतीति वा दधत्क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा ।
 तस्याश्वदेवतावच्च निगमा भवन्ति । तद्यदेवतावद्परिष्ठात्तद्ग्याख्या-
 5 स्यामोद्यैतदश्ववत् ॥ २७ ॥

आ ते कारो इति । तदा श्रुतं भवति यदा तद्वचः कियते भ्रूमागमपि हि
 तत्रैव श्रुतं भवति यत्र कियते । आ ते कारो शृणवाम । आभिमुख्येनावस्थिताः
 सत्यः शृणवाम हे कारो स्तोमाना कर्तः । किमाशृणवाम । वचांसि । अतो इमः
 यथाय याहि त्वम् । अनसा-शकटेन सह-रथेन च । कस्मात्पुनरेवमादरवत्यो
 10 इमो याहीति । इतो यस्मात् दुरात् आयातस्त्वं परिभ्रान्तस्तस्मात्कारण्यं नस्त्वयि ।
 तेन वयमेता सि ते नंसै-निनमाम ते-नीचैर्नैमाम-गाधोदका भवामेत्यर्थः । कथं
 पुनर्निनमाम । पीप्यानेव घोषा-पाययमानेव घोषा पुत्रं यथा निनमेदेवं वयं
 तव निनमाम । एवमुक्त्वा पुत्रोपमया कदाचिदयं क्रोधमियादिति मन्वानाः सत्यः पति-
 कन्यासंबद्धामन्यामुपमासुषादिरे-मर्यायेव कन्यां शश्वचै ते । मर्याय-मनुष्याय
 15 कन्या-नवोढा शश्वचै ते-परिष्वजनाय कथं नाम परिष्वजेत मामयमित्य-
 निप्रथयेण यथा सा निनमेदेवं वयं तव निनमाम । निनमा इति वा । यदि वा
 निनमाम इत्येवं विपरिणामो निनसै इत्येतस्य पदस्य । अथ वा निनमे इति ॥

5. A. B). conclude II vii. 5 after अश्ववत्. 6. a b. d. m omit
 आ ते कारो इति. 8. a b. d. m add after वचांसि, -वचनानि श्रुतानि चैतानि तान-
 कानि [m. कानि] वचांसि यतो ह्य. 9. a. d. add च after शकटेन. 10. a.
 b. d. m. यथापेति for याहीति. 11. b. यवेम for मर्याय. 12. m. adds हे after
 निनमाम. 16-7. b. निनयेत् for निनयेत्; m. निनमे इति वा । यदि वा निनमाम इत्येव
 परिणामः । निनसै इति वा निनसै इत्येतस्य पदस्य &c., b. निनमे इति वा । यदि वा निनमाम
 इत्येव विपरिणामः निनसै इत्येतस्य पदस्य &c, a. निनमे इति वा । यदि वा निनमा इत्येव
 विपरिणामः निनसै इत्येतस्य पदस्य &c, d. निनमे इति वा । यदि वा निनमाम इत्येव परि-
 णामः निनसै इत्येतस्य पदस्य &c., b. निनमा इति वा । यदि वा निनया इत्येव परिणामः
 निनसै इत्येतस्य पदस्य &c.

अश्वनामान्युत्तराणि पर्द्विंशतिः । अश्वस्य नामानि अश्वनामानि ।
उत्तराणि प्रकृतेभ्यो नदीनामभ्यः । अच्ञा एव ह्यश्वाः । एवं ह्युक्तम्—

“अप्सु जाता अश्वाः स्वादेवैतान योनेर्जनयन्ति”

इति । तस्मान्नदीनामभ्य उत्तराण्यश्वनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । पर्द्विंशतिः
पडधिका विंशतिः । कतमानि पुनस्तानि । “अन्य ह्ययः अर्वा” —इत्येवमादीनि । 5
अतति गच्छतीत्यत्यः । ह्यति गच्छतीति इन्ति वाष्वाभिमिति ह्यः । ईरणवानर्वा
गमनवानित्यर्थः । एवमादि ।

तेषामश्वनामामष्टौ यानि उत्तराणि अव्यय्य इत्येवमादीनि तानि बहुवत्-
बहुवचनसंयुक्तानीत्यर्थः ।

आह—अश्वः कस्मात् । उच्यते—अश्रुतेध्वानं—व्याप्नोतीत्यर्थः । महा-10
शानो वा भवति इति स हि बहु भुङ्क्ते । तत्र—तस्मिन् पर्द्विंशके अश्वानिधानगणे
दधिका इत्येतत् पदं संदिग्धम् । तत्पुनरेतत् दधत् क्रामतीति—धारयन्नयमश्वारोहं
क्रामतीति दधिकाः । अथवा दधत्—धारयन्नयमश्वारोहं क्रन्दति—शब्दं करोति इति
दधिकाः । अथ वा दधत्—धारयन् अवमश्वारोहम् आकारी—आकारवान् भवतीति
दधिकाः । स हि अधिरूडेभारोहे आकुञ्चितप्रवो विपुषितसर्वगात्र आरुतिमान् भवति । 15

तस्य—दधिकाशब्दस्य अश्ववत्—अश्वसंयुक्ताः देवतावत्—देवतासंयुक्ताः च
निगमा भवन्ति । तत् एतदुच्यते—यदेवतावत् अस्य दधिकाशब्दस्य तत्
उपरिष्ठात्पदशेष्याये

3. a. b. d. m. पतान् for पतान्; d. m. जनयन्तीनि. Is this not better?
6. a. b. गच्छन्तीत्यर्थः for गच्छन्तीत्यत्यः; d. ह्यगच्छति for ह्यति गच्छति,
a. d. omit इति after गच्छति. 8 a. d. अव्यय for अव्ययप, a. b. d.
m. omit बहुवत्. 10. b. d. m. add स हि after उच्यते. 11. b. m.
महाशनो मवतीति वा. 12. b. d. m. add [m. वा] अपरा after क्रामतीति and
before धारयन्. 13. a. b. d. m. omit दन् before धारयन्. 14. a. b.
d. m. omit अप्सु after धारयन्. 15. m. सर्वगात्राकृतिमान्? 16. m.
दधिकाशब्दस्य; m. देवतासंयुक्तासंयुक्ताः

3. It is not certain whether this is a quotation. B₁ in the foot-note refers
the reader to RS. I. 163, where the *horse* is said to be born of water.

5. For अन्यः ह्ययः etc. *vide* Nigh. I. 14.

18. पञ्चदशेष्ठाये, s. c., in Nir. X. 31. (RS. VI. 38. 10.)

“आ दधिक्राः शर्वसा”

इत्यस्यामृचि व्याख्यास्यामः । अथ पुनर्यत् अश्ववत् अस्य तत् एतत्
व्याख्यायते ॥ २७ ॥

“उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकृक्ष आसनि ।
५ कर्तुं दधिक्रा अनु संतवीत्वत्पयामङ्गांस्यन्त्रापनीफणत् ॥”

अपि स वाजी वेजनवान्क्षेपणमत्त तूर्णमश्रुतेध्वानं ग्रीवायां बद्धो
ग्रीवा गिरतेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वापिकृक्ष आसनीति व्याख्यातम् ।
कर्तुं दधिक्राः कर्म वा प्रज्ञां वा शत्रुसंतवीत्वत् । तनोतेः पूर्व्या प्रकृत्या
निगमः । पयामङ्गांसि पथां कुटिलानि पन्थाः पततेर्वा पद्यतेर्वा
१० पन्थतेर्वाद्बोञ्जतेरापनीफणादिति फणतेश्चर्करितवृत्तम् ॥

दशोत्तरण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यशानाय ॥

ज्वलतिकर्माण उत्तरे घातव एकादश ॥

तावन्त्येयोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि ॥ २८ ॥

उत स्य वाजीति । गोतमपुत्रस्य वामदेवस्येयमार्षम् । जगती । वाजपेये
गत्तं रथमदिरुह्य यजमानोनुवाक जपति तत्रेषा । उत स्यः—अपि सः

५. A. B. वाजी-वेजनवान् । ओविजी भयचलनयोः । भयवान् परेभ्यो

आ ते कारे इति.

कानि [m. कानि] Bi conclude II. vii 6. after नामधेयानि R omits one
b d. m. दयापेदि. 14. a. b. d. m गौतम? for गोतम? of bi ; a. d omit इयं
निनमाम. 16-1

परिणामः । निनसै इ

इत्येव विपरिणामः दि. is RS. IV. 40 4, Yaj. Vāj. Sam. IX. 14. The latter
विपरिणामः निनसै इत्येव

णामः निनसै इत्येतस्य
निनसै इत्येतस्य षट्स्य अथाहि काल्याणन-‘देवस्याइमिति यदुर्गुचमारोइति यजमान’ । (XIV.
द्वाराक consists of three mantras of which this is the last

—स्वादि (23).

भयदाता परेषां हि तं द्यू भयमुत्पद्यते । चलनवान् वा स हि नित्यं चटनशीलः ।
 क्षिपण-क्षेपणमनु-कशायातमनु तूर्णमभ्रुतेध्वानं-व्याप्तोतीत्यर्थः । अपि
 कशाप्रहारमनु तुरप्यति अप्यनाहत एवेत्यपिशब्दः । किञ्च ग्रीवायामुरुषि वज्रेण
 बद्धः । अपिकक्षे कक्ष्यया । अथ आसनि-मुखे खलीनेन बद्धः । एवमनेकेषु
 स्थानेषु बद्धः । तथापि तुग्ग्यलेव । अन्यो ह्येकस्मिन्नपि प्रदेशे बद्धश्चलितुमपि न
 शक्नोति किमुत त्वरितुम् । किञ्च क्रतुमात्मीयं गमनं कर्म वा प्रज्ञां वा अक्षा-
 रोहस्य संतनोनि काममभिप्रेतार्थेन शौप्रगामित्वात् दधिक्त्राः अथोनुसंतनोतीत्यर्थः ।
 किञ्च यान्यापि च कानिचिन् पथां-मार्गाणामङ्कांसि-अश्रितानि-कुटिलानि सन्ति
 तान्यापि अनुलोमानीव कुर्वन्नाशुगामित्वात् आभिमुख्येन पुनः पुनर्भ्रंशं वा फणति
 गच्छतीत्यर्थः । एष समस्तार्थः । 10

अथैकप्रदनिरुक्तम् ।-ग्रीवा गिरतेर्वा गिलनार्थस्य । तथा हि गिलत्यत्रम् ।
 गृणातेर्वा शब्दार्थस्य तथा हि शब्दो गीर्यते । गृह्णातेर्वा तथा ह्युदकादि गृह्यते
 तस्यामेव वा पृथगे यः शृङ्खलीक्रियते । अनुसंतर्वात्वत् इति तनोतेर्घातोः
 पूर्वया प्रकृत्या निगमः । षड्विधो हि घातुः ।

“ प्रकृत्यन्तः सनन्तश्च यदन्तो यद्वुगेव च ।

15

ष्यन्तो ष्यन्तसनन्तश्च षड्विधो घातुरुच्यते ॥ ”

2 a b d. m. all तुरप्यति after कशायातमनु 3 a. उरुषि वज्र-
 व्रणवद्धः, d. उरुषि वरजवद्धः, b. m. उरुषि वज्रेण बद्धः; (Mahidhara in
 his commentary on Yaj. Vāj Sam. IX. 14. renders this by ग्रीवायां
 उरोवज्रेण बद्धः). We give the reading of b. as it makes the same sense
 as that of b. m., though वरज appears to be a preferable reading to
 वद्ध. It may be noticed that M. W.'s dictionary gives वरजा as a fem.
 word only. 4. a b. d. m. कक्ष्यया for कक्षाया of b. : a. d. अपि for अथ.
 5 a d स्पन्दितु for चलितु 6. a. b d. m. read गमनकर्म for गमन कर्म,
 and omit वा after it. 7. b. d. m. अभिप्रेतेनार्थेन. 8 d यान्यापि च
 कानिचिदप्या कुटिलानि मार्गाणा &c; d. reads सन्ति after तान्यापि and not
 before it. 9. a d m. add वा after पुनः पुन 11. a. d. गिलनेत्रं.
 13. b. omits तस्यामेव वा गृह्यते before यः शृङ्खलीक्रियते read by a.
 b. d. m

आसां पष्णां धातुप्रकृतीनां चा पूर्णो ध्रुतिस्तयेव निगमः न सम्प्रकृतीत्यादीना-
मन्यतमया । पन्थाः पततेर्वा पथतेर्वा पन्थतेर्वा त्रयोपि ह्येते गत्यर्था
एवामन्यतमस्य । अद्भः अञ्जतेर्गत्यर्थस्य । आपनीफणदिति फणतेर्गत्यर्थस्य
चकैरीतान्तत्वेन वृत्तम् ॥

5 दश यानि उत्तराणि नामानि तान्यधनामसंबन्धेनेवोच्यन्ते तान्यपि लक्ष्म-
नामेवेति । तादि पुनरादिष्टोपयोजनानि इति एवमाचक्षते आचार्याः ।
इदमिन्द्रस्याश्वाना नाम इदमग्नेः इदमादित्यस्य-इत्येवमादिष्टोपयोजनानि । कतमानि.
पुनस्तानि । “ हरी इन्द्रस्य ”-इत्येवमादीनि । हरी हरितवर्णो इन्द्रस्याश्वो । “ रोहि-
तोग्ने ” रोहितवर्णो इत्येवमादि ॥

10 ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश । य एव अश्ववन्तो भवन्ति त एव
ज्वलन्तीव तेजसा ततोश्चनामभ्य उत्तरे ज्वलत्यर्था धातवः । कतमे पुनस्त इति ।
“ श्राजते धारते ध्राश्रति ”-इत्येवमादयः ॥

2 d reads पन्थतेर्वा before पथतेर्वा and not after it. 3. j. सम्पतेः
for अञ्जते, l. अपनीफणद् । 5-6 d. omits इति after इश्वानायेव. 9. a
d रोहितोग्ने (not supported by Nigh. I. 15.), b reads रोहितोग्निः । It is
doubtful whether the dual ऋणो is right, but that is the reading of
all and hence retained. 12. a. d. read म्हास्पते, b. भ्रातृपते, both unsup-
ported by Nigh. I. 16. which reads भ्रातृपति more generally. The Nigh.
reading however is no where found used in the Samhitā, while these
are met with

8. For हरी इन्द्रस्य etc. vide Nigh. I. 15.

12. For भ्रातृपते etc. vide Nigh. I. 16.

तावन्त्येवोत्तराणि "जमत् कल्मलीकिनम् जज्ञणाभवन्" इत्येवमादीनि
ज्वलतो नामधेयानि । जमति गच्छतीति जमत् । कमहं मठिनं शोधयामीति
कल्मलीकिनम् । जनं भावयतीति जज्ञणाभवन् । इत्येवमादि ॥

अध्यायपरिसमाप्त्यर्थो द्विरभ्यासः ॥ २८ ॥

इति ऋज्वर्यायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाधमवासिन आचार्यमगवद्गुप्तस्य

5

कृतौ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

(अथ^१ निर्वचनमोचोराज्ञोविद्याहवा^२ अयातोनुकमिप्यामोवृक्षेवृक्षेता^३
वांवाप्तुनियईचकारायंसशिङ्के^४ हिरण्यनामान्याष्टिषेणोयदेवापिः^५ साधा-
रणानिस्वरादित्यो रश्मिनामान्यतिष्ठन्तीनांदासपत्नीरात्रिनामानीदंश्रेष्ठं-
रुशद्वत्साहश्चकृष्णदेवानांमानेवाद्नामानीपंशुष्मेभीरमध्वंम^६ इन्द्रो अ-10
स्मानातेकारो उतस्योष्टाविंशतिः ॥)

इति निदक्ते पूर्ववृक्ते द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

3. *d. m.* जन जन भावयतीति (perhaps better); *a. d. m.* इत्येवमादि
[दंति *m.*] ज्वलतो नामधेयानीति ।

2. For जमन् etc. *ms.* Nigh. I 17.

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

ॐम् । कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । कर्म कस्मात्क्रियत इति सतः । अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । अपत्यं कस्मादपततं भवति नानेन पततीति वा । तद्यथा जनपितुः प्रजैवमर्थीये ऋचा उदाहरिष्यामः ॥ १ ॥

कर्मनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । कर्मणो नामानि कर्मनामानि । उत्तराणि-इति प्रहृतेभ्यो ज्वलनामधेयैभ्यः । ज्वलत्येवाप्रौ कर्माणि क्रियन्त इति ज्वलनामभ्य उत्तराणि कर्मनामानि । क्रियन्ति पुनस्तानि । षड्विंशतिः षडधिका विंशतिः । क्तमानि पुनस्तानि । “ अपः अप्रः संसः ”-इत्येवमादीनि । आप्यते 10 पुरुषेणैतदाप्नोति वा पुरुषमेतदिनि अपः । अप्र-इत्येतदप्याप्नोतेरेव । एवमादि योज्यम् ॥

आह-कर्म कस्मात् । उच्यते क्रियत इति सतः । सत इति कारकावधारणार्थमिति ॥

अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । अपत्यस्य नामानि अपत्यनामानि । 15 उत्तराणि-इति प्रहृतेभ्यः कर्मनामभ्यः । सर्वकर्मणां ह्यपत्योन्पादनकर्मैव प्रधानमृगापाकरणद्वारेणेति कर्मनामभ्य उत्तराण्यपत्यनामानि । क्रियन्ति पुनस्तानि । पञ्चदश । क्तमानि पुनस्तानि । “ तुक् तोकम् तनयम् ”-इत्येवमादीनि । तुक् तक्ततेर्धानो-स्तुज्यतेर्वा । तोकं तुज्यतेस्तनयं तनोनेरिति वक्ष्यति ॥

2 D हरि ॐम्; R omits it altogether 5. A. B. conclude III. 1 after उदाहरिष्याम. 7 d omits कर्मनामानि, a. b d read स्वर्गपिनाप-येदेष्प [m as text] after प्रहृतेभ्यः, b. omits it, b. अमौ for अप्रौ of a. b. d m, m adds द्वि after वक्ष्यते 9 a. b. d. add षड्विंशति after विंशति; d अप for अपः 18. m omits तुज्यतेर्वा.

9. For अप- अप्रः etc. *vide* Nigh. II. 1.

17. For तुक् etc. *vide* Nigh II 2.

18 वक्ष्यति, s. c., in Nir X 7.

आह-अपत्यं कस्मात् । उच्यते-अपततं भवति । पितुः सकाशादपत्ये
पुत्रगेव तनं भवति । अथ वा अनेन जातेन सना पितरो नरके न पतन्ती-
त्यपत्यम् ॥

अत्र पुनर्विवदन्ते-द्वयोः संनिधाने हि क्षेत्रिणोपत्यमुत बोजिन इति । तदे-
तदुच्यते-यथा जनपितुरेव प्रजा भवति एवमर्थीये ऋचाबुदाहरि- 5
प्यामः-॥ १ ॥

“परिपद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न शेषो अग्रे अन्यजातमस्त्यचैतानस्य मा पयो वि दुक्षः ॥”

परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमरणस्य रेक्णोरणोपाणो भवति
रेक्ण इति धननाम रिच्यते प्रयतः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम 10
पिण्डस्त्वेव धनस्य । न शेषो अग्रे अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम
शिष्यते प्रयतोचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा नः पयो विदुदुष
इति तस्योत्तरा भूयसे निर्बचनाय ॥ २ ॥

परिपद्यं हि, न हि प्रभाय, इति च एते त्रिष्टुभो वसिष्ठामिसंवादे । वसिष्ठेन हत-
पुत्रेणामिरभ्यर्थितः पुत्रं मे देहीति । तेन क्लियासौ प्रत्युक्तः कौनककृत्रिमदत्तद्वदीना 15
पुत्राणामन्यतमं कुरुष्व पुत्रमिति । स एवमुक्त एताभ्यामृभ्यामन्यजान्पुत्रानिन्दघौरसं पुत्रं
यथाचे परिषद्यमिति । परिषद्यं हि परिहर्तव्यं-परिहरणीयं-परित्याज्यमित्यर्थः ।

1. *li.* पत्य for अपत्ये of *a b d. m.* 2. *a. b. d.* पुत्रगेव for पुत्रगिव of *ls.*
3. *m.* adds इति after मवति. 10 C and a *ms.* used by B1. read रिच्यते .
11. B1. अस्ति for अस्ति. 13. A B1. conclude. III. 1. 2 after निर्बचनाय.
14 *j* omits हि before प्रभाय 15. *a. b. d.* read अम्यर्चिनः for अम्यर्चित .
17. *bi. m.* read परिषदं.....वि दुक्षः for परिषदमिती, *ls.* omits हि after परिषदः
a. b. d. omit परिहर्तव्य after परिषदं हि and add it after परित्याज्य.

8. The quot. is *RS. VII. 4. 7.*

14. For न हि प्रभाय etc. see next section

- ६ पुनस्तत् । अरणस्य रेकूणः । अरणस्य-अपगतार्णस्य-अपगतोदकसंबन्धस्य परकुलजातस्य रेकूणः-यद्भवत्याह्यं धनं तत्परिहर्तव्यं न पुत्रत्वेन परिकल्पयितव्यमित्यर्थः । न हि तत्पुत्रत्वेन कल्प्यमानमपि पुत्रकार्येष्ववतिष्ठते परकीयत्वान् । यत एवमतो ब्रूमः-नित्यस्य रायः पतयः स्याम पित्र्यस्येव धनस्य । यथा हि यदेव पित्र्यं धनं पुत्रत्वे भवति तस्यैव ह्युपर्यगौणं स्वामित्वं भवति । एवं यदेव स्वयंजातमप्यं भवति तदेव मुख्यं भवति नेतरन्-क्षेत्रजं वा व्रीतकं वा । यत एवमतो ब्रूमः-यदेव नित्यमात्मीयमगौणं स्वयमुत्पादितं पुत्राह्यं राः-धनं तस्यैव धर्मं पतयः-पालयितारः स्याम मा परकीयस्येत्यभिप्रायः । कस्मात्पुनरेवं ब्रूमहे । इतो यस्माव न शोषो अग्रे अन्यजातमस्ति । नास्ति शोषो-नास्त्यपत्यमन्येन जातं हे अग्रे
- 10 य एव जनयति तस्यैव हि तद्भवति नेतरस्येत्यभिप्रायः । अचेतानस्य य एव हि अचेतयमानो भवत्यविद्वान्प्रमादी तस्यैव अचेतयमानस्य-प्रमत्तस्य-अधुतवतो धर्मान्धारितोषमात्रं भवति-ममेदमपत्यमिति नाप्रत्यकार्येवतिष्ठते । यत एवमतो ब्रूमः-या पथो विदुक्षः मास्मानेतस्मात्पितृपितामहप्राक्तामहानुचन्ततात्पथो-मार्गायेन केनचित्प्रत्याख्यानद्वारेण विदुद्वपः । त्वं देहि नः पुत्रमौरसमित्यभिप्रायः । इति
- 15 समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । अरणोपार्णः अपगतोदकसंबन्ध इत्यर्थः । रेकूण इति धननाम । तद्धि रिच्यते-अतिरिच्यते इतो लोकादमुं लोकं प्रयतो प्रियमाणस्येत्यर्थः । शोष इत्यपत्यनाम । तद्धि शिष्यते-इदं लोकं वतिष्ठते पितुरमुं लोकं प्रयतः गच्छत इत्यर्थः ॥

- 20 एवमस्यामृचि न शोषो अग्रे अन्यजातमस्तीत्यनेन विशेषलिङ्गेनोपपन्नमेतद्भवति-जनयितुरेव प्रजा भवति न क्षेत्रिणो नापि वेत्तुरन्यस्य वा कस्यचिदिति । एवं चैष शब्दार्थ उपपद्यते-यस्मादेवापत्यं तन्न भवति तस्यैवापत्यमिति ।

2. d m परकुलजातस्य for परकुलजातस्य. 3. d m अवतिष्ठते; b अवतिष्ठति
7. a. b d m रायो धनं for रा धनं of Li. 8. a b d. पालयितार [स्याम b.]
पतय स्याम; m इत्यर्थः for इत्यभिप्रायः 10 a b d real अचेतानस्य for
अचेतनस्य of j. 11. d तस्य वा for तस्यैव; a. b d. m अचेतानस्य for अचे-
तयमानस्य of bi. 12. a. b d धर्म, m धर्मान् for धर्मान् of bi. 13 bi.
कस्मिन् for पतस्यापितृ of a. b d. m; j. पितृपितामहः 14. j. इति समस्तार्थः ।

अनेनैव चापत्यशब्दनिर्वचनप्रसङ्गेनैव मन्त्रो व्याख्यातः । उत्तरं च सावशेषम-
पत्यशब्दे प्रसक्तानुप्रयुक्तमेवोच्यते ।-तस्योत्तरा मूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

“न हि ग्रन्थापारणः सुशोचोऽन्योऽर्द्यो मनसा मन्तवा उ ।
अथा चिदोक्तः पुनरित्स पत्या नो वाज्यंभीषाञ्छेनु नद्यः ॥”

न हि ग्रहीतव्योरणः सुसुखतमोऽप्यन्योऽर्द्यो मनसापि न मन्तव्यो
ममायं पुत्र इत्यथ स ओक्तः पुनरेव तदेति यत् आगतो भवत्योक्त इति
निवासनामोच्यते । ऐतु नो वाजी वेजनवानभिपहमाणः सपत्नान्न-
वजातः स एव पुत्र इति । अधेतां दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति पुत्र-
दायाद्य इत्येके ॥ ३ ॥

न हि ग्रन्थाप्येति । न हि ग्रहीतव्यः—नाङ्गकर्तव्य—पुत्रो ममायमित्यनेनाभि- 10
प्रायेण । कः पुनरसौ नात्मीयोऽर्तव्यः । अरणः—अपार्णः—अपगतोदरसंभूतः—
अन्यनुत्तमः । यथापि सुशोच एव स्यात्सुखतमः परिचारता द्वितीयं तथा अपि
अन्योऽर्द्यः—अन्येनोदीरनाद्रेतमो जातोऽन्यजायोदरसंभूतो वा । यो हि स्वस्या
जायाया संभवति स स्व एवोदरे संभूतो भवति ।

“अर्थो ह वा एव आत्मनो यजायेति विज्ञायते” । 15

तस्माद्योन्यजायोदरसंभूतः स मनसापि न मन्तव्यो ममायमिति किं पुनः
पुत्रत्वेन परिकल्पयितव्य इति । किं कारणं मनसापि न मन्तव्य इति । अथां चिदोक्तः
पुनरित्स पति । अधशब्दोऽथशब्दस्यार्थे वर्तते स च हेत्वर्थः । यस्मान् ओक्तः—स्व

1. m. वा for च after अनेनैव 2. a b. d. अपत्यशब्दप्रसक्तानु^३. 4. f.
अधीषालेतु for अधीषाञ्छेनु. 6 B. C. D. R. rz. add पुत्र after ममाय, li.
omits it. 9 A. B. Conclude III i. 3. after इत्येके. 10. a. l. d.
m. नात्मीयोऽर्तव्यः for नाङ्गकर्तव्यः 12. b. reads परिचरितो for परिचरिता of
a. b. d. m. 11 m. स स्वस्य पत्र for स स्व पत्र. 17. m. पुत्रत्वे for पुत्रत्वेन.
18 j. अथ शब्द for अपशब्दो of li a. b. d. m.

1. The quot. is RS. VII. 4. 8.

15. ?

निवासस्थानं-स्वं वंशं बहुनापि कालेन स एति-तद्वन् एव भवति तस्मादपुत्र एवासौ ।
 यत एवमतो ब्रवीमि-आ नो वाज्यंभीपाळितु नव्यः । ऐतु-आगच्छतु नः वाजां
 वेजनवान्-परेभ्यो भयदाता अभीपाद्-अभिषद्दमाणः-अभिभवन्सपत्न्या-
 व्यः-नवजातः-शिशुरित्यर्थः । स एव पुत्र आगच्छतु किं नः परकीयैः पुत्रैः
 5 संकल्पितैरित्यभिप्रायः ।

अपैतां इहित्वापाय उदाहरन्ति । इदमुक्तम्-अपेत्य यस्मात्पितुः
 सकाशात्ततं भवति तस्मादपत्यमिति तदिदमुभयोरपत्यत्वं प्राप्नोति दुहितुः पुत्रस्य च ।
 दुहितापि अपेत्यैव तदा भवति पितुः सकाशात् । तत्रैवं सति उभयोर्दुहितुपुत्रयोरपत्य-
 कार्याणि द्वायाद्यादीनि अविशेषेण प्राप्नुवन्ति तदिदं विचार्यते तदधिकारार्थोयमध-
 10 शब्दः । एतामृचं शासद्बहिरित्यादि या वक्ष्यमाणा तां दुहितुर्दायाये अर्थे उदाहरन्ति
 धर्मविदः । अस्यामृचि वक्ष्यमाणायां दुहितुर्पि दायायत्वमस्तीति दृश्यते ।

पुत्रदायाय इत्येके । एके पुनर्धर्मविदो मन्यन्ते यत्पैतृकं वित्तं तत्पुत्रस्यैव
 दायायं न दुहितुरिति ।

यथा दुहितापि दायायमर्हति तथेयमृग् निश्च्यते—॥ ३ ॥

15 “शासद्बहिरिदुहितुर्नृत्यं गाह्निद्वा-ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।
 पिता यत्र दुहितुः सेकंमृञ्जन्सं शाग्न्येन मनसा दधन्वे ॥”

प्रशास्ति बोधा संतानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावम् । इहिता इहिता
 इरे हिता दोग्धेर्वा । नत्वारमुपागमदौहित्रं पौत्रमिति । विद्वान्
 प्रजननयज्ञस्य रेतसो घाह्नादह्नात्संभूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि

4. *bs.* reads न for कि *sq.* of *a. b. d. m.* 5. *bs.* इत्यभिप्रायः, *a. b. d. m.*
 इत्यर्थं - 7. *a. b. d. m.* उभयोरपत्यत्वं दुहितुपुत्रयोः प्राप्नोति, *bs.* उभयोरपत्य प्राप्नोति
 दुहितुः पुत्रस्य च. 8. *bs.* अपेत्यैव for अपेत्यैव of *a. b. d. m.* 9. *a. b. d. m.*
 add इति after द्वायाद्यादीनि. 10. *b. d. m.* इहित्वापायेर्षे. 11. *d.* पैतृकवित्त.
 17. *bs.* बोधा, *R.* and the *Mss.* बोधा.

पत्न्यस्य विधानं पूजयन् । अविशेषेण मियुनाः पुत्रा दायादा इति ।
तदेतद्वक्-श्लोकाभ्यामभ्युक्तम् ।

अङ्गान्दङ्गान्त्सं भवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥

इति ।

अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।

मियुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायंभुवो ब्रवीत् ॥

न इद्विद्वत् इत्येके । तस्मात्पुमान्दायादोदायादा स्त्रीति विशायते ।
तस्मात्स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसमिति च । स्त्रीणां दानविक्र-
यातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः । पुंसोपीत्येके शौनःशोपे दर्शनात् । अधा-10
नृमतीवाद् इत्यपरम् ।

अमूर्या यन्ति जामयः सर्वा लोहितवाससः ।

अधातरं इष घोषास्तिष्ठन्ति हृतवंत्मनः ॥

19. A. omits the first line अमूदा.....to लोहितवासस, all others have it.

2. The following verses are written with accents in some Mss., and are so printed in B. and J. as well as in R. Many mss. accent the first line only of the first verse. Vaidic recitation does not retain the tradition of accents here. Yet, since the first verse is referred to by Yaska as ऋ and the second as ऋक, I print the first with accents and the second without them. The first verse is referred to in योषिषद्वय II. 8. 21, and occurs in आपत्पदनद्वय I. 15. 11. I cannot yet trace the source of the second.

8. पुत्रदायादोदायादा स्त्रीति विशायते ११

9 तस्मात्स्त्रियं .....न पुमांसमिति च । side Taill. Sam. VI. 5. 10.

19. अमूर्या etc. - this verse occurs with slight variation in Ath. Sam. I. 17. 1.

अध्वानृका-इव- योषास्तिष्ठन्ति संतानकर्मणं पिण्डदानाय हतव-
र्त्मान इत्यध्वानृकाया अनिर्वाह औपमिकः । तस्योत्तरा भूयसे
निर्वचनाय ॥ ४ ॥

शासद्द्वहिरिति । एषा त्रिपु । एन्द्रे सूक्ते विद्वामिन्नेण दृश । माध्यन्दिने सवने
उपशर्षायेष्वच्छावाकस्य यच्छर्मभिजिद्विभ्रजिदादिष्वर्हानकेष्वहःसु अहीनसूक्तं नाम
तत्रैयं शस्यते । “ न जामये तान्वं ”—इतीयमपि अनयैव समानार्थविनियोगदेवतच्छ-
न्दस्का । शासद्द्वह्विः—प्रशास्ति—प्रश्यापयति—प्रश्यापयतीत्यर्थः । कः पुनरसौ
प्रशास्ति । किं वा प्रशास्तीति । वोडा य उद्रोडा द्वियो भवति स तस्यां या जायते
दुहिता तस्या पुत्रभावं प्रशास्ति-संतानकर्मणे अर्थाय । दुहिता दुर्हिता ।
10 मा हि यत्रैव दीयते तत्रैव दुर्हिता भवति । दूरे वा सती सा पितुः हिता-पुत्रा
भवतीति दुहितेत्युच्यते । दोग्धेर्वा । सा हि नित्यमेव पितुः समाराध्यं दोग्धि
प्रार्थनापरत्वात् । आह—कथं पुनर्गम्यते प्रशास्ति वोडा संतानकर्मणे दुहितुः पुत्रभाव-
मिति । उच्यते—इतः । यस्मात् नक्ष्यं गात्-नक्षारमुपागच्छत्-उपागच्छति
चेतसा । दौहित्रं—दुहितृपुत्र पौत्रमिति । पौत्रो ममायमित्येवमुपागच्छति । न
15 द्वापुनस्य पौत्रः स्यात् । उपागच्छति च दुहितुः पित्त पौत्रो ममायमिति दौहित्रम् ।
तस्माद् दुहितापि पुत्र एव यस्याः पुत्रः पौत्रो ममायमित्येवं चेतसा उपगम्यते ।
विद्वां ऋतस्य दीर्घिति सपर्धन् । विद्वात् कस्य । ऋतस्य-प्रजनन-
यज्ञस्य । ऋत इत्येतदपठितं यज्ञनाम । दीर्घिति-विधानमित्यर्थः ।
प्रजननयज्ञ-विधानमधिकेण सपर्धन् पूजयन्नित्यर्थः । यथैव हि पुत्रजनने प्रजननयज्ञ-
20 सन्त्यते तथैव हि दुहितृजननोप-यथैव मन्त्रैरेवैव च विधानेन पुत्रगर्भ आधीयते

तेरेव मन्त्रैस्तेनैव च विधानेन दुहितृगर्भोपि । अथ चा ऋतशब्देन रेत उच्यते । तद्वि अङ्गादङ्गात् संभूतं सर्वगात्रेभ्यो हृदयानुस्मरणनिमित्तेन गर्भजनने मातरि प्रयुतं-प्रयुतं भवति रेतः । तस्य रेतसो विधानमविशेषेण पूजयन् स बोटा दौहित्रं पौत्रो ममायमित्येवमुपागच्छति चेतसा । येनैव हि विधानेन पुत्रजनने रेत उदप्रज्यते तेनैव हि दुहितृजननेपि तत्रैव सति रेतउत्सर्गविध्यविशेषात् प्रजननयज्ञा- 5 निशेषाद्वा अविशेषेण मिथुनाः पुरुषाः स्त्रियश्च उभयेपि दायादा इत्येवमेके धर्मविदो मन्यन्ते । तदेतदृक्कृश्लोकाभ्याम् अभि अभिमुख्येन उक्तं-मिथुनाः पुत्रा दायादा इति । “अङ्गादङ्गात्संभवसि”, “अविशेषेण पुत्राणाम्”—इत्येतान्याम् ।

शासद्वह्निः—इत्येतस्या ऋचः प्रथमोर्ध्वो व्याख्यातः । *पिता यत्र दुहितुः—10 इत्ययं द्वितीय उपरिशादस्य पादस्य व्याख्याम्यने अनयोर्ध्वोरन्तरा तदेतदृक्कृश्लोकाभ्यामभ्युक्तमित्यत आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तं दायादधर्माश्रितमेव पूर्वोत्तरपक्षसंबन्धादाचारगतं बहु व्याख्यायने मन्त्रविषयव्यापनाय ईदृशोपि मन्त्राणां विषयो भवतीति धर्मसंविज्ञानाय च । सर्व एवायमेवंप्रकारो धर्मो मन्त्रेभ्य एव निर्बभावित्येतदेतेन न्यापितं भवति ॥ 15

“अङ्गादङ्गात् संभवसि”—इत्येतामृचं प्रवासादेत्य पुत्रस्य मूर्धनि जपन् विप्रति । अनुशुषेया । स पुत्र उच्यते—हे पुत्र । अङ्गात् अङ्गात् संभवसि त्वं

2. *b d m* add हि after तन् and before अङ्गान्, *bc* omits it; *a b d m* omit यत् before संभूतं and तन् after it read by *bc*; *m*, however, has the latter, *a b d* गर्भजनने 3. *bc* विज्ञानं न विशेषेण for विज्ञानमविशेषेण 4. *bc* उप-छति for उपागच्छति of *a b d m*. 4-5 *a b d* read पुत्रजनने and दुहितृजनने for पुत्रजनने and दुहितृजनने. 5. *m* omits हि after तेनैव; *f* यज्ञविशेषो for यज्ञविशेषो 6. *b d m* add प्रकारेण after एतेन

11. व्याख्यासपने : *e*. in the next section, after the interpretation of this line in this section.

17. चित्रति, *Cf.* 'विशेष्य ज्येष्ठस्य पुत्रस्थोमाम्पां पाणिग्या मूसां पविष्ट्य जपेद् यदा वा पिता म इति विशादुपेनस्य वाङ्गादङ्गात्मभवतीति । (Gobhil's Gr. Sū. II 8 '21.) or 'प्रवामादेत्य पुत्रस्य विष्ट मष्ट्य जपति अङ्गादङ्गात्.....छनमिति मूसां चित्रपाप' (Ās'r. Gr. Sū. I. 15. 11.) . . . . .

हृदयादधिजायसे यत्तुक्तम्—अङ्गदङ्गात्संभूतस्य हृदयादधिजातस्य—
इति । तदनेनापि सत्यर्थतरेण मन्त्रेषोच्यत इति पूर्वस्थास्यर्थतायां सत्यर्थोक्तरणार्थं
मन्त्रः । तत्र हि ऋतस्य दीधितिं सपर्यन्—इत्यत्र ऋतस्य प्रजननपक्षस्य
रेतसो वा विधानप्रविशेषेण पूजयमित्युक्तम् । तत्पुनरेतदस्त्वम् । इह पुनरद्वादश-
5 संभवसि हृदयादधिजायसे इत्येवमुच्यते । तत्रैवं सति यथैव पुमानद्वादशसंभवति
हृदयादधिजायते तथैव दुहितृपत्यविशेष उपपद्यते । तस्मात्साधूक्तम्—“ आविशेषेण
मिथुनाः पुत्रा दायदा इति । ” आत्मा वै पुत्रनामासि । यस्माद्द्वादशसंभूतस्त्वं
हृदयादधिजातस्तस्मादात्मैव त्वं भवैवावयवभूत इत्यभिप्रायः । केवलं तु पुत्रनामा
त्वमहं पितृनामा एतावानावयोर्विशेषो नाममात्रं भिन्नमित्यभिप्रायः । स त्वं जीव
10 शरदः शतम्—इत्याशीः । सर्वस्मिन्नपि संवत्सरे शरदेव दुर्जीवा प्रचुरो गत्वाच्छरदः
तस्माच्छरदेवोपलक्ष्य संवत्सरशतमेतदायुशस्यते ॥

अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः मिथुनानाम् । ऋ एवमाह ।
मनुः स्वायंभुवः । स्वयंभुवोपत्यं स्वायंभुवः । ऋमिन् काळे स एवमाह ।
विसर्गादौ सृष्ट्यादावित्यर्थः । पूर्वमर्थं श्लोकस्य ऋज्वेव । एवमेताभ्यामृश्लोकभ्या-
15 मुक्तमविशेषेण पुत्रस्य दुहितृश्च दायदत्तम् ॥

न दुहितर इत्येके न दुहितरो दायायमर्हन्तीत्येवमेके धर्मविदो मन्यन्ते ।
ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति—तस्मात् पुमान् दायदाः स्त्री अदायादा इति
विज्ञायते—एतस्मिन् ब्राह्मणे विचार्यमाणे ज्ञायते । न दुहितरो दायायमर्हन्ति पुमाने-

1. a b. d. add एतत् after तत्. 2. d पूर्वस्यामस्पष्टार्थनायाम् ; b
स्पष्टार्थोक्तरणार्थं for 'वरणार्थोय. 9. m adds तु after अहम् ; a. b. read
एत जीव for स त्व जीव 10 a. b. d. m. सर्वस्मिन्नपि संवत्सरे शरदेव [m-
शरदेव] दुर्जीव्य [m दुर्जीवा] प्रचुरो गत्वाच्छरदः ; b. सर्वस्मिन्नपि संवत्सरे शरदे
न दुर्जीवा प्रचुरो गत्वा मवन्ति । तस्माच्छरदः । 11. a. b. d. शरदेवो? for शरदेवो 14 b.
d m add अपि after एताभ्या. 16. m. दायदत्तं for दायदत्तम् 17. a. b.
तं दर्शयन्ति for दर्शयन्ति ; a. b. d. m add इ after इति. 18. d. m. read
after विज्ञायते, -पटच्छति ह्याली न दास्यथ तस्मात्पुमादायादौदायादा स्त्रीति विज्ञायते
एतस्मिन् ब्राह्मणे etc.

13 मनुः—C/ यथैवात्मा तथा पुत्रं पुत्रेण दुहिता स्या । Manu IX 130; also
compare 133 and 139 of the same chapter. The above verse however
is not to be found in the present Manuscript.

वर्हतीति । तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसमिति च । एतद्वरं दर्शनं दुहितुरदायादत्वं लिङ्गो दर्शयति—

“अथ यत् स्थाळीं पदास्यन्ति हवनकर्मणो न तथा जुद्धति न दाहमयं पदास्यन्ति हवनकर्मणः दाहमथेनैव जुद्धति तस्मान् स्त्रियं जातां परास्यन्ति परस्मै प्रयच्छन्ति न पुमांसम् ।”

5

तस्मात्पुमानेव पैतृकस्य वित्तस्येष्टे न दुहिता । किं च स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः । प्रदीयते हि परस्मै स्त्री विक्रीयते च वैवाहिकेन शुल्केन ।

“विक्रयं चाप्यपत्यस्य मतिमान् कोनुमंस्यते ।

स्वस्यो वाप्य बहुर्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥”

इति भगवता वामुदेवेनोक्तं सुमद्राद्वरणे । तथा च ब्राह्मणमपि दर्शयति—

10

“चातुर्मास्येष्वनृतं वा एषा करोति या पत्युः क्रीता सती अन्ययान्यैश्चरति”

इति । तस्माच्छुल्केन प्रदानं विक्रयः कन्याया इत्युच्यते । अतिसर्गः परित्यागः परित्यज्यते हि कन्या स्ववन्धुभिः स्वयवरे यो बलिष्ठः स गृह्णात्विति । यो वा दुभ्यं रोचते तं वृणांश्चेति । स एष क्षत्रियाणामेव स्वयवरधर्मो नेतरेषां वर्णानामिति । स पुनरयमितरेषामपि वर्णानामदायादाहंत्वे कन्याया लिङ्गं भवति । तस्मात्त दायाद्यमर्हति 15 कन्येति ॥

3-4. a. b. d. omit यत् before स्थाळीं, d. omits न तथा जुद्धति न दाहमयं पदास्यन्ति हवनकर्मणः. 4. a. b. d. m. add कारणात् after तस्मान् 5. a. b. d. m. omit न पुमांसम् 8. a. b. d. m. विक्रयं चाप्यपत्यस्य, a. b., however, विक्रयं वाप्यपत्यस्य; a. d. appear to read कोऽनु मस्यते. 11. विक्रयभाष्यमपत्यस्य मतिमान् को न मस्यते 9. a. b. d. read स्वस्यो वाप्यबहुर्वापि 13. 11. योजयित्तः स गृह्णात्. 15. d. अदायादाहंत्वे, m. अदायादाहंत्वे for अदायादाहंत्वे of others; j. omits न after नस्तान् read by all others.

3-5. अथ यत्स्थाळीं etc. Two Brāhmanas texts are here referred to in the Nirukta. The exact references however are not yet found.

8. विक्रयं चापि etc.—the quot. is not traced.

11. ब्राह्मणमपि etc.—the quot. is not traced.

12. तप्यन्ते—Cf. शुल्कशब्देन मूढेन यत्र दुहितुविक्रय Mauu. IX. 100.

पुंसोपीत्येके शौनःशेषे दर्शनात् । यदुक्तं दानविक्रयानिसर्गैर्हेतुभिरदाया-
दत्वं स्त्रिया इतः । अनेकान्त एवः । पुंसोपि दानविक्रयानिसर्गौ विद्यन्त एव ।
पुंसोपि हि परस्मै दीयते । एवं लुक्तम्—

“ दत्तनीतककृनिमशेतभौरसाः पुत्राः ”

इति । तथा च शौनःशेषे दर्शनात् । शौनःशेष आख्याने बह्वृचानां भारते च
शुनःशेषस्य विक्रयो दृष्टः—

‘ विक्रीतं मध्यमं मन्ये ’

इत्येवमादि । तथा च परस्वागोपि दृष्टः—यथा विश्वामित्रेण मधुच्छन्दआदीनाम् ।
तस्मादनेकान्तकत्वादेवैषां हेतूनामुभयोपि दायादत्वमित्येके मन्वंन्ते ॥

10 अघ्रातृमतीयाद इत्यपरम् । आचार्यमतमिति वाक्यशेषः । येवाघ्रातृका
भवति कन्या सेव पित्र्यं धनमर्हति नेतरा सघ्रातृका । पुरुषेषु हि पितुः पिण्डदातृषु
निष्ठसु न ह्यो धनमर्हति सा हि परकीयं वशं वर्धयति न स्वम् । तस्मादगौ नार्थभा-
गिनी । अघ्रातृकायां पुनरयं विशेषः—अघ्रातृकायाः पितुरन्यः पुत्रो नाम्नीति दीहित्रः
पिण्डदानादिषु कार्येष्ववतिष्ठते इति भवत्यर्थभागिनी अघ्रातृका बुद्धिता । तदुक्तम्—

11 ‘ पितोत्पुत्रेण पुत्रिकामनपत्योमि प्रजापतिं चेषुस्वदर्थमश्वमिति संवाशाभिसन्धान-
मात्रं पुत्रिका ’

इत्यैकेषामिति ।

५ m adds हि after पुंसोपि 9 a, b, d omit एव after अनेकान्तकत्वात्,
a, b, d m add एव after दायादत्वमिति 11 m. adds न before पुरुषेषु !
13 a, b, d अघ्रातृका पितु 15. j अस्वादर्थं for अस्मदर्थं.

१ उक्तम्—*vide* Mann IX. 159, 159, 160.

२ बह्वृचानां—*Ait. Br* XXXIII 3.

३ The quot. is not traced.

४ मधुच्छन्दआदीनां—*vide* *Ait. Br.* XXXIII. 6. Here, however, मधुच्छन्द
and the younger brothers appear to be 'favoured' and those older than
मधुच्छन्द cursed by विश्वामित्र.

५ The quot. is not traced.

निगममप्येतस्मिन्नर्थे उदाहरन्ति—अभ्रातरं इव योषास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मन

इति । निगमस्य समासतोर्थमाह—अभ्रातृका इव योषास्तिष्ठन्ति संतानकर्मणे पिण्डदानाय हतवर्त्मन इति । अस्यामृचि अभ्रातृकायाः कन्यायाः अनिर्वाहः—अनिर्वहणं-विवाहनिषेध इत्यर्थः । औपमिकः—उपमया दर्शितः । अभ्रातर इवेति । अमूर्या यन्ति जामयः 5 सर्वा लोहितवांससः । अभ्रातरं इव योषास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः ॥ इयमर्थवणा प्रसवमार्गवहनरोगिणी या स्त्री भवति तस्यास्तत्प्रतिकारकर्मणि विनियुज्यते । अमूर्या यन्ति-स्रवन्ति नाञ्जो रक्तमञ्जस्रमाविरताः स्त्रिय इवातिलोहितवस्त्राः सर्वाः एतास्तिष्ठन्तु उपरमन्तु हतलोहितवहनमार्गा अस्य मन्त्रस्य वीर्येण । कथं पुनस्तिष्ठन्तु । अभ्रातर इव योषाः यथा काश्चिदभ्रातृका योषा हतभर्तृवंशमार्गास्तिष्ठन्ति संता-10 नकर्मणे पिण्डदानाय एवमेता नाञ्जस्तिष्ठन्ति । एवमस्यामृचि अभ्रातृकाया अनिर्वाह उपमया लिङ्गतो दर्शितः ॥

तस्य—अनिर्वाहस्य उत्तरा ऋक् भूपसे-बहुतराय निः-निर्विविच्य वधनाय ॥ ४ ॥

“अभ्रातेवं पुंस एति प्रतीची गतारुगिव सनये घनानाम् । 15

जायेच पत्य उशती सुवासा उषा हस्त्रेच निरिणीते अप्सः ॥”

अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गतारोहिणीव घनलाभाय दाक्षिणाजी । गर्तः सभास्याणु-
र्गणातेः सत्यसंगरो भवति तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारोहति तां

1. *b* omits अपि after निगमम्   *G. m.* adds हि after सर्वा.   11. *b. d.*
m. संतानकर्मणे, *bi.* कर्मणि; *m.* अभ्रातृकानिर्वाह   13. *a. b. d. m.* omit नि-
18. *Bi.* नपति for न पतिं of *A. B. C. D. E.*; *Br.* gives the variant as दाक्षिणायाजी

5. For अमूर्या etc. *vide* Ath. Sam. I 17. 1.

16. The quot. is RS. I. 124. 7.

तत्राक्षैराग्नन्ति सा रिक्थं लभते । इमशानसंचयोपि गर्त उच्यते
गुरतेरपगूर्णो भवति । इमशानं इमशयनं इम शरीरं शरीरं शृणातेः
शम्रातेर्वा । इमश्रु लोम इमनि श्रितं भवति । लोम लुनातेर्वा लीपतेर्वा ।

“नोपरस्याविष्कुर्याद्यदुपरस्याविष्कुर्याद्वर्तेष्ठाः स्यात्प्रमायुको यज-
5मान”

इत्यपि निगमो भवति । रथोपि गर्त उच्यते गृणातेः स्तुतिकर्मणः ।
स्तुततमं यानम् ।

“आ सँहयो वरुण मिश्रु गर्तम्”

इत्यपि निगमो भवति । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋद्वकाले-
10पूपा हसनेव दन्तान् विवृणुते रूपाणीति चतस्र उपमाः ।

“नाभ्रात्रीमुपपच्छेत तोकं ह्यस्य तद्रवति ।”

इत्यभ्रातृकाया उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः ।

पितुश्च पुत्रभावः ॥ पिता यत्र इदितुरप्रत्ताया रेतःसेकं प्राजंयति
संदधात्यात्मानं संगमेन मनसेति ॥ अथैतां जाम्या रिक्थप्रतिषेध
15 उदाहरन्ति ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके ॥ ५ ॥

1. A and the variant given by B1. तत्राक्षेण भ्रष्टि. 2. R गुह्ये.
3. B1. gives variant as शृन for श्रित. 4. C. D. read आदि कुर्यान्
11. B1. gives the variant as नाभ्रातृका for नाभ्रात्री of all our mss 15. A.
B1. conclude III. 1. 5. after इत्येके.

4. The quot. is not traced.

9. The quot is RS. V. 62. 6.

11. The quot. is not traced.

अभ्रातेव पुंस इति । दीर्घतमःपुत्रस्य कक्षीवत्त आर्षम् । त्रिष्टुप् । औपसी ।
 प्रातरनुवाकाशिनयोः शस्यते । अभ्रातेव पुंसः । यथा अभ्रातृका कन्या दत्तापि
 सती पित्रा स्वीकृतापि भर्त्रा पुनः प्रतीची पितृन् एव पितृवंशमेव अभिमुखी
 एति संतानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं पतिवंशमित्यर्थः । सा हि पितृवंशं
 पुत्रैः पौत्रैश्च वर्धयति न भर्तृवंशमिति तस्मादभ्रातृका पितृकं दाय्याद्यमर्हतीत्युच्यते । ४
 गर्तारोगिणो व सनये घनानाम् । गर्तारोहिणी इव काचिन् दाक्षिणात्या स्त्री सा
 यथा गर्तः सभास्याणुस्तमारोहति सनये षड्यये घनानाम् । एवम् उषाः
 अपरकाले राज्या नम आरोहति । किंच । जायेव पत्यं उशाती सुधासाः ।
 यथा जाया पत्ये भर्त्रे सुवासा भूत्वा ऋतुकाले आत्मानं दर्शयत्येवमुषा आत्मानं
 दर्शयति जनानाम् । किंच उषा हस्तेच निरिणीते अप्सः । यथा हसना हसन- 10
 स्वभावा दन्तानात्मनो दर्शयति एवमुषा अपि आत्मनोन्तर्भूतानि सर्वद्रव्याणां रूपाणि
 विवृणुने शार्करेण तमसा दिग्धानि सर्वद्रव्याणि प्रकाशोदकेन घौतानीव करोति ।

चतस्रः एता उपमाः अस्यामृचि ।—अभ्रातेव पुंस इत्येका । गर्तारोहिणीवेति
 द्वितीया । जायेव पत्य इति तृतीया । हस्तेवेति चतुर्थी । अत्र प्रथमोपमया अभ्रातेव
 पुंस इत्यनया अभ्रातृकाया अनिर्वाहो दिङ्ग्यते । यथा अभ्रातृका पितृनेव प्रत्येति न 15
 पतिमेवमुषा आदित्यमेव प्रत्येति । एवमभ्रातृका कन्या यस्मिन्नेव वंशे उत्पन्ना भवति
 तमेव प्रकाशयति वर्धयति न भर्तृवंशम् । इत्येवमुपमया नासौ बोद्धव्यैतदुपप्रदर्शितं

1. *d. m.* पति for इति, *a. b. d.* read गौतमपुत्रस्य, *m* दीर्घतमस पुत्रस्य for दीर्घ-
 तमः पुत्रस्य. 3 *a. b. d. m.* read उषा for स्वीकृता; *a. b. d.* add पुम' after
 पुन'. 4. *a. b. d. m.* संतानकर्मणे पिण्डदानार्थं न पतिव्यमित्यर्थः; *lt* संतानकर्मणे
 पिण्डदानाय नयति पतिव्यमित्यर्थः. We read in accordance with the text of the
Nirukta given above. 7 *d* दाक्षिणा for दाक्षिणात्या; *a. b. d. m.* add
 after आरोहति,—असन्नितपनवीर्यपुत्रांशवर्धयति; तत्र गता मती अपुत्रा रिक्थ लभने क्तिन्वा
 दापयति रिक्थमिति दाक्षिणात्येषु देशीति; and then proceed to read सनये
 षड्यये etc. 8 *a. b. d. m.* राज्या for गत्या of *lt*. 9. *a. b. d. m.* ऋतुकालेषु
 for ऋतुकाले. 10-11. *a. b. d.* add स्त्री after हसनस्वभावा; *b. d.* omit हसना;
m. adds स्त्री after हसना; *d.* adds हसनस्वभावा again before दन्तान. 12. *a. b.*
d. m. add स्वेन before प्रकाशोदकेन. 14. *lt.* प्रथमोपमया for प्रथमोपमया
 17. *a. b. d. m.* नासावुद्गोद्व्येत्येतदुपप्रदर्शितम्

भवति पुनार्धत्वाद्दिवाहस्य । तस्मादवर्धयित्वाद्द्रवृवंशस्य वर्धयित्वाच्च पितृवंशस्य
अभ्रातृका पितृदायाद्यमर्हतीत्युच्यते ।

निगमप्रसक्तस्य तत्त्वमाचष्टे—गर्तः सभास्थाणुः इति अक्षनिवपनपीठमित्यर्थः ।
गृणानेः स हि सत्यसंगरो भवति संगीर्यते हि तत्र सत्यमिदमत्र पतितमिदमत्र
5 न पतितमित्येवं प्रायेण । कितवास्तत्रावृत्तं द्रुवते । तत्रेवंलक्षणं गर्तमारोहति या स्त्री
सा गर्तादृगित्युच्यते । तदेतद्गर्तस्य सभास्थाणोरारोहणं रिक्थलाभेदुदीक्षणात्वेपु
अपुत्राया अपतिकायाः स्त्रियाः प्रसिद्धम् । तथैव प्रसिद्धया निरुच्यते । देशसमाचारव्यव-
स्थयापि वचिन्मन्त्रार्यो निर्वक्तव्य इत्येतदनेन प्रदर्शितं भवति । तं तत्र या अपुत्रा
या अपतिका सा आरोहति तं सभास्थाणुं तत्र कितवमध्ये अवस्थितं या
10 अपुत्रा स्त्री या अपतिका सा आरोहति तस्मित्युपविशतीत्यर्थः । ततः सा भर्तृवन्धुभ्यः
सराशान् रिक्थं लभते यस्तस्या भर्तृसत्तो धनांशस्तम् । एवमसौ सनये लब्धये
धनानां गर्तमारोहति ।

गर्तशब्दप्रसक्तमुच्यते—श्मशानसंचयोपि गर्त उच्यते । गुरतेरुच्य-
मनार्थस्य । स हि लोकविनाशायाभ्युद्यत इव भवति । यानि हि तत्र पिशाचादीनि
15 सत्त्वान्याश्रितानि भवन्ति तानि जनमरणमाकाशते धियमाणेषु जनेषु तानि प्रसृदि-
तानि भवन्ति । श्मशानं श्मशानम् इत्याख्यानप्रसक्तमुच्यते । तत्र हि श्म श्मे-
त्रेणि श्मशयनं सत् तत् श्मशानमित्युच्यते । श्मशब्दार्थमाह—श्म शरीरम् इति ।
तद्दि तत्र श्मे तत्र हि तत्रिक्षिप्यते मृतस्य सतः । शरीरं शृणानेः शम्नातेर्वा ।
कृतव्याख्यानमापि पुनराह मुख्यत्वादस्य । तत्र औपमिकं वृत्रसंबन्धात् न हि वृत्रस्य

1. *d* omits च before पितृवंशस्य. 3. *bi* अक्षनिवपनपीठम् for अक्षनिवपनपीठम्
4 *d* संगीर्यते for संगीर्यते 8. *d. m.* read त before तत्र in the मन्त्रिक, others
do not. 9. *a. l. d. m.* add या before अपतिका, *bi* omits it. 11. *bi*
धनांशस्तम् । जनमयी etc. *a d.* read धनांश. । तमेतदसी. 13 *bi* गर्तप्रसक्त for
गर्तशब्दप्रसक्तम् of *a. b d. m.* 14. *d.* omits स before हि; *a. d* read पिशाचादीनि
for पिशाचादीनि, *m.* reads पिशाचसिवादीनि. 15 *a. b d* read जनमरणकामान्या-
शाने, *d.* जानेषु for जनेषु. 16. *d. m.* omit अत्र after श्मे 18. *b. d m*
add शरीर शृणाने before शम्नातेर्वा, *bi*, शम्नातेर्वा only.

18 मृतस्य मत — Cf “श्मशाने वा निवहन्” Ath. Sani. V 31. 8.

19. 1^{or} कृतव्याख्यान^o vide Supra Nir. II 16.

मुख्यं शरीरम् । इमशब्दप्रसक्तं निराह-इमश्च लोम इति तद्धि इमनि शरीरे
श्रितं भवति । पर्यायप्रसक्तं निराह-लोम लुनातेः । तद्धि ह्यते । लीयतेर्वा ।
तद्धि शरीरे लीयते ।

तत्र निगममपि चोदाहरन्ति-इमशानसंवर्यापि गर्तं इति ।

“नोपंरस्याविष्कुर्पाद् यदुपंरस्याविष्कुर्पाद्गर्तेष्ठाः स्यात् प्रमायुको ५
यजमानः” इति ।

उपर इति यूपस्यानष्टप्रदेश उच्यते

“पञ्चभागोपरा यूपाः”—

इति श्रुतम् । तदतष्टं यूपस्य नाविष्कुर्पादित्यर्थः । पाशुभिस्तदवच्छादनीयं बर्हिषा
च । यदि पुनरुपरस्य कंचिदप्यवयवमाविष्कुर्पात् गर्तेष्ठाः गर्तप्रतिष्ठः इमशानप्रतिष्ठः 10
प्रमायुक्तः-प्रमरणधर्माद्युरेव यथाविहितादायुषो यजमानः स्यात् । इत्यपि निगमो
भवति अप्ययमप्यन्ये बहव इत्यपिशब्दः ॥

रथोपि गर्तं उच्यते । गृणातेः स्तुचर्थस्य । तद्धि स्तुततमं यानम-
श्वादिभ्यो यानेभ्यः मुखतरं हि तेन गम्यते । रथोपि गर्तं इत्यस्मिन्नर्थे आरौ-
हयो वरुण मित्र गर्तमित्यपि निगमो भवति । 15

“हिरण्यरूपमुपसो व्युष्टाववंःस्पृणमुदिता सूर्यस्य ।

आ रौहयो वरुण मित्र गर्तमतश्चक्ष्वाथे अर्दितिं दितिं च ॥”—

इति श्रुतविदात्रेय एतया त्रिष्टुभा मित्रावरुणावस्तौत् । राजसूयेभिषेचनीयो नाम
ऋत्नुस्तत्र यजमानस्य रयमारुक्षतः गृहीतेषुधनुष्को बाहू अनया अभिमन्थ्येते । तावे-
यात्र मित्रावरुणावधिदेवताभिप्रायेण । एवं ह्याह— 20

2 a. b. d. m. आह for निराह. 4. a. b. m. add अत्र after च and उच्यते
after गर्तः. 7. a b d. read अनष्ट प्रदेश ; b. d. omit उपर इति. 8. b.
पञ्चभागोपरा. All our Mss. read पञ्चभागोपरा. 9. d. आविष् कुर्पात् ; m.
पंशुभि. 10. m किंचिन् for कंचिन्. 13 a. d. m. omit यान after स्तुततम.
16. d. reads हिरण्यरूप उपसो व्युष्टौ only for the verse. 19 b. reads सः
after ऋत्नु. 20 a. b. d. m. add अभिषेचनी after मित्रावरुणी.

17. The quot. is RS V. 62 8.

18. अभिमन्थ्येते Cf. 'बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपा इति' Kāty. Sū. XV. 5. 28.

19. आह-Ast. Br. III 1 4 The word रूप is technically used in the
sense of इन्द्र्य and देवता.

“मिश्रोसीतीममभिमन्त्रयते मित्रस्य ह्येतद्रूपम् वरुणोसीतीमं वरुणस्य ह्येतद्रूपमिति” ।

तावुच्येते । हे मित्र हे वरुण हिरण्यरूपं-हिरण्यसदृशवर्णं उपसो व्युद्यो-उपसो व्युच्छेदनकाले उदिता च-उदयकाले सूर्यस्य यो युवामेतस्मिन् काले एवंप्रथमयःस्थू-
णमयोमयस्थूणं स्वं गर्तं रथमारोहयस्ती युवां ब्रवीमि ममाप्येवं रथं गर्तमेतस्मिन्

5 विधावद्भूतं तत्स्वरूपमेव साम्प्रतमारोहतम् । अत एनमारथ्य चक्षायै वरुणमित्यर्थः ।
अदितिं दितिं च अदीनमनुपक्षीणमात्मपक्षं दीनं चोपक्षीणमभिप्रपक्षमित्यर्थः ।

गर्तं सभास्थाणुरित्यत आरभ्य प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् । जायेव पर्व उरुती
मुवासी उषा इहेव निरिणीति अप्सः-इत्ययमप्यर्थैर्चैः पूर्वमेव व्याख्यातो भाष्यकार-
व्याख्यानानुक्रमे भित्वाहमाभिस्तथाह्युवाक्यस्यास्यैकवाक्यता न विच्छिन्ना भवेदिति ।

10 चतस्र उपमा इति यदुक्तं भाष्यकारेण तदपि परिसंख्याय ता उपपादित्वा अस्माभिः ।
एवम् अत्रातेवं पुंस एति प्रतीची-इत्यनेन पादेनास्यामृच्चनिर्वाहो दर्शितः ।

अन्यत्रापि चोक्तम्-नाध्रातृकामुपयच्छेत् तोकं तस्य तद् भवति-इति ।
अयमस्मिन् वाक्ये नाध्रातृकामुपयच्छेतेति प्रत्यक्ष एवोपयमनप्रतिषेधो विवाहार्थे
पाणिग्रहणप्रतिषेध इत्यर्थः । पूर्वयोर्हि मन्त्रयोरुपमया लिङ्गतो विवाहप्रतिषेधो दर्शितः

15 एतस्मिन् वाक्ये साक्षादेव प्रतिषेधः आहत्य विधानेनैव नाध्रातृकामुपयच्छेतेति ।
अत इदमुक्तम्-उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः-इति । आह-किमुपयमनप्रतिषेध एव ।

1. *bi.* reads इय for इमं and अभिमन्त्रयति for मन्त्रयते of *a. b. d. m.* and omits
द्वि after वरुणस्य read by *a. b. d. m.* 2 *bi.* omits हे before वरुण and reads
हिरण्यवर्णं for हिरण्यरूपं हिरण्यसदृशवर्णम् 3 *a. b. d. m.* व्युच्छेदकाले for व्युच्छेदन-
काले of *bi.* 4. *a. b. d. m.* omit गर्तं in both places and read अयोमय स्थूण
for अयोमयस्थूण, *m.* गर्तमेत रथं for ममाप्येवं रथं. 5. *bi.* तत्स्वरूपमेव for तत्स्वरूपमेव
of *a. b. d. m.*; *a. b. d. m.* एत एव for अत एव of *bi.* 6. *bi.* अभिप्रपक्ष for
अभिप्रपक्ष 7 *a. b. d.* कथावयस्यास्यैकता, *bi.* कथावयस्यास्यैकता, *m.* कथा-
वयस्यास्यैकता, *a. b. d. m.* अनवच्छिन्ना for न विच्छिन्ना of *bi.* 10. *a. b. d.*
m. add उपमा after ता. 12. *bi.* नाध्रातृकं for नाध्रातृ, *m.* omits इति.
16 *a. b. d. m.* एतत् for इदं

16. The word प्रत्यक्ष would show that the text is from some Brāh-
mana. Cf.

परपास्तु न भवेद्भ्रान्ता न विज्ञायते वा पिता ।

नोपयच्छेत् ता भ्राताः पृथिकानमथङ्कया ॥

नेत्युच्यते-पितृश्च पुत्रभावाः प्रत्यक्षः धृतते । कथम् । तौकं द्यस्य तद् भवति-
इति । तौकमित्यपत्यनाम । यदपत्यमभ्रातृकायास्तर् पित्रुर्भवति नेतरस्य बोद्धरित्येव-
मितरस्य विवादप्रतिषेध एव नेत्युच्यते पुत्रभावादितरस्य च पुत्रिकापितुरपत्यप्रतिरिति ।
तस्मादुपपन्नं भवति-यथाभ्रातृमती रीव पैतृकं धनमर्हति नेतरेति ॥

अधुना योषी शासद्भिरित्यस्या ऋचः उतासोर्धर्भ उताष्टः स एवाभ्रातृकायाद्- 5
पक्षेणैव निरुच्यते । पूर्वोपि च शासद्भिरित्ययमभ्रातृमतीवादाक्षेणैव योजयितव्यः ।
एष एव हि स्थितः पक्षः । तस्या एव ह्यभ्रातृमत्या यः पुत्रो भवति तमेव पुत्रिका-
विधानेन कृताभिसंधित्वान् वीथो ममावगिति अपुत्रः सन् मातामह उपगच्छति
नेतरान् भ्रातृमतीपुत्रान् अन्यथा सर्व एव हि बोद्धारोपुत्राः स्युः ततो विशद-
परिभ्रमो स्वर्ध एव स्यात् । अथवा सर्व एव स्योको द्रष्टानुप्रायण एव स्यात् । 10
किं च पुत्रिकापितुरपि या भार्वा सान्यस्य दुहितेति तस्यामपि या जायते
सा मातामहस्यैव नेतरस्य पुत्रिकापितुः स्यात् । अग्निष्टे र्थात् सर्वम् ।
तस्माद् यथाभिसंधिपूर्वकं धर्मेण पुत्रिका कियो तस्या एव पुत्रो मातामहस्य भवति
न सर्वस्या इति रीव च दायादाहो नेतरा भ्रातृमती । अत इत्युच्यते- 'पिता यत्र
दुहितुः' इति पिता यत्र यस्मिन् काते दुहितुर्मदत्तायाः प्राक् 15
प्रदानादित्यर्थः । रेतःसेकं-रेतसः सेकारे यो दुहितरि रेतः सिधति तं जामातरं
प्राजयति-प्रगाभवति प्रकल्पयति उपावर्तयतीत्यर्थः तदा तस्मै तां दुहितरं दत्त्
किं करोति । 'संशग्म्येन मनसा दधुन्ये' संदधाति अभिसंधधाति आत्मानं
यदश्रापत्यमुपत्यते तन्ममेति । कथं पुनरभिसंधधात्वारमानमिति 'संशग्म्येन

1. a, b, d, read प्रत्यक्ष for प्रत्यक्षः. 2. a, b, d, m, omit इति; bi, c, m, n, v, add before पितुः. 3. a, l, d, °पादयानेति 4. d, पैतृकम्. 5. a, b, d, m, उत्कृष्टः for उत्कृष्ट. 6. a, b, d, m, add हि after अपत्य and omit it after सर्व एव. 7. a, b, d, m, omit एव. 8. a, b, d, m, omit सा and read तादादाह for दायादाह; a, b, omit सा before जायते and m, मापि for सा after it. 9. a, b, read पितामहस्य for मातामहे. 10. a, b, d, m, रीव च दायादाहो नेतरा भ्रातृमती; bi, रीव च दायादाहो भ्रातृमती We read with bi. 11. a, b, d, m, भवताया for अपदत्ताया. 12. li, उपगच्छति for उपगच्छति. 13. a, b, d, m, add इति after करोति. 14. d, m, शग्म्येन for संशग्म्येन

मनसा—संगमेन मनसा-विगतापुत्रत्वसंज्ञापेन चेतसा नाहमपुत्रः इयमेव पुत्रिका
 मम पुत्रो यो ह्यस्यामुत्पद्यते स पौत्रो मम भविष्यति इत्येवं सुखेन मनसा संदधात्वा-
 त्मानं तस्यां पुत्रिकायाम् । तत्रैवं सति यस्तस्यामेव कृतपुत्रिकाधर्मिण्यामुत्पद्यते दौहित्र-
 स्तमेव नत्ता ममायमित्येवमुपगच्छति मातामहो न सर्वानेव दौहित्रान् भ्रातृमत्या
 5 अपि । स तस्या एव पुत्रो मातामहस्य भवति न सर्वस्या इति सैवं च दायापार्हा
 नेतरा । स एव च मुख्यया कृत्या मातामहस्य पौत्रो भवति नेतरे भ्रातृमतीपुत्राः ।
 ते हि गौण्या कृत्या जनयितुः पितुः पुत्राः सन्तो मातामहस्य पौत्रा इत्युच्यन्ते
 कदाचिन्नोके शास्त्रे वा ।

तत्रैवं सति 'अङ्गादङ्गात् संभवसि' 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इत्ये-
 10 वमादिषु गौणं दुहितुः पुत्रत्वमुच्यते । किञ्च यदि दुहिता पुत्रेण अविशिष्टैव स्यात्ततो
 दुहितेति विशेषसमाख्या नैव स्यादस्ति चेवं तस्माद्विशिष्टतरः पुत्रो दुहितुः समाशा-
 दित्युपपद्यते ।

यदपि चोक्तम्—'अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति' इति तदप्यभ्रातृमतीपक्षे
 दृश्यम् । अथवा वेदस्मृत्योर्विशेषे वेददृष्ट एव धर्मो ज्यायान् न स्मृतिदृष्टः । तस्मिन्
 15 वेदे अथैतां जाम्या रिक्थप्रतिषेध उदाहरन्ति धर्मविदः येयमुग् वक्ष्यमाणा
 "न जामये तान्वं"—

इति । अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः । ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके इति । यदोत्स-
 र्थायां पुत्रिकापितुरन्ये पुत्रा जायेरस्तदा विभागकाले ज्येष्ठं भागं पुत्रिकायै च दद्यात्-

1. *m.* मनसापिगतापुत्रत्वं संज्ञापेन ? 2. *a. b. d. m.* उत्पत्त्यने for उत्पद्यने.
 3. *m.* यस्यामेव for यस्तस्यामेव, *a. b.* उत्साहने for उत्पद्यने 4-6 *a. b. d. m.*
real भ्रातृमत्या अपि संज्ञानकाम् । स एव च मुख्यया कृत्या मातामहस्य पौत्रो भवति. This
 reading is probably simpler and better. The reading of *bi.* is however
 retained as it makes sense. 11. यस्यान् for तस्यान्. 17. *a. b. d. m.*
 read after ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके as follows—य्येष्टमपत्य यत्पुत्रिकायास्तदेव मातामहस्य
 नेतराणि जनयितुंवेत्येवमेकं मन्यन्ते अथवा ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येक इति । यदोत्सृष्टाया etc.

6. भ्रातृमतीपुत्रा—*Cf.* Mann IX. 131. 'दौहित्र एव न हरेदपुत्रस्याखिल धनम् ।'

14. न स्मृतिदृष्टः—This remark shows that *Durga* understands 'अविशेषेण'
 etc. as a verse from *Smṛiti*. *Yaska* also seems to do the same as he calls
 it a *S'loka* as distinguished from *Rit*. The consensus of the *Smṛitis*
 is towards giving the right in the property of the maternal grand-father
 only when he is sonless. *Cf.* Mann IX. 131. *et seq*

याभागमितरान् पुत्रान् विभजेत् अभागा एव स्वितरा दुहितर इति । तदेतदनयर्था निरच्यते यथा दुहितृणां भागो नास्तीति—

“न जामये तान्वो रिक्थमारैक् चकार गर्भं सनितुर्निधानम् ।

यदी मातरौ जनयन्त वद्विमन्यः कर्ता सुहृत्तोरन्य ऋन्धन् ॥”

न जामये भगिन्यै जामिरन्येस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा ३
स्याद्गतिकर्मणो निर्गमनवाया भवति । तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं
प्रारिचत् प्रादाच्चकारैनां गर्भनिधानी सनितुर्हस्तग्राहस्य । यदि ह
मातरोजनयन्त वद्वि पुत्रमवाहं च स्त्रियमन्यतरः संतानकर्ता भवति
पुमान् दायादोन्यतरोर्धयित्वा जाभिः प्रदायते परस्मै ॥ ६ ॥

न जामये इति । न जामये-भगिन्यै तान्व-आत्मजः आत्मनो पित्रो 10
जातः स आत्मजः किं करोतीति रिक्थम् आरैक् । रिक्थं पैरुक् धनं न
प्रादात्-न प्रदत्तौ । किं तद्वि तस्याः करोतीति । उच्यते—चकार गर्भं सनितुर्नि-
धानम् । सनितुः-हस्तग्राहस्य भगिनीभर्तुः प्रतरसमर्था करोति-पुण्यातीत्यर्थः ।
किंच यदिह मातरः यद् पुत्रद्वयं मातरो जनयन्ति वद्वि च बोधार्थं पुत्रम् अवद्वि
च अत्रोद्गो स्त्रियम् तयोर्द्वोरपि बोद्बोद्गोः पुत्रयोः अन्यतरः-एतरः कर्ता-15

2. m. adds भर्तृमनीनां before दुहितृणाम् 3. A जनपत्येनैवपत्य 7. li.
C. D. B. read यदि ह for यदी मा' of B 9 A. li. concordo III. i. 6.
after परस्मै. 10. d. m. omits न जामये इति ; a b. d. add स again after
आत्मजः. 11. d. दिक् for पैरुक् ; m. omits न after धनं 12. a b. d.
m. add इति after प्रदत्तौ 13 d. प्रगतसमर्था करोतीत्यर्थे 14. li reads
यदी for यदिह of a. b. d ; m. adds ह after पुत्रद्वयं and a. b. d. m. वया before
बोधार्थं. 15. a b. d. m. बोद्बोद्गोः ; d. बोद्बोद्गोः

1. विभजेत् Cf. Manu IX. 134.

पुत्रिकायां इत्यायां ह यदि पुत्रोत्पन्नपत्ने ।

सपत्न्य विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि विद्याः ॥

4. The quot. is RS. III, 31 2.

संतानकर्ता भवति । कतमः यः पुमान् । स एव दायादः—दायादाहः
नेतरः कन्याह्यः । किञ्च तयोश्चभयोरपि सुकृतोः—सुकृतयोः सुतरामेकेनापि प्रयत्नेन
कृतयोश्चदितयोरन्य ऋन्धन्-अन्यतरोर्द्धयित्वा सुकृतोपि सन् जामिः—
जाम्याह्यो भगिन्याह्यः प्रदीपते परस्मै न कस्याचिदप्यवस्थायामसावात्मयो
५ भवतीत्यभिप्रायः । एवमस्यामृधि न जामये तान्वाँ रिक्थमारैक् इति न दुहितरो
रिक्थभागिन्यो भवन्ति नैताः संतानकर्मणि विलुपतिष्ठन्ते वर्धयित्वा ह्येताः परस्मै
दीयन्ते तस्मादभागा एता इति ।

यत् पुनरुक्तं पुंसोपि दानातिसर्गविप्रया विशन्त इति तत् कदाचित् केनचिद्वि-
मितेन भवति स्त्री तु निसर्गणेव दीयते विक्रीयते विसृज्यते वा सा हि परार्थमेवो-
10 त्यते तस्मादभागा इति ॥ ६ ॥

मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिर्मनुष्याः कस्मान्मत्या कर्माणि
सीञ्चन्ति मनस्यमानेन सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे मनोरपत्यं
मनुषो वा । तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ७ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् तद्यथा जनयितुः प्रजाः इत्येवमादि प्रकृतमिदानीमुच्यते—

15 मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः । मनुष्याणां नामानि मनुष्यनामानि ।
उत्तराणि प्रकृतोभ्योपत्यनामभ्यः । अपत्यान्त्येव हि विद्वानि सन्ति मनुष्या इत्यु-
च्यन्ते । कियन्ति पुनस्तानि । पञ्चविंशतिः । पञ्च च विंशतिश्च पञ्चविंशतिः । कतमानि
पुनस्तानि । “ मनुष्याः नरः ”—इत्येवमादीनि ।

1. a b d. m omit सनानकर्ता and add सनानकर्माण् after भवति ; a. b. d. m.
add च after स एव 2. m. adds च after सुकृतो, a b. d. omit सुकृतोः.
3 m. reads ऋन्धन् for ऋन्धन् ; a. b. d. m. add सुपुष्टोपि after सुकृतोपि and
omit जामिः 8 a. b. d. m. add एतन् after यत्पुन 9. bi निसर्गणेन for
निसर्गणेनैव, m omits विक्रीयते and a. b. d. read अनिसृज्यते for विसृज्यते ; m.
परार्थ for परार्थ? 10 a. b. d. m. तस्मादस्ममिति. 13. A. B. conclude
II. ii. 1, after भवति 14. a b. d. m. add इत् after प्रसक्त. 18. d
m after इत्येवमादीनि add:—नृत्यन्ति कर्मस्त्रिणि नरा इत्येवमादि ।

18. For मनुष्याः नरः etc. vide Nigh II. 3.

आह-मनुष्याः कस्मात् । उच्यते-मत्वा-शावा तत एते कर्माणि
 सोऽप्यन्ति-तक्षन्तीत्यर्थः । अथवा मनस्यमानेन प्रजापतिना मृष्टाः । मन-
 स्यतिः पुनः अयं धातुः मनस्वीभावे । मनस्वीभावो नाम प्रहृष्टता । प्रहृष्टता
 प्रजापतिर्नैते ष्टाः । अथवा मनोरपत्यं मनुष्याः मनुषो वापत्यं मनुष्याः ।

तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति संदिग्धाः । तत्रेयमृगदाहरणम् । ५
 तद्यथा-॥ ७ ॥

“तद्व्य वाचः प्रथमं मंसीय येनासुराँ अभि देवा असांम ।

ऊर्जाद उत यंश्रियासः पक्षं जना ममं होत्रं जुषध्वम् ॥”

तद्व्य वाचः परमं मंसीय येनासुरानभिभवेम देवाः । असुरा
 असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति वा । अपि वासुरिति प्राणना- 10
 मास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः । सोर्देवानमृजत तत् सुराणां
 सुरत्वमसोरसुरानमृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञापते । ऊर्जाद
 उत यंश्रियासः । अत्रादाश्च यश्रियाश्च । ऊर्गित्यन्ननामोर्जयतीति सतः
 पक्षं सुप्रवृत्णमिति वा । पञ्चजना ममं होत्रं जुषध्वम् । गन्धर्वाः पितरो
 देवा असुरा रक्षांसित्येके । चत्वारो वर्णा निपादः पञ्चम इत्यौपम- 16
 न्यवः । निपादः कस्मान्निषदनी भवति निपण्णमस्मिन् पापकमिति
 नैरुक्ताः ।

१. a. b. d. read सतज्ञानि, m. संतवति, bi. तक्षति. ३. bi. प्रहृष्टेन प्रहृष्ट्या
 &c., a. b. d. प्रहृष्टता । हृष्ट्या &c., m. प्रहृष्टता । प्रहृष्टता &c. ४ a. b. d. m. मनुषो
 वापत्य मनुष्या. । bi. मनुषो वा । ६. m. omits तद्यथा. ९. C. D. read
 प्रथमं for परमं १०. B, C, R. add निषदनी भवति after निपादः कस्मान्, bi
 omits it.

8. For the quot. vide IS X, 53. 4.

१२. शिक्षापते ।

यत्पाशेजन्यया वि० स एव दायादः-दायादाईः
 पञ्चजनीनया विशा । पञ्च पृक्ता -सुवृतयोः सुतरामेकेनापि प्रयत्नेन
 बाहुनाभान्युत्तराणि द्वादश । बाहू कम्प्यन्त्यांविदप्यत्रस्थापामसावात्म्यो
 अङ्गुलिनाभान्युत्तराणि द्वाविंशतिः । अङ्गुल्येव इति न दुहितो
 भवन्तीति वाग्रमालिन्यो भवन्तीति वाग्रकारिण्यो
 सारिण्यो भवन्तीति बाहुना भवन्तीति बाहुना भ
 वाभ्यक्षनादेव स्युः । तासामेषा भवति ॥ ८ ॥

तद्य वाच ०- जुषध्वम् सौचीकन्याभोगार्पम् । तस्य विभर्देवः स
 तत्रेयं होतृत्वे विनिशुक्ता । तद् वाच्यं वाचः परममुत्कृष्टमहमय मंलीणि
 10 ज्ञाने इत्यर्थः । तेन वीरेण त्वामिति । येन असुरानभिभवेण वयम् । ऊर्जा
 अन्नमक्षयितारः । अपिच हे यक्षियासः अक्षयपादिनी देवा यूयम् । अग्नि
 हे पञ्चजनाः मनुष्या निपादपयना वणाः यम इदं होत्रं जुषध्वेभ-अनुगृहीचम्
 इति समस्तार्थः ।

अथैकपदनिरुक्तम् । असुरा असुरता स्थानेषु ते हि स सुपु रताः स्थाने
 15 चपला इत्यर्थः । अथ वा अस्ताः स्थानेभ्यः इति प्रचाराविता देवैरित्यर्थः ।

5 R. after अग्रकारिण्यो भवन्तीति वा adds -अग्रसारिण्यो भवन्तीति वाग्रसादिप्यो
 भवन्तीति वाग्रमालिन्यो भवन्तीति वा. C D R. add अग्रसारिण्यो भवन्तीति वा outp.
 6-7. It (variants) gives अक्षना for अश्वना, and अग्यक्षना for अग्यश्वना.
 Our ms. almost all show to be conjoin. of this reading as A. reads
 अग्यश्वना, B does so but marginally corrects by अग्यश्वना, C reads
 as our text but notes अग्यश्वना in the margin. It would appear that the
 weight of tradition favours reading अक्षना and अग्यश्वना respectively.
 7. A B conclude III at 2. after भवति 8. d. reads the Pratiśa as
 तद्य वाच प्रथम प्रसीयेति, a b. d. omit रुद् 9 a reads उत्कृष्ट महदय
 10 a, b, d. m. read येन for तेन, n b d m. after वयम् add [म हे] देवाः, m.
 कर्जादा 12 a b d m. after पूषध्वम् add आत्मेवध्वम्, b omits it, l. reads
 अनुगृहीचम् for अनुगृहीचम्. 15 a. d. m. omit इति after स्थानेभ्यः.

1 For the quot. see RS VIII. 63 7, and see the commentary there-on,

अपि वा असुरिति प्राणनाम । स हि अस्तः—क्षिप्त इव शरीरे भवति तस्य हि तत्र नित्यमवस्थानमित्यभिप्रायः । तेन हि तद्वन्तः भवन्ति । रो मत्वर्थे । अथवा इदमन्यद् वाच्यणोक्तं निर्वचनं स्यात् सोदैवानसृजत सुरिति प्रशस्तनाम । प्रशस्ता-
दात्मनः प्रदेशात्प्रजापतिः सुरानमजदूर्ध्वेभ्यः प्राणेभ्यः । तदुक्तम्—

' ऊर्ध्वमुदतृणत् पूर्वपक्षः पञ्चदशः तेन सोदैवानसृजत तत् सुराणां सुरत्वम् । '— 5

इति विज्ञायते । एवमेव प्रातिलोम्येन असोरसुरानसृजत । असुरिति प्रशस्त-
प्रतिषेधः । अप्रशस्तादात्मनः प्रदेशात्प्रजापतिरसुरानसृजत । तदुक्तम्—

' अर्वाद् वा तिरदपरपक्षः तेन असुरानसृजत '—

इति । ऊर्जाद् उत यज्ञियासः—अघ्रादाश्च यज्ञियाश्च । ऊर्गित्यन्ननाम
तद्धि ऊर्जयति—बलिष्ठं करोतीत्यर्थः । अथ वा पङ्कमन्त् सुप्रवृक्कणं भवति । 10
इति ककाररेफसामान्यात् पचेर्त्रथनेर्वा स्यात् । द्वयोरापि वा । तद्धि पङ्कं सन्मुदुत्वात्सु-
च्छेयं भवति ।

पञ्चजना धमं होत्रं जुषध्वम् । एतदत्र सदेहपदमेकमुद्धृत्य प्रदर्शितम् ।
गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसान्येके मन्यन्ते । चत्वारो वर्णाः
निपादः पञ्चमः—इत्यौपमन्यवः । निषद्य हन्तीति निपादः प्राणिवधजीवनः 115

1 *bt* reads क्षिप्त for क्षिप्त 5 *a d. m.* omit सो before देवान्. 8 *a. d. m.* read अर्वाद् for अर्वाद् of *lt* 10 *a* reads ऊर्जयति for ऊर्जयति,
a. d. सुप्रवृक्कण for सुप्रवृक्कण 15. *a d m* add निषद्य again after निषद्य, *d*
प्राणिवधजीवन !

9 यज्ञियाश्च—Our ms. *b.* ends with यज्ञियाश्च here It appears to be independ-
ent of *a.* in the 1st and the 2nd adhyāyas, but the portion of the third
it possesses looks like a later copy of *a.*, as here it shows no differences
of reading, though in the previous portion it has shown many variants
from —

14. मन्यन्ते—*cf.* At. Br. III. 3 7. "पञ्चजय वा ण्दुक्थ यदैषदेव । सर्वेषां वा
णत्पञ्चजनानामुक्थ देवमनुष्धानां मनवोऽसासां सपानां च पितृणां धैनेयां वा णत्पञ्चजनाना-
मुक्थ सर्वे ण पञ्चजना विदुः."

15. प्राणिवधजीवन—*cf.* Mann X. 48.

अथवा निषण्णमस्मिन् पापकामिति निषादः ॥ सीधन्वन इत्येके मन्यन्ते ।
न च रथकारः । तस्य भिन्नकालसाधानं ध्रुये—

“ कर्पासु रथकारः ” ।

“ ऋभूणां त्वा इति रथकारस्य । ”

5 इति च मन्त्रभेदः—

“ सौमन्वना ऋभवः । ”

इति च मन्त्रलिङ्गात् ।

यथा तु पद्भजनशब्देन मनुष्या एव निषादपद्ममा वर्णा उच्यन्ते तथैव निगमः—

“ यत्पार्श्वजन्यया विशेन्द्रे घोषा असृंक्षत ।

10 अस्तृणाद् यर्हणां विषो ऽ यो मानस्य स क्षयः ॥ ”

1 *l.* सौमन्वना for सौमन्वन' of a *d. m.* 2. *j.* adds after रथकारः a *क.*
namely रथ ये चक्रु' etc. See foot-note below. *a. d.* add इति after तस्य 8. *a.*
d. तथैव निगमः, *m.* तथैव निगमः, *l.* तथैव निषाद

I. सौमन्वना—The passage beginning from सौमन्वनः to the end of the
para appears to be quite out of its place. The only possible defence of its
occurrence here is that it may be an additional explanation of पद्भजनाः
attempted by *Durga*; this would make the plu. सौमन्वना' preferable but
we have given the singular here as it is supported by our mss. and
besides is consistent with न च रथकारः following immediately. cf. Nir. XI.
16. “ कमुर्विन्वा वाज इति मुञ्चन् आश्विगृह्यथ ययः पुत्रो वयुवुः ” &c. It would appear
that these three produced the horses, the chariot, and the cow for इन्द्र,
अश्विनौ, and वृहस्पतिः— Vide RS. I. 161. 6, and hence got the honour of
participating in the soma sacrifice.

2 रथकारः : *j.* here adds, and *l.* gives in a foot-note the following
text—

रथ ये चक्रु मुक्तं मुच्येन्मोक्षविह्वलन् मनमसपरि धर्यां ।

नो ऽ न्व ऽ स्य मवदस्य पीतय आ वो वाजा कर्मो वेदयामति ॥

RS IV. 36. 2

There are other verses and hymns also speaking of this feat of
the Ribhus or perhaps of Ribhu the eldest of the three brothers e. g.
RS. I. 111.

5. इति च मन्त्रभेदः—The quot. is not traced.

7. The quot. is RS. I. 110. 4. Vide Nir. XI. 16.

10 The quot. is RS VIII. 63. 7.

इति । प्रणयेन स्य । इयमनुष्ण । ऐन्द्री । पृष्ठस्य पगमेदनि महत्व-
तोयशस्त्रस्य प्रतिपदेया । यत्-यदा पञ्चजनीनया त्रिशा-पगजनसमुदाय-
उक्षणया सहितैः स्तोत्रभिः ऋत्विग्भिः भवर्षित इन्द्रे वर्षार्थिभिः घोषाः-स्तुतीः
धगृह्यन्त-अगृह्यन्ते । निषादपगमा वर्षा आर्ताः सन्तो वर्षाभावे अस्तुवतेवेन्द्रम्-
वर्ष भगवन् । -इत्येवमर्थयन्तः । अत इदमुक्तम्-यदा पागजन्वया त्रिशा सह 5
घोषा ऋत्विग्भिः अगृह्यन्तेति । तदा किमिति । तदोपश्रुत्य स इन्द्रस्ताभिः प्रहा-
दिनचेता अस्तृणात्-अहन् वर्षार्थं मेघान् । वर्षणा-परिच्छेदेन वज्रेण परिच्छेदानि वा
मेघजालानि विपः-विषादयिता मेघानां मेघानी वा अर्थः- ईश्वरः कृष्णस्य जगतः ।
कस्मात् पुनरस्तृणान् । यस्मान् मानस्य स क्षयः मानस्य दर्पस्य बलस्य वीर्यस्य स
क्षयः निवासः तस्मात् अस्तृणात् । अर्थायै हि स्तूयमानः किं कुर्यात् परित्यजेत् । 10
अथवा मानस्य सन्कारस्य पूजायाः स इन्द्रः क्षयो निवासो भाजनमिति मन्वानैः
स्तोत्रभिः वर्षार्थिभिः सत्कृतस्तान् वर्षप्रदानेन प्रतिसत्कारयिष्यन्तृणात् मेघान् ।
अपि वा अस्य जगत्सिर्माणस्य देवादे. स्यावसान्तस्य स इन्द्रः क्षयो निवास आश्रयो
यस्मात् ततो मेघानस्तृणात् । अनार्थिच्छेदरेणास्य जगतो विनाशो मा भूत् कथन्नामे-
त्यभिप्रायः । 16

पञ्च पृक्ता संख्या । सा हि स्त्रीपुंसपुंसकेष्वविशिष्टा एव भवति ।
तद्यथा-पग त्रियः पग पुरयाः पग कुलानि इति । एवं पगशब्दे स्त्रीपुंसपुंसकेषु
विशेषो नास्ति ।

बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश । बाहोर्नामानि बाहुनामानि । उत्तराणि पृष्ठ-
तेभ्यो मनुष्यनामभ्यः । मनुष्याणामेव हि बाहवो भवन्तीति मनुष्यनामभ्य उत्तराणि 20
बाहुनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । द्वादश-द्वौ च दश च द्वादश । क्तमानि
पुनस्तानि । “आयती च्यवाना अभीष्ट”-इत्येवमादीनि । आभिप्रीभवतः कर्माभिरे-

1. a. d. m. पृष्ठस्य; b. पृष्णस्य. 2. a. d. m. omit यत् before यदा.
7. a. d. m. वदेन; b. वज्रेण for वधेण. 8. a. निषादयिता य मेघानां, d. m. निषादयिता
मेघानां, b. निषाद यिता मेघानां. 9. a. d. वीर्यस्य बलस्य 10. a. d. परित्यजेत्
किं कुर्यात् 11. m. मन्वा ते. for मन्वानैः. 15. a. d. निप्रायेण, m. b. निप्राय-
20. a. d. m. read बाहवो after द्वौ as above, b. omits it. 21. a. d. m. द्वौ;
b. द्वे; a. d. कानि.

ताविति आयती । व्यावयितारौ कर्मणा च्यवाना । अमोश अभ्यधुवाते कर्माणि । इत्येवमादि योज्यम् ।

आह-बाहू कस्मात् । उच्यते प्रवाधत आभ्यां कर्माणि-प्रकरणेण वाधते प्रक्षपयत्याभ्या कर्माणि ॥

१) अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः । अङ्गुलीना नामानि अङ्गुलिनामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्यो बाहुनामभ्यः । बाहूरेव ह्यङ्गुल्यो भवन्तीति बाहुनामभ्य उत्तराणि अङ्गुलिनामानि । क्रियन्ति पुनस्तानि । द्वाविंशतिः-द्वे च विंशतिश्च द्वाविंशतिः । कतमानि पुनस्तानि । “अद्भुवः अप्यः क्षिपः”-इत्येवमादीनि । बाहूप्रे अवस्थिता अवन्त्येताः कर्माणीति अद्भुवः । अप्यः परिमाणात् एताः । क्षिप्यते आभिः 10 क्षेप्तव्यं द्रव्यमिति क्षिपः । इत्येवमादि ।

आह अङ्गुल्यः कस्मात् । उच्यते अग्रगाभिन्वो भवन्ति अग्रे ह्येताः कर्मसु गच्छन्ति । अथ वा अग्रगालिन्वो भवन्ति अग्रे ह्येता गलन्ति उदकानि । अप्रकारिण्यो वा भवन्ति अग्रे ह्येताः कर्माणि कुर्वन्ति । अङ्गुना भवन्ति वा तथादि-यो ह्येताभिरभिहन्यतेसावहित इव भवति । अपि वा अभ्यञ्चनादेव 15 स्युः एता हि त तमर्थमाभिमुद्ध्येनाञ्चन्ति गच्छन्ति । ये तु अभ्यञ्जनाः इत्यभिधीयन्ते तेषामभ्यञ्जयत् आभिरिति ॥

तासाम्-अङ्गुलीनाम् एषा-निर्वाचिका ऋक् भवति-

“ दशावनिभ्यो दशकल्पेभ्यो दशयोस्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः ।

दशांभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता बहङ्गयः ॥ ”

1-2, *d m.* कर्माणीत्येव योज्यम् 3. *a. d.* omit कर्माणि, *a. d. m.* प्रक्षपयति, *bi.* प्रक्षपयति 8-9, *bi* अद्भुव. 9. *a. d. m.* परिमाणात्. 14. *a. d. m.* तथादि, *d m.* परिहन्यते and भवति, *bi* परिहन्यते and भवति 15 *a. d. m.* अभिधीयते for अभिधीयन्ते of *bi.* 16. *a. d.* add अङ्गुल्य after आभिरिति ।

8. For अद्भुवः अप्यः etc. *vide* Nigh. II. 5.

13. For the quot. *vide* RS. X. 24. 7.

अवनयोद्बुल्लपो भवन्त्यवन्ति कर्माणि । कस्याः प्रकाशयन्ति
 कर्माणि । योऽत्राणि योजनानीति व्याख्यातम् । अभीशवोभ्यश्रुवते
 कर्माणि । दश धुरो दश युक्ता वहद्द्रघः । घूर्धूर्वतेर्वधकर्मण इयमपीतरा
 धूरेतस्मादेव विहन्ति वहं धारयतेर्वा ॥ कान्तिकर्माण उत्तरे धातवो-
 ष्टादश ॥ अघ्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । अन्नं कस्मादानतं भूतेभ्यो-
 ५ च्तेर्वा ॥ अत्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥ चलनामान्युत्तराण्यष्टा-
 विंशतिः । वलं कस्माद्वलं भरं भवति विभर्तेः ॥ धननामान्युत्तराण्य-
 ष्टाविंशतिरेव । धनं कस्माद्विनोतीति सतः ॥ गोनामान्युत्तराणि नव ॥
 कृष्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥ क्रोधनामान्युत्तराण्येकादश ॥
 गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशशतम् ॥ क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्-
 १ विंशतिः । क्षिप्रं कस्मात् संक्षिप्तो विकर्षः ॥ अन्तिकनामान्युत्तराण्ये-
 कादश । अन्तिकं कस्मादानीतं भवेति ॥ संग्रामनामान्युत्तराणि
 पद्चत्वारिंशत् । संग्रामः कस्मात् संगमनाद्वा संगरणाद्वा संगतौ
 ग्रामाविति वा । तत्र स्रल इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ९ ॥

दशावनिभ्य इति । अवनय इत्येवमादीनि नद्यादिनामभिः संदिद्यन्ते तदर्थ-
 १ मिदमुदाहिष्ये । त्रिष्टुबेया । अर्बुदस्य कादवेयस्य सर्पस्यार्थम् । प्रावस्तुनौ विनियुक्ता ।
 दशभिरवनिभिः ये उपचर्यन्ते प्रावाणः सोमाभिपनकर्मणि प्रवृत्ते ते दशावनयः तेभ्यो
 दशावनिभ्यः हे ऋत्विजो यूयमापि अर्चत-स्तुतीः प्रोच्चारयतेत्यर्थः । एवमेव
 दशभिः कस्याभिव्ये उपचर्यन्ते ते दशकक्षाः तेभ्यः दशकक्षेभ्यः अर्चत ।
 दशभिर्योक्त्रैर्ये उपचर्यन्ते ते दशयोक्त्राः तेभ्यो दशयोक्त्रेभ्यः अर्चत । दशभिर्यो-
 २ जनैर्ये उपचर्यन्ते ते दशयोजनाः तेभ्यो दशयोजनेभ्यः अर्चत । दशभिरमीशु-
 भिव्ये उपचर्यन्ते ते दशाभीशवः तेभ्यो दशाभीशुभ्यः अर्चत । अजरेभ्यः-

14. A. B. conclude III. 11. ३ after इवन्ति 15. a d m. सदिङ्गने, ११.
 सदिङ्गे. 16. a. d. इयं for इद of bi. m. 18. a d. m. अर्चन् for अर्चय of li.
 19. a. d. ये after उपचर्यन्ते. 21-22. a. m. दास्यन्ति...अर्चन्, d. ये after
 उपचर्यन्ते.

अजरणधर्मभ्यः । दश घुरः य एते प्रावाणः तेभ्यः अर्चत । दशभिर्दशभिरहलीभिर्य
एते युक्ता वहन्ति प्रावाणः तेभ्य एभ्यः दशं युक्ता वहद्भ्यः अर्चत इत
समस्तार्थः ॥

अर्थकान्निरुक्तम् । अवनयोऽहूलयो भवन्ति ता हि अवनन्ति कर्माणि
५ रक्षन्ति भक्षयन्ति वा क्षपयन्तीत्यर्थः । कक्ष्याः अन्वहूलय एव ता हि प्रकाश-
यन्ति कर्माणि प्रकटीकुर्यन्तीत्यर्थः । घोश्चाणि इत्येतत्पदं योजनानि इति
अनेन पदेन व्याख्यातम् । योजनानां त्येतन् निगदसिद्धमेव । अभीशब्दः अपि
अहूलय एव ता हि अभ्यश्रुवते कर्माणि व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । अनेकैर्नामभिरहूलय
एवोक्ताः अनेकक्रियाशक्त्युपप्रदर्शनाय । एते प्रावाण एवमनेकक्रियायोगिनीभिरहली-
१० भिरहलीतास्तदर्थमर्चतेति । घूर्ध्वतेः वधकर्मणः । “ ध्वति धूर्वति ” इति
वधकर्मसु पठितम् । इयमपीतरा घूः अनहुहादिमन्विनी एतस्मादेव धातोः
वधकर्मणः । सापि विहन्ति वहम् अनहुशेषस्य वा धारयतेवा सा हि
धारयत्यश्वमनद्वाहं वा ॥

कान्तिकर्माण उत्तरे घातवोष्टादृशः ! स खल्वयं पुरुषो व्याख्यातः सबाहुः
१५ साहूळः तं खलु काम एव प्रथमम् अर्चयति उत्तरे कान्त्यर्था इत्यर्थः । यदपि तत्कान्तं
भवति तदप्यहूलान्तिव कान्तं कियत् इत्यनोहूडिनामभ्यः उत्तरे कान्तिकर्माणः
समाप्तः । कियन्तः पुनस्त इति । अष्टादश अष्टौ च दश च अष्टादश क्तमे
पुनस्त इति । “ वसि उस्मसि अववेति ”-इत्येवमादयः ॥

अन्ननामान्युत्तराणि अष्टाविंशतिः । अन्नस्य नामानि अन्ननामानि । उत्त-
२० णि प्रह्नेभ्यः कान्तिकर्मभ्यः । अन्नमेव हि कान्त सर्वभावेभ्यो भवतीति कान्ति-

1. m. adds marginally अणुर्हितान् after अन्वेषणस्य . 5. a. d. m. read
क्षपयन्ति for क्षिपयन्ति of *ls*, *ls* m. omit अपि after कक्ष्या . 7-8. a. d. omit
अपि अहूलय एव after अभीशब्द . 11. a. d. read पठित् for पठित्; *d*
अनहुहादिमन्विनी . 13. *ls*. m. च for वा . 14. *ls*. omits म before
खल्वय, a. d. m. read सपाद for सबाहु . 17. a. d. omit कियन्त पुनस्त इति ।
अष्टादश । and अष्टादश after दश च . 18. *ls*. वाः for ते

11. पठित्-*vide* Nigh. II. 19.

18. For वसि etc. *vide* Nigh. II. 6.

कर्मभ्य उत्तराणि अग्रनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । अष्टाविंशतिः अष्टौ च
विंशतिश्च अष्टाविंशतिः कतमानि पुनस्तानि । “अन्वः वाजः पाजः पयः पृक्षः”—
इत्येवमादीनि । अन्वः इत्ययं निर्वक्ष्यति । वाजयितव्यं पूजयितव्यमेतद् भोजना-
योपस्थितं भवतीति वाजः । पीयत इति पाजः । पयः पानादेव ।

आह—अग्रं कस्मात् । उच्यते—आ—आभिमुख्येन होतृ जतं प्रद्वीभूतं भवति 5
भोजनाय भूतानाम् अक्षेर्वा

“अद्यने अस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते”

इत्युक्तम् ॥

अत्तिकर्माण उत्तरे घानचो दश । अग्रमेव ह्ययत इत्यन्ननामभ्य उत्तरे-
त्तिकर्माणः समान्नाताः । कियन्नस्त इति दश । कतमे पुनस्ते । “आवयति भवति 10
वमस्ति”—इत्येवमादयः ॥

बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । बलस्य नामानि बलनामानि । उत्तराणि
प्रकृत्येभ्योत्तिकर्मभ्यः । य एव क्त्वन्ति त एव बलवन्तो स्वन्नीत्यन्तिकर्मभ्य उत्तराणि
बलनामानि समान्नातानि । कियन्ति पुनस्तानि । अष्टाविंशतिः—अष्टौ च विंशतिश्च
अष्टाविंशतिः । कतमानि पुनस्तानि । “ओजः पाजः शवः”—इत्येवमादीनि । ओजः 15
ओजतेर्वोजतेर्वा । इत्येवमादि ।

आह बलं कस्मात् । उच्यते—तद्भि भ्रं भवति भ्रियते हि सः यो बलिष्ठो
भवति । चिभर्तेः वा । स ह्यन्येषां भर्ता भवति ॥

2. a. d. omit अष्टाविंशतिः ; bi. प्रय. for पयः. 4. m omits पाजः. bi.
प्रयः for पयः. 5. a d m. omit आ. 8. a d. a'd द्वि after इति.
10. a. d. omit कियन्नस्ते इति दश. 11. d. विमस्ति for वमस्ति. 15. a. d.
omit अष्टाविंशतिः. after विंशतिश्च. 16. a. ओजतेर्वोजतेर्वा. 17. bi. अवलिप्तो
for बलिष्ठो. 18. a. d. m. स ह्यन्येषां भर्ता भवति । bi. स एति

2. For अन्वः etc. *vide* Nigh. II. 7. where however we have पयः in the
place of प्रयः here as read by bi.

3. निर्वक्ष्यति *u. c.* in Nir. V. 1.

7. The quot. is not traced.

10. For आवयति etc. *vide* Nigh. II. 8.

15. For ओजः etc. *vide* Nigh. II. 9. x

धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव । य एव बलवन्तो भवन्ति त एव घन
 प्राप्नुवन्ति इति बलनामभ्यः उत्तराणि धननामानि । कियन्ति पुनस्तानि । अथाविंश-
 त्तिरेव । बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः इमान्यप्यष्टाविंशतिरेवेत्येवशब्दः । कृतमानि
 पुनस्तानि । “ मघम् रेक्षः रिक्ष्यम् वेदः ”-इत्येवप्रभृतीनि । रिच्यत इति रेक्षः ।
 5 अर्थातिरिच्यमानमेतद्विश्वे तिष्ठति म्रियमाणस्येति रिच्यम् । विद्यते लभ्यते एतदिति
 वेदः । इत्येवमादीनि ।

आह धनं कस्मात् । उच्यते धिनोर्ताति सतः । सत इति कारकावधारणम्
 धिनोतिस्तर्पणार्थः ॥

गोनामान्युत्तराणि नव । गवा नामानि गोनामानि । उत्तराणि प्रकृतोभ्यो
 10 धननामभ्यः । गाव एव हि प्रकृतं घनमिति धननामभ्य उत्तराणि गोनामानि ।
 कियन्ति पुनस्तानि । नव । कृतमानि पुनस्तानि । “ अद्या उवा उधिया ”-
 इत्येवमादीनि । अद्या अहन्तव्या भवति इत्येवमादि निर्वचनम् । उक्तनिर्वचने
 हि गोशब्दः अतो गौः कस्मात् इति न त्रयीति ॥

कुष्यतिकर्माण उत्तरे घात्रवो दश । धनार्थमेव हि गवार्थं च क्रोधो
 15 भवतीति गोनामभ्यः उत्तरे कुष्यर्थाः समाग्राताः । कृतमे पुनस्त इति । “ रेवते
 हेवते ”-इत्येवमादयः ॥

कुष्यर्थसंबन्धेनैव क्रोधनामान्युत्तराणि । कियन्ति पुनस्तानि । एकादश ।
 कृतमानि पुनस्तानि । “ हेळः हरः हृणिः त्यजः ” इत्येवमादीनि । हे अरे इत्यने-

1 *m* adds हि after य एव, *a.* न्त पत्र for न पत्र. 2 *d.* omits इति before
 बलनामभ्य. 3 *bc* om. स्वपि after इमानि 5-6 *bc* पत्र for पत्रम् and *a. d.*
 इत्येवमादि. 7. *a. d. m* add एव before सत and शब्दस्य कर्तारि कारके after it
 8. *a. m. bc* om उत्तराणि. 10. *m* om गाव. 11. *a. d* omit कियन्ति
 to नव 12 *a. d.* omit इति after भवति 16. *a. d.* read हेवते (*d* omits)
 अतो इत्येवमादयः for रेवते etc. 18. *a. d* हेल, *bc.* हेळः, *d.* हेल. for हर.

5. For मघ etc. *vide* Nigh. II 10,

11. For अद्या, उवा etc. *vide* Nigh. II 11.

12. For उक्तनिर्वचने *vide* Nir. I, 6.

15. कुष्यर्थाः - Is it कुष्यत्वार्थाः ?

16 For रेवते, हेवते etc. *vide* Nigh. II. 12.

18. For हेळः, हेल etc. *vide* Nigh. II. 18

नाविश्रे प्रवीतीति हेळः । नीचैस्तेन नरकं प्रति हियते इति हरः । नीचैस्तेन
हियते नरकं प्रतीति हृणिः । त्यजत्यनेनाविश्रे धर्मं जहातीति त्यजः । इत्येवमादि ॥

गतिकर्माण उत्तरे घातवां द्वाविंशशतम् । शुद्धा एव सन्तः सुतरां गच्छ-
न्तीति क्रोधनामभ्यः उत्तरे गतिकर्माणः समाग्राताः ॥

क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । गतिसंबन्धादेव क्षिप्रनामानि उत्तराणि ६
समाग्रातानि । कियन्ति पुनस्तानि । षड्विंशतिः—षट् च विंशतिश्च षड्विंशतिः ।
कतमानि पुनस्तानि । “ नु मधु द्रवत् ”—इत्येवमादीनि । नुम इव क्षिप्रं गच्छतीति
नु । मां क्षिणोति मा क्षिणोतीति सर्व एव हि क्षिप्रगामिनं मन्यन्ते इति मधु ।
द्रवत् द्रवते । इत्येवमादि ।

आह क्षिप्रं कस्मात् । उच्यते विकर्षः विहृणो विक्षिप्तोर्धः संक्षिप्तः यन् 10
क्षिप्रमुच्यते ॥

अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश । य एव हि क्षिप्रं गच्छति स एवामिप्रे-
तार्थस्य अन्तिके समीपे भवतीति क्षिप्रनामभ्यः उत्तराणि अन्तिकनामानि । कियन्ति ।
एकादश । कतमानि पुनस्तानि । ‘ तडित् आसात् ’—इत्येवमादीनि । तडित् इति
प्रदेशेवन्धिन इति तडित् इत्युच्यते । अन्तिकप्रदेशो य आसन्नः स आसात् । इत्ये- 15
वमादि योग्यम् ।

आह अन्तिकं कस्मात् । उच्यते तद्धि धानीतं भवति संनिहृत्वात् ॥
संघामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् । संघामस्य नामानि संघाम-
नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्योऽन्तिकनामभ्यः । अन्तिकीभूतानामेव हि संघामो

1 *bs* मवति for प्रवीति. *a d. m.* om. 'नीचैः to हरः'; *a. d. m.* नीचैस्तेन नरकं प्रति हियते प्राणिन इति हृणि । 3. *a d m* द्वाविंश यन्म्, *m. abis* after यन्म्-यनेन अयत्न इत्येवमादयः. 6. *d. om.* षड्विंशति after विंशतिश्च. 7. *a. d.* *abd* हि after इव; *a. d.* यच्छन्तीति 8-9. *a. d. m.* om. हि after एव, and *abd* एव after द्रवतेः. 10 *a d. m.* om. विकर्षः; *bs.* om. सन् 12-13. *a. d.* अमिप्रेतस्यार्थस्य, *bs.* मन्तीति 13-14. *a. d. m.* om. कियन्ति । एकादश. 14. *d.* आमा 15. *bs.* देशोनासन्नः; *d.* आमा 18. *a d. om.* संघामनामानि.

3. द्वाविंशशतम्—*cf.* Nigh. II. 11.

7. For नु, मधु etc. *vide* Nigh. II. 15.

14. For तडित्, आसात् etc. *vide* Nigh. II. 16.

भवतीत्यन्तिकनामभ्य उतराणि संप्रामनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । षट्चत्वारिंशत् षट् च चत्वारिंशच्च षट्चत्वारिंशत् । कतमानि पुनस्तानि । “ रणः विवाक् नदनुः ” इत्येवमादीनि । रणन्त्यस्मिन् शरा इति रणः । विविधा शूराणामथ वाग् भवतीति विवाक् । नदन्त्यस्मिन् शरा इति नदनुः । इत्येवमादि योज्यम् ।

- 5 आह संप्रामः कस्मात् । उच्यते संगमनाद्वा संगच्छन्ते हि परस्परेण तत्र योधाः । संगरणाद् वा संगृणन्ति संशब्दायन्ते शरास्तत्र परस्परेण । संगतौ ग्रामादिति वा । ग्राम इति संपात इत्युच्यते । तौ हि परस्परविजिगीषया समागतौ तत्र भवतः ।

तत्र षट्चत्वारिंशत्के संप्रामनामगणे खले इत्येतस्य नात्रः निगमाः संदिग्धाः 10 भवन्ति । इत्येव धान्यखलः खल इत्युच्यते संप्रामोपि च । तत्रैवं सति अस्यामृचि वक्ष्यमाणयां खले न पर्षान् इति व्यपदेशाद् विभागो उच्यते शस्यखल-संप्रामखलयोः—॥ ९ ॥

“अभीष्टं दमेकमेको अस्मि निष्पाद्यन्तीं हा किषु त्रयः कुर्वन्ति ।
संख्यं न पर्षान् प्रति हन्मि मूर्ति किं मां निन्दन्ति शत्रवोनिन्दन्ति ।”

- 15 अभिभवादिदमेकमेकोस्मि निःपहपाणः सपत्नानभिभवामि ह्ये किं
मा त्रयः कुर्वन्ति । एक इता संख्या द्वौ हुततरा संख्या त्रयस्त्रिंशत् संख्या
संख्या चत्वारश्चालितमा संख्याष्टावश्रोतेर्नव न वननीया ना
दश दस्ता द्वादश वा विंशतिर्द्विंशतः शतं दशदशतः सहस्रं सह

2. *ls* om षट् च चत्वारिंशच्च षट्चत्वारिंशत् ।; *a d*, नदनु, *m* नदन. 4. *a, d*
नदन, *m*, नदन. 5. *br* संगच्छन्ति. 6. *a, d* संशब्दायन्ति, *ls*, पत्र. 7. *m*,
om इति after संपात, *br* om तौ हि, and reads परस्पर विजिगीषया 9. *a, d m*
read षट्चत्वारिंशत्के. 10. *br* om. खल after धान्यखल and च after अपि.
11. *d*. शस्यखल.

2. For रणः, विवाक् etc. *vide* Nigh II. 17. The text of निष्पटु adds
विवाक् before नदनुः.

14. For the quot *vide* RS, X. 48, 7.

तं प्रयुतं तत्तदभ्यस्तमम्बुदो भेधो भवत्यरणमम्बु तदोम्बुदोम्बु-
मद्रातीति ष् प्रुद्भवतीति वा स यथा महान् बहुर्भवति वर्षस्तदिवा-
र्षुदम् । खले न पर्षान् प्रतिं हन्मि भूरि । खल इव पर्षान् प्रतिहन्मि
भूरि खल इति संग्रामनाम खलतेर्वा खलतेर्वायमपीतरः खल एत-
स्मादेव समास्कत्रो भवति । किं मां निन्दन्ति शत्रवोनिन्द्राः । यः
इन्द्रं न विविदुरिन्द्रो ह्यहमस्म्यनिन्द्रा इतर इति वा ॥

व्याप्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश । तत्र द्वे नामनी आक्षाण आश्रुवान
आपान व्यापुवानः ॥

वधकर्माण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत् । तत्र वियात इत्येतद् वियात-
पत इति वा वियातयेति वा ॥

10

“ आखण्डल प्रहंयसे ” ।

आखण्डापितः । खण्डं खण्डयतेः ॥ तद्धिदित्यन्तिकवधयोः संसृष्ट-
कर्म ताडयतीति सतः ॥ १० ॥

अभीशि दमेक०-०निन्द्राः । वैकुण्ठस्येन्द्रपुत्रस्येयमार्षम् । जगती । दश-
नवमेहनि निष्केवल्ये शस्यते । आप्यात्मिको मन्त्रः । इदं तावज्जगत् एकः 15
संग्राम् अभि अस्मि-अभिभवामि अभिभूय च भवामि । अस्य सर्वस्या-
मानि

B. C. D. R. read अम्बुदो for अंबुदो of Bi. 6. B. C. R. विविदुः,
J., षडु. 12. B. C. D. R. as text; B. D. however खण्डः; Bi. om. खण्डं
खण्डयते. 13 B ताडयतीति, A. Bi conclude III. ii. 4. after सत 15. a.
m. अप्यात्मिको. 16. a. d. इते after च

1. अम्बुदो.—We are reading अम्बुदो here in preference to अंबुदो of Bi. and J., as the former is supported by tradition and is read by our mss. as also by R. It must be admitted however that the word अंबुद, not अम्बुद is usually used in the table of numeration and the derivation next given by यास्क as अरणमम्बु suggests that the word derived is अंबुद. This is neuter sing. and is derived from अम्बुद् etc. as here.

14. वैकुण्ठस्य etc. The anukramanī loc. cit. gives वैकुण्ठ as the name of इन्द्र and the meter of this verse to be त्रिष्टुप्.

हमेकोधिपतिरित्यभिप्रायः । कथं पुनरभिभवाम्यहमेतत् । एकम् एकः निःपाट-
 निःपट्टमाणः सपत्नान्-शत्रून् निश्चयेनाधिकं वाभिभवामोत्यर्थः । सहतिरभि-
 भवार्थच्छन्दसि । कथं पुनरभिभवन् सपत्नानहमस्य जगत् आधिपत्ये वर्ते । यावदेकं
 तावदागतं सन्तमेक एवाभिभवामि सपत्नम् । अभी द्वा-द्वी अप्यागतौ एक एव
 5 आभिभवामि । किम् उ चयः करन्ति-त्रयोपि युगपदागताः सन्तः एका-
 किनोपि मम किं कुर्वन्ति । न किञ्चिदपीत्यभिप्रायः । किञ्च खले न पर्षान्
 गाह्यमाने हन्यमाने । गम्यमानोऽत्र एकः खलशब्दः उपमासंकेधात् ।
 यथा खले खलस्थाने कर्षणेन पर्षान्-बहूनापि संचितान्मूलानप्रतिबन्धेन धुन्दैरन्
 एवमहमापि भूरीनापि शत्रूनागतान् क्षणादेव तैरप्रतिबन्धमानः हृन्मि । तमेवप्रभावं
 10 सन्तं मां किं निन्दन्ति शत्रवः । नाहं निन्दार्हः स्तव्योहमित्यभिप्रायः । अपि च
 अनिन्द्राः ये मां इन्द्रं न विदुः यायात्स्यतः ते कथमविज्ञायेव मां निन्दन्ति ।
 नैतद्व्याप्यमित्यभिप्रायः । अनिन्द्रा इतर, इति वा अथवा अनिन्द्राः सन्तः
 आत्मना कथमिन्द्रं सन्तं मां निन्दन्ति । न तु नामेन्द्रत्वेनैवाहमतिरिक्तस्तेभ्यः अथ
 कथमितरे मां निन्दन्त्यनिन्द्राः सन्तो न लज्जन्तीत्यभिप्रायः । इति समस्तार्थः ।

15 अथैकपदनिरुक्तम् । एक इत्ता संख्या गता संख्यात्वं प्राप्तेत्यर्थः । द्रयादिकं
 वार्षिकं गता । द्वौ हुततरा संख्या एकस्याः सकाशात् । त्रयस्तीर्णतमा संख्या
 द्वयोः सकाशात् । प्रसक्तानुप्रसक्तमुच्यते चत्वारश्चलिततमा संख्या त्रिभ्यः

3 a. d. यत् for यावत्. 4, a. d. m. सन्तो after आगता 7. a. d.
 om. गाह्यमाने; a. d. om. हन्यमाने and read गम्यमानोऽत्र for गम्यमानेऽत्रे of b., and
 खलशब्द. उपमानिसंकेधात् etc. 8. d. वर्षकेण, m. कर्षणेन for कपवेण of b., a. d.
 m. appear to read संचितान्मूलानप्रतिबन्धेन धुन्दैरन् b. संचितान् अप्रतिबन्धेन धुन्दैरन्
 11.) यायात्स्यत 13. b. omits मां निन्दन्ति, a. om. निन्दति. 15 b.
 गता संख्या अहं प्राप्तेत्यर्थ. 16. b. गता; a. चापर, d. वापर for वार्षिक.

7 हन्यमाने -The passage here is much tampered with. The readings are
 fully given. We have adopted an eclectic reading above so as to render
 some sense. But it is impossible to make out धुन्दैरन् of b., or धुन्दैरन् or
 धुन्दैरन् of a. d. m. Both these are likely to be mistaken for each other.
 But धुन्दैरन् is passive and is unsuited in the sentence, and धुन्दैरन् is un-
 grammatical. Hence I have taken the liberty of adopting a suitable
 grammatically correct form from धृ 7 A.

काशान् । अष्टावश्रोतेः ते हि सप्त संख्या व्याप्य वर्तन्ते । नव इति या संख्या
 सा न वननीया न समजनीया भवति नवसंख्यायुक्तायां हि त्रिंशो न कश्चिदप्या-
 रम्भः क्रियते । दशा इति या संख्या सा दस्ता दशान्तैव हि संख्या भवति ।
 दृष्टार्था वा दृष्टार्थैव हि दशानामुपरि पुनः पुनर्दृश्यते संख्या । तद्यथा-एकादशेऽखेव-
 मादि । तस्माद् दृष्टार्थदर्शनाद् दशेत्युच्यते । विंशतिर्द्विर्दशतः द्विः दश विंश- 5
 निरित्युच्यते । शतं दशादशतः-दशकृत्वोभ्यस्ता या दश ताः समुदिताः शत-
 मित्युच्यन्ते । सहस्रं सहस्रवत् । सह इति बलनाम तेन तद्वत् । पुर्वलानामपि सहस्रं
 समुदितं बलवदेव भवति संपातबलव्यस्तवान् । अयुतं नियुतं प्रयुतं तत्तद-
 भ्यस्तम् । सहस्रं दशकृत्वोभ्यस्तमयुतमामिथ्रीभूतमयुतमित्युच्यते । अयुतमपि
 दशकृत्वोभ्यस्तं नियुतमित्युच्यते । नियुतमपि दशकृत्वोभ्यस्तं प्रयुतमित्युच्यते । 10
 अथर्वुदश-दनिर्विवभया अम्बुशब्दं निर्वाक्त अरणशीलम्-गमनशीलं अम्बु तद्-
 तस्य क्षाता मेघः सः अम्बुदः इत्युच्यते । स यथा उदकभावमापयमानः महान्
 बहुर्भवति वर्षन् तदिवार्वुदम् तदपि वर्षदिव यद् बहु द्रव्यजातं भवति तद-
 र्वुशमित्युच्यते । खल इति संग्रामनाम । खलनेर्वा भ्रश्यत्यर्थस्य भ्रश्यन्ति हि तत्र
 योधाः । स्त्रलतेर्वा हिंसार्थस्य हिंस्यन्ते हि तत्र परस्परम् । अयमपीतरः खलः- 15
 घान्यखलः पतस्मादेव तत्रापि हि भ्रश्यन्ति चूर्णमानानि घान्यानि हिंस्यन्ते वा
 चूर्ण्यन्त इत्यर्थः । अथवा समास्कन्नः भसौ भवति विप्रकीर्णः घान्यैः ॥

1. *bi. a. d.* सप्त संख्या, *m.* सप्तसंख्या, *d.* कल्पे for व्याप्य 2. *d.* सन् for सा न
 5. *bi.* द्विदशतः 6. *a. d.* दशादशतः समुदिता तमुच्यन्ते, *bi.* उच्यन्ते 11. *bi.*
 दृष्टार्थविवक्षया and *bi.* *om.* गमनशील after अरणशील and तद् after अम्बु. 12. *bi.*
 तस्य for इत्युच्यते 13. *a. d.* तदपि वर्षदिव, *bi. m.* तदिव वर्षन् 14. *a. d.*
 खलनेर्वा for खलनेर्वा; *bi.* reads भ्रश्यत्यर्थस्य, and *om.* तत्र after हि 15. *a. d.*
 खलनेर्वा for खलनेर्वा; *a. d.* *omit.* खलः after इतर. 16. *d.* भ्रश्यन्ति for भ्रश्यन्ति
 17. *a. d.* विप्रकीर्णो for विप्रकीर्णो of *bi.*

14. खलनेर्वा- The reading of *a. d.* is preferable so far as the sense of the roots goes. But the reading given here is supported by *bi.* and *m.* and is according to the order of the words in the *निरुक्त*.

ध्यातिकर्माण उत्तरे घातवो दश । संप्रमे हीतरेतरं व्याप्नुवन्ति बोधा इति
संप्रामनामभ्यः उत्तरे ध्यातिकर्माणः । कतमे पुनस्त इति । “ इन्दति नक्षति ”—
इत्येवमादयः । तत्र दशके ध्यातिकर्मघातुगणे एते द्वे नामनी भवतः
आक्षाणः इति च आपानः इति च । तत्र आक्षाण आभ्रुवानः यो हि अश्रोति
5 व्याप्नोति स आक्षाण इत्युच्यते । तथा च य आप्नोति सः आभ्रुवानः सन्
आपानः इत्युच्यते ॥

वधकर्मण उत्तरे घातवस्त्रयस्त्रिंशत् । संप्रमे हीतरेतरं व्याप्य ततो प्रन्तीति
ध्यातिकर्मभ्यः उत्तरे वधकर्मणः समाप्नाताः । कियन्तः । प्रयस्त्रिंशद् । कतमे
पुनस्ते । इति । “ दश्रोति अथति ध्वरति धूर्वति ”—इत्येवमादयः । तत्र वधकर्मघातुमध्ये
10 विपात इत्येतत् नाम । तत्पुनरेवं निर्वक्तव्यम् । विपातघते—नानाप्रकारं यातयते
यः शत्रून् स विपातः । अथ वा एवमन्यथा स्यात् विपातयेत्येवमुच्यते यः
स्तोत्रभिः स विपातः । आस्रण्डल इत्येतदपि नामैव । निगममापि चात्र दर्शयति
आस्रण्डल प्रहृयसे । आभिसुह्येनावस्थितो यः स्रण्डयति मेघान् स आस्रण्ड-
यिता तस्य संबोधनम् । हे आस्रण्डयितः ॥

15 इरिम्बिठिर्नाम कण्ठो मन्त्ररक् । तस्येयमार्यम् । गायत्री । ऐन्द्री । रात्रिपर्यायेषु
मन्त्रमरात्रिपर्याये होतुरिरयं शस्त्रे विनियुक्ता ।

“ शाचिगो शाचिपूजनायं रणाय ते सुतः ।

आस्रण्डल प्रहृयसे ॥ ”

शाचिगो इति चैक पदम् । शचीति कर्मनाम । तस्य शच्याख्यस्य कर्मणो येय-
20 मिशियुसोमादिलक्षणा सन्ततिः सा शाचिः । अथवा स्वार्थिक एव तद्वितः स्यात् ।

4. *bi* om. च before आपान. 9 *a. d.* omit अथति. 11. *bi*. विपातप
पुनमुच्यते &c 12 *m* adds शत्रून् after स्तोत्रभिः 15. *bi* कण्ठो.
16 *a d* read महापात्रिके पर्याये for मन्त्रम् &c

2 *F. r* इवन्ति, नक्षति etc. *vide* Nigh. II, 18. We read नक्षति with the
text of the निघण्टु and as it is read by *m*. This word however is read
a d bi and *j* as ननक्षे It will be seen that the variant for नक्षति is न
and not ननक्षे

9 *For* इत्येति, अपरि, *vide* *vide* Nigh. II, 13.

17. The quot. is R. VIII. 17. 12.

शास्त्रेव शाधिः । तां प्रत्याहूयमानो यो गच्छति स शाधिपुत्रिन्द्रः तस्य संबोधनं हे
शाधिगो इति । तथैव शास्त्रां य आगतः सन् पूज्यते स शाधिपूजनः तस्य संबोधनं
हे शाधिपूजन । हे आसन्नण्डल-आसन्नण्डपितः । शत्रूणां मेघानां वा । इय-
मस्मभिः प्रसुता शची यां प्रति ते नित्यस्त्रिमागन्तुं यथा च पूज्यसे स्वनायतः सन्
किं च एतस्यां च शक्यामस्मिन् कर्मणि अयं रणाय-रणाय ते-तत्र हुनः-अभिहुनः 5
सोमो यतोऽस्माभिस्त्वं प्रहूयसे प्रकथेयः दारवाद्रिहूयसे आहूयसे । स एवमेतज् ज्ञात्वा
अस्मदनुपश्रय्य भनतीतकालमागन्तुमर्हसौत्यभिप्रायः ।

आसन्नण्डलशब्देऽप्यतरे वक्तव्ये बहुतरं तद्विच्छेदने इति क्रमभेदतो निरूप्यते-तद्वि-
दित्यन्तिकयधयोः संसृष्टकर्म । तद्विदियेतच्छब्दरूपमन्तिकयभिधायि वधामि-
धायि च इत्येकमेव हेतुमुभाभ्यामर्थाभ्यां संप्रयुज्यते । विद्युदधि च तद्विदियुच्यते । 10
या हुनः कर्तारं कारके ताडयतीति सतः ॥ १० ॥

“स्वयां घृयं सुगृथां ब्रह्मणस्पते स्पर्धां यमुं मनुष्या दं दीमहि ।

या नो हूरे तज्जितो या अरांतयोभि सन्ति जम्भया ता अनमसः ॥”

स्वयां ययं सुयर्थायिश्चा ब्रह्मणस्पते स्पहणीयानि यमुनि मनुष्येभ्य
आददीमहि याश्च नो हूरे तज्जितो याश्चास्तिकेरातयोदानकर्माणो 15
यादानप्रज्ञा या जम्भय ता अनमसोऽप इति रूपनामाप्रोतीति सतः ।
विद्युत्तडिन्नवतीति शाकपुषिः सा ह्यवताडयति हूराद्य ददयतेपि
त्विदमन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात् ।

1. *bi.* तं हूरे ता 1-2. *a.* only reads स्वयेने । and *a. d.* read तथैव सत्यः
अयतः सत् &c. । or तथैव &c. 4. *a. d.* read आगन्तुं तं. *m.* नित्यस्त्रिमागन्तुं; *bi.*
आगत. 5 *a. d.* omit रणाय 6. *a. d.* read कथयेद्वैतौ निरूप्यते
13. *A.* तज्जितो. *B. D.* तज्जितो 15. *A.* तज्जितो. *B. D.* तज्जितो. 16. *A.*
तज्जितवती. *B. D.* तज्जितवती; *A.* अवनक्यपि. *B. D.* अवनक्यपि.

“दूरे चित् सन्तुळिद्विधाति रोचसे ।”

दूरेपि सन्नन्तिक इव संदृश्यस इति ॥

वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश । वज्रः कस्माद् वर्जयतीति सतस्तत्र
कुत्स इत्येतत् कृन्ततेऽपिः कुत्सो भवति कर्ता स्तोमानामित्यौप-
5 मन्यवोत्राप्यस्य वधकर्मैव भवति तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघानेति ॥

पेश्वर्षकर्मणि उत्तरे धातवश्चत्वारः ॥

ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि । तत्रेन इत्येतत् सनित पेश्वर्षणेति वा
सनितमनेनैश्वर्षमिति वा ॥ ११ ॥

यथा त्वन्तिकनामेदं तथेयमृगुदाहरणम् त्वया ययं०-० अन्तुप्रसः इति । एत-
10 मदस्यार्थम् । अगनी । प्रवरथे विनियुक्ता । हे ब्रह्मणस्पते त्वया ययं सुवृथा-
सुवर्षयिष्या सुपु वर्षिताः अनुगृहीता सन्तः वसु-वसुनि यानि यानि स्वाहा-
स्वाहाणि-सृष्टणीयानि तानि तानि मनुष्या-मनुष्येभ्यः तानभिभूय आदधीषहि ।
किं च यात्र नो दूरे तल्लितः-या नो दूरे अप्पन्थवस्थिताः अरातयः याश्चा-
न्तिके । तडिच्छदस्यान्तिकाभिधायित्वम् । दूरे च अन्तिके च या अरातयः ।
15 अरानिः सेना । अदानकर्माणः । रातिर्दानार्थः । अस्माकमभिमतानधीन् ददती ये
निवारयन्ति ते अरातयः अदानप्रज्ञाः न दातव्यमस्माभिरेभ्य इत्येवं येषां प्रज्ञा ते
अदानप्रज्ञाः । द्विविधा हि शत्रवः दुःखसंनदायाः सुखसंनदायाश्च तत्र ये दुःख-
सनाद्याः ते अदानप्रज्ञाः ये अदानकर्माणस्ते सुखसंनदायाः । ते चोभयेपि दूरे चान्तिके
चावस्थिता भवन्ति । ताः दूरान्तिकावस्थितानुभयानवि जम्भय-स्तम्भय निक्षेपान्

१ A तल्लित्, B D तल्लिदि ३ A वर्जयतीति for वर्जयतीनि 4-5. A.
औपमन्यवोत्राप्यस्य for 'त्राप्यस्य 8. A B. concludo III ii. 5 after
पेश्वर्षमिति वा 11. a d m. वयं सुपु वर्षयिष्या वर्षिताः अनुगृहीताः &c.
12. a d m omit स्वाहाणि, a. d read तानि अभिभूय for तानभिभूय
13. a d m किं च या नो दूरे तल्लित् याश्च दूरे अप्पन्थवस्थिताः &c 15 a. d m
omit अदानकर्माण 16 a d add वा before न दातव्यं &c.; d. omits एभ्य
17 a d read सुखसंनदाया दुःखसंनदायाश्च 18. a. d. omit ये अदानकर्माणस्ते
सुखमन्तत्मा., B. अदानकर्माः. 19. a. d m. read तां for ता and B. om स्तम्भय

कुरु त्वं भद्राणस्यते किं च अनप्रसः धरुयांथैतान् कुरु । अम इति रूपनाम ।
तद्धि आप्रोति । आश्रयम् ।

विद्युत्तडिद्भवतीति शाकपुणिराचार्यो मन्यते । किं कारणम् । सा ह्यव-
ताडयति अशनिरूपेण । दूरात् एव च दृश्यते । तस्मान्न तस्या अन्तिकनामाभि-
संश्रयोस्ति । अपि त्विदम् अपरेणोदाहरणेन अन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात् 5
दूरे चित् सन्तद्विदिवाति रोचसे-दूरेपि सन्नन्तिक इव अवस्थितो
दृश्यसे इति । अत्र दूरेपि सन्नन्तिक इवेति स्फुटतरमन्तिकामिधानत्वम् । न तथा
पूर्वास्मिन् मन्त्रे या नो दूरे तद्विदः इति ॥

एवमन्तिकनामन्वेन वा विद्युत्नामत्वेन वा वषणामत्वेन वा प्रकरणोपपदे अवैक्ष्य
यथासंभवं निर्वक्तव्यम् ।

10

“ यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृष्टसि दूरे चित् सन् तद्विदिवाति रोचसे ।

राज्यांश्चिदन्धो अतिं देव पश्यस्यमे सदृष्टे मा रिदिमा वयं तवं ॥ ”

एषा जगती । आग्नेयी । कुत्सेन दृष्टा । महाव्रते आमिमास्ते शस्त्रे अभिप्रवरस्य च
पट्टेहनि आमिमाम्ने एव च दृश्यते । यः त्वं हे अमे विश्वतः-सर्वतः सुप्रतीकः-
सुदर्शनः शोभनदर्शनः अपिच सदृष्ट-यतो यतो दृश्यसे ततस्ततः समानदर्शन-15
स्तुन्य एव लक्ष्यसे । अपिच दूरे अपि सन् अनिभ्राजिष्णुवान् तद्विदिव-
अन्तिक इवावस्थितः अतिरोचसे-अतिरोचिष्णुर्दृश्यते । अपिच यदेतत् राज्या-
न्धिन-राज्या अपि संततमन्वः-अध्यानलक्षणं तमः यत्र ध्यातुनपि दु सं शक्यते
किमुत द्रष्टुम् । एतदपि अति-अतीत्य हे देव-सर्वभूतर्दापयित. पश्यसि एव त्वम्
न तेस्माकमिव तेनान्धेनारि तमसा प्रविश्यते दर्शनाम् । तस्य तवेवंगुणयुक्तस्य हे 20
अमे वय सदृष्टे-सखिभावे परिवरणकर्मणि वा उत्तनादुच्छ्रान्तात्कृत्वाचवसयाः सन्तो
मा केनचिद्याधिना शत्रुणा वा रिदिमा-मास्मान् कश्चिद्धिसीत्त्वदनुध्यानादेवेत्यभिप्रायः ॥

I. *bi. m.* अस्मात् 2 *a. d.* तदामोत्पाश्रय 3. *bi. om* विद्युत्-
विद्युत्तडिद्भवतीति शाकपुणिराचार्यो मन्यते । किं कारणं । 14 *d* पृष्ठे 17. *d.*
j रोचिष्णु दृश्यसे 18. *a. d* सन्तं *sud bi* सन् तन् *f r* सन्तं *of m.*; *a. d.*
m. दच *for* दत्र *of bi.*; *bi. om* दु ख 19. *a. d. om.* अति; *a. d. m.* °दीप-
पितव्य *f r* °दीपयितः *of bi.*; *d* पश्यसेव त 22. *a. d. bi. (ms.)* व्याधिना,
bi. m. विधिना; *bi.* किंचित्

घञ्जनामान्युत्तराण्यष्टादश । यो हि इत्यते स वज्रेणैवेति वधकर्मभ्य उत्तराणि वज्जनामानि । कियन्ति पुनस्तानि । अष्टादश-अर्थे च दश च । कृतमानि पुनस्तानि । “ दिशुन् नेमिः हेतिः ”-इत्येवमादीनि । दिशुन् एतेर्वा योततेर्वा पुनः पुनरतिज्ञयेन वा यति अवस्यण्डयति योतते दीप्यते वा सा दिशुन् । अवनामयति ५ खण्डयति प्रहारेणेति नेमिः । हेतिर्हन्तेः । इत्येवमादि ॥

आइ घञः कस्मात् । उच्यते । वर्जयति-विजोजयति प्राणैः प्राणिनः तत्र कुत्स इत्येतत् संदेहपदम् । ऋषिरपि कुत्स इत्युच्यते । तत्पुनरेतददा वज्जनाम तदा कृन्ततेः कृत्यतेनेनेति कुत्सः । यदा पुनरेतदप्यभिधानं तदा कर्ता स्तोमानामिति औपमन्यव आचार्यो मन्यते । अत्राप्यस्य वधकर्मैव अभिप्रेतं स्यात् । 10 अत्रापि एतदप्यो वर्तमानमभिधानमस्य ऋषेर्वधकर्मैव वधार्थसंयुक्तमेव स्यात् । किं कारणम् । तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघान इति । तेन स्तूयमानो विवृद्धबलः शुष्णं शोषयितारं रक्षानामसुरं मेघं वा जघान । मेघो हि शुष्णः । तदुदये हि धान्यानि उदकप्रादिनिमित्तेन शुष्यन्ति ॥

ऐश्वर्यकर्माण उत्तरे घातवधत्वारः । घातामेव हि वज्रेणायुधेनैवैश्वर्यं 15 भवतीति वज्जनामभ्य उत्तरे ऐश्वर्यकर्माणः कतमे पुनस्ते । “ इरज्यति पत्यते क्षियति यजति ”-इति ॥

ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि । ऐश्वर्यसंदन्धेनैवोच्यते । कृतमानि पुनस्तानि । “ राष्ट्री अर्थं नियुत्वान् इन ” । तत्र इन इत्येतत् अभिधानमेवं व्युत्पादम् । सनितः-संभुक्तः ऐश्वर्येणेति वा अथ वा सनितं-संभुक्तम् 20 अनेनैश्वर्यमिति ॥ ११ ॥

1 d. om s. 3-4 a d. omit पुनः पुनः &c to दिशुन् 9. a d.
 औपमन्यव आचार्यो मन्यते 11. a d. omit इति after जघान 15. a. d.
 add इति after ते 17. a d: read उच्यन्ते for उच्यते

3. For दिशुन्, नेमि etc. *vide* Nigh II. 20.

11 इन्द्राज्ज जघान इति *Of* RS. I. 11. 7. and the com of सायण on it, *Of* also I 103 8, IV. 16. 11-13

16 For इरज्यति पत्यते etc. *vide* Nigh. II. 21. Where however we have क्षयति and not क्षियति as here read by all.

18 For राष्ट्री, अर्थ. etc. *vide* Nigh. II. 22.

“ यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमतिशेषं विदधाभिस्वरन्ति ।

इतो विश्वस्य सुवन्नस्य गोपाः स मा धीरः पाकमन्ना विवेश ॥ ”

यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयोमृतस्य भागमुदकस्यानि-
मिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति चाभिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वेषां सूतानां
गोपापितादित्यः स मा धीरः पाकमन्नाविवेशेति धीरो धीमान् पाकः 5
पकव्यो भवति विपकमन्न आदित्य इत्युपनिषद्दर्शो भवतीत्यभिदैवतम् ।
अथाध्यात्मं यत्र सुपर्णाः सुपतनानीन्द्रियाण्यमृतस्य भागं हान-
स्यानिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति चाभिप्रयन्तीति वेश्वरः सर्वे-
षामिन्द्रियाणां गोपापितात्मा स मा धीरः पाकमन्नाविवेशेति धीरो
धीमान् पाकः पकव्यो भवति विपकमन्न आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥१२॥ 10

अधुना मन्त्रमपि ध्यावष्टे यस्मिन्नेतदीश्वरनामेन इति । यत्रा सुपर्णा इति । त्रिदुषेया
वैधेदेवे सूक्ते दीर्घजमसा इष्टा । महाप्रते तृतीयसप्तने वैधेदेवे शप्ते शस्यते । वैधेदेवेषु
दि सूक्तेश्वेकदेवता बहुदेवताश्च मन्त्रा भवन्ति तदप्युल्लेखितव्यम् । यत्र-मस्मिन्
मन्त्रलेखस्थिताः सुपर्णाः-सुपतनाः आदित्यरश्मयः ते द्वि शोभनमर्थमुत्स्य
समोक्षिपातलक्षणं पतन्ति । अथवा शोभमानाः पतन्तीति सुपर्णाः । ते किं कुर्वन्ति । 15
उच्यते । अमृतस्य भागम्-उदकस्य अमरगन्धर्मणः भागं मज्जनीयमंशमादाय
पृथिवीलोघसत्तेनान्विताः सन्तः सर्वभूतानि अभिस्वरन्ति । ‘ स्रु शब्दोपतास्योः ’
अमितपन्तीत्यर्थः । अथवा अभिस्वरन्त्यादित्यमण्डलमाभिमुख्येन रसान् पृथीत्वा

10. A. Di. concludes III, ii, 6 after माचष्टे. 12. Di. वैधेदेवे ;
a. d. omit महाप्रते. 13. d. emits द्वि. 14 a. d. m. omit सुपर्णाः.
15. a. d. read समोक्षिपातलक्षणे. 16. d. m. अमरगन्धर्मणो. 18. m. अमि-
पपन्तीत्यर्थः ; a आदित्यमण्डलेन.

1. The quot. is R.S. I 164. 21.

6. इत्युपनिषद्दर्शो भवतीति etc. The reference is not traced.

17. स-अथारि

प्रयान्ति । कथं पुनः प्रयान्ति । अनिमेषं-अनिमिषन्तः-अनिमिषमाणा इव
आदरन्त इत्यर्थः । चिदथा-चेदनेन विज्ञानेन स्वकर्माविमारुक्तेनाश्विताः सन्तः
इदमेवास्माभिः कर्तव्यं रमादानादिलक्षणं कर्मेति श्रमिस्वरन्ति । यत्रैतदेवंलक्षणं कर्म
कुर्वन्त्यादित्यरदमयः तत्र किमिति । उच्यते । इतो चिद्वंस्य मुर्वनस्य गोपाः ।

5 इतः-ईदृशतः इतो ह्यसावाश्विन्यः ऐश्वर्येण भवति विश्वस्य भुवनस्य-भूमस्य सर्वेषां
मृतानां गोपाः-गोपापिता भवति आदित्यः मण्डलान्तरपुरयो यस्तत्र मण्डले-
वस्थितः । स मा र्शीतः-वीमान् प्रति विशिष्ट्या दुष्याश्विनः दुश्चिरेव हि तस्य
शरीरम् । पाकं पाकः पक्तव्यः पक्तव्यमसं विपक्वप्रज्ञः सम्यग्दर्शनोदुप्राश्रयथा
आविचेद आदिशतु ।

10 इति शब्दः प्रकरणप्रदर्शनार्थः एवमयम् उपनिषद्दर्शो भवतीति । यद्वा ज्ञान-
सुपगतस्य सतो गर्भजन्मज्जामृत्यवो निश्चयेन र्शीदन्ति सा र्शस्वं विद्या उपनिषदित्यु-
च्यते । उपनिषदावेन वर्ण्यत इति उपनिषद्दर्शः । अधिदेवतम् उक्तम् । अथा-
घ्यात्मम् उच्यते । अधिदेवतमध्यात्ममित्येते । शब्दो व्याख्यातो । यत्र यस्मिन्
गरीरे सुपतनानि इन्द्रियाणि अवस्थितानि तेषु तेषु आयतनेषु कृष्णसगपदित्यु ।

1 *li om* कथं पुनः प्रयान्ति । अनिमेषं 2. *li, om* विज्ञानेन 3. *li* कर्त-
व्यमादानां. 5-6 *a. d. m.* add भवति after भुवनस्य, and read किंच for सर्वेषां
मृतानां, and *om* भवति after गोपापिता 8. *a. d.* read पाक for पाकः, and
9. *li* proceed पक्तव्यः प्रज्ञः । विपक्वप्रज्ञः (*ज्ञः d.*) सम्यग्दर्शनोदुप्राश्रयथा &c. ; *li m.*
पक्तव्य पक्तव्यप्रज्ञ विपक्वप्रज्ञ &c 10 *a. d. m.* इतिकरणं, *li.* इतिशब्द,
li d om. प्रकरणं before "प्रदर्शनार्थं", *a d* मन्त्रो before भवतीति, *a d* यद्विज्ञान
for यद्वा ज्ञान 11. *a. d.* विनिश्चयेन; *a. d. m.* र्शस्वा 12-13. *a. d.*
अपध्याश्विनमुच्यते, *m* "देवतमाध्यत्मम्."

8. None of the readings is satisfactory by itself I adopt a conjectural reading derived from the readings here and in l. 10-11, next page.

11. Is it र्शस्वविद्या? *li* reads र्शस्वं विद्या, *a. d. m.* एस्या विद्या The first can be construed. The second looks to be wrong as र्शस्य is a noun and not an adj. In all probability the true reading should be the one suggested.

13 व्याख्यातो-*vide* the com. on Nir. I 4.
14. कृष्णमहा-Is it कृष्णतारादित्यु? All however read text as above.